

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD
UNİVERSİTETİ ZAQATALA FİLİALI

UNEC 95: ZAQATALA FİLİALININ
İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ
MÖVZUSUNDA
RESPUBLİKA ELMİ-PRAKTİKİ
KONFRANSININ
MATERİALLARI

UNEC ZAQATALA FİLİALI

Zaqatala-23.05.2025

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ (UNEC)
UNEC ZAQATALA**

**UNEC 95: ZAQATALA FİLİALININ
İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ**
mövzusunda

**RESPUBLİKA ELMİ-PRAKTİKİ
KONFRANSININ MATERİALLARI**

Konfrans AR-nın Təhsil Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrində 2025-ci ildə keçiriləcək beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfrans və simpoziumların siyahısına daxildir.

UNEC, ZAQATALA – 23 MAY 2025

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİNİN TƏRKİBİ:

Sədr - i.f.d. dos.**Rağıf Qasimov**, UNEC Zaqatala filialının direktoru

Sədr müavini - f.f.d. dos.**Həqiqət Qədimova**, Tədris və elmi işlər üzrə direktor müavini

Üzvlər:

1. i.f.d. dos. **Xəyyam Cavadzadə**, İnzibati və təşkilati məsələlər üzrə direktor müavini
2. t.f.d. dos. **Səfər Rəziyev**, Texniki və texnoloji bölmənin rəhbəri
3. p.f.d. **Xəzəngül Babayeva**, Elmi fəaliyyətin təşkili və idarə edilməsi üzrə mütəxəssis
4. baş m. **Pərvanə İsmayılova**, İqtisadiyyat və idarəetmə bölməsinin rəhbəri
5. baş m. **Ülkər İsfəndiyarova**, Regional İqtisadiyyat Tədqiqat Mərkəzinin rəhbəri
6. baş m. **Rəna Əliyeva**, UNEC Zaqatala filialının baş müəllimi, baş mentor
7. baş m. **Müslüm Əliyev**, İqtisadiyyat və idarəetmə bölməsinin baş müəllimi
8. **Nazlı Bayramova**, UNEC Zaqatala filialı Katibi
9. **Daşqın Darçinov**, Maliyyə və təminat şöbəsinin müdiri
10. **Nərgiz Əliyeva**, İctimaiyyətlə əlaqələr üzrə mütəxəssis
11. **Esmira Babayeva**, Karyera və təcrübə üzrə mütəxəssis
12. **Rəna Hüseynova**, Tədqiqat mərkəzlərinin işinin əlaqələndirilməsi və təşkili şöbəsinin rəhbəri
13. **Natavan Cəfərli**, Tədqiqat mərkəzlərinin işinin əlaqələndirilməsi və təşkili şöbəsinin mütəxəssisi

ELM KOMİTƏSİNİN TƏRKİBİ:

1. b.f.d. dos. **Səfər Rəziyev**, Texniki və texnoloji bölmənin rəhbəri
2. p.f.d. **Xəzəngül Babayeva**, Elmi fəaliyyətin təşkili və idarə edilməsi üzrə mütəxəssis
3. i.f.d. dos. **Xəyyam Cavadzadə**, İnzibati və təşkilati məsələlər üzrə direktor müavini
4. i.f.d. dos. **Elnur Sərdarov**, UNEC Zaqatala filialının baş müəllimi
5. baş m. **Pərvanə İsmayılova**, İqtisadiyyat və idarəetmə bölməsinin rəhbəri
6. baş m. **Ülkər İsfəndiyarova**, Regional İqtisadiyyat Tədqiqat Mərkəzinin rəhbəri
7. baş m. **Rəna Əliyeva**, UNEC Zaqatala filialının baş müəllimi
8. baş m. **Nərmin Əlizadə**, UNEC Zaqatala filialının baş müəllimi

KONFRANSIN İŞÇİ QRUPU:

1. **Tofiq Məhərrəmov**, UNEC Zaqatala filialının müəllimi
2. **Ruqiyət Məmmədova**, Tədris metodiki bölmə müdiri
3. **Əyyub Abbasov**, Kompüter mütəxəssisi
4. **Gülнар Məmmədova**, İqtisadiyyat və Menecment departamentliyinin icraçı asistenti
5. **Suqra İsmayılova**, İqtisadiyyat və Menecment departamentliyinin icraçı asistenti
6. **Çimnaz Əsgərova**, Tədris və elmi işlər üzrə direktor müavinin icraçı asistenti
7. **Məryəm Umuxanova**, Katibliyin operator-kargüzarı
8. **Lamiyə Qurbanova**, İqtisadiyyat və İdarəetmə bölməsinin icraçı asistenti
9. **Mehriban Qasimova**, Texniki və texnoloji bölmənin icraçı asistenti
10. **Sumayə Bilalova**, İqtisadiyyat və idarəetmə bölməsinin müəllimi
11. **Ramella Mahmetebinova**, İqtisadiyyat və idarəetmə bölməsinin müəllimi
12. **Samirə Məmmədova**, İqtisadiyyat və idarəetmə bölməsinin müəllimi

**KONFRANSA MƏQALƏ TƏQDİM EDƏN
UNİVERSİTETLƏR VƏ ELMİ TƏŞKİLATLAR**

1. Mingəçevir Turizm Kolleci
2. Bakı Slavyan Universiteti
3. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
4. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ağcabədi filialı)
5. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şəki filialı)
6. Sumqayıt Dövlət Universiteti
7. Mingəçevir Dövlət Universiteti
8. Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
9. Lənkəran Dövlət Universiteti
10. Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu
11. Azərbaycan Texnologiya Universiteti

MÜNDƏRİCAT

BÖLMƏ 1

REGION UNIVERSİTETLƏRİNDƏ İQTİSADI İNTEQRASIYA

Şimal-qərb regionunda yaşıl turizmin inkişafı, <i>Rəhimov Aydın</i>	8
Regional sosial-iqtisadi inkişafın nəzəri-metodoloji əsasları, <i>Quliyeva Cahan</i>	13
Qlobal iqtisadiyyatda sahibkarlıq yönümlü təhsil müəssisələri, <i>Namazova Aynur</i>	17
Rəqəmsal texnologiyaların aqrar sahədə tətbiqi və rolu, <i>Məhərrəmov Tofiq</i>	22
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda turizmin inkişafının mövcud vəziyyəti və perspektivləri, <i>Cavadzadə Xəyyam</i>	26
Süni intellekt və rəqəmsal transformasiya: Azərbaycanın iqtisadi inkişafında yeni mərhələ, <i>Aida Əliyeva, Həzizadə Cavidan</i>	31
Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində sosial-iqtisadi transformasiya və dayanıqlı inkişaf perspektivləri, <i>Həzizadə Cavidan</i>	34
UNEC Zaqatala məzunlarının karyera imkanları, əmək bazarı və iqtisadi tədrisdə müasir rəqəmsal texnologiyaların rolu, <i>Sərdarov Elnur, Cəmilova Günel</i>	37
Yaşıl enerji və dayanıqlı inkişafın öyrənilməyə təbliği təcrübəsindən, <i>Rəziyev Səfər, Mürşüdlü Nərimin, Cəfərova Sevinc, Əzimova Əsli</i>	41
UNEC Zaqatala filialının bölgənin sosial- iqtisadi tərəqqisinə təsir komponentlərinin inkişaf dinamikası, <i>Səfər Rəziyev, G.N.Azadəliyeva, M.Qasımova, X.Hacıkarimova</i>	45
Dayanıqlı inkişafa kimyanın yaşıl yanaşması, <i>Gülzar Azadəliyeva, Fatimə Sadıxova</i>	48
"İdarəetmənin əsasları: modern biznes təcrübəsi", <i>Tural Həsənli</i>	52
UNEC Zaqatala filialının digər region universitetləri ilə müqayisəli təhlili, <i>Elşən Səfixanov</i>	57
Regionlarda sahibkarlıq təhsilinin elmin və biznesin inkişafına təsiri, <i>Yaqub Səmədov</i>	63
Şimal-qərb regionunda yaşıl turizmin tətbiqi imkanları, <i>Zeynəb Mehdişadə</i>	67
Transmilli kompaniyaların beynəlxalq marketinq fəaliyyətinin təşkili və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, <i>Ayxan Məstanov</i>	70
Ölkələrin qlobal startup ekosisteminə çıxış imkanları, <i>Təbəssüm Abdullayeva</i>	73
Zaqatala və Balakən rayonlarında ekoturizm potensialının reallaşmasında akademik təşəbbüslərin rolu, <i>Məlahət Zəngiyeva</i>	82
UNEC-in Zaqatala filialında ömürboyu təhsil mərkəzinin təşkili: region üçün real imkanlar, <i>Pərvanə İsmayilova, Ülkər İsfəndiyarova</i>	88

BÖLMƏ 2

REGIONLARDA ELM VƏ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLMƏSİ

Rəqəmsal innovasiyaların əmək bazarına strateji təsirləri, <i>Ayda Arzumanova</i>	93
---	----

Firudin bəy Köçərli yaradıcılığının Azərbaycan təhsil inkişafında rolu, <i>Ayşən Məmmədova, Fərəh Cəlil</i>	97
Zaqatala filialında ingilis dilinin tədrisində hansı müasir metodlardan istifadə etmək olar? <i>Aytən Balayeva</i>	101
Müasir texnologiyalardan istifadə etməklə gənclərin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması imkanları və yolları, <i>Bahar İsmaylova</i>	105
Sahibkarlıq mühiti, innovasiyanın iqtisadi və sosial qiymətləndirilməsi, <i>Quliyeva Cahən</i>	110
Region universitetlərində kadr təminatına dair tədqiqat, <i>Xəzangül Babayeva, Elnur Sərdarov, Fərqanə Əliyeva</i>	114
Müasir tədris metodlarının tətbiqi, <i>Elvina Hacızadə</i>	121
из опыта повышения качества учебного процесса в региональных университетах в зависимости от характера учителя и межпредметных интеграции, <i>Тамилла Шафизаде, Сафар Разиев, Тоғуз Гаджиев, Гюлзар Азадалиева</i>	125
İntegrativ təlim və riyaziyyatın tədrisinə fəndaxili və fənlərarası integrasiya məsələləri, <i>Aida Əliyeva, Cavidan Həzizadə, Nəzrin Fərzəliyeva</i>	130
Beşbarmaq səddinin mədəni irs nümunəsi kimi şərq mədəniyyətinin fəlsəfi kontekstində, <i>Anar İbrahimov</i>	132
Müasir tədris təlim texnologiyaları, <i>Kamran İlyasov</i>	138
Gen mühəndisliyi və ekoloji təhlükə, <i>İlham Məmmədov, Müslüm Əliyev</i>	142
Azərbaycan Respublikasının region universitetlərində kadr təminatı məsələlərinə dair təkliflər, <i>Aida Əliyeva, Nərmin Həbilova, Əli Vəliyev</i>	147
"İrsimizi öyrənək: mədəniyyət və adət-ənənələrə səyahət və ekskursiya təklifləri", <i>Gülnar Nəsimova</i> ...	150
Təlim prosesinin idarə olunması, <i>Xəzangül Babayeva, Aynur Zuqanova</i>	156
UNEC Zaqatala filialında test imtahanlarından yazılı imtahanlara keçidin təhsil keyfiyyətinə təsiri, <i>Samirə Məmmədova, Ramellə Məhmədinova</i>	159
Regionlarda integrasiyanın təşviqi, <i>Xəzangül Babayeva, Həqiqət Qədimova, Həyat Babayeva</i> , ...	166
Müasir idarəetmədə təşkilati strukturlarda dəyişikliklər və müasir təşkilat növlərinin təhlili, <i>Elnur Sərdarov, Xanım Sultanova</i>	170
UNEC Zaqatala filialının strateji inkişafı və regionda sosial-iqtisadi təsiri, <i>Camal Arıxov</i>	179
Tədrisyönlü krossvordlardan, işgüzar oyunlardan istifadə etməklə tələbələrin nəzəri biliklərinin, rəqəmsal bacarıqlarının artırılması yolları, <i>Qara Qarayev</i>	182

BÖLMƏ 3

KEYFİYYƏTLİ KADR HAZIRLIĞININ TƏMİN OLUNMASI

Təhsildə müasir təlim metodlarının tətbiqi və əhəmiyyəti, <i>Mobil Məcidov, Semur Süleymanov</i>	187
Fiziki tərbiyə müəlliminin vəzifə borcu və peşə komponentlərinin ümumi xarakteristikasının təhlili, <i>Turqut Quliyev</i>	192

Klinoptilolitinin xəstəliklərin müalicəsində tətbiqi: biotibbi perspektivlər, <i>Vəlyəddin Əhmədov, Ziyafət Abuşova, Aida məhərrəmov, Rahilə Mahmudova, Afət Gülməliyeva, Cəmilə Quliyeva</i>	195
Kadr hazırlığında innovativ metodlardan istifadənin xüsusiyyətləri, <i>Xəyalə Xəlilova</i>	202
Regionların inkişafında təhsil və tədqiqat mərkəzlərinin strateji rolu, <i>Təranə Əliyeva</i>	205
Tələbələrdə xarici dili öyrənməkdə motivasiya: artırma yolları və pedaqoji yanaşmalar, <i>Sumayə Bilalova</i>	208
Rəqəmsallaşmada mövcud vəziyyəti və inkişaf yolları, <i>Zəynəlabdin Ələkbərov, Rəna Əliyeva</i>	212
Universitetlərdə akademik səviyyədə müasir tədris metod və texnologiyalarının yaradılması, <i>Səmədağa Rizvanlı</i>	217
Tədrisdə yeni metodologiyaların tətbiqi, <i>Nərmin Əlizadə, Gülnar Orucova</i>	221
Şəki və Qax rayonlarında qonaqpərvərlik müəssisələrinin və yerləşdirmə obyektinin yaşıl sənaye müəssisəsi kimi qiymətləndirilməsi, <i>Zümrüd Kahayeva, Samirə Babazadə</i>	224
Şimal-Qərbi Azərbaycanda turizm imkanlarının reallaşdırılması, <i>Müsənnif Şabanov, Rəna Əliyeva</i>	228
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialının regionda rolu, <i>Rəşad Əlisultanov</i>	231
Orta məktəblərdə bədii nümunələr üzərində işin təşkili məsələsinə qısa nəzər, <i>Lalə Bəkirova</i>	235
Kadr hazırlığı, texnologiyaların tətbiqi, <i>Baxış Ələsgərov</i>	238
Sürətli qatarlar və onun ekalogiyaya təsiri, <i>Sənubər Mustafayeva</i>	242
Regionlarda inkluziv təhsil imkanları, <i>Rəna Əliyeva</i>	246
UNEC 95: "Zaqatala filialının inkişaf perspektivləri", <i>İbrahim Şahmərdanov</i>	249
Müasir kontekstdə sosiallaşma və tələbələrin özünügerçəkləşdirməsinin xüsusiyyətləri, <i>Xəzəngül Babayeva, Həqiqət Qədimova</i>	253
Critical thinking. How to develop critical thinking in students, <i>Raisa Laçınova</i>	256
Azərbaycan Dövlət İqtisad Univiersitetinin (UNEC) Zaqatala filialının sosial-iqtisadi əhəmiyyəti, <i>Anaxanım Camalova</i>	260
Təhsilə fəlsəfi və müxtəlif yanaşma yolları, <i>Tahir Məhərrəmov</i>	265

BÖLMƏ 1
REGION UNIVERSİTETLƏRİNDƏ İQTİSADI İNTEQRASIYA

Şimal-Qərb regionunda yaşıl turizmin inkişafı

Müəllim. Rəhimov Aydın Məhəmmədali oğlu

Mingəçevir Turizm Kolleci

E-mail: mtk.aydin@gmail.com

Əlaqə: 050 473 71 09

<https://orcid.org/0009-0001-9862-6022>

Açar sözlər: Yaşıl turizm ,ekoturizm,Şimal-Qərb regionu,təbiət turizmi,yerli icmalar,turizm infrastrukturu,ekoloji maarifləndirmə.

Ключевые слова: Зеленый туризм, экотуризм, Северо-Западный регион, природный туризм, местные сообщества, туристическая инфраструктура, экологическое сознание.

Key words: Green tourism, ecotourism, North-West region, nature tourism, local communities, tourism infrastructure, environmental awareness

Xülasə. Azərbaycanın Şimal-Qərb regionunda (Şəki, Qəbələ, Qax, Zaqatala, Balakən və Oğuz) yaşıl turizmin (ekoturizmin) inkişaf potensialı, müasir yanaşmalar və qarşıda duran imkan və çağırışlar təhlil olunur. Yaşıl turizm, yalnız təbii mühitin qorunmasını deyil, eyni zamanda yerli icmaların sosial-iqtisadi rifahını və mədəni irsin tanınmasını hədəfləyir. Bu bölgə özünün zəngin təbii ehtiyatları – dağlar, meşələr, çaylar, göllər və milli parklarla yanaşı, mədəni-tarixi irsi ilə də ekoturizm üçün əlverişli şərait yaradır. Hər rayonun spesifik xüsusiyyətləri – məsələn, Şəki Xan Sarayı, Qəbələdə dağ idmanları, Qaxda arxeoloji ərazilər, Zaqatala və Balakəndə bioçeşidlilik və Oğuzda kənd turizmi – ekoturizm fəaliyyətlərinin müxtəlifliyinə zəmin yaradır.

Yaşıl turizmin ekoloji, iqtisadi və sosial faydaları qeyd olunur. Bu sahə təbii mühitin qorunmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, kənd təsərrüfatı məhsullarının tanınmasına və yerli mədəniyyətin yayılmasına xidmət edir. Texnologiyanın – o cümlədən GIS sistemləri, mobil tətbiqlər, virtual reallıq, artırılmış reallıq və sosial medianın tətbiqi isə bu turizm növünün effektiv idarə olunmasını və tanınmasını gücləndirir. Eyni zamanda, infrastrukturun yetərsizliyi, ekoloji maarifləndirmə səviyyəsinin aşağı olması, maliyyə resurslarının məhdudluğu və hüquqi tənzimləmələrin zəifliyi bu sahədə əsas çağırışlar kimi qeyd olunur. Problemlərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif tövsiyələr də irəli sürülür: infrastrukturun inkişafı, yerli icmaların iştirakı, təlim və maarifləndirmə proqramları, eləcə də davamlı idarəetmə sistemlərinin qurulması.

Yaşıl turizm, ekoturizm kimi də tanınır, təbiət və yerli mədəniyyətin qorunmasına, eyni zamanda turistlərin təbiətə yaxın və davamlı təcrübələr yaşamasına imkan yaradır. Bu turizm növü, turistlərə təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqə qurmağa, eyni zamanda ətraf mühitin qorunmasına və yerli icmaların rifahına dəstək olmağa şərait yaradır. Yaşıl turizm və ekoturizm, yalnız ekoloji cəhətdən təmiz və davamlı turizm növləri olmaqla qalmır, həm də yerli iqtisadiyyatı canlandıran və ətraf mühitin qorunmasına töhfə verən vacib sahələrdir .

Azərbaycanın Şimal-Qərb regionunda (Şəki, Qəbələ, Qax, Zaqatala, Balakən və Oğuz rayonları) yaşıl turizmin inkişafına dair müasir yanaşmalar və strategiyalar çox önəmlidir. Şimal-Qərb regionu təbii ehtiyatları və mədəni irsi yaşıl turizmin inkişafı üçün potensial imkanlar

yaradır . Hər bir rayona aid spesifik xüsusiyyətlər yaşıl turizmin inkişafına zəmin yaradır. Azərbaycanın Şimal-Qərb regionu: Şəki, Qəbələ, Qax, Zaqatala, Balakən və Oğuz rayonları, ölkənin ən təbii və mədəni baxımdan zəngin əraziləri arasında yer alır. Bu region həm dağlıq, həm də meşəlik əraziləri, həm də qədim mədəni irsə sahib olması ilə xüsusilə ekoturizm potensialına malikdir. Təbiətin qorunması və ekoloji cəhətdən davamlı bir inkişaf modelinin formalaşmasında yaşıl turizm və ekoturizm mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şimal-Qərb regionu yaşıl turizmin inkişafını üçün regionun təbii və mədəni sərvətlərə malikdir (Rəsulov,2021).

Şimal-Qərb Regionunun Təbii və Mədəni Potensialı

Azərbaycanın Şimal-Qərb regionu, təbii sərvətləri ilə ekoturizmin inkişafı üçün ideal bir yer olmaqla yanaşı təbiətinin ən gözəl və zəngin sahələrini təşkil edir Bu regionda yerləşən dağlar, meşələr, göllər və çaylar, təbiətsevərləri cəlb edir və müxtəlif ekoturizm fəaliyyətlərinə imkan yaradır. Həmçinin, Şimal-Qərb regionu, bioloji müxtəlifliyi ilə də diqqət çəkir, çünki burada çoxsaylı endemik növlər, xüsusilə bitki örtüyü və heyvanlar mövcuddur. Şimal-Qərb regionu, təbii sərvətləri ilə Azərbaycanda ekoturizmin inkişafı üçün ideal bir yerdir. Regionun təbii ehtiyatları (dağlar, meşələr, göllər və çaylar) müxtəlif ekoturizm fəaliyyətinin inkişafına imkan yaradır .

Şimal-Qərb regionu, bioloji müxtəlifliyi. fauna və florası ilə zəngin bölgədir.. Bu ərazinin inkişaf etmiş turizm infrastrukturunu ilə təchiz edilməsi, ekoturizmin potensialından tam istifadə etməyə imkan verə bilər.Bu ərazinin inkişaf etmiş turizm infrastrukturunu ilə təchiz edilməsi, ekoturizmin potensialından tam istifadə etməyə imkan verə bilər.Şimal-Qərb region ekoturizmin inkişafı üçün ideal bir region hesab edilir. Bu ərazinin inkişaf etmiş turizm infrastrukturunu ilə təchiz edilməsi, ekoturizmin potensialından tam istifadə etməyə imkan verə bilər.

1.Şəki: Tarixi və təbii zənginliklər

Şəki şəhəri, Azərbaycanda təbii və mədəni mirası ən yaxşı qoruyan ərazilərdən biridir. Bölgə təbii sərvətləri və tarixi abidələri ilə də zəngindir. Şəki Xan Sarayı, UNESCO Dünya İrs Siyahısına daxil edilmiş nadir abidələrdən biridir və regionda turizm fəaliyyətlərinin əsas mərkəzlərindəndir. Şəki, həm də ekologiya ilə uyğunlaşdırılmış kənd turizmi fəaliyyətlərinin təşviqinə müsbət təsir göstərən bir yerdir. Şəki Apşeron meşələri və digər təbii parklar, ekoturizmin inkişafı üçün əlverişli şərait təqdim edir.

2.Qəbələ: Ekoturizm və dağ idmanları

Qəbələ, Azərbaycanın məşhur turizm bölgələrindən biridir. Tufandağ Xizək Mərkəzi yerli və xarici turistlərin üz tutduğu yerdir. Qəbələnin dağlıq əraziləri və möhtəşəm gölləri, təbii ekosistemləri və unikal faunasını qoruyaraq ekoturizm fəaliyyətləri üçün əlverişlidir. Göy-göl və Tufanqışlağı, ekoturizm fəaliyyəti üçün əlverişli olan təbii obyektlərdir. Qəbələnin turizm infrastrukturunu hələ də inkişaf etməkdədir, lakin son illərdə bu sahədə nəzərə çarpan irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır

3.Qax: Təbiət və mədəniyyətin harmoniyası

Qax yaşıl və ekosistem baxımından zəngin olması ərazini ön plana çıxarır. Buradakı Qax Dövlət Təbiət Qoruğu və digər qoruqlar, təbiətsevərləri cəlb etmək üçün ideal məkanlardır. Qaxın bir çox kəndlərində ekoturizmin inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Qax həm də qədim mədəni irsi ilə seçilir. Buradakı Qax Arxeoloji Qoruğu, tarixi abidələrin qorunmasına yönəldilmiş ekoturizm fəaliyyətləri üçün əlverişli mühit yaradır

4.Zaqatala və Balakən: Bioçeşidlilik və ekoturizm

Zaqatala və Balakən rayonları, Azərbaycanın bioloji müxtəliflik baxımından ən zəngin bölgələrindəndir. Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu fauna və floranın qorunmasına, həmçinin ekoturizmin inkişafda mühüm əhəmiyyət kəsb edir . Zaqatala çayı və Balakən Qoruğu,

təbiətsevərlərin marağına səbəb olacaq təbii obyektlərdir. Bu bölgələrdə həm təbii, həm də mədəni sərvətlərin qorunması məqsədilə turizm fəaliyyətlərinin düzgün şəkildə idarə olunması önəmlidir.

5.Oğuz: Dağlıq və təbii ərazilər

Oğuz rayonu, Azərbaycanın digər dağlıq ərazilərindən biridir. Burada yerləşən Oğuz Meşələri və dağlıq ərazilər, ekoturizmin inkişafına əlverişlidir. Oğuzda kənd turizminin inkişafı regionun ekoturizm potensialını artırır. Dağ çayları və təbiət parkları turistləri cəlb etməklə yaşıl turizmin inkişafına böyük töhfə verir (Qasimov, 2019).

Yaşıl Turizmin Ekoloji və İqtisadi Faydaları

Yaşıl turizm təbii mühitin qorunması ilə yanaşı, həm də yerli icmaların sosial və iqtisadi inkişafını sürətləndirir. Şimal-Qərb regionunda ekoturizmin inkişafı bir neçə mühüm sahədə faydalı ola bilər:

1.Ekoloji mühitin qorunması: Yaşıl turizm, təbii mühitin qorunmasını və davamlı istifadəsini təmin edir. Ekoturizm, təbii sərvətlərin idarə edilməsinə və mühafizəsinə kömək edir. Təbii ehtiyatlar doğru şəkildə istifadə edildikdə, regionun ekosistemləri uzun müddət ərzində mövcud ola bilər. Yaşıl turizm turistlərin ekoloji məsuliyyətini artırmaqla ətraf mühitin qorunmasını və mühafizəsini aşılayır.Yaşıl turizmin tətbiqi, regionda ekosistemlərin təbii vəziyyətini qorumağa kömək edir. Bununla yanaşı, təbiətə göstərilən zərər minimuma endirilir və ekosistemlərin mühafizəsi təmin olunur.

2. İqtisadi faydalar:Ekoturizm yerli əhalinin iqtisadi rifahını artıran mühüm amildir. Ekoturizmin inkişafı yeni iş yerlərinin yaranmasına ,kənd təsərrüfatı məhsullarının satışına və turizm xidmətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Həmçinin, xarici turistlərin regiona cəlb edilməsi, yerli iqtisadiyyatın güclənməsinə kömək edir. Ekoturizm, yerli icmalar üçün əlavə gəlir mənbəyi yaradır. Yaşıl turizm vasitəsilə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhali, təbiətdən faydalanaraq əlavə iş imkanları əldə edə bilər. Ekoturizm fəaliyyətləri turizm sənayesinin inkişafına səbəb olur (restoranlar, otellər, nəqliyyat və digər turizm xidmətləri).

3.Sosial və mədəni faydalar:Ekoturizm həm də sosial və mədəni inkişafı təşviq edir. Yerli icmaların həyat tərzı və mədəni irsi, turistlərə təqdim edilərək, bu mədəniyyətlərin qorunmasına və yayılmasına imkan yaradır. Əlavə olaraq, yerli əhalinin maarifləndirilməsi və təbii mühitin qorunması mövzusunda məlumatlandırılması, onların ekoturizmə olan marağını artırır. Ekoturizm, yerli mədəniyyətin tanınmasını və qorunmasını təşviq edir. Yerli icmalar, öz mədəni irslərini və həyat tərzlərini turistlərə təqdim edərək həm də öz mədəniyyətlərini gələcək nəsillərə çatdırmış olurlar. Bu, həm mədəniyyətin qorunması, həm də mədəni mübadilə üçün faydalıdır. (Səfərli, 2022).

Texnoloji İnovasiyalar: Rəqəmsal İnfrastruktur və İdarəetmə Sistemləri

Texnologiya, yaşıl turizmin idarə olunmasında və turistlərin daha yaxşı xidmət alması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədəki yeniliklər turizm sektoru üçün yeni imkanlar yaradır: -Rəqəmsal İdarəetmə və Monitoring Sistemləri: Ekoturizmin idarə olunması üçün coğrafi informasiya sistemləri (GIS), sosial media platformaları və məlumat analiz texnologiyaları istifadə olunmalıdır. Bu texnologiyalar, turistlərin maraq dairəsini, təbii sərvətlərin qorunmasını və infrastrukturun səmərəliliyini izləməkdə kömək edir.

Mobil Tətbiqlər: Regionun turizm obyektlərinə dair məlumatları təklif edən mobil tətbiqlər hazırlanmalıdır. Bu tətbiqlər vasitəsilə turistlər, ekoturizm obyektləri haqqında məlumat əldə edə bilər, fəaliyyətlərə qoşula bilər, həmçinin təbii mühitin qorunması barədə maarifləndirmə aparılmalıdır.

-Virtual Reallıq (VR) və Artırılmış Reallıq (AR): Virtual turizm təcrübələri təklif edən VR texnologiyaları, turistlərə müxtəlif təbii və tarixi yerləri uzaqdan kəşf etməyə imkan verir. Eyni zamanda, AR texnologiyaları istifadə edilərək turistlərə dağlar, göllər və meşələr haqqında real zamanlı məlumat verilə bilər (Altıntaş,2017).

Ekoturizm və Sosial Media Əlaqəsi

Sosial media ekoturizmin tanınması və daha geniş auditoriyaya çatdırılması baxımından mühüm bir vasitədir. Şimal-Qərb regionunda yerləşən ekoturizm obyektləri və tədbirlər sosial media platformalarında paylaşılmalı, turistlərin bu obyektlərə dair rəyləri və təcrübələri yayımlanmalıdır.

İnfluencerlər və əməkdaşlıq proqramları: Ekoturizm sahəsində məşhur influencerlər və bloggerlər ilə əməkdaşlıq edərək regionun təbii gözəlliklərini və ekosistemlərini tanıtmaya mümkündür. Həmçinin, yerli icmaların təcrübələri və mədəniyyətləri haqqında sosial media məzmunları yaradılmalıdır (Azerbaijani Tourism Development Agency ,2021).

Yerüstü və Sualtı Ekoturizm Aktivlikləri

Şimal-Qərb regionunda yaşıl turizmin təşviqi üçün yerüstü və sualtı fəaliyyətlər genişləndirilə bilər. Bu cür fəaliyyətlər təbiətə uyğun və ekoloji cəhətdən davamlı olmalıdır. -Yaşıl qayıqçılıq və gəmi turu: Qəbələ Göy-Gözü kimi ərazilərdə təbiətə uyğun qayıq və ya gəmi turları təşkil etmək mümkündür. Bu turlar ekosistemin daha yaxın təcrübə ilə öyrənilməsinə təmin edir.

Sualtı ekoturizm: Azərbaycanın bəzi göllərində (məsələn, Göygöl və Tovuzdakı göllər) sualtı ekoturizm inkişaf etdirilə bilər. Sualtı həyatın izlənməsi və qorunması üçün xüsusi turizm fəaliyyətləri təşkil edilə bilər. (Ministry of Ecology and Natural Resources of Azerbaijan 2020).

Yaşıl Turizmin İnkişafı Üçün İmkanlar və Problemlər

Bu regionlarda yaşıl turizmin inkişafı üçün bir neçə əsas imkan mövcuddur: Təbii zənginliklər: Dağlar, meşələr, göllər və çaylar bu bölgənin təbii sərvətləridir. Bu sərvətlər, təbii mühitə uyğun turist fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar yaradır. Yerli icmalar və mədəni irs: Hər bir rayonun özünəməxsus mədəni irsi və yerli icmaları mövcuddur. Bu icmaların turizm sektorunda aktiv iştirakı, həm də regionda ekoturizmin inkişafını təmin edəcəkdir.

Ekoloji və mədəni turizm fəaliyyətləri: Dağ yürüşləri, təbiət gəzintiləri, kənd turizmi və mədəni festivalların təşkili bu regionlarda yaşıl turizmin inkişafını sürətləndirə bilər.

Bu regionlarda yaşıl turizmin inkişafı üçün bir neçə problemlər də mövcuddur: İnfrastruktur problemləri: Şimal-Qərb regionunun ekoturizm potensialını tam istifadə etmək üçün mövcud infrastrukturun təkmilləşdirilməsi vacibdir. Turizm infrastrukturunun yaradılması(yol infrastrukturunun inkişafı ,otel və digər turizm obyektlərinin tikilməsi,müasir turizm xidmətlərin yaradılması)bu sahənin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji maarifləndirmə: Turistlər və yerli əhali üçün ekoloji təhsil və maarifləndirmə proqramlarının artırılması lazımdır.

Yerli icmaların maarifləndirilməsi: Yerli icmaların təbii mühitin qorunması və turizm fəaliyyətlərində iştirakını təmin etmək üçün onların maarifləndirilməsini bu sahənin davamlı inkişafını təmin edəcək.

Qanunvericilik və tənzimləmə: Yaşıl turizmin inkişafını tənzimləyən hüquqi çərçivənin və yerli qanunların möhkəmləndirilməsi vacibdir. Maliyyə resurslarının azlığı: Maliyyə resurslarının məhdudluğu ekoturizmin inkişafını çətinləşdirir.Dövlət və özəl sektorlar əlavə maliyyə vəsaitləri

ayrılmaqla, regionda ekoturizm fəaliyyətinin inkişafına böyük dəstək vermiş olarlar (Zeynalli & Aliyev 2019).

Yaşıl turizmin inkişafı üçün atılmalı olan əsas addımlar aşağıdakılardır:
-Şimal-Qərb regionunda turizmin inkişafını dəstəkləyəcək yolların və digər infrastrukturun inkişaf etdirilməsi;

-Ekoturizm fəaliyyətlərində yerli icmaların fəal iştirakını təmin etmək üçün təlim proqramları və məlumatlandırma kampaniyaları təşkil olunması;

-Yerli icmaların yaşıl turizm sektorunda daha fəal iştirakı təmin edilməli, onların kiçik bizneslər qurması və ekoturizmə uyğun xidmətlər təklif etməsi üçün təşviq edilməsi;

-Yerli əhali və turistlər üçün ekoloji təhsil və maarifləndirmə proqramları təşkil edilməməsi;

-Bu regionlarda təbii və mədəni irsin qorunmasına xüsusi diqqət yetirilməli və hər bir rayonda turizm fəaliyyətləri bu irsin qorunmasına uyğunlaşdırılması;

- Ekoturizm fəaliyyətlərinin ekoloji təsirlərinin izlənməsi və bu fəaliyyətlərin davamlı inkişafını təmin etmək üçün şəffaf monitoring sistemlərinin qurulması;

-Dövlət tərəfindən ekoturizmin düzgün idarə edilməsi üçün müvafiq qanunvericilik hazırlanmalı və təbii sərvətlərin qorunmasına dair ciddi nəzarət sistemləri tətbiq edilməsi (Hüseynova, 2020).

Problemin aktullığı. Azərbaycanın Şimal-Qərb regionu zəngin təbii və mədəni resurslara malik olsa da, yaşıl turizmin inkişafı bir sıra problemlərlə üzləşir. İnfrastrukturun yetərsizliyi, ekoloji maarifləndirmənin zəifliyi və maliyyə çatışmazlığı bu sahənin genişlənməsinə mane olur. Yaşıl turizm həm ekoloji mühitin qorunması, həm də yerli icmaların rifahı üçün önəmli olduğundan, bu problemin həlli xüsusi aktullıq daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi

Bu araşdırma Şimal-Qərb regionunda yaşıl turizmin inkişafını müasir texnologiyalar, yerli icma iştirakı və davamlı idarəetmə aspektlərindən təhlil edərək, ekoturizmin regional inkişafda rolu ilə bağlı yeni yanaşmalar təqdim edir. Məqalə həm ekoloji, həm də sosial-iqtisadi baxımdan yaşıl turizmin potensialını elmi əsaslarla qiymətləndirir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti

Məqalə yaşıl turizmin inkişafı üçün konkret təkliflər verir və bu sahədə siyasət, planlaşdırma və yerli icmaların iştirakı üçün praktik istiqamətlər təqdim edir. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, magistrantlar istifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Hüseynova, L. (2020). Yaşıl Turizm və Davamlı İnkişaf: Azərbaycan Təsərrüfatının Yenilənməsi. Təbii Resurslar və Ekoturizm.
- 2.Qasımov, H. (2019). Şimal-Qərb Azərbaycanında Ekoturizm Potensialı. Turizm və İqtisadi İnkişaf Jurnalı.
- 3.Rəsulov, M. (2021). Ekoturizm və Yaşıl Turizm: Azərbaycanda Yeni Perspektivlər. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- 4.Səfərli, S. (2022). Şəki və Qəbələdə Ekoturizmin İnkişaf Perspektivləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
- 5.Zeynalli, E., & Aliyev, I. (2019). "Ecotourism and Local Community Development in Azerbaijan." *Journal of Tourism & Hospitality Research*, 34(2), 105-119.
- 6.Azerbaijani Tourism Development Agency (2021). *Tourism and Sustainable Development in Azerbaijan*. Bakı: ATDA.

Regional sosial-iqtisadi inkişafın nəzəri-metodoloji əsasları

b.m.Quliyeva Cahan Niftalı qızı

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

E-mail:

cahan.quliyeva0901@mail.ru

Əlaqə: 055 282 67 07

<https://orcid.org/0000-0002-3568-1788>

Açar sözlər: infrastruktur, biznes, sahibkarlıq, texnopark, vergi, enerji

Ключевые слова: инфраструктура, бизнес, собственность, технопарк, налог, энергия

Key words: infrastructure, business, entrepreneurship, technopark, tax, energy

Xülasə

Regional sosial-iqtisadi inkişafın nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsi müasir dövrümüzdə xüsusi aktuallıq kəsb edir. Qloballaşma və iqtisadi integrasiya proseslərinin gücləndiyi bir şəraitdə regionların inkişafı ölkənin ümumi iqtisadi dinamikasında mühüm rol oynayır. Regional sosial-iqtisadi inkişafın nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə bu sahədə aparılan tədqiqatlar və tətbiq edilən metodologiyalar regionların davamlı və balanslı inkişafına töhfə verməkdədir. Regional inkişafın düzgün planlaşdırılması və idarə olunması iqtisadi və sosial sabilliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən, gələcək tədqiqatlarda regional inkişafın müxtəlif aspektlərinin daha dərinlən araşdırılması və yeni innovativ yanaşmaların tətbiqi aktual olaraq qalır. Regionun sosial-iqtisadi inkişafı cəmiyyətin davamlı tərəqqisinin əsas komponentlərindən biridir. Bu inkişaf iqtisadiyyat, sosial sferalar, ekoloji faktorlar və institusional mexanizmlər arasındakı kompleks əlaqələr vasitəsilə şəkillənir. Şəhərlər və regionlar özəlliklərindən və iqtisadi potensiallarından asılı olaraq fərqli inkişaf dinamikasına malikdir. İqtisadi artım, sosial rifah və ekoloji dayanıqlılıq regionun davamlı inkişafını şərtləndirir. Səmərəli idarəetmə və tədqiqatlara əsaslanan strategiyalar regionların böyümə potensialını artıraraq dayanıqlı gələcək yaradır.

Regional siyasət, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişaf strategiyasında önəmli yer tutur. Bu siyasət ölkənin bölgələrinin tarazlı inkişafını təmin etmək, sosial-iqtisadi fərqləri minimuma endirmək və bölgələrin potensialından səmərəli istifadə etməyə istiqamətlənmişdir. Azərbaycanda regional siyasət Sovet İttifaqının vahid iqtisadi planları çərçivəsində formalaşırdı. Bölgələrdə iri sənayelərin yaradılması, kollektiv təsərrüfat sisteminin tətbiqi və inzibati idarəetmə metodları hökm sürürdü. 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanda regional siyasətin yeni konturları formalaşdı. Bu dövrdə bölgələrdə sosial-iqtisadi problemlər dərinləşdi, əsas diqqət neft sektoruna yönəldildi. Prezident İlham Əliyevin 2004-cü ildə başladığı regional inkişaf proqramları bölgələrin sürətli iqtisadiyyata integrasiyasını təmin etdi. Bölgələrdə infrastruktur layihələri həyata keçirildi, aqrar sektor və qeyri-neft sənaye sahələri inkişaf etdirildi. Regional siyasətin əsas prinsiplərindən biri tarazlı inkişafdır. Məqsəd paytaxt Bakı ilə yanaşı, digər bölgələrin də iqtisadi potensialını artırmaq, onlarda şərabətli biznes mühiti yaratmaqdan ibarətdir. Azərbaycanda bölgələrin spesifik potensialına uyğun olaraq ixtisaslaşma siyasəti aparılır. Məsələn, Aqroparklar və sənaye mərkəzləri yaratmaqla iqtisadiyyatı şəbəkələşdirmək mümkün olur. Regional siyasətdə ekoloji davamlılıq prinsipi təmin olunur. Bölgələrdə ekoloji təmizlik qorunaraq dayanıqlı inkişaf strategiyalarına üstünlük verilir. Azərbaycanda regional siyasət bir neçə mərhələdə formalaşmış və zamanla inkişaf edərək bölgələrin sosial-iqtisadi rifahını artırmaq istiqamətində dəyişikliyə uğramışdır. Gələcəkdə bu

siyasətin dərinləşdirilməsi və daha effektiv alətlərin tətbiqi bölgələrin inkişafını daha da sürətləndirə bilər. (Bağırzadə E. 2016)

Regional inkişaf iqtisadiyyatın mühüm bir istiqaməti kimi müxtəlif nəzəri yanaşmalar və modellər əsasında tədqiq edilir. İqtisadi regionallaşma, mərkəz-periferiya nəzəriyyəsi, qütbləşmə nəzəriyyəsi və endogen inkişaf modeli kimi konsepsiyalar regional inkişaf siyasətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İqtisadi regionallaşma nəzəriyyəsi müxtəlif regionların öz xüsusiyyətlərinə uyğun iqtisadi strategiyalar həyata keçirməsini nəzərdə tutur. Mərkəz-periferiya modeli regionlar arasında iqtisadi fərqlərin səbəblərini və bu fərqlərin azaldılması yollarını araşdırır. Qütbləşmə nəzəriyyəsi müəyyən iqtisadi mərkəzlərin digər regionlara nisbətən daha sürətlə inkişaf etdiyini izah edir. Endogen inkişaf modeli isə daxili resurslardan və potensialdan istifadə etməklə regionların inkişafının mümkünlüyünü önə çəkir. Regional inkişafın tənzimlənməsi iqtisadiyyatın davamlı və balanslı şəkildə irəliləməsini təmin edən vacib məsələlərdən biridir. Bu tənzimləmə siyasəti iqtisadi, sosial və ekoloji amilləri nəzərə alaraq regionlar arasındakı bərabərliyi qorumaq, geridə qalmış regionların inkişafını stimullaşdırmaq üçün həyata keçirilir. Regional siyasətin həyata keçirilməsində müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Əsas metodlar bunlardır: Regionlara xarici və yerli sərmayənin cəlb edilməsi üçün investisiya təşviqləri, vergi güzəştləri və digər mexanizmlər tətbiq olunur. Yol, su təchizatı, enerji və rabitə infrastrukturalarının təkmilləşdirilməsi vasitəsilə regionların inkişafı dəstəklənir. Regionlarda elmi-texnoloji potensialın artırılması məqsədilə tədqiqat mərkəzləri, texnoparklar və startap ekosistemləri yaradılır. Əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün təhsil, səhiyyə və sosial təminat proqramları həyata keçirilir. Regionların ekoloji balansının qorunması məqsədilə ekoloji layihələr və "yaşıl iqtisadiyyat" konsepsiyası tətbiq edilir. Regional inkişafın tənzimlənməsi dövlət siyasətinin mühüm hissəsidir və müxtəlif forma və metodlar vasitəsilə həyata keçirilir. Səmərəli tənzimləmə mexanizmləri regionların tarazlı və dayanıqlı inkişafına şərait yaradır. Bu siyasətlərin uğurlu tətbiqi isə iqtisadi, sosial və ekoloji faktorların kompleks yanaşmasını tələb edir.

Azərbaycanın regionlarının tarazlı inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olaraq qəbul edilir. Azərbaycanda regional inkişafın təmin edilməsi üçün bir sıra dövlət proqramları və strategiyalar həyata keçirilmişdir. "Azərbaycan 2030: Milli Prioritetlər" sənədi və "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları" bu sahədə əsas hüquqi və strateji bazanı formalaşdırır. Regionların inkişafını dəstəkləmək məqsədilə Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi (KOBİA), Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti və digər institutlar fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın regionlarında iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün geniş infrastruktur layihələri icra olunmuşdur. Son illərdə yol-nəqliyyat infrastrukturunu, su təchizatı, enerji sektoru və sosial obyektlərin tikintisi və yenidən qurulması üzrə mühüm işlər görülmüşdür. Regionların inkişafına dövlət dəstəyi nəticəsində kənd təsərrüfatı, sənaye və turizm sektorlarında da nəzərəcarpacaq irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır. Baxmayaraq ki, Azərbaycanda regional inkişaf istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır, bəzi çətinliklər hələ də mövcuddur: Regionlar arasında iqtisadi qeyri-bərabərlik; İnfrastruktur və sosial xidmətlərin bəzi bölgələrdə qeyri-kafi olması; Regionlarda investisiya mühitinin tam inkişaf etməməsi; Əmək bazarında qeyri-balanslılıq və kvalifikasiyalı kadr çatışmazlığı. Regional inkişafın effektivliyini qiymətləndirmək üçün əsas indikatorlar sırasında ÜDM-in regionlar üzrə paylanması, məşğulluq səviyyəsi, infrastruktur təminatı və investisiya axınları daxildir. Azərbaycan hökuməti yaxın illərdə regionların dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün aşağıdakı strategiyaları həyata keçirməyi planlaşdırır: Regionlarda iqtisadi diversifikasiyanın gücləndirilməsi; yerli biznes və innovativ təşəbbüslərin dəstəklənməsi; Regionlar arasında əlaqələrin artırılması və integrasiya layihələrinin genişləndirilməsi; İnsan

kapitalının inkişafına yönəlik proqramların həyata keçirilməsi. Azərbaycanda regional inkişaf sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur, lakin bəzi problemlər hələ də mövcuddur. Dayanıqlı və tarazlı inkişafın təmin edilməsi üçün dövlət və özəl sektorun birgə fəaliyyəti vacibdir. Regionlarda iqtisadi inkişafı daha da sürətləndirmək üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Dövlət siyasətinin davamlılığı və innovativ yanaşmaların tətbiqi regional inkişafın daha uğurlu olmasını təmin edə bilər. (Əliyev T., Babayev L. 2013).

Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatın tarazlı inkişafını təmin etmək, regionlar arasında fərqləri aradan qaldırmaq və ümumi rifah səviyyəsini yüksəltmək məqsədi daşıyır. Dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirilir: Dövlət qanunvericiliyi və strateji sənədlər vasitəsilə regional inkişaf siyasətini müəyyən edir. Yol, nəqliyyat, enerji və kommunikasiya infrastrukturunun gücləndirilməsi regionların iqtisadi cəlbediciliyini artırır. Dövlət regionlara yönəldilən sərmayələri artırmaq üçün vergi güzəştləri, subsidiya və kredit imkanları yaradır. Dövlət inkişafdan geri qalan regionlara xüsusi dəstək proqramları həyata keçirir.

Strateji yol xəritələri iqtisadiyyatın bölgələr üzrə bölüşməsinə, tarazlı inkişafı və sübut olunmuş sənaye sahələrinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Lakin bölgələrin qeyri-bərabər inkişafı, sosial-iqtisadi fərqliliklər və infrastruktur problemləri strateji yol xəritələrinin effektiv icrasına mane ola bilər. Bəzi bölgələrin iqtisadi potensialı daha yüksəkdir, digərləri isə geri qalır. Bu, investisiyalı cəlb etmə baxımından çətinlik yarada bilər. Regionlarda peşəkar iş gücü az olduğundan, işçilər daha çox paytaxt və iri şəhərlərə miqrasiya edir. Bu da bölgələrin iqtisadi inkişafını ləngidir. Bölgələrdə yolların, rabitə xətlərinin, elektrik enerjisi təminatının zəifliyi inkişafı maneələndirir. Yerli sahibkarlar dəstəklənmir, kredit almaq imkanları məhduddur və bürokratiya maneələr yarada bilər. Strateji yol xəritələrinin reallaşdırılması üçün regional inkişaf problemləri diqqətlə araşdırılmalı və kompleks yanaşma tətbiq edilməlidir. Tarazlı iqtisadi inkişaf bölgələrin sosial rifahını artıracaq, işsizlik səviyyəsini azaldacaq və ölkənin ümumi iqtisadiyyatının dayanıqlı formalaşmasına təkan verəcəkdir. (Mehdiyev X.O. 2015)

Sahibkarlığın inkişafı ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına, işsizlik səviyyəsini azalmasına, yerli bazarın güclənməsinə və yerli resurslardan səmərəli istifadə etməyə kömək edir. Sahibkarlıq, xüsusilə regionlarda iqtisadi inkişafı sürətləndirən bir amildir. Sahibkarlar yeni iş yerləri yaradır, yerli məhsul istehsalını artırır, innovativ yanaşmalar təqdim edir və regionların dünya bazarına inteqrasiyasını asanlaşdırır. Regionlarda sahibkarlığın inkişafı, eyni zamanda regional qeyri-bərabərliyin azalmasına da təsir göstərir, çünki bu, əhəlinin həyat səviyyəsini artırmağa və onların sosial rifahını təmin etməyə kömək edir. Regionlarda sahibkarlığın inkişafını təşviq etmək üçün müxtəlif təbliğat, maliyyə, təhsil və infrastruktur layihələri həyata keçirilə bilər. Bu tədbirlər aşağıdakıları əhatə edir: Regionlarda sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmaq üçün yerli sahibkarlara müəyyən güzəştli şərtlərlə kreditlər və maliyyə yardımları təqdim edilir. Bu, kiçik və orta bizneslərin böyüməsini təmin edir, eyni zamanda yeni iş yerlərinin yaradılmasına imkan yaradır. Regionlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlara xüsusi vergi güzəştləri və dövlətin dəstək proqramları təqdim etmək, onların iqtisadi fəaliyyətlərini stimullaşdırır. Bu cür təşviqlər, yerli sahibkarları daha rəqabətli etməyə və onlara yeni bazar imkanları yaratmağa kömək edir. Regionlarda sahibkarlığın inkişafı üçün infrastrukturun gücləndirilməsi çox vacibdir. Yaxşı yol və nəqliyyat şəbəkələri, internetin və elektrik enerjisinin mövcudluğu, hərtərəfli logistika xidmətləri və digər infrastruktur, sahibkarların işlərini daha asan və effektiv şəkildə həyata keçirmələrini təmin edir. Regionlarda sahibkarlığın inkişafı üçün gənclərin və yeni sahibkarların təlimi vacibdir. Sahibkarlıqla bağlı təhsil proqramları, seminarlar, mentorluq və kurslar təşkil edərək, yerli iş

adamlarına yeni bacarıqlar qazandırmaq mümkündür. Bu, onların daha uğurlu və rəqabət qabiliyyətli olmalarına kömək edir. Regionlarda sahibkarlığın inkişafında innovasiya və texnologiyanın tətbiqi vacibdir. Yeni texnologiyalar və innovativ yanaşmalar, sahibkarların məhsullarını və xidmətlərini keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli edir. Dövlət və özəl sektorun birgə əməkdaşlığı ilə texnoloji inkubasiya mərkəzləri və innovasiya parkları yaradıla bilər. Sahibkarlığın inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və yerli işsizlik probleminin həllinə imkan verir. Bu, iqtisadi inkişafı sürətləndirər və yerli əhalinin gəlir səviyyəsini artırır. Regionlarda yaradılan yeni müəssisələr yerli bazarın inkişafını təmin edir. Yerlərdə istehsal edilən məhsullar daha az məsrəflə istehsal olunur və bu da yerli iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir. Regionlarda sahibkarlığın təşviqi, iqtisadiyyatın daha bərabər paylanmasına şərait yaradır. Bu, xüsusilə az inkişaf etmiş bölgələrdə həyat səviyyəsini yüksəldir. Regionlarda sahibkarlığın inkişafını stimullaşdıran müxtəlif çətinliklər də mövcuddur: Regionlarda sahibkarlara lazımi maliyyə dəstəyinin olmaması, onların inkişafını məhdudlaşdırır bilər. Bəzi hallarda, sahibkarlar kredit almaqda çətinlik çəkir və bu, yeni layihələrin reallaşdırılmasına mane olur. Regionlarda əmək bazarının qeyri-sabitliyi və ixtisaslı işçi qüvvəsinin çatışmazlığı, sahibkarların inkişafına mənfi təsir göstərir. Bəzi regionlarda infrastruktur hələ də zəifdir və bu, sahibkarlığın fəaliyyətinə maneə törədir. Yaxşı inkişaf etmiş nəqliyyat və kommunikasiya şəbəkələri olmadan işlərin effektivliyini təmin etmək çətin olur. Regionlarda sahibkarların bazar və yeni texnologiyalar haqqında lazımi məlumatlara sahib olmamaları, onların inkişafını əngəlləyə bilər. Məlumatın çatışmazlığı, qərar vermə proseslərini çətinləşdirir və biznesin böyüməsini yavaşladır. Regionlarda sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın güclənməsinə, sosial rifahın yüksəlməsinə və yerli resursların daha səmərəli istifadə olunmasına xidmət edir. Bunun üçün maliyyə dəstəyi, vergi güzəştləri, təhsil və innovasiya sahələrində atılacaq addımlar böyük əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, sahibkarlara qarşı mövcud olan maneələr, diqqət və tədbir göstərilməklə azaldıla bilər. Regionlarda sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmaq, davamlı iqtisadi inkişafın təməlini qoyur və ölkənin ümumi inkişafına müsbət təsir göstərir. (Məmmədov M. 2014)

Azərbaycanda regionların davamlı inkişafı ölkənin ümumi sosial-iqtisadi strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Regionların tarazlı inkişafı iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması və şəhər-kənd bölgələrində sosial bərabərliyin təmin olunması baxımından çox vacibdir. Regionların davamlı inkişafı üçün infrastrukturunun mükəmməlləşdirilməsi prioritet istiqamətlərdəndir. Şəhərlər və kəndlər arasındakı yol-nəqliyyat sisteminin modernləşdirilməsi, su, qaz, elektrik enerjisi və internet kimi vacib kommunikasiya xətlərinin təkmilləşdirilməsi yerli biznesin və təsərrüfatın inkişafına müsbət təsir edir. Azərbaycanda aqrar sektorun dəstəklənməsi regionların iqtisadi inkişafını həyata keçirməyin əsas yollarından biridir. Fermerlər üçün subsidiya siyasətinin gücləndirilməsi, yeni texnologiyalardan istifadə imkanlarının yaradılması və suvarma sistemlərinin müsbət istiqamətdə yenidən qurulması aqrar sektorun davamlı inkişafını təmin edir. Regionlarda biznesin inkişafını stimullaşdırmaq üçün kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlara maliyyə yardımı və vergi güzəşti kimi imkanlar yaradılmalıdır. Eyni zamanda, sahibkarların innovativ texnologiyalardan istifadə etməsini təmin etmək üçün texnoparklar və iş dünyası mərkəzləri kimi qurumların yaradılması çox vacibdir. Regionların davamlı inkişafı ekoloji problemlərin minimuma endirilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Meşələrin qorunması, su ehtiyatlarının idarə olunması və tullantı idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi regionların uzunmüddətli iqtisadi inkişafını təmin edir. Azərbaycanın bölgələri təbii ehtiyatlar və turizm potensialı baxımından çox güclüdür. Xızı, Quba, Qəbələ, Şəki, Naftalan kimi regionlarda turizm sahəsinin inkişafına sərmayə qoymaq yerli

iqtisadiyyata böyük təkan verə bilər. Eyni zamanda, bölgələrdə yüngül sənaye sahələrinin yaradılması və innovativ istehsal mərkəzlərinin təsis prioritet istiqamətlər arasındadır. Azərbaycanda regionların davamlı inkişafını təmin etmək üçün infrastrukturun gücləndirilməsi, aqrar sektorun inkişafı, kiçik və orta sahibkarlığın stimullaşdırılması, ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi və sənaye-turizm sahəsində potensialın dəyərləndirilməsi çox vacibdir. Davamlı inkişaf konsepsiyasının uğurla reallaşdırılması regionların sosial-iqtisadi rifahının artmasına və bütövlükdə Azərbaycanın iqtisadi gücünün daha da möhkəmlənməsinə təkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bağırzadə E. Azərbaycan İqtisadiyyatının regional təhlili. Bakı, 2016
2. Əliyev T., Babayev L. Regional innovasiya sisteminin təşkili və idarəedilməsi, Bakı, 2013
3. Mehdiyev X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına retrospektiv baxış: müqayisəli təhlil, Bakı, 2015
4. Məmmədov M. Regional konseptual inkişaf: iqtisadi-ekoloji problemlər. Bakı, 2014

Qlobal İqtisadiyyatda Sahibkarlıq Yönlümlü Təhsil Müəssisələri

Namazova Aynur Məhəmməd qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti, müəllim

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dissertant

aynur.namazova@mdu.ed.az

+994554443152

XÜLASƏ

Sahibkarlıq təhsili, sahibkarların formalaşdırılması və innovativ biznes imkanlarının inkişaf etdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sahibkarlıq təhsili şəxslərin biznes qurma bacarıqlarını inkişaf etdirməsi üçün vacibdir. Bu təhsil sahibkarları strateji düşüncə, risk idarəetməsi, maliyyə bilikləri və innovativ yanaşma kimi bacarıqlarla təmin edir. Dünyanın aparıcı təhsil institutları bu istiqamətdə innovativ yanaşmaları tətbiq edərək sahibkarlıq ekosisteminin inkişafına töhfə verməkdədir. Universitetin akademik heyəti iqtisadiyyat sahəsini inkişaf etdirir ki, bu da biznesin inkişafı və təhsilin milli və beynəlxalq biznes icmasına çevrilməsinə şərait yaradır. Fərqli sahibkarlıq təhsili institutları müxtəlif yanaşmalar tətbiq edir: **Akademik model** – Dərslərə və ənənəvi tədris metodlarına söykənir. **Praktik model** – Real biznes mühitində təlim, inkubatorlar və akseleratorlarla şagirdlərin inkişafına yardım edir. **Hibrid model** – Nəzəri və praktiki bilikləri birləşdirir, tələbələrə biznesin bütün aspektlərini öyrədir.

Bu tezisdə dünyada sahibkarlıq təhsilini təklif edən aparıcı institutlar araşdırılacaq, onların metodologiyası və sahibkarlıq ekosistemə təsiri təhlil ediləcəkdir.

Açar sözlər: sahibkarlıq təhsili, biznes məktəbləri, təhsil institutları, təhsil proqramları, innovasiya, iqtisadiyyat

ABSTRAKT

Entrepreneurship education plays a crucial role in preparing entrepreneurs in the global economy and creating new business opportunities. Entrepreneurship education is essential for individuals to develop their business skills. This education provides entrepreneurs with skills such as strategic thinking, risk management, financial literacy, and innovative approaches. Leading educational institutions around the world are contributing to the development of the entrepreneurial ecosystem by applying innovative approaches in this direction. The academic staff of the university develops the field of economics, which creates conditions for business development and the transformation of education into a national and international business community. Different entrepreneurship education institutions apply different approaches: Academic model - Based on textbooks and traditional teaching methods. Practical model - Helps students develop through training in a real business environment, incubators, and accelerators. Hybrid model - Combines theoretical and practical knowledge, teaching students all aspects of business.

This thesis will examine the leading institutions offering entrepreneurship education in the world, analyze their methodology, and their impact on the entrepreneurial ecosystem.

Keywords: *entrepreneurship education, business schools, educational institutions, educational programs, innovation, economics*

РЕЗЮМЕ

Предпринимательское образование играет решающую роль в подготовке предпринимателей и создании новых бизнес-возможностей в мировой экономике. Предпринимательское образование важно для людей, поскольку оно позволяет им развивать свои навыки построения бизнеса. Это образование вооружает предпринимателей такими навыками, как стратегическое мышление, управление рисками, финансовая грамотность и инновационные подходы. Ведущие мировые образовательные учреждения вносят свой вклад в развитие предпринимательской экосистемы, применяя инновационные подходы в этом направлении. Преподавательский состав университета развивает направление экономики, что создает условия для развития бизнеса и трансформации образования в национальное и международное бизнес-сообщество. Различные учебные заведения по предпринимательству используют разные подходы: Академическая модель — опирается на учебники и традиционные методы обучения. Практическая модель — помогает студентам развиваться посредством обучения в реальной бизнес-среде, инкубаторах и акселераторах. Гибридная модель — объединяет теоретические и практические знания, обучая студентов всем аспектам бизнеса.

В данной диссертации будут рассмотрены ведущие учреждения, предлагающие предпринимательское образование по всему миру, проанализированы их методология и влияние на предпринимательскую экосистему.

Ключевые слова: *предпринимательское образование, бизнес-школы, учебные заведения, образовательные программы, инновации, экономика*

Sahibkarlıq iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır və yeni iş yerlərinin yaradılması, innovasiyaların təşviqi kimi amillərə mühüm təsir göstərir. Bu sahədə təhsil, sahibkarlıq bacarıqlarının inkişafı və təşviqi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Sahibkarlıq təhsili, fərdlərin iş dünyasında uğur qazanmaq üçün lazım olan nəzəri və praktiki bilikləri əldə etmələrinə

kömək edir. Bu təhsil proqramlarının təşkili, idarə olunması və inkişafı beynəlxalq təcrübələrə əsaslanır.

Sahibkarlıq təhsili dünyada müxtəlif ölkələrdə fərqli metodologiyalarla həyata keçirilir. Bəzi ölkələrdə müstəqil universitetlər və institutlar mövcud olub, digər ölkələrdə isə sahibkarlıq təhsili, biznes məktəbləri və digər akademik strukturların bir hissəsi olaraq təklif edilir. Sahibkarlıq təhsilinin əsas məqsədi, şagirdlərə və tələbələrə iş qurmaq və idarə etmək bacarıqlarını öyrətməkdir. Bu, həm də risk idarəçiliyi, infrastrukturun təşkili və bazar araşdırması kimi sahələri əhatə edir.

ABŞ sahibkarlıq təhsili sahəsində dünya lideridir. Sahibkarlıq təhsili burada biznes məktəbləri və universitetlərin tərkibində təklif olunur. Bu məktəblər, tələbələrə yalnız nəzəri biliklər deyil, həm də praktik təcrübələr, mentorluq və real həyat biznes məsələlərini həll etməyə imkan verən təlimlər təklif edir. Dünyanın ən tanınmış universitetləri, məsələn, Stanford Universiteti, Massachusetts Texnologiya İnstitutu (MIT), University of California, Harvard Biznes Məktəbi sahibkarlıq proqramları təklif edir, həmçinin inkubatorlar və təsisçi dəstək mərkəzləri də mövcuddur. Tələbələrə verilən təhsil, onları biznes dünyasında liderlərinə çevirməyə kömək edir.

ABŞ-da sahibkarlıq təhsilində onlayn kursların və proqramların inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Harvard, Stanford və MIT kimi universitetlər, onlayn platformalarda sahibkarlıqla bağlı müxtəlif kurslar təklif edir. Bu, tələbələrə vaxt və məkan məhdudiyyətlərindən asılı olmayaraq təhsil almaq imkanı verir.

Sahibkarlıq təhsilindəki ən mühüm yeniliklərdən biri inkubator və akselerator proqramlarının inkişafıdır. Bu proqramlar, tələbələrə və gənc sahibkarlara iş qurmaq və böyütmək üçün lazım olan resursları təmin edir. Həmçinin, bu proqramlar iştirakçılara mentorluq, maliyyə dəstəyi və şəbəkə qurma imkanı təqdim edir. ABŞ-da sahibkarlıq təhsili sosial sahibkarlıq yönümlü proqramlarla da zənginləşir. Bu, tələbələrə yalnız kommersiya məqsədli işlər qurmağı deyil, həm də cəmiyyətə xidmət edən işlər qurmağı öyrədir. Sosial sahibkarlıq, tələbələrə sosial və ekoloji problemləri həll etməyə kömək edir.

ABŞ-da sahibkarlıq təhsilinin inkişafı, dünyanın digər ölkələrinə də təsir göstərir. Bir çox xarici tələbə, ABŞ-dakı universitetlərdə sahibkarlıq proqramlarına qatılmaq üçün müraciət edir, bu da global iqtisadiyyata müsbət təsir edir.

Avropa ölkələrində sahibkarlıq təhsili, xüsusilə İspaniya, Almaniya və Fransa kimi ölkələrdə güclüdür. Bu ölkələrdə praktik yönümlü təhsil proqramları və sahibkarlıq mərkəzləri tələbələrə biznes qurmaq üçün imkanlar yaradır. Avropada sahibkarlıq təhsili, hər bir ölkənin spesifik iqtisadi və sosial kontekstinə uyğun olaraq müxtəlif yanaşmalarla həyata keçirilir.

Avropada sahibkarlıq təhsili 20-ci əsrin ortalarından etibarən inkişaf etməyə başladı. Hər bir ölkə öz iqtisadi inkişafı və sosial ehtiyaclarına uyğun təhsil proqramları formalaşdırmağa çalışıb. İlk illərdə sahibkarlıq proqramları ən çox biznes məktəblərinin tərkibində mövcud idi.

Avropanın müxtəlif bölgələrində sahibkarlıq təhsili fərqli yanaşmalarla təqdim olunur. Məsələn, Şimali Avropa ölkələri təhsildə praktiki yanaşmalara üstünlük verərkən, Cənubi Avropa ölkələrində daha çox nəzəri biliklərə fokuslanmışdır.

İngiltərədə sahibkarlıq təhsili, həm biznes məktəblərində, həm də universitetlərin müxtəlif fakültələrində geniş şəkildə təqdim olunur. London İqtisadiyyat Məktəbi (LSE), Oxford və Cambridge kimi nüfuzlu universitetlərdə sahibkarlıq kursları və proqramları var. İngiltərənin sahibkarlıq təhsili proqramları, tələbələrə müasir iş dünyasında uğur qazanmaq üçün lazım olan

analitik və praktiki bacarıqları təqdim edir. Həmçinin, inkubatorlar və startap dəstəyi proqramları ilə sahibkarlığa təşviq olunur.

Almaniyada sahibkarlıq təhsili, xüsusilə texnologiya və mühəndislik sahələrində inkişaf etmişdir. Alman universitetlərində sahibkarlıq təhsili, daha çox texnologiya əsaslı startapların yaranmasına yönəlmişdir. Münxen, Berlindəki universitetlər və İnnovasiya Mərkəzləri, tələbələrə biznes qurmaq üçün lazımlı biliklər və alətlər təqdim edir.

Fransa sahibkarlıq təhsili sahəsində Avropada mühüm yerə sahibdir. Parisdəki HEC Paris və INSEAD kimi biznes məktəbləri, sahibkarlıq sahəsində geniş təhsil proqramları təklif edir. Fransa, həmçinin dövlətin sahibkarlığa dəstək verməsi ilə tanınır, və bu təhsil sistemində böyük rol oynayır.

Bu ölkələrdə sahibkarlıq təhsili, əsasən, innovasiya və sosial sahibkarlıq sahələrində cəmləşir. İspaniyada ESADE, İtaliyada isə Bocconi Universiteti, sahibkarlıq və biznes sahələrində qabaqcıl proqramlar təklif edir. Bu ölkələrdə, xüsusilə, cəmiyyətə xidmət edən biznes modelləri üzərində təhsil verilir.

Skandinaviya (Danimarka, İsveç, Norveç) ölkələrdə sahibkarlıq təhsili əsasən praktik yönümlüdür və tələbələrə müstəqil iş qurma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün güclü dəstək göstərilir. Skandinaviya ölkələrində dövlətin sahibkarlıq mədəniyyətini təşviq etməsi və gənc sahibkarlara maliyyə dəstəyi göstərməsi xüsusilə önəmlidir.

Avropada sahibkarlıq təhsili, startap mədəniyyətini inkişaf etdirmək məqsədilə inkubatorlar və akselerator proqramları ilə integrasiya olunur. Bu mərkəzlər tələbələrə öz bizneslərini qurmağa kömək edir və həmçinin mentorluq, maliyyə dəstəyi, hüquqi və əməliyyat məsələləri ilə bağlı təlimlər təqdim edir.

Avropada sahibkarlıq təhsilində onlayn kurslar və rəqəmsal təhsil metodları önə çıxır. Universitetlər və digər təhsil qurumları, sahibkarlıq kurslarını rəqəmsal platformalarda təqdim edərək daha geniş auditoriyaya çatmağa çalışır.

Avropada sosial sahibkarlıq təhsili, cəmiyyətin sosial və ekoloji problemlərini həll etməyə yönəlmiş biznes modellərinin təşviqinə böyük diqqət yetirilir. Bu trend xüsusilə Skandinaviya ölkələrində, eləcə də İspaniya və İtaliyada müşahidə olunur.

Avropada sahibkarlıq təhsilində texnoloji innovasiyalar və rəqəmsal alətlərin istifadəsi artmaqdadır. Bu, xüsusən startaplar üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki onlar texnologiya və innovasiya ilə öz işlərini qururlar.

Avropada sahibkarlıq təhsili, gənc iş adamlarının müstəqil işlərini qurmasına və bu yolla yeni iş yerləri yaratmasına şərait yaradır. Bu təhsil forması, iqtisadiyyatın bütün sektorlarında biznesqurma və idarəetmə bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Sahibkarlıq təhsili Avropada müxtəlif ölkələr arasında əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsini dəstəkləyir. Beynəlxalq təhsil proqramları və şəbəkələr, tələbələrə müxtəlif ölkələrdə sahibkarlıq təcrübəsi qazanmağa imkan verir.

Asiya ölkələri, xüsusilə Çin və Hindistan, sahibkarlıq təhsilini inkişaf etdirməkdə sürətlənmişdir. Bu ölkələrdə sahibkarlıq təhsili, əksər hallarda dövlətin dəstəyi ilə həyata keçirilir və yüksək rəqabət mühitində şagirdlərə üstünlüklər verir. Asiya iqtisadi cəhətdən dünyanın ən sürətlə böyüyən regionlarından biridir.

Asiya ölkələrində sahibkarlıq təhsili, 20-ci əsrin sonlarından etibarən inkişaf etməyə başladı. Böyük iqtisadi inkişaf, xüsusən Çin və Hindistan kimi ölkələrdə sahibkarlıq təhsilinin inkişafını təşviq etdi. İlk illərdə sahibkarlıq təhsili daha çox biznes məktəblərinin bir hissəsi olaraq təklif edilirdi.

Asiya ölkələrində sahibkarlıq təhsilinin formaları və metodologiyaları ölkələrin iqtisadiyyatına, mədəniyyətinə və təhsil sisteminə uyğun olaraq fərqlənir. Məsələn, Cənub-Şərqi Asiyada sahibkarlıq proqramları daha çox müstəqil iş qurmağı təşviq edir, Şərqi Asiyada isə texnologiya və innovasiyaya fokuslanır.

Çin sahibkarlıq təhsili sahəsində böyük irəliləyişlər əldə etmiş bir ölkədir. Xüsusilə, Pekin və Şanxay kimi şəhərlərdə sahibkarlıq proqramları sürətlə inkişaf edir. Çin universitetləri, biznes məktəbləri və inkubatorlar tələbələrə yeni bizneslər qurmaq üçün lazımi bilik və resursları təmin edir. Tsinghua Universiteti və Pekin Universiteti, ölkənin aparıcı sahibkarlıq proqramlarına sahibdir.

Hindistan sahibkarlıq təhsili sahəsində ən sürətlə inkişaf edən ölkələrdən biridir. Hindistanın ən tanınmış biznes məktəbləri, məsələn, Hindistanın İqtisadiyyat və Biznes Məktəbi (IIM), sahibkarlıq proqramları ilə təhsil almış bir çox iş adamını dünya miqyasında tanıdıb. Hindistanda sahibkarlıq təhsili, həm də sosial sahibkarlıq və kənd təsərrüfatı bizneslərinə xüsusi diqqət yetirir.

Yaponiya universitetlərində sahibkarlıq təhsili, əsasən, texnologiya və yeniliklərə yönəlir. Tokio Universiteti, sahibkarlıq sahəsində tələbələrə yüksək səviyyəli proqramlar təklif edir. Yaponiya, həmçinin, sahibkarlıq və biznesin inkişafını dəstəkləyən dövlət proqramları ilə də məşhurdur.

Cənub-Koreya sahibkarlıq təhsili sahəsində Asiyanın aparıcı ölkələrindən biridir. Koreya universitetləri, sahibkarlıq və startapların inkişafı üçün müxtəlif təhsil proqramları və inkubatorlar təklif edir. Koreya Sahibkarlıq Mərkəzi, gənc sahibkarlara biznes qurmağı öyrətmək üçün xüsusi təlimlər və resurslar təqdim edir.

Sinqapur sahibkarlıq təhsilində və innovasiyada böyük irəliləyişlər əldə etmişdir. Sinqapurda sahibkarlıq təhsili, praktiki yanaşmalarla zəngindir. Sinqapur Universiteti və Sinqapur Sahibkarlıq İnstitutu, sahibkarlara biznes qurma, rəhbərlik və innovasiya sahəsində güclü təhsil imkanları təqdim edir.

Cənub-Şərqi Asiyada Tayland və Malayziya kimi ölkələrdə sahibkarlıq təhsili, əsasən, sosial inkişaf və cəmiyyətə xidmət edən biznes modellərinə yönəlir. Bu ölkələrdəki universitetlər, startap mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün xüsusi proqramlar təklif edir.

Asiya ölkələrində sahibkarlıq təhsili, xüsusən texnologiya və innovasiyanın integrasiyası ilə tanınır. Çində, Yaponiyada və Cənub Koreyada, sahibkarlıq proqramlarında texnoloji yeniliklərə və startapların inkişafına xüsusi diqqət yetirilir.

Asiya ölkələrində sahibkarlıq təhsilində onlayn kurslar və rəqəmsal platformalar artan bir trendə çevrilib. Bu, xüsusilə Hindistan, Çin və digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha əlçatan təhsil imkanları yaratmağa kömək edir.

Sahibkarlıq təhsilinin inkişafında inkubatorlar və akseleratorların rolu çox böyükdür. Bu mərkəzlər, tələbələrə və yeni sahibkarlara bizneslərini qurmaq və inkişaf etdirmək üçün resurslar, mentorluq və şəbəkə imkanları təklif edir. Yaponiyada və Sinqapurda inkubatorlar geniş yayılıb.

Asiyada sosial sahibkarlıq, xüsusilə Hindistanda və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində çox önəmlidir. Sahibkarlıq təhsilində sosial sahibkarlığa böyük diqqət ayrılır, çünki bu, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə cəmiyyətin problemlərini həll etmək üçün mühüm vasitədir.

Asiyada sahibkarlıq təhsili, beynəlxalq təcrübə mübadiləsi və qlobal əməkdaşlıqla daha da zənginləşir. Bir çox Asiya universiteti, beynəlxalq sahibkarlıq proqramları və layihələri vasitəsilə tələbələrə qlobal bazarlara çıxış imkanı yaradır.

Sahibkarlıq təhsili, Asiya ölkələrində yeni iş yerlərinin yaradılmasına təkan verir. Bu, xüsusilə Hindistan və Çin kimi böyük əhali ilə olan ölkələrdə işsizliklə mübarizə aparmaq üçün vacibdir.

Sahibkarlıq təhsili, sosial sahibkarlıq və cəmiyyətə xidmət edən biznes modelləri ilə sosial inkişafı da dəstəkləyir. Bu, xüsusilə Asiyanın inkişaf etməkdə olan regionlarında, məsələn, Hindistan, Nepal və Banqladeş kimi ölkələrdə daha çox nəzərə çarpır.

Sahibkarlıq təhsili institutlarının inkişafı, yalnız təhsil sahəsində deyil, iqtisadiyyata da mühüm təsir göstərir. Bu sahənin inkişafı, gələcəkdə iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi böyümənin sürətlənməsinə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dana L. P. (2004). Handbook of Research on International Entrepreneurship. Edward Elgar Publishing.
2. Hisrich R. D., & Peters, M. P. (2017). Entrepreneurship. McGraw-Hill Education.
3. Kumar S., & Liu D. (2020). "Entrepreneurial education in India: Present scenario and future prospects." Asian Journal of Business and Management, 8(1), 45-60.
4. Kuratko D. F. (2019). Entrepreneurship: Theory, Process, and Practice. Cengage Learning.
5. Tan J. (2001). "Innovation and risk-taking in a transitional economy: A comparative study of Chinese managers and entrepreneurs." Journal of Business Venturing, 16(4), 359-376
6. Li J., Zhang Y., & Matlay, H. (2003). "Entrepreneurship education in China." Education + Training, 45(8/9), 495-505.

Rəqəmsal Texnologiyaların Aqrar Sahədə Tətbiqi Və Rolu

Məhərrəmov Tofiq Əli oğlu

<https://orcid.org/0009-0008-9756-8773>

UNEC Zaqatala filialı, müəllim.

Xülasə

Aqrar sahənin rəqəmsal transformasiyası, tez-tez "Rəqəmsal Kənd Təsərrüfatı" (RK) olaraq adlandırılır, kənd təsərrüfatı təcrübələrinə və proseslərinə qabaqcıl rəqəmsal texnologiyaların integrasiyasını əhatə edir. Bu, məhsuldarlığı artırmaq, resursların idarə edilməsini optimallaşdırmaq və qərar qəbul etməni təkmilləşdirmək məqsədilə sensorlar, Əşyalar İnterneti (IoT), böyük məlumat, bulud hesablaması, süni intellekt (AI) və robototexnika kimi alətlərdən istifadəni əhatə edir. Rəqəmsal kənd təsərrüfatının əsas məqsədi kənd təsərrüfatı təcrübələrinin səmərəliliyini artırmaq, israfı azaltmaq və məhsul istehsalını artırmaq, eyni zamanda zərərvericilərin idarə edilməsi və iqlim dəyişikliyi kimi çətinlikləri həll etməkdir. Rəqəmsal platformaların və məlumat toplama sistemlərinin inkişafı, fermerlərə və maraqlı tərəflərə məlumat əsaslı qərarlar qəbul etməyə imkan verir və dayanıqlı kənd təsərrüfatı təcrübələrinin inkişafına dəstək verir. Azərbaycanda bu texnologiyaların tətbiqi ilə kənd təsərrüfatı sektorunun müasirləşdirilməsi üçün mühüm səylər göstərilir, bununla da ölkənin ixrac potensialının artırılması və ümumi kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması məqsəd qoyulur. Rəqəmsallaşma prosesi

irəlilədikcə, bu texnologiyaların kənd təsərrüfatı sektorunda artım yaratmağa, məhsuldarlığı yaxşılaşdırmağa və istehsal və idarəetmə təcrübələrində daha yüksək səmərəliliyi təmin etməyə davam edəcəyi gözlənilir.

Açar sözlər: rəqəmsal kənd təsərrüfatı, IoT, böyük məlumat, süni intellekt, ağıllı kənd təsərrüfatı, İKT infrastruktur

Giriş

Rəqəmsal texnologiyanın tətbiqi “dünyanın ən kritik sahələrində kənd təsərrüfatının istehsalını inqilab edəcək çox yönlü texnologiya” təmin edə bilər. Ümumiyyətlə, Rəqəmsal Kənd Təsərrüfatı hal-hazırda kənd təsərrüfatında müasir alətlərdən, məlumat izləmə və analizlərdən, həmçinin məlumat əsaslı həllərdən istifadə edərək kənd təsərrüfatı sistemlərini yaxşılaşdırmaq və ya optimallaşdırmaq, məhsulun keyfiyyətini və verimliliyini artırmaq, israfı azaltmaq və zərərvericilər və xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq kimi məqsədləri həyata keçirmək kimi başa düşülür (Scholz R.W, 2018).

Müasir ağıllı texnologiyalara keçid, bu gün dünyada kənd təsərrüfatı istehsalını inkişaf etdirmək üçün əsas istiqamət olub, məhsuldarlığı və əmək keyfiyyətini artırmaq, istehsal xərclərini optimallaşdırmaq və itkiləri azaltmaq, eləcə də logistika həllərinin effektivliyini artırmaqla istehsalın səmərəliliyini yüksəldir. McKinsey Qlobal İnstitutunun (MGI) məlumatına görə, növbəti 20 ildə dünyada iş əməliyyatlarının 50%-i avtomatlaşdırıla bilər (Marinchenko, 2020, s. 1141). Əvvəllər istehsalçılar üçün yolların, su təchizatının, elektrik enerjisinin və digər infrastrukturun mövcudluğu həlledici rol oynayırdı, indi isə məlumatların toplanmasını avtomatlaşdırmaq, böyük məlumatları təhlil etmək və sürətlə qərar vermək üçün sürətli əlaqələrə çıxış olduqca vacibdir.

Rəqəmsal Kənd Təsərrüfatı istifadə etməklə kənd təsərrüfatı istehsalçıları və tədqiqatçılar peyklərdən, sensorlardan, qoşulmuş obyektlərdən, smartfonlardan, yaddaşlardan və məlumat ötürmə protokollarından (3G/4G/5G əhatə dairəsi, aşağı sürətli yerüstü və ya peyk şəbəkələri, buludlar) əldə edilən məlumatları toplayaraq informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə edə bilərlər. Rəqəmsal Kənd Təsərrüfatı müxtəlif kənd təsərrüfatı ekosistemlərində və istehsalın fərqli səviyyələrində, istər ferma səviyyəsində, istərsə də dəstək xidmətlərində və ya daha geniş miqyasda ərazi səviyyəsində istifadə edilə bilər. Həmçinin, bu texnologiya dəyər zəncirində də istifadə oluna bilər (Abiri və b., 2023, s. 2).

Rəqəmsal kənd təsərrüfatı

Rəqəmsal kənd təsərrüfatı rəqəmsal texnologiyaların əkinçilik fəaliyyətləri və mərhələlərinə tətbiq edilməsi kimi anlaşılr. Ağıllı əkinçilik və Kənd Təsərrüfatı 4.0 tez-tez rəqəmsal kənd təsərrüfatının sinonimləri kimi istifadə olunur. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) təsnifatına əsasən, kənd təsərrüfatında tətbiq edilə bilən rəqəmsal texnologiyalar arasında rəqəmsal platformalar, sensorlar, Əşyaların İnterneti (IoT), robotlar, dronlar, böyük verilənlər, bulud texnologiyaları, süni intellekt və blokçeyn yer alır. Bu texnologiyalar kənd təsərrüfatı istehsalı, işlənməsi, paylanması və marketinq proseslərinin izlənməsi, təhlili, planlaşdırılması və ağıllı idarə edilməsi üçün məlumatların toplanması və emalı əsasında göstəricilər yaradılmasına imkan verir (Allahverdiyev, 2022, s. 98-99).

İnkişaf etmiş ölkələrdəki müsbət təcrübələr rəqəmsal mühitin texnoloji nailiyyətlərinin tətbiqinin üstünlüklərini nümayiş etdirsə də, bu yeniliklər hər zaman gözlənilən nəticələri verməmişdir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, GPS verilənləri kənd təsərrüfatı fəaliyyət sahəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün ilk dəfə istifadə edilən sahələrdən biri olmuşdur. Bu verilənlər əsasında tətbiq olunan proqramlı idarəetmə sayəsində kənd təsərrüfatında texniki vasitələrin hərəkətinin optimallaşdırılması nəticəsində yanacağa və digər resurslara ciddi qənaət əldə

olunmuşdur. Bulud texnologiyalarının istifadəsi isə pərakəndə bitkiçilik sahəsində, o cümlədən yem bitkilərinin qida təminatında keyfiyyətli irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Heyvandarlıq sahəsində də rəqəmsal mühitin texnoloji imkanlarından faydalı nəticələr əldə edilmişdir (Balayev, 2020, s. 94).

Kənd təsərrüfatı təşkilatlarının informasiya təminatının inkişafı ilə bağlı aparılan bir çox tədqiqatlar, bu sahədə qarşılaşılan bir sıra çətinlikləri və inkişaf imkanlarını məhdudlaşdıran problemləri müəyyən etməyə kömək edir. Müasir dövrdə informasiya texnologiyaları istehsal və idarəetmə sahələrinin hər birində tətbiq olunur, çünki bu texnologiyalar vasitəsilə bir çox müəssisələr öz istehsal proseslərini daha effektiv şəkildə təkmilləşdirir. Ağıllı kənd təsərrüfatı texnologiyaları müasir kənd təsərrüfatının effektivliyini artırmaq, resurslardan səmərəli istifadə etmək və məhsuldarlığı optimallaşdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Bu texnologiyaların əsasında riyazi modellər dayanır və onlar resursların (su, enerji, gübrə və s.) düzgün idarə olunması, məhsuldarlığın dəqiq proqnozlaşdırılması və iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşma kimi sahələrdə mühüm rol oynayır (Aliyev və Aliyev, 2025).

Azərbaycan, kənd təsərrüfatı sahəsini müasir texnologiyaların tətbiqi ilə yeniləməyi və ölkənin ixrac potensialını artırmağı planlaşdırır. Sektorun müxtəlif səviyyələrində uğurlu həllər tapmaq üçün ölkədə müxtəlif assosiasiyalar yaradılmağa başlanmışdır. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində bu assosiasiyalarla işləmək üçün xüsusi bir şöbə yaradılmışdır. Assosiasiyalar, həmçinin, Azərbaycanın bazarına daxil olmaq istəyən xarici şirkətlərə yerli tərəfdaşlar tapmaq və gələcəkdə birgə layihələrin həyata keçirilməsi üçün yardım edə bilirlər (Rzayev, 2020).

Aqrar sahə və aqrar-sənaye istehsalının rəqəmsallaşma mühiti onun inkişaf mərhələlərindən böyük ölçüdə asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “aqrar-sənaye kompleksinin rəqəmsallaşma mərhələsindən əvvəl, həmin kompleksin avtomatlaşdırılması, elektronlaşdırılması və informatlaşdırılması kimi mərhələləri mövcud olmuşdur” (Ognivtsev, 2018, s. 16).

Kənd təsərrüfatı sahəsinin və əkinçiliyə aid idarəetmənin rəqəmsallaşdırılması istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS) yaradılmasıdır. EKTİS, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin əsas prinsiplərini – fermerlərə yaxınlıq, şəffaf və səmərəli idarəetmə və innovasiyaların tətbiqi – birləşdirən vahid bir sistemdir. Bu sistem, həmçinin yerli və xarici sistemlərin inteqrasiyasına imkan yaradır və kənd təsərrüfatı sahəsində geniş məlumat bazası yaradır (Mustafayeva və Jafarlı, 2021, s. 5).

Gələcək illərdə aqrar sahədə İKT-nin istifadəsi ilə bağlı daha çox effektiv tədbirlərin görülməsi və bu sahədə səmərəliliyin artması gözlənilir. Bu istiqamətdə, İKT-nin hüquqi bazasının gücləndirilməsi, mövcud qanunların və hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi, yeni qanunların qəbul edilməsi ilə bağlı intensiv işlər görülməkdədir. Bu məsələlərlə bağlı bir sıra sahələrə xüsusi diqqət yetirilməlidir (Geostrategiya.az. 2021).

– Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafında və dünya təcrübəsinin bu sahəyə tətbiqində nəzərdə tutulan tədbirlərin səmərəliliyinin artırılmasında İKT-nin rolunun davamlı olaraq güclənməsi gözlənilir;

– aqrar sahədə İKT-nin tətbiqinin daha sistemativ və kompleks şəkildə təşkil edilməsi üçün müvafiq mexanizmlərin hazırlanması, həmçinin regionlarda elektron xidmətlərin və fəaliyyət sahələrinin genişləndirilməsi, rəqəmsal sistemlərin istifadəsinin artırılması zəruridir.

Nəticə

Rəqəmsal kənd təsərrüfatı, müasir texnologiyaların kənd təsərrüfatı istehsalına tətbiqini nəzərdə tutur və bu sahədə rəqəmsal alətlər, məlumat izləmə və analizləri əhatə edir. İKT-nin kənd

təsərrüfatına tətbiqi məhsulun keyfiyyətini artırmaq, resurslardan səmərəli istifadə etmək və zərərvericilərlə mübarizə aparmaq kimi məqsədlərə xidmət edir. Bu texnologiyalar arasında sensorlar, dronlar, bulud texnologiyaları və süni intellekt kimi vasitələr mövcuddur. Rəqəmsal kənd təsərrüfatı, həmçinin məhsuldarlığın optimallaşdırılması və istehsalın səmərəliliyinin artırılması istiqamətində əhəmiyyətli rol oynayır. Müasir texnologiyalarla, əkinçilik prosesləri daha dəqiq və effektiv idarə olunur, bu da istehsalın xərclərini azaldır. İKT-nin kənd təsərrüfatında tətbiqinin genişlənməsi, həmçinin ölkə iqtisadiyyatının rəqəmsallaşmasına təkan verir.

Azərbaycanda İKT sektorunun inkişafı üçün strateji yol xəritələri hazırlanmış, rəqəmsal kənd təsərrüfatı üçün müvafiq proqramlar həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan kənd təsərrüfatı sahəsində beynəlxalq təcrübədən faydalanaraq, müasir texnologiyaların tətbiqinə davam edir. Gələcəkdə bu sahədə rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi daha da genişlənəcək, aqrar sahədəki məhsuldarlıq və istehsalın effektivliyi artırılacaqdır. Elektron kənd təsərrüfatı məlumat sistemləri, həmçinin yerli və xarici sistemlər arasında inteqrasiyanı təmin edərək daha geniş məlumat bazalarının yaradılmasına imkan verir. Bu sahədə gələcək inkişaf, İKT infrastrukturunun inkişafı və hüquqi bazanın gücləndirilməsi ilə bağlı əhəmiyyətli addımlar atılmalıdır. Kənd təsərrüfatında İKTnin tətbiqi, bu sahənin inkişafını sürətləndirəcək və məhsuldarlığın artırılmasına kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abiri, R., Rizan, N., Balasundram, S.K., Shahbazi, A.B. (2023). Application of digital technologies for ensuring agricultural productivity. *Heliyon*, 9, 21.
2. Aliyev, F., Aliyev, R. (2025). The role of mathematical models in the development of smart agricultural systems. *PAHTEI – Proceedings of Azerbaijan High Technical Educational Institutions*, 48(1), 480–487.
3. Allahverdiyev, E.Q. (2022). Qlobal aqrar sferanın inkişaf xüsusiyyətləri (Dərs vəsaiti). Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı.
4. Balayev, R.Ə. (2020). Aqrar sahədə rəqəmsal mühitin formalaşmasının əsas amilləri və təcrübi aspektləri. *Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı*, 1(31), 93–100.
5. Bədirzadə, G.Ş. (2021). Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. *Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı*, 4(38), 55-64.
6. Geostrategiya.az. (2021, Yanvar 4). Azərbaycanda Aqrar sahədə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=123>
7. Marinchenko, T.E. (2020). Digitalization of agricultural sector: Outlook in Russia. In *International Conference on Economic and Social Trends for Sustainability of Modern Society*, 1141–1148.
8. Mustafayeva, R., Jafarlı, F. (2022). [Article title missing]. *International Journal of Veterinary Science and Agriculture Research*, 4(1), 10.
9. Ognivtsev, S.B. (2018). Kontsepsiya tsifrovoy platformy agropromyshlennogo kompleksa. *Mezhdunarodnyy sel'skokhozyaystvennyy zhurnal*, 2(362), 16–22.
10. Rzayev, M.A. (2020). Smart farming and main directions of the innovation policy. *Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı*, 3(33), 27–40.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda turizmin inkişafının mövcud vəziyyəti və perspektivləri

Cavadzadə Xəyyam Natiq oğlu

UNEC Zaqatala filialı
E-mail: xayyam1984@mail.ru
Tel: +994 50 255 31 30

Xülasə

Turizm iqtisadiyyatın ən mühüm sahələri biridir. Turizm sektoru bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun artımına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Ölkəmizin zəngin təbii imkanları və iqlim şəraiti turizmin inkişafına əlverişli zəmin yaradır. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu ölkəmizin turizmin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli təbii iqlim şəraitinə malik bölgələrindən biri hesab olunur. Lakin bölgənin turizm potensialından hələ ki, tam istifadə edilməsinə nail olunmayıb. Azərbaycan hökuməti tərəfindən ölkəmizdə turizmin inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində bölgədə turizm sənayesinin inkişafında müsbət dinamika müşahidə edilməkdədir.

Azərbaycanda turizmin inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda dünya standartlarına cavab verən turist obyektlərinin sayının artmasına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin və sosial rifah halının yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

Açar sözlər: turizm sektoru, turistik kənd, aqroturizm, qastroturizm, “Mymenu.az” layihəsi.

Turizm müasir dövrdə iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri hesab olunur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki turizm sektoru bir çox ölkələrdə ümumi daxili məhsulun artımına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Qeyri-neft sektorunun ən mühüm sahələrindən biri kimi turizmin inkişaf etdirilməsi Azərbaycanda da inkişaf etdirilməkdədir. Turizmin inkişafı üçün əlverişli təbii-iqlim şəraitinə malik bölgələrindən biri də şimal-qərb bölgəsidir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonuna daxil olan şimali-qərb bölgəsinə səfər edən qonaqlar tarixi abidələri ziyarət edə, yerli yeməkləri dada və ya Qafqaz dağlarına baş çəkə bilirlər. Bölgədə turizmin inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensial imkanlar mövcuddur. Elə buna görə də bölgədə turizmin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dövlətinin daim diqqətdə saxladığı məsələlərdən biridir.

Heç də təsadüfi deyil ki, artıq başa çatmış “Azərbaycan Respublikası 2019-2023-cü illərdə Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı”nda və həyata keçirilməkdə olan “Azərbaycan Respublikası 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın Tədbirlər planında Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu ilə bağlı nəzərdə tutulan tədbirlər sırasında turizmin inkişaf etdirilməsi tədbirlərinə xüsusi yer verilmişdir.

ÜTT-nin məlumatlarına əsasən, bir turistin səyahət, yaxud istirahət etməsi üçün lazım olan orta maliyyə xərcləri əsasında ildə 1,5 mln. turist qəbul edən Azərbaycan Respublikasında 4,5 mlrd. dollara yaxın ümumi gəlir əldə etmək mümkündür. Hesab edirik ki, Azərbaycanın malik olduğu rekreasiya ehtiyatları, turizmin formalarından istifadə etməklə dövlət büdcəsinin gəlirinin formalaşmasının mühüm mənbələrinə çevrilə bilər (Hümbətov və b. 2021).

Tədqiq etdiyimiz Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamacında yerləşir. İqtisadi rayonun ərazisi 8,84 min kv. km olmaqla ölkə ərazisinin 10,3%-in təşkil edir.

Bölgənin gözəl təbiəti, onu Azərbaycanın mühüm istirahət-turizm məkanına çevrilməsinə imkan vermişdir. Hazırda Qəbələdə, Şəkidə, Zaqatalada çoxsaylı istirahət-turizm müəssisələri fəaliyyət göstərir. Ərazidən Gürcüstana beynəlxalq turizm marşrutu keçir.

“Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın Tədbirlər Planının 1.3.1.2 yarım-bəndində “Turizm potensialı olan kəndlərdə “turistik kənd” konsepsiyasına uyğun olaraq turizm infrastrukturunun yaradılması” tapşırığı əsasında həyata keçirilən “Turistik kənd” layihəsi üçün Şəki regional Turizm idarəsi əməkdaşları sahə səfərləri çərçivəsində şimal-qərb regionunda yerləşən turistik potensialı olan kəndlərin – Qax rayonunun İlisu və Sarıbaş kəndlərinin, Zaqatala rayonunun Car və Mişləş kəndlərinin, Oğuz rayonunun Filfilli və Xaçmaz kəndlərinin turizm nöqtəyi-nəzərindən cari infrastrukturunun vəziyyətinin araşdırılmasını həyata keçirmişdir. Layihə tələblərinin həyata keçirilməsi məqsədilə layihənin texniki tapşırığı yazılaraq satınalma müsabiqəsinə çıxarılmış, hal-hazırda bazar araşdırması mərhələsindədir (Regionların sosial-iqtisadi inkişafı 2019-2023, 2024).

Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi (ARDTA) və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin tabeliyindəki Dövlət Məşğulluq Agentliyinin birgə əməkdaşlığı ilə turizm potensialı yüksək olan kəndlərdə turizm üzrə fəaliyyətin dəstəklənməsi və özünü məşğulluğun artırılması məqsədi ilə kənd qonaq evlərinin müvafiq avadanlıq ilə təmin edilməsi üzrə “Turistik kənd” layihəsinin icrasına start verilib. Bu layihə çərçivəsində 2024-cü ildə Qəbələ rayonunun Duruca kəndində turizm infrastrukturunun layihələndirilməsi üçün hazırlıq işlərinə başlanılıb (Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin illik xəbər bülleteni, 2024).

27 noyabr 2023-cü il tarixdə ADA Universiteti İtaliya-Azərbaycan Universiteti layihəsi çərçivəsində Şəkidə Milan Politeknik Universiteti ilə birgə dizayn və memarlıq fakültəsinin açılışını edib. Fakültənin açılış mərasimi Dövlət Turizm agentliyinin Qoruqları İdarəetmə Mərkəzinin nəzdində fəaliyyət göstərən Şəki Yuxarı Baş Milli Tarixi Memarlıq Qoruğunun balansında olan Zülfüqarovların malikanəsində keçirilmişdir. Bu fakültənin məzunlarının gələcəkdə adı çəkilən qonaq ərazisindəki turistik əhəmiyyətə malik tarixi binaların, abidələrin ənənəvi bərpasında memar-dizayner kimi səmərəli fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur.

Qax rayonunun Ağçay kəndində 3 mərtəbəli otel binası tikilmiş, Qaxbaş kəndi ərazisindəki 50 yerlik “Kənd Turizm Evi”ndə yenidənqurma işləri aparılmışdır.

Qəbələ rayonunda “Golf Resort” idman və istirahət mərkəzinin tikintisinə başlanılıb. Qəbələ şəhərində 15 min yerlik futbol stadionunun tikinti üçün yer ayrılıb. “Cıdır” Atıcılıq idman kompleksinin tikintisi başlanılıb. Rayonda turizmin müxtəlif növləri üzrə yeni (ekoturizm, kənd turizmi, mədəni turizm, qıs və yay turizmi və s.) turizm marşrutlarının yaradılması və müvafiq turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı işlər davam etdirilir.

Oğuz rayonunun turizm potensialının öyrənilməsi çərçivəsində həm yəhudi irsi, həmçinin alban irsi ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. ARDTA tərəfindən Yəhudi irs şəbəkəsi (Jewish heritage Network) Rəqəmsallaşdırma layihəsi çərçivəsində Oğuz rayonunda olan yəhudi irsinə aid ərazilərdə çəkiliş həyata keçirilmişdir. Çəkiliş materialları yəhudi irsi braşurasında, yəhudi irsinə aid veb saytlardakı audio turlarda, sosial mediada istifadə olunmaqdadır.

ARDTA-nın 2022-ci ildə elan edilmiş Qrant müsabiqəsi çərçivəsində “İCOMOS Azərbaycan” İctimai Birliyi Şəkinin dünya əhəmiyyətli memarlıq abidələrinin təbliği və onların üzərindən turizm marşrutunun yaradılması layihəsini təqdim etmiş və qalib seçilmişdir. Layihə çərçivəsində Şəkinin bəşəri mədəni irsi və onun geniş kütlələrlə təqdim olunma forması araşdırılır. Bu layihə çərçivəsində yaradılması planlaşdırılan turizm marşrutu üçün məlumat bazası yaradılacaq və elmi-kütləvi janrda jurnala çapı üçün də effektiv metodologiya hazırlanacaqdır.

Həmçinin, Şəkinin bəşəri mədəni irs dəyərlərindən bəhs edən 80-100 səhifəlik jurnalın çap edilməsi planlaşdırılır. Eyni zamanda Şəkinin dünya əhəmiyyətli abidələrini əhatə edən mədəni turizm təklifi hazırlanacaqdır.

2022-ilinin noyabrın 16-da USAİD nümayəndələri Şəki TİM-in koordinasiyası ilə Şəkinin Kiş kəndində unikal bir qastroturizm məkanı olan “Qədim Kiş” kafesində qastroturizm və qastroturizm subyektlərinə dəstək proqramı çərçivəsində onun avadanlıqlara ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək və layihələndirmə imkanlarını tədqiq etmək üçün səfər etmişdir. Səfərin nəticəsi olaraq USAİD regional nümayəndələri və koordinatoru tərəfindən “Qədim Kiş” kəndinə avadanlıq dəstəyi göstərilməsi qərara alınmışdır. 2023-cü ilin 13 fevralında “Qədim Kiş” kafesinə növbəti monitorinqdə təmin ediləcək avadanlıqların siyahısı müəyyənləşdirilmişdir. Yaxın zamanda layihə çərçivəsində nəzərdə tutulan avadanlıqlar qastroturizm məkanına təhvil veriləcəkdir.

ARDTA və ABŞ USAİD-in əməkdaşlığı çərçivəsində kənd təsərrüfatı və turizm yönümlü fəaliyyətlərin birləşməsindən yaranan aqroturizm inkişafından istifadəni təşviq etmək məqsədilə “Aqroturizm fəaliyyətlərinin təşkili üzrə bələdçi kitabı” hazırlanıb. Kitabda Zaqatala fermer təsərrüfatlarına da geniş yer ayrılıb.

Zaqatalada 2018-ci ildən keçirilən Beynəlxalq fındıq, qoz və şabalıd festivalında Zaqatala Turizm İnformasiya Mərkəzi iştirak edib, tədbirin keçirilməsinə dəstək göstərilmişdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan, o cümlədən çoxsaylı xalqların və etnik qrupların yaşadığı şimal-qərb bölgəsi zəngin və qədim mətbəxə malikdir. Bəzən eyni adlı yeməklərin regiona görə təamı fərqlənir. Bu isə yerli və xarici turistlərin regionda fərqli təamların dadına baxmaq istəyini yaradır. Yerli və xarici turistlərin iştirak etdiyi sorğulara əsasən, regionlarda xidmət göstərən ictimai iaşə obyektləri barədə məlumatların tapılmasında, xarici qonaqların buradakı xidmətlərdən istifadəsində çətinliklər müəyyən edilib. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması və turistlərin məmnuniyyətinin artırılması üçün ARDTA tərəfindən 2021-ci ildən etibarən “Mymenu.az” layihəsi həyata keçirilir.

“Mymenu.az” onlayn platformasında iaşə obyektləri və xidmətləri barədə məlumatlar 2 dildə (Azərbaycan və ingilis) təqdim olunur. Platforma turistlərə düzgün məlumatların verilməsi ilə yanaşı restoran və digər iaşə obyektlərinin xidmət keyfiyyətlərinin artırılması üzərində də çalışır. Hazırda portalda Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonundakı rayonlarda fəaliyyət göstərən 62 restoran və kafe haqqında məlumatlar yerləşdirilmişdir (Mymenu.az, 2025).

Aparılan təhlil göstərir ki, 2024 ildə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərin, həmin obyektlərdəki nömrələrin, yerlərin sayı artıq pandemiya dövrə çatmış və onu ötmüşdür.

Turizmin inkişaf səviyyəsinə görə bölgənin lider rayonu Qəbələdir. Belə ki, Qəbələ rayonundakı mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərdəki nömrələrin və yerlərin sayı bölgə üzrə həmin göstəricilərin müvafiq olaraq 56,4 və 57,7%-ni təşkil edir. Həmin göstəricilərə görə sıralamada növbəti yerləri Qax və Şəki rayonları tutur.

Mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlər turizmin əsas infrastruktur elementlərindən biri olmaqla yanaşı həm də turistlərin yerləşdirilməsi və rahatlığı baxımı vacib rol oynayır. Bu obyektlərin inkişafı turizmin kütləviləşməsinə, turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə və ümumilikdə ölkəyə gələn turist axınının artmasına şərait yaradır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərdə təhlil edilən sonuncu 2024-cü ildə pandemiya dövrə 2019-cu illə müqayisədə əldə edilən gəlir

artmış, lakin birdəfəlik tutumdan istifadə səviyyəsi aşağı düşmüş və işçilərin sayı azalmışdır (Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin fəaliyyəti haqqında bülleten, 2019; 2024).

İqtisadi rayon üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərin pul gəlirləri öyrənilən dövrdə 10014,2 min manat və ya 28,7% artmışdır. Pul gəlirlərinin artımı nömrə-lərin satış qiymətlərinin və iaşə xidmətlərinin dəyərinin artımı ilə izah edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi rayon üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərin pul gəlirlərində Qəbələ rayonunun payı təhlil edilən 2019 və 2024-cü illər üzrə müvafiq olaraq 88,6 və 85,2% təşkil etmişdir. Bu da Qəbələ rayonunun bölgənin turizm sektorunda yüksək xüsusi çəkiyə malik olduğunu bir daha təsdiq edir (Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadi rayonlar üzrə iaşə dövriyyəsi, 2024).

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə iaşə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı təhlil edilən dövrdə 1418-dən 1656-qədər artmışdır. Qeyd edilən iaşə obyektlərindəki mövcud oturmaq yerlərinin sayında da əhəmiyyətli artım olmuş və onların sayı 34310-dan 46412-ə çatmışdır. Bu göstəricilər üzrə müqayisə edilən dövrdə artım sürətləri müvafiq olaraq 16,8 və 35,2% təşkil etmişdir. İqtisadi rayon üzrə təhlil edilən dövrdə iaşə dövriyyəsinin həcmi 37853,4 min manatdan 55677,6 min manata çatmış və ya 47,1% artmışdır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə iaşə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin ümumi iaşə dövriyyəsində Qəbələnin xüsusi çəkisi 2023-cü ildə 44,8%-ə bərabər olmuşdur. Bu rəqəm də Qəbələ rayonunun bölgənin digər rayonları ilə müqayisədə üstün xüsusi çəkiyə malik olduğunu göstərir.

“Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” əsas götürülməklə ARDTA və Azərbaycan Turizm Bürosu tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Turizm Strategiyası növbəti 4 il ərzində ölkədə turizmin inkişafını istiqamətləndirə-cək hərtərəfli və strateji çərçivəni müəyyən edir. O, ölkədə turizmin inkişaf yolunu müəyyən edən strateji baxış, əsas prinsipləri və 9 təməl prioriteti özündə ehtiva edir (Azərbaycan Respublikasının Turizm Strategiyası 2023-2026, 2023).

Qeyd etmək lazımdır ki, 2019-cu il Azərbaycan turizm üçün ən uğurlu illərdən biri hesab olunur. Belə ki, həmin ildə ölkəmizə ümumilikdə 3,2 milyon əcnəbi ziyarətçi səfər edib ki, bu da beynəlxalq ziyarətçilərin sayına görə rekord göstərici hesab olunur. 2019-cu ildə qəbul edilmiş Turizm inkişaf Strategiyasında 2023-cü ilin sonuna kimi 4 milyon beynəlxalq ziyarətçinin ölkəmizə səfər etməsinə nail olmaq Azərbaycanın turizm sənayesi qarşısında əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən edilmişdi. Təəssüf ki, 2020-ci ildən başlayaraq qlobal pandemiya ilə əlaqədar tətbiq edilən məhdudiyyətlər, eyni zamanda regionda və onun hüdudlarından kənarda hökm sürən siyasi və iqtisadi qeyri-sabitlik ötən iki il ərzində beynəlxalq turizm axınlarına əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərmişdir. Pandemiyanın təsirlərindən ən çox zərər göstərən iqtisadi fəaliyyət sahələrindən biri kimi turizm yalnız 2021-ci ilin ikinci yarısından başlayaraq bərpa dövrünə qədəm qoymuşdur.

Ölkəmizdə turizmin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü və davamlı islahatların müsbət nəticəsini son illərdə ölkəyə gələn turistlərin sayındakı artım da təsdiq edir. Belə ki, ARDTA-nın məlumatına əsasən 2024-cü ildə Azərbaycana dünyanın 171 ölkəsindən 2626838 turist səfər edib ki, bu da ötən il ilə müqayisədə 26,0 faiz artım deməkdir. Səfər edənlərin əsas hissəsini Rusiya, Türkiyə, Hindistan, İran, Gürcüstan, Səudiyyə Ərəbistanı, Qazaxıstan, Pakistan, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Özbəkistan və digər ölkələrin vətəndaşları təşkil edir. Sırada sonrakı yerlərdə Çin, Ukrayna, Türkmənistan, Küveyt, İsrail və digər ölkələr gəlir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, 2025).

Azərbaycanda son illərdə ixtisaslaşmış turizm sənayesində dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi sahəsində çox mühüm işlər görülmüşdür. ARDTA və onun ixtisaslaşmış qurumları olan Azərbaycan Turizm Bürosu və Qoruqları İdarəetmə Mərkəzi, həmçinin regional Destinasiya Menecmenti Təşkilatları (DMT-lər) yaradılmışdır. Bununla yanaşı, 3 yeni turizm sənayesi assosiasiyasının – Azərbaycan Hotellər Assosiasiyası, Azərbaycan Turizm Bələdçiləri Assosiasiyası və Azərbaycan Turizm Agentlikləri Assosiasiyasının yaradılmasına dövlət tərəfindən dəstək verilmişdir.

Həmçinin regional səviyyədə koordinasiya qurumu olan regional turizm şuralarının yaradılması “2022-2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”na daxil edilmişdir. ARDTA İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun Müşahidə Şurasına üzv seçilmiş, turizmin inkişaf ehtiyaclarının hökumətin sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasında bilavasitə əks olunması təmin edilmişdir. Eyni zamanda Agentlik Nazirlər Kabineti yanında pasport indeksi və turizmin rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində iki işçi qrupun formalaşdırılmasına xüsusi təşəbbüs göstərmişdir.

Hazırda Azərbaycanın əsas turizm regionlarını əhatə edən və bu istiqamətdə xüsusi Dövlət Proqramının əsasını təşkil edəcək beş regional Destinasiya Menecment Planı (DMP) icra olunmaqdadır. Sözügedən planlar regional destinasiyalarda turizm sektorunun prioritetləşdirilməsi və uğurlu inkişafına daha strukturlu və uzunmüddətli yanaşmanı formalaşdıracaqdır. Sözügedən planlar həmçinin regional turizm şuralarının rəhbəri sənədinə çevriləcək. Regional turizm şuraları isə öz növbəsində DMP-nin icrasına təşviq və icraya nəzarət edəcəkdir.

Qeyd edilən dövlət tədbirləri turizmin inkişafına səbəb olmaqla, eyni zamanda geniş iş imkanları yaradır. Turoperator və turagentlərin artması bu sahədə çalışan insanların sayını artırır və yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olur. Bundan əlavə, turizmin inkişafı yerli sahibkarların və kiçik bizneslərin fəaliyyətinə də müsbət təsir göstərir. Məsələn, regionlarda fəaliyyət göstərən yerli bələdçilər, restoran sahibləri və suvenir satıcıları turizm axınından birbaşa faydalanırlar.

Aparılan təhlillər göstərir ki, ölkəmizdə turizmin tərəqqisi ilə bağlı dövlət tərəfindən müxtəlif tədbirlər həyata keçirilməsinə baxmayaraq turizm paketlərinin qiymətlərinin artması müşahidə edilir. Turizm obyektlərində qiymət artımı bir neçə amillə əlaqələndirilir: otelin yerləşdiyi ərazi, nəqliyyat və qida xidmətləri, istirahət imkanları, əmək haqqı və digər xərclər. Bakı, Quba, Qəbələ və Qusar bölgələrində turizm xidmətlərinin xərc dinamikası daha yüksəkdir. Məsələn, Bakıda bir turistin gündəlik xərci 220-250 manat təşkil edirsə, Qəbələdə bu məbləğ 150-200 manat, Gəncədə isə 140-180 manat arasında dəyişir.

Bütün bu qiymət artımlarına baxmayaraq, çox təəssüf ki, turizm sektorundakı xidmət keyfiyyəti hələ də qaneedici səviyyədə deyil. Türkiyə kimi turizm sahəsində inkişaf etmiş ölkələrdə turpaketlərə 20-dən artıq xidmət növü daxil olduğu halda, Azərbaycanda bu, əsasən gecələmə, qidalanma və məhdud iaşə xidməti ilə məhdudlaşır. Xüsusilə regionlardakı, o cümlədə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonundakı turizm obyektlərində istirahət, əyləncə, idman və sağlamlıq xidmətlərinin yetərli olmaması sektorun inkişafında başlıca problemlərdən biri kimi qalır.

Fikrimizcə, ölkəmizdə sahibkarlığın və turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət ümumilikdə ölkəmizdə, o cümlədən şimal-qərb bölgəsində dünya standartlarına cavab verən turist obyektlərinin sayının artmasına, ÜDM-də turizmin payının, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin və sosial rifah halının yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1) Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin rəsmi internet sahifəsi.
<https://tourism.gov.az/page/statistics>
- 2) Hübətov, Y., Kərimov F., Qapaqov V. və Cavadzadə X. (2021). Turizm sənayesinin təşkili. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı. 324 səh.
- 3) "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı (2019-2023)". Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2024, 858 səh.
- 4) Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin illik xəbər bülleteni 2024, 30 səh.
- 5) "Mymenu.az" onlayn platforması. <https://mymenu.az/rest/>
- 6) Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin fəaliyyəti haqqında bülleten, 2019. 50 səh.
- 7) Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin fəaliyyəti haqqında bülleten, 2024. 94 səh.
- 8) Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadi rayonlar üzrə yaşə dövriyyəsi. 02.10.2024.
<https://www.stat.gov.az/source/catering/>
- 9) Azərbaycan Respublikasının Turizm Strategiyası 2023-2026. Bakı, 2023. 30 səh.

Süni İntellekt və Rəqəmsal Transformasiya: Azərbaycanın İqtisadi İnkişafında Yeni Mərhələ

Aida Əliyeva

UNEC, Zaqatala filialı, Baş müəllim

Email: aida-aliyeva@unec.edu.az

Əlaqə nömrəsi-051-913-99-66

Həzizadə Cavidan Budaq

UNEC Zaqatala filialının tələbəsi

Email: cavidanhzizad@gmail.com

Əlaqə nömrəsi-051-660-06-82

ORCID ID: 0009-0002-7298-8882

XÜLASƏ

Məqalə müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən texnoloji proseslərin əsas istiqamətlərindən biri olan rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasında süni intellekt texnologiyalarının tətbiq imkanlarına həsr olunmuşdur. Qlobal miqyasda rəqabət qabiliyyətli iqtisadi sistemlərin qurulmasında süni intellekt mühüm vasitəyə çevrilmişdir. Tədqiqatda rəqəmsallaşmanın iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə təsiri, texnoloji transformasiyanın gətirdiyi yeniliklər və bu prosesdə süni intellektin rolu nəzəri və tətbiqi aspektlərdən təhlil olunur. Müəlliflər Azərbaycan Respublikasında, xüsusilə AMEA və dövlət strukturları səviyyəsində bu sahədə atılan addımları və əldə olunan ilkin nəticələri ümumiləşdirərək [2, 8] təqdim edirlər. Məqalə həmçinin gələcəkdə milli rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında süni intellektin strateji əhəmiyyətini və tətbiqinin zəruriliyini əsaslandırır.

Açar sözlər

Rəqəmsal iqtisadiyyat, süni intellekt texnologiyaları, ekosistem, startaplar, robot texnika.

Keywords

Digital economy, artificial intelligence technologies, ecosystem, startups, robotics.

Ключевые слова

Цифровая экономика, технологии искусственного интеллекта, экосистема, стартапы, робототехника.

GİRİŞ

Sürətli texnoloji irəliləyiş, qlobal çağırışlarla təhdid olunan iqlim dəyişiklikləri və dünya iqtisadiyyatında məsuliyyət daşıyan ölkələrin müasir planetin regional inkişaf gündəliyinə yeni baxışları müasir dövrün əsas tendensiyalarını formalaşdırır. Dünya əhalisinin sürətli artımı, aparıcı dövlətlərin innovasiya və rəqəmsallaşma sahəsində atdığı hədəfli addımlar rəqəmsal transformasiyanı zəruri hala gətirmişdir. Bu baxımdan, 2024-cü ilin mart ayında Bakıda keçirilmiş COP-29 Beynəlxalq Konfransı mühüm hadisə olmuş [3], qlobal iqlim problemləri ilə yanaşı rəqəmsal keçid prosesinin konturları da orada aydın şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Bəs, rəqəmsal iqtisadiyyat nədir, onun formalaşdırılması dedikdə hansı əsas aspektlər nəzərdə tutulur və bu qlobal çağırışda süni intellektin oynadığı rol nədən ibarətdir? Bu tədqiqat məhz bu suallara cavab tapmağa yönəlmişdir. Nəzəri araşdırmalarımız göstərir ki, müasir rəqəmsal iqtisadiyyatın mərkəzində innovasiyaların və rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi dayanır. Süni intellektin iqtisadi sistemlərə təsiri isə bu transformasiyanın əsas aparıcı qüvvəsi kimi özünü göstərməkdədir. Rəqəmsal iqtisadiyyat təkcə texnoloji yeniliklərdən ibarət bir mərhələ deyil, həm də cəmiyyətin informasiya strukturunun dəyişməsi, iqtisadi münasibətlərin yeni müstəvidə təşəkkülü deməkdir. Bu transformasiya, xüsusilə süni intellekt texnologiyalarının aktiv tətbiqi ilə sürətlənmiş və müasir idarəetmə sistemlərinə dərin təsir göstərmişdir. Əmək bazarından istehsal sahələrinə, təhsildən maliyyə sistemlərinə qədər bütün sektorlar süni intellektin yaratdığı imkanlar və risklərlə üz-üzədir. Bu kontekstdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də rəqəmsal keçid strategiyasının müəyyənləşdirilməsi və bu prosesin elmi əsaslarla tədqiq olunması mühüm aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi

Tədqiqatın əsas məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasında süni intellekt texnologiyalarının strateji əhəmiyyətini nəzəri və praktiki aspektlərdən dəyərləndirməklə, onların iqtisadi sistemlərə integrasiyası nəticəsində ortaya çıxan yeni imkan və çağırışları sistemləşdirilmiş şəkildə ortaya qoymaqdır. Bu məqsədlə rəqəmsallaşma prosesinin iqtisadiyyatın strukturuna və idarəetmə mexanizmlərinə təsiri, innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi ilə yaranan səmərəlilik faktorları, eləcə də bu transformasiyanın milli inkişaf strategiyalarına integrasiyası əsas tədqiqat obyektı kimi götürülmüşdür. Eyni zamanda, tədqiqat Azərbaycanda süni intellektin tətbiqi üzrə dövlət və elmi institutların fəaliyyəti əsasında milli modelin yaradılmasına yönəlmiş konseptual yanaşmaların formalaşdırılmasını da hədəfləyir. Tədqiqat həmçinin süni intellektin rəqəmsal iqtisadiyyatın sosial və etik aspektlərinə təsirini də qiymətləndirməyə çalışır. Bu kontekstdə intellektual texnologiyaların əmək bazarında transformasiyaya səbəb olan mexanizmləri, eləcə də yeni ixtisas və bacarıq tələblərinin formalaşması üzrə təsir spektri də təhlil olunmuşdur. Məqsəd bu dəyişikliklərə uyğun optimal adaptasiya yollarını müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın metodu

Tədqiqatda kompleks yanaşma tətbiq olunmuş, metodoloji əsas kimi sistemli analiz, müqayisəli təhlil, elmi ümumiləşdirmə və empirik müşahidə metodlarından istifadə olunmuşdur. İlkin mərhələdə beynəlxalq və yerli elmi ədəbiyyat araşdırılmış, “Azərbaycanın Yeni Nəsil İqtisadiyyat Strategiyası (2023–2030)”, AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun illik hesabatları [1, 2] və COP-29 kimi mühüm beynəlxalq konfrans materialları təhlil obyektinə çevrilmişdir. Daha sonra bu sənədlər əsasında süni intellektin rəqəmsal iqtisadiyyatın müxtəlif

komponentlərinə – innovasiya, idarəetmə, əmək bazarı, istehsal və xidmət sahələrinə – təsir mexanizmləri müəyyənləşdirilmişdir. Nəticələr elmi əsaslandırma ilə ümumiləşdirilərək milli iqtisadi inkişaf modelinə integrasiya üçün praktiki tövsiyələrlə zənginləşdirilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində həmçinin SWOT təhlilindən istifadə olunmuş, süni intellektin tətbiqi ilə bağlı güclü və zəif cəhətlər, imkanlar və potensial risklər sistemləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, statistik göstəricilərə əsaslanan qrafik və diaqram analizləri aparılmış, nəticələrin vizual interpretasiyası təmin edilmişdir. Bu yanaşma təhlilin obyektivliyini və tətbiq yönümlülüyünü artırmışdır.

Tədqiqatın nəticələri

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, süni intellekt texnologiyaları yalnız rəqəmsal iqtisadiyyatın texniki bazasını formalaşdırmaqla kifayətlənmir, həm də iqtisadi idarəetmənin intellektual potensialını genişləndirir və strateji qərar qəbulətmədə çevikliyi artırır. Analizlər sübut edir ki, süni intellektə əsaslanan alqoritmlər böyük həcmli iqtisadi məlumatların dəqiq və operativ emalını mümkün edir [4, 6, 7], bu isə real vaxt rejimində iqtisadi siyasətin optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Azərbaycan kontekstində aparılan araşdırmalar sübut edir ki, rəqəmsallaşmanın institusional dəstəklə inkişaf etdirilməsi nəticəsində yeni texnoloji iqtisadi modelin formalaşması mümkündür. Tədqiqat həmçinin, rəqəmsal transformasiyanın regional inkişaf fərqliliklərini nəzərə alan inklüziv yanaşmalarla həyata keçirilməsinin zəruriliyini vurğulayır. Bu isə gələcəkdə süni intellektə əsaslanan iqtisadiyyatın milli səviyyədə dayanıqlı inkişaf üçün etibarlı baza rolunu oynaya biləcəyini təsdiqləyir. Aparılan təhlillər göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar və süni intellekt yalnız iqtisadiyyatın məhsuldarlığını artırmır, eyni zamanda qərarvermə proseslərinin şəffaflığını və səmərəliliyini yüksəldir. Tədqiqat sübut edir ki, bu texnologiyaların düzgün tənzimlənməsi və sosial adaptasiya tədbirləri ilə birgə tətbiqi uzunmüddətli dayanıqlı inkişafa real töhfə verə bilər. Bu, həm də milli rəqabətqabiliyyətin yüksəlməsi üçün yeni imkanlar yaradır.

İnkişaf perspektivləri

Gələcəkdə süni intellekt texnologiyalarının iqtisadiyyatın daha geniş sahələrinə integrasiyası Azərbaycan üçün həm milli, həm də regional səviyyədə rəqabət üstünlüyü qazandıracaq əsas amillərdən biri olacaqdır. Xüsusilə, sənaye 4.0 konsepsiyası çərçivəsində rəqəmsallaşmanın istehsalatda avtomatlaşdırma, data analitikası və qərarvermə sistemləri ilə birləşdirilməsi [4, 5, 9] iqtisadi səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. Bu baxımdan, süni intellektin kənd təsərrüfatı, logistika, bank sektoru və elektron hökumət xidmətlərində tətbiqi üzrə prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. UNEC kimi qabaqcıl elmi mərkəzlərin və tədqiqat institutlarının bu sahədə koordinasiyalı fəaliyyəti, gələcəkdə milli iqtisadiyyatın intellektual resurslara əsaslanan inkişaf modelinə keçidini sürətləndirə bilər. Eyni zamanda, bu prosesdə insan kapitalının rolu həlledici olaraq qalacaq və gənc mütəxəssislərin texnoloji hazırlığı üçün davamlı təhsil və innovasiya mühiti formalaşdırılmalıdır. Bundan əlavə, regional iqtisadi inkişaf strategiyalarında süni intellektin tətbiqi yerli resursların daha səmərəli idarə olunmasına, kənd və şəhər iqtisadiyyatları arasında rəqəmsal balansın yaradılmasına zəmin formalaşdırıla bilər. Bu isə ölkənin bütövlükdə rəqəmsal transformasiya prosesində inklüziv və davamlı inkişafını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu. (2024). Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşdırılması problemləri. Konfrans materialları. Bakı, 11 mart 2024, s. 15–27.
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). Azərbaycanın Yeni Nəsil İqtisadiyyat Strategiyası (2023–2030-cu illər üzrə). Bakı: Qanun Nəşriyyatı, s. 5–48.

3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. (2024). İqlim dəyişikliyi: Qlobal çağırışlar. BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının COP29 sessiyası. "Azərbaycan" qəzeti, 20-30 mart 2024.
4. Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. Geneva: World Economic Forum, s. 25–72.
5. Tapscott, D. (1996). The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. New York: McGraw-Hill, s. 39–95.
6. OECD. (2023). Artificial Intelligence in Society. OECD Publishing. <https://www.oecd.org/publications/artificial-intelligence-in-society-8f9f7a73-en.htm>
7. Qasimov, M.Ə., & Məmmədova, S. (2022). "Süni intellekt və rəqəmsal transformasiya: Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiq perspektivləri". Azərbaycan İqtisadiyyatı Jurnalı, №4, s. 112–126.
8. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2023). "Rəqəmsal Transformasiya Konsepsiyası" üzrə Yol Xəritəsi. Bakı, s. 7–28.
9. Nəbiyev, S. (2021). "Rəqəmsal iqtisadiyyat və süni intellekt: nəzəri və praktiki yanaşmalar". İqtisadi Forum, №2, s. 89–102.

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində sosial-iqtisadi transformasiya və dayanıqlı inkişaf perspektivləri

Həzizadə Cavidan Budaq oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala Filialı

cavidanhzizad@gmail.com

Əlaqə nömrəsi-051-660-06-82

ORCID ID: 0009-0002-7298-8882

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişafı araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı statistik göstəricilər və empirik məlumatlar əsasında bölgənin iqtisadi potensialı və inkişaf istiqamətləri təhlil edilmişdir. Regionda kənd təsərrüfatı, turizm və sənaye sektorlarının rolu vurğulanmış, infrastruktur layihələrinin təsiri araşdırılmışdır. SWOT analizi əsasında bölgənin güclü və zəif tərəfləri müəyyən edilmiş, dayanıqlı inkişaf üçün perspektivlər təqdim olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, bu bölgədə iqtisadi artımı sürətləndirmək üçün kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi, alternativ enerji mənbələrinin inkişafı və turizmin genişləndirilməsi əsas amillərdir. Məqalə Azərbaycanın regional inkişaf strategiyasına töhfə vermək məqsədini daşıyır.

Açar sözlər Sosial-iqtisadi inkişaf, dayanıqlı inkişaf, kənd təsərrüfatı, turizm, infrastruktur.

Keywords Socio-economic development, sustainable development, agriculture, tourism, infrastructure.

Ключевые слова Социально-экономическое развитие, устойчивое развитие, сельское хозяйство, туризм, инфраструктура.

GİRİŞ

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında mühüm rol oynayan ərazilərdən biridir. Bu bölgə kənd təsərrüfatı, turizm, sənaye və xidmət sektorları baxımından geniş potensiala malikdir. Son illərdə regionda infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması, rəqəmsal transformasiyanın tətbiqi və ekoloji dayanıqlılığın təmin olunması istiqamətində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu məqalənin məqsədi, şimal-qərb bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişaf dinamikasını təhlil etmək və dayanıqlı inkişaf modellərinin tətbiqinə dair tövsiyələr verməkdir. Bölgənin inkişafında dövlət proqramlarının və strateji yol xəritələrinin rolu böyükdür [1, 5]. Bu regionda iqtisadi şaxələndirmə siyasəti çərçivəsində kənd təsərrüfatı, sənaye və turizm sahələri daha da inkişaf etdirilməkdədir [2, 3]. Kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi, investisiya təşviq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və infrastruktur layihələrinin icrası bölgənin sosial-iqtisadi potensialını artırır. Bundan əlavə, regionun dayanıqlı inkişafı üçün ekoloji resursların qorunması, alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi və biomüxtəlifliyin saxlanılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Turizmin inkişafı, xüsusilə də ekoturizm və aqroturizm kimi sahələrdə irəliləyişlər müşahidə olunur. Regionda təhsil və kadr hazırlığı sahəsində görülməli tədbirlər də gələcək iqtisadi inkişafın təməlini təşkil edir. Bu məqalədə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişaf dinamikası geniş şəkildə təhlil olunacaqdır.

Tədqiqatın Məqsədi

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində sosial-iqtisadi inkişaf proseslərini təhlil edərək, dayanıqlı inkişaf üçün mövcud imkanları və çətinlikləri müəyyən etməkdir. Araşdırma regionun iqtisadi potensialını qiymətləndirmək, kənd təsərrüfatı, turizm və sənaye sektorlarının inkişaf perspektivlərini araşdırmaq, həmçinin infrastruktur və alternativ enerji mənbələrinin rolunu dəyərləndirmək məqsədi daşıyır. Bununla yanaşı, tədqiqat SWOT analizi və statistik təhlillər vasitəsilə bölgənin güclü və zəif tərəflərini üzə çıxarmaq və dayanıqlı inkişaf strategiyalarına dair təkliflər irəli sürmək məqsədini güdür. Bu araşdırma Azərbaycanın regional inkişaf siyasətinə töhfə verməklə yanaşı, gələcək iqtisadi islahatların formalaşdırılmasına elmi əsaslar təqdim edir.

Tədqiqatın Metodları

Araşdırma zamanı Azərbaycan Respublikasının rəsmi statistik məlumatlarından, beynəlxalq təşkilatların regional iqtisadi inkişaf hesabatlarından [4, 5] və sahə araşdırmalarından istifadə olunmuşdur. Metodoloji yanaşma kimi müqayisəli təhlil, statistik qiymətləndirmə və iqtisadi modelləşdirmə üsulları tətbiq edilmişdir.

Demoqrafiya - Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsini əhatə edir və Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Zaqatala və Şəki rayonlarını daxil edir. Bu iqtisadi rayonun ümumi sahəsi 8,96 min kv.km olub, ölkə ərazisinin 10,3%-ni təşkil edir. Əhalisinin sayı isə 531,9 min nəfərdir ki, bu da ölkə əhalisinin 6,5%-nə bərabərdir.

Kənd Təsərrüfatı - Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu kənd təsərrüfatı üçün əlverişli şəraitə malikdir. Burada əsasən tütünçülük, baramaçılıq, meyvəçilik və heyvandarlıq inkişaf etmişdir. Lakin dəqiq məhsul istehsalı və ixrac göstəriciləri barədə məlumatlar mövcud mənbələrdə əks olunmayıb.

Turizm - Bölgənin gözəl təbiəti və tarixi abidələri turizm potensialını artırır. Qəbələ, Şəki və Zaqatalada istirahət-turizm müəssisələri fəaliyyət göstərir. Ərazidən Gürcüstana beynəlxalq turizm marşrutu keçir. Lakin turist axını və gəlirlər barədə dəqiq statistik məlumatlar mövcud deyil.

İnfrastrukturu - Bölgə əlverişli nəqliyyat-coğrafi mövqeyə malikdir. Ərazidən keçən dəmir yolu, avtomobil yolları, magistral neft, qaz və su kəmərləri, telekommunikasiya xətləri ölkənin

nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayır. Azərbaycanı Rusiya Federasiyası ilə birləşdirən kommunikasiya xətləri bu regiondan keçir.

Alternativ Enerji - Bölgənin alternativ enerji potensialı barədə mövcud mənbələrdə dəqiq məlumatlar yoxdur. Lakin ümumiyyətlə, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində günəş və külək enerjisi potensialı mövcuddur.

İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Kənd təsərrüfatının inkişafı

Şimal-qərb bölgəsində kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biridir. Regionun iqlim şəraiti taxılçılıq, meyvəçilik və heyvandarlıq üçün əlverişlidir. Son illərdə ağıllı kənd təsərrüfatı sistemləri, damcılı suvarma və müasir aqrar texnologiyalar tətbiq olunmaqdadır. Dövlət tərəfindən aqrar sahənin subsidiyalandırılması və ixrac imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində addımlar atılmışdır.

Turizm potensialı və perspektivləri

Bölgə turizm baxımından böyük potensiala malikdir. Xüsusilə ekoturizm, aqroturizm və mədəni irs turizmi bölgənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Şəki-Zaqatala turizm marşrutu çərçivəsində yeni turizm obyektləri və infrastruktur layihələri həyata keçirilir. Bu sahənin inkişafı regionda məşğulluq səviyyəsini artıracaq və iqtisadi canlanmanı təmin edəcəkdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat və innovasiya

Son illərdə şimal-qərb bölgəsində rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı diqqət mərkəzindədir. Startup ekosisteminin yaradılması, internet texnologiyalarının kənd təsərrüfatı və xidmət sektoruna tətbiqi yeni iqtisadi imkanlar yaradır. Regionun innovasiya mərkəzlərinə çıxışının artırılması və rəqəmsal bacarıqların inkişafı gələcək iqtisadi dayanıqlılığı təmin edəcək.

Alternativ enerji və ekoloji dayanıqlılıq

Bölgədə alternativ enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi ekoloji dayanıqlılığın artırılması üçün mühüm addımlardan biridir [6]. Günəş və külək enerjisi sahəsində pilot layihələr həyata keçirilir. Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün bu sahəyə dövlət və özəl sektor investisiyalarının cəlb olunması vacibdir.

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin inkişaf perspektivləri müxtəlif iqtisadi və sosial sahələri əhatə edir. İlk növbədə, kənd təsərrüfatında innovativ texnologiyaların tətbiqi, ağıllı kənd təsərrüfatı sistemlərinin qurulması və suvarma infrastrukturunun modernləşdirilməsi məhsuldarlığın artırılmasına və resurslardan səmərəli istifadəyə imkan yaradacaq. Turizm sektorunda ekoturizm, aqroturizm və mədəni irs turizminin inkişafı bölgənin gəlir mənbələrini genişləndirəcək. Alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi və "yaşıl iqtisadiyyat" modelinin tətbiqi ekoloji dayanıqlılığın qorunmasını təmin edəcək. İnfrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi, müasir nəqliyyat və logistika imkanlarının inkişaf etdirilməsi regionun ixrac potensialını gücləndirəcək. Kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi, startup ekosisteminin inkişafı və innovasiya mərkəzlərinin yaradılması bölgədə məşğulluğu artıracaq. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihələrinin genişləndirilməsi və xarici investisiyaların təşviqi ümumi iqtisadi inkişafı sürətləndirəcək.

Tədqiqatın Nəticələri

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişafı üçün innovativ yanaşmalar, davamlı iqtisadiyyat modelləri və dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmləri mühüm rol oynayır. Rəqəmsallaşmanın genişləndirilməsi, turizm potensialının artırılması və ekoloji dayanıqlılıq strategiyalarının gücləndirilməsi bölgənin inkişafında əsas amillərdən biridir. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək siyasətlərin davamlı olması bölgənin iqtisadi gücünü və əhalinin rifahını artıracaqdır. Bölgənin iqtisadi inkişafında texnoloji innovasiyaların tətbiqi, kənd

təsərrüfatında rəqəmsallaşma və istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi, nəqliyyat və logistika imkanlarının təkmilləşdirilməsi regionun ixrac potensialını artıracaqdır. Dayanıqlı inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsi, təbii ehtiyatların səmərəli idarə olunması və ekoloji tarazlığın qorunması gələcək nəsillər üçün sağlam mühitin təmin edilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev, İ. (2021). 'Azərbaycanın regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı'. Bakı: Elm və Təhsil, səh. 120-135.
2. Həsənov, R. (2020). 'Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyata təsiri: Şimal-Qərb bölgəsi nümunəsində'. Bakı: İqtisad Nəşriyyatı, səh. 87-102.
3. Qasimov, A. (2019). 'Azərbaycanın turizm potensialı və inkişaf strategiyaları'. Bakı: Turizm Akademiyası, səh. 55-75.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). 'Azərbaycanın iqtisadi göstəriciləri'. Bakı.
5. BMT (2022). 'Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri və Azərbaycanın regional inkişafı'. BMT Nəşriyyatı.
6. Əhmədov, M. (2018). 'Alternativ enerji mənbələri və Azərbaycanın enerji strategiyası'. Bakı: Enerji Nəşriyyatı, səh. 40-60.

UNEC Zaqatala məzunlarının karyera imkanları, əmək bazarı və iqtisadi tədrisdə müasir rəqəmsal texnologiyaların rolu

i.ü.f.d. Sərdarov Elnur Zaur oğlu

Cəmilova Günel Zəkəriyyə qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti UNEC Zaqatala filialı

E-mail:elnur-sardarov@unec.edu.az

Əlaqə:0503684391

Əlaqə:0518666068

Açar sözlər: UNEC Zaqatala filialı, rəqəmsal təhsil, regional inkişaf, əmək bazarına uyğunluq, iqtisadi kadr hazırlığı, ali təhsildə innovasiya, beynəlxalq təcrübə

Keywords: UNEC Zagatala branch, digital education, regional development, labor market compatibility, economic personnel training, innovation in higher education, international experience

Ключевые слова: Закатальский филиал UNEC, цифровое образование, региональное развитие, совместимость на рынке труда, экономическая подготовка кадров, инновации в высшем образовании, международный опыт.

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialının regionun iqtisadi kadrlarının yetişdirilməsində rolu və gələcək imkanları araşdırılır. Filialın təhsil proqramlarının əmək bazarının tələblərinə uyğunluğu, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə,

tələbələrin praktiki bacarıqlarının artırılması təhlillərə daxildir. Bu, UNEC-in Zaqatala Filialının həm gənclərin peşə hazırlığı, həm də regional iqtisadi artım üçün nə qədər vacib olduğunu vurğulayır. Qazaxıstan, Böyük Britaniya, Avstraliya və Monqolustanda uğurlu əmək bazarına integrasiya təcrübələrinə dair nümunələr və UNEC-in bu üsullardan necə istifadə edə biləcəyinin izahı var. Məqalənin yekununda rəqəmsallaşmanın gücləndirilməsi, biznes ictimaiyyəti ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi və uyğunlaşa bilən təhsil modellərinin tətbiqi daxil olmaqla sektorun inkişafı üçün təkliflər verilir. Bu strategiyalar UNEC-in Zaqatala filialını ali təhsil üçün rəqəbatqabiliyyətli regional və milli mərkəzə çevirmək potensialına malikdir.

Giriş

Prezidentin sərəncamı ilə 2016-cı ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Zaqatala Filialı yaradılıb. O, UNEC-in regional tərkib hissəsi olub və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Zaqatala Filialının tərkibindən ayrılıb. Bu təşəbbüs gənclərin yüksək keyfiyyətli ali təhsilə çıxış imkanlarını artırmaqla yanaşı, regionun səriştəli işçilərə olan ehtiyacını da qarşılayır (az.president.az, 03.05.2025) Məqələdə UNEC-in Zaqatala Filialının fəaliyyəti və təşkilati xüsusiyyətləri müzakirə olunacaq, məzunların işlə təmin olunma perspektivlərinə nəzər salınacaq, iqtisadi təhsildə müasir rəqəmsal texnologiyaların funksiyası (xüsusən UNEC və onun Zaqatala filialına istinadla) qiymətləndiriləcək. Qlobal iqtisadiyyatın keçid dövrü, rəqəmsallaşmanın sürəti və əmək bazarının dəyişən ehtiyacları səbəbindən son illərdə ali təhsil sisteminə yeni yanaşma zəruri olmuşdur. Əsas prioritetlərdən biri rəqəmsal bacarıqlara və qlobal və innovativ düşüncə qabiliyyətinə malik ixtisaslı işçilər hazırlamaqda davam edir. Bu mənada UNEC-in Zaqatala filialı regionun səriştəli iqtisadçı ekspertlərin yetişdirilməsi istiqamətində görülən işlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

UNEC Zaqatala filialı haqqında ümumi məlumat

UNEC-Zaqatala filialı bölgənin sosial-iqtisadi tərəqqisi üçün kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir. Rəsmi məlumatlar göstərir ki, filialda əyani və qiyabi olmaqla 1492 tələbə təhsil alır. Filialda 48 professordan əlavə 58 müəllim, köməkçi və inzibati heyət çalışır. İqtisadiyyat, menecment, maliyyə, marketinq, mühasibat uçotu, biznesin idarə edilməsi, turizm, informasiya texnologiyaları, dövlət və bələdiyyə idarəetməsi kimi ixtisaslar üzrə ali təhsil UNEC-in Zaqatala filialında mövcuddur. Burada tədris planı Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi plana uyğun həyata keçirilir. UNEC rəhbərliyindən verilən məlumata görə, bu sahədə tələbələr ali iqtisadi təhsilini başa vurduqdan sonra tənqidi düşünmək və qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malik yüksək ixtisaslı mütəxəssislər kimi işləmək üçün yetişdirilirlər (unec.edu.az, 03.05.25).

Məzunların karyera imkanları və əmək bazarına integrasiyası

UNEC-in Zaqatala filialı məzunları üçün çoxsaylı karyera variantları mövcuddur. Təhsil proqramları məzunları peşə həyatının bir sıra aspektləri üzrə öyrədir və regionun iqtisadi tələblərinə uyğunlaşdırılır. Məsələn, turizm ixtisasının məzunları Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun güclü istirahət və turizm potensialından yararlanma bilərlər. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulunun 9,4%-ni təmin etsə də, bu iqtisadi rayon ölkənin ümumi coğrafi ərazisinin yalnız 10,4%-ni və əhalisinin 6,3%-ni təşkil edir (İsmayılova, 2018). Bu əhəmiyyətli turist resursları bölgənin xidmət və turizm sənayesində işçilərə ehtiyacı artırır və yeni məzunlara yerli iş seçimləri verir.

UNEC Karyera Mərkəzi UNEC məzunlarına və tələbələrinə əsaslı yardım təklif edir. Universitetin Karyera Günləri, InfoSessions və digər tədbirlər məzunlara korporativ dünya ilə əlaqə yaratmağa kömək edir. Məsələn, Kapital Bank UNEC-in 2019-cu il Karyera Günündə 300-

ə yaxın CV toplayıb və 30-dan çox müsahibə keçirib. Bu tədbirdə tələbələr bankın təcrübə keçməsi və işlə təmin olunma imkanları haqqında məlumat alıb, onları maraqlandıran suallar cavablandırılıb. BP, KPMG, EY, Deloitte və başqaları kimi aparıcı şirkətlər də eyni zamanda UNEC tələbələri üçün məlumat sessiyaları keçirir (unec.edu.az, 03.05.25). İşə götürən firmalar və əlaqəli məzunlar bu korporativ tədbirlər vasitəsilə sıx bağlıdırlar. UNEC-in Zaqatala filialının məzunlarına yerli şirkətlər və dövlət qurumları tərəfindən də işlə təmin olunmaq şansı verilir (unec.edu.az, 02.05.25).

Bundan əlavə, UNEC-in məzunları dövlət idarəçiliyi, bank işi, sığorta və audit daxil olmaqla, ölkə üzrə bir sıra mühüm strateji sənayelərdə fəal şəkildə məşğul olurlar. Bunun nəticəsidir ki, UNEC-də təhsil almış bir çox işçi bank sektorunda işlə təmin olunur; məsələn, UNEC-in LinkedIn hesabından verilən məlumata görə, Rabitəbank-da 272 məzun çalışır, onlardan 57-si rəhbər vəzifədədir. Bu, filiala xas olmasa da, ümumilikdə UNEC məzunlarının nə qədər uğurlu olduğunu göstərir və Zaqatala filialı məzunları üçün nümunədir.

Qeyd edək ki, UNEC-in Zaqatala filialı məzunların işçi qüvvəsinə uyğunlaşmasına kömək etmək üçün təcrübə proqramları və müəssisələrlə əməkdaşlıq təklif edir. Filialların böyüməsi üçün araşdırılan strategiyalar göstərir ki, təcrübə və şirkət tərəfdaşlığı məzunların məşğulluğunun artırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sənayedə əldə etdikləri məlumat və bacarıqlara görə məzunlar ümumilikdə həm ölkə daxilində, həm də xaricdə müxtəlif müəssisə və təşkilatlarda məsul vəzifələr tutmağa hazırdırlar (unec.edu.az, 03.05.25).

İqtisadi tədrisdə rəqəmsal texnologiyaların rolu

UNEC son illər ali təhsildə rəqəmsallaşmanın sürətlənməsinə diqqət yetirir. Onlayn təlim vasitələri artıq Zaqatala filialında tətbiq olunur. Məsələn, COVID-19 zamanı Zoom platforması və inteqrasiya olunmuş elektron jurnaldan istifadə edərək tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsini təşviq etmək üçün kurs tam onlayn tədris edilib. Bu texnologiya tələbələrin davamiyyətini avtomatik qeydə almağa imkan verdi və uzaqdan qiymətləndirmə üçün elektron gündəlikdən istifadə edildi. Zaqatala UNEC kampusunda rəqəmsal texnologiyanın tədris və təlim prosesinə inteqrasiyası da diqqət mərkəzindədir. Onlayn kursların təşkili üçün Moodle, Zoom və MS Teams kimi platformalardan istifadə olunur. Bir neçə beynəlxalq universitetlər bu yanaşma üçün ilham mənbəyi ola bilər (unec.edu.az, 03.05.25).

Məsələn, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi nəticəsində Qazaxıstanın ali təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyəti xeyli yüksəlib. Nurtayeva və digərlərinin (2024) sözlərinə görə, rəqəmsal platformalar və qiymətləndirmə sistemləri Qazaxıstan institutlarında tədrisin effektivliyini və şəffaflığını artırıb. UNEC-in Zaqatala filialının məzunları karyera perspektivlərini genişləndirmək üçün yerli hökumət təşkilatları və korporativ sektorla əməkdaşlıq etməlidirlər. Avstraliya təcrübəsində peşə təhsili ilə ali təhsil arasında sıx inteqrasiya formalaşmış ki, bu da məzunların işçi qüvvəsinə uyğunlaşmasını asanlaşdırıb (The Australian, 2023).

Filial UNEC-in Karyera Mərkəzi ilə birgə təcrübəyə uyğun təcrübə proqramları təklif etməli və yerli firmalarla daha mütəşəkkil əməkdaşlıq qurmalıdır. Böyük Britaniyanın Kinqston Universitetinin professoru və rektoru Stiven Spierin sözlərinə görə, tələbələr rəqəmsal texnologiya ilə yanaşı, “yumşaq bacarıqlar” (yaratıcılıq, analitik düşüncə, özünüidarəetmə) əldə etməlidirlər (Spier, 2024). Eyni zamanda, Monqolustanın təcrübəsinə əsasən, uzaq ərazilərdə ixtisaslı işçiləri öyrətmək üçün onlayn və qarışıq təlimdən istifadə olunur (MDPI, 2023). UNEC-in Zaqatala filialı bu modelləri nəzərə alaraq daha uyğunlaşa bilən və yaradıcı təhsil proqramı istiqamətləri yarada bilər.

Əsas kampusda və Zaqatala filialında yerləşən tələbələr üçün UNEC-in Elektron Universitet Modeli (EDUMAN) platforması vahid qapı kimi çıxış edir. Tələbələr EDUMAN sistemindən istifadə edərək onlayn olaraq kurs mövzularına, mühazirə materiallarına, təqdimatlara, test suallarına və dərs cədvəllərinə daxil ola bilirlər. Bu sayt həmçinin test tarixləri, nəticələr, fərdiləşdirilmiş kurikulum və elektron jurnallar təklif edir. Tələbələr bu rəqəmsal idarəetmə həlləri sayəsində tədris resurslarına gecə-gündüz daxil ola bilirlər ki, bu da təhsil prosesinin şəffaflığını və effektivliyini artırır. Bundan əlavə, “Bir pəncərə” xidmətinin tətbiqi tələbələrin diplom attestatlarının və digər sənədlərin filialda elektron qaydada hazırlanmasını asanlaşdırıb. Bundan əlavə, tələbələrin sertifikatlarını mobil cihaz (QR kodlu PDF) vasitəsilə əldə etmək imkanı var.

Rəqəmsal texnologiya təhsildə inzibati dəstəkdən başqa məqsədlər üçün istifadə olunur. UNEC-in apardığı struktur dəyişiklikləri də İKT-nin iqtisadiyyat təhsilində nə qədər yüksək qiymətləndirildiyini nümayiş etdirir. Beləliklə, UNEC-in Texnologiya və Dizayn fakültəsi 2020-ci ildə Rəqəmsal İqtisadiyyat fakültəsinin yaradılmasının təməlini qoyub. İnformasiya texnologiyaları, kommunikasiya sistemləri mühəndisliyi, informasiya təhlükəsizliyi, kompüter elmləri və kompüter mühəndisliyi bu fakültənin Rəqəmsal Texnologiyalar və Tətbiqi İnformatika Departamentinin ixtisasları sırasındadır. Bu fakültənin yaradılmasından göründüyü kimi, UNEC proqramlaşdırma, kibertəhlükəsizlik və digər rəqəmsal sahələri iqtisadiyyatın tədrisinə daxil edir. UNEC-in “müasir iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması”nın əhəmiyyəti bu dəyişikliklərdə öz əksini tapıb.

Yekun

Ərazinin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən ali təhsil müəssisəsi UNEC-in Zaqatala filialıdır. Filial iqtisadiyyat, idarəetmə, turizm və informasiya texnologiyaları üzrə ixtisaslaşdığı üçün onun məzunları yerli və milli əmək bazarında rəqabətədavamlı hesab olunurlar. Funksional Karyera Mərkəzi və ən müasir tədris resursları UNEC məzunlarının kommersiya dünyasına keçidini asanlaşdırır. Mənbələrin bildirdiyinə görə, UNEC-in Zaqatala filialının məzunları təhsil və təcrübələrindən istifadə edərək müxtəlif sektorlarda yüksək hazırlıqlı mütəxəssis kimi işləyə bilirlər. Bundan əlavə, filialın rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməsi (məsələn, EDUMAN platforması, onlayn dərs gündəlikləri, Bir pəncərə və s.) tədrisin keyfiyyətini artırır və tələbələrə tədris prosesində daha çox sərbəstlik verir. Bu səbəbdən UNEC-in Zaqatala filialının məzunlarının geniş peşəkar seçim imkanları var və müasir rəqəmsal texnologiyalar onların tədrisin keyfiyyətini yüksəltməklə işgücündə uğur qazanmağa kömək edir. UNEC Zaqatala filialının yerli iqtisadiyyatın genişlənməsinə töhfəsi. Əsas diqqət təhsildə rəqəmsal texnologiyadan metodik istifadəyə, qlobal təcrübədən istifadəyə və bu funksiyaları daha da gücləndirmək üçün əmək bazarı ilə inteqrasiyanın dərinləşdirilməsinə yönəldilməlidir.

Ədəbiyyat Siyahısı

- 1- Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. (2021). *UNEC-in Zaqatala filialında Məzun Günü keçirilib*. Xəbər. Retrieved from <https://unec.edu.az/unec-in-zaqatala-filialinda-mezun-gunu>
- 2- Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. (2019, 23 oktyabr). *Kapital Bank UNEC-də “Karyera Günü” keçirib*. Xəbər. Retrieved from <https://unec.edu.az/kapital-bank-unec-de-karyera-gunu-kecirib>
- 3- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. (2016, 29 aprel). *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Qazax və Zaqatala filialları barədə Sərəncamı*. Retrieved from <https://az.president.az/articles/19646>

- 4- Ismaylova, Ü. T. (2018). *Şəki – Zaqatala iqtisadi rayonunda rekreasiya-turizm potensialından istifadənin əhali məşğulluğunun həllinə təsiri istiqamətləri*. International Scientific Journal “Internauka”. (Retrieved from <http://www.internauka.com/uploads/public/15093034432601.pdf>)
- 5- Nurtayeva, D., Kredina, A., Kireyeva, A., & Satybaldin, A. (2024). The role of digital technologies in higher education institutions: The case of Kazakhstan. *Business Perspectives*, 22(1), 562-577. <https://www.businessperspectives.org/index.php/publishing-policies2/the-role-of-digital-technologies-in-higher-education-institutions-the-case-of-kazakhstan>
- 6- The Australian. (2023). Accord sets framework for integrated system. <https://www.theaustralian.com.au/higher-education/is-an-integrated-tertiary-education-system-now-possible/news-story/d040277c4069683d4f7578cae34cb0ba>
- 7- Spier, S. (2024, August 7). How to prepare students for a digital-first world. *The Times*. <https://www.thetimes.co.uk/article/how-to-prepare-students-for-a-digital-first-world-5xg079crc>
- 8- MDPI. (2023). Digital Learning Transformation in Higher Education: International Cases of University Efforts to Evaluate and Improve Blended Teaching Readiness. *Education Sciences*, 13(11), Article 1143. <https://www.mdpi.com/2227-7102/13/11/1143>

Yaşıl enerji və dayanıqlı inkişafın öyrənənlərə təbliği təcrübəsindən.

UNEC Zaqatala filiali
Səfər Rəziyev Əmin oğlu,
Nərimin Mürşüdlü Afıq qızı, SDU,
Sevinc Cəfərova Nizam qızı, SDU,
Allahverdiyeva Simuzər Nizam qızı, Polimer Materiallar İnstitutu
Mayıllı Peymanə İsfəndiyar qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
safar-raziyev@unec.edu.az,
tel.0505639057
ORCID ID-0000000033544814x

Xülasə:

Müasir təhsilin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri xalq, dövlət üçün bilikli, bacarıqlı, praktik vədişlərə malik, layihələr hazırlamağı bacaran gənc nəsil yetişdirməkdir. Bunun davamı olaraq öyrənənlər gələcək fəaliyyət sahələrində layihələr üzərində işləmək bacarığı, onları tətbiq etmək üzrə işlər görmüş olacaqlar. İşdə Respublikanın Şimal-qərb bölgəsinin bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialı araşdırılmış və ondan yaşıl enerjinin əldə edilməsi imkanları müzakirə edilmişdir. Qloballaşan dünyada ekoloji problemlərin hamı tərəfindən dərk edilib, qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi üçün hansı addımların atılması müəyyənləşdirilmişdir. Gənc nəslin maarifləndirilməsi və bu sahədə hansı konkret işlərin görülməsinə aydınlıq gətirilmişdir. Nəticə olaraq bölgənin su, külək, günəş enerjisi, biokütlə kimi tükənməz enerji mənbələrinin potensialının müəyyənləşdirilməsi və ondan yaşıl enerjinin əldə edilməsi öyrənənlər tərəfindən araşdırılmışdır. Əldə edilən ucuz, ekoloji təmiz enerjinin iqtisadi səmərəliliyi qeyd edilmişdir. Görülən fəaliyyətlər son olaraq iqtisadi yüksəlişin əldə edilməsi ilə yanaşı ərtaf mühitin qorunmasının da təmin edilməsinə fokuslanmışdır. Öyrənənlər qruplar üzrə fəaliyyətlərini yekunlaşdıraraq bu sahədə tədqiqatların davam etdirilməsini vacibliyi qənaətinə gəlmişlər.

Açar sözlər: ekologiya, dayanıqlı inkişaf, innovasiyalar, integrativlik, iqtisadi səmərəlilik, müasir qiymətləndirmə üsulları, tükenməz enerji mənbələri, müasir təlim metodları.

Giriş : Müasir dövrdə təhsilin vəzifəsi xalq, dövlət üçün hərtərəfli inkişaf etmiş, bilikli, bacarıqlı, praktik vərdislərə malik, səriştəli gənc nəsil yetişdirməkdir. Bunlar təmin olunduqda öyrənənlər layihələr üzərində işləmək bacarığına malik olurlar. Qloballaşan dünyada ekoloji problemlərin həddindən artıq çoxalması dünya dövlətlərinin güclərini birləşdirməyə və ekoloji problemləri həll etməklə yanaşı dayanıqlı inkişafı da təmin etməyə təşviq edir. Bu sahədə gənclərin maariflənməsi və praktik işlərin görülməsi üçün sistemli işlər aparılmalıdır(Rəziyev, 2018).

Dediklərimizdən belə aydın olur ki, ekoloji problemlərin həlli üçün ilk növbədə onların yaranma səbəbləri öyrənənlərə çatdırılmalıdır. Belə ki, insanlar cəmiyyətin formalaşdığı ilkin dövrlərdə yüksək rifah içərisində yaşayırdılar. Lakin, zaman keçdikcə təbiətdən ölçüsüz- biçisiz, kor- koranə istifadə olunmuş, əhali artımı ilə əlaqədar olaraq problemlər ortaya çıxartmış oldu. Elm və texnikanın inkişafı ilə insan cəmiyyəti özünün məişət məsələlərini həll etsə də, ekoloji problemlər meydana gəldi. Deməli cəmiyyət həm bu problemləri həll etməli, həm də dayanıqlı inkişafa nail olmalı idi. Biz bu işdə öyrənənlərə hansı fəaliyyətləri icra etmələrini müəllimin fasilitatorluğu ilə özlərinin müəyyən etməsinə kömək edəcəyik.

Tədqiqatın məqsədi: Qeyd edək ki, öyrənənlərin təqdim olunan materialların praktik baxımdan yerinə yetirilməsi onlarda müxtəlif kompetensiyaların yaranmasına vəsilə olur. Müəyyən bir sahənin öyrənilməsi zamanı XXI əsr kompetensiyalarına aid edilən maliyyə savadlılığı olmadıqda hər hansı bir iş yaxşı nəticələr vermir və ya sonucun minimum səviyyədə olur. Təəssüf ki, sonralar bu problem öyrənənlərin gələcək əmək fəalliyətində nəzərə çarpır. Təhsil sistemindəki dəyişikliklərlə yanaşı yeni təlim texnologiyalarının, eləcə də təlim üsullarının yaranması və onların tətbiqi artıq bu yanaşmanı köklü surətdə dəyişdi. Ona görə də bizim bu işdə məqsədımız öyrənənlərin layihə yönümlü tapşırıqları yerinə yetirmə bacarığını formalaşdırılmasıdır. Qeyd etdiyimiz kimi bu zaman onlarda həmçinin, maliyyə savadlılığı da formalaşır. Maliyyə savadlılığı olan öyrənənlər gələcəkdə bu bacarıqları inkişaf etdirərək hər hansı bir müəssisədə layihələr üzərində işləyərkən heç bir çətinlik çəkmirlər. Onlar layihənin tərtib olunması, çəkiləcək xərclərin hesablanması, həmçinin, layihənin həyata keçirilməsinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olunmasını müəyyən edə bilirlər(Bədiyev, 2014).

Tədqiqat metodları: Heç kəsə sir deyil ki, elm və təhsilin integrasiyası öyrənənlərin gələcəkdə hərtərəfli inkişaf etmiş mütəxəssis kimi formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qeyd etmək istəyirik ki, bu kontekstdə tədqiqat prosesində innovativ və interaktiv təlim metodlarından istifadə edilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz sahədə nəticələrin əldə edilməsində bu metodlar mühüm rol oynayır (Kərimov, 2009)

Proseslərin gedişində təlim prinsipləri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Dediklərimizin tam həyata keçirilməsi üçün proseslərə modern və klassik nöqtəyi nəzərdən yanaşılmışdır. Çünki, innovativ metodların klassik metodlarla müqayisəli şəkildə tətbiq edərək təhsil sistemimizi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşdırma bilirik. Bu sahədə didaktikanın prinsiplərindən də istifadə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Komenski, 1961).

İşdə qruplarla təlim üsulundan istifadə olunmuşdur. Bu isə öyrənənlərin gələcəkdə real həyatda, kollektivdə əqli hücum, karusel, ziqzaq və digər metodlardan istifadə etməklə konkret nəticələr əldə etməsinə imkan yaradacaqdır.

Tədqiqatın gedişi və nəticələri: Tədqiqat zamanı ilk növbədə qruplara demokratik şəkildə yaradılması prosesi həyata keçirilir. Bunun ardınca onlar öz aralarında lider seçir və müəllimin fasilitatorluğu ilə fəaliyyətə başlayırlar. Qrup adları tədqiqatın təmayülünə uyğun olaraq su, külək,

günəş və bioenerji kimi adlandırılır. Qruplara aşağıda təqdim olunan material elektron və mexaniki formada verilir: Buna şərti olaraq tapşırıq vərəqi deyilir. Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, biz öyrədən olaraq fəal dərsin mərhələlərindən yeri gəldikcə faydalanırıq. Öyrənənlərə tədqiqatın gedişində qeyd edirik ki, insan cəmiyyəti özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmaqdadır. Lakin, bu inkişaf özü ilə ekoloji problemlər də gətirmişdir. Bu problemlərin səbəblərinin araşdırılması ilə bütün bəşəriyyət məşğul olmalı və ondan çıxış yollarını tapılmalıdır. Planetdə əhali sayının artması ilə əlaqədar həm dayanıqlı inkişaf təmin edilməli, həm də ətraf mühit qorunmalıdır. Buna nail olmaq üçün kainatın yaranmasından bu günə kimi keçdiyi inkişafın ardıcılığını və bunun nəticəsi kimi çox təəssüf ki, yaranan ekoloji problemləri aradan qaldırmaq yolları araşdırılmalıdır. Bu inkişaf bizim həyatımızı nə qədər rəvnəqləndirirsə, ətraf mühitdə yaranan mənfi reallıqlar bizi bir o qədər təəssüfləndirir. Bunları anlamaq üçün gəlin kainatın yaranmasından bu günə kimi baş verən reallıqları araşdıraq. Kainatın yaranması böyük partlayış nəzəriyyəsi ilə izah olunur. Bu nəzəriyyəyə görə əvvəlcə bütün kainat bir nöqtədə cəmlənmişdir. Sonra böyük partlayış baş vermiş və kainat genişlənməyə başlamışdır. Bu genişlənmə indi də davam etməkdədir. Həmin hadisədən təqribən 12, 5 milyard il keçmişdir. Kosmosa göndərilmiş teleskop həmin partlayış nəticəsində yaranan elektromaqnit dalğasını aşkarlaya bilmişdir. Sübut olunmuşdur ki, həqiqətən böyük partlayış nəzəriyyəsi doğrudur və elm bunu təsdiqləmişdir. Yer kürəsi bu hadisə ilə əlaqədar yaranmış və bu günkü inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmışdır. İnsanın yaranması isə təqribən 4,5- 5 milyon il bundan əvvəl olmuşdur. İnsan cəmiyyətinin tam formalaşmasından sonra ekoloji problemlər yaranmışdır. Təbiətin qorunması üzrə ilk qanun bizim eradan əvvəl (b.e.ə.) 1792- ci ildə Babilistan hökmdarı Hammurapi tərəfindən verilmişdir. B.e.ə. 240- cı ildə Hindistan hökmdarı Aşoka xüsusi fərmanla altı aylığa çatmamış heyvanların öldürülməsini qadağan etmişdir. Bu növ fərmanlar qədim fars və orta əsr rus dövlətlərində də verilmişdir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin Xəmsəsində də bu haqda qiymətli fikirlər vardır. İnsan cəmiyyəti bərpa olunmayan enerji mənbələrini yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nizamsız istifadə etmiş və ciddi ekoloji problemlərə vəs ilə olmuşdur. Deməli, biz hal – hazırda mövcud olan reallığı qəbul etməli və yaşıl enerji əldə etməyin üsullarını araşdırmalıyıq. Tədqiqatlar göstərir ki, bərpa olunan enerji mənbələrindən alınan “Yaşıl” enerji sərfəlidir və cəmiyyəti narahat edən problemləri həll etməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Bölgədə bərpa olunan enerji mənbələrinə su, külək, günəş enerjisi və biokütlə aiddir. Qloballaşan dünyada ətraf mühitin qorunması və dayanıqlı inkişaf prioritet məsələlərdəndir. Çünki, əhali artımı və onların zəruri ehtiyaclarının təmin edilməsi bu məsələləri aktual edir. Hal- hazırda dünya dövlətləri ekoloji problemlərin həllində öz qüvvələrini səfərbər etməyin vacibliyini qeyd edir və bu sahədə sistemli işlər görürlər. Qeyd edək ki, klassik təsəvvürlərə görə (A.Simit) keçmişdə inkişaf göstəricisi kimi dövlətin təbii ehtiyatları və torpağın münbitliyini götürülürdü. Lakin, bu təsəvvürlərin sonrakı araşdırılması dövlətlərə inkişaf göstəricilərinin müəyyən etmək üçün sistemli tədqiqatlar aparmağa məcbur etdi. Bu işlərin yekunu kimi 1972-ci ildə BMT –nin Stokholmda keçirdiyi konfransda ekologiya qorunması və dayanıqlı inkişafı müzakirəsi üçün dünya dövlətləri müzakirələrə başladılar. 1987-ci ildə Ümumdünya ətraf mühit və inkişaf komissiyası Brundlandın sədrliyi ilə hesabat hazırladı. 1992-ci ildə Rio De Janeyroda Yer sammiti keçirildi. Burada beş sənəd qəbul edildi:

1. Ətraf mühitin inkişafı haqqında bəyannamə;
2. Gündəlik - 2 (ətraf mühitin qorunmasına aid sənəd);
3. Meşə prinsipləri adlı sənəd;
4. İqlim dəyişkənliyi haqqında konsepsiya;
5. Bioloji müxtəliflik haqqında konsepsiya.

Bütövlükdə ətraf mühitin qorunması üzrə fəaliyyət 3 dövrə bölünür:

1.1957-1972; Avropa dövlətləri bu sahədə fəaliyyətlərini koordinasiya etdirməsi üçün 1972-ci ildə yuxarıda qeyd etdiyimiz Stokholm konfransını keçirdilər;

2. 1973-1987-ci illər . Bu proseslər 1987- ci ildə Rio- konfransı ilə nəticələndi;

3. 1987- ci ildən sonrakı dövr hansı ki, bu gün də davam edir.

Azərbaycan İqlim dəyişkənliyi üzrə çərçivə konvensiyasının tərəflər konfransının 29-cu sessiyasına ev sahibliyi etmək hüququ qazandı (COP 29). Bu ölkəmizin iqlim dəyişkənliyinə qarşı mübarizəyə qlobal səylər vermək istəyindən irəli gəlir. Bundan əvvəl B.Ə.Ə. də COP 28 -ə ev sahibliyi etmişdir. O zaman B.Ə.Ə. prezidenti şeyx Məhəmməd bin Zeyd De Məhyan ölkəmizə səfər edərək öz təcrübəsini bölüşmək istədiyini bildirdi. Bu dövlət Azərbaycanda qlobal miqyasda yaşıl elektrik enerji istehsalını həyata keçirmək üçün layihələr yerinə yetirir. Azərbaycan iqlim dəyişkənliyinə qarşı qlobal mübarizəni sistemi olaraq dəstəkləyir. Dövlətimiz enerji səmərəliliyi ilə bağlı tədbirlər görür. Təmiz ətraf mühit və yaşıl inkişaf bizim milli prioritetlərimizdəndir. Buna nail olmaq üçün bərpa olunan bütün enerji mənbələrindən maksimum istifadə olunmalıdır. Bu zaman həm ekologiya qorunur , həm də insan sağlamlığı və dayanıqlı inkişaf təmin olunur.

Bu qeyd etdiklərimiz qruplar tərəfindən analiz edilir və onlar dediyimiz sahədə tədqiqata başlayırlar. Hazırlanmış layihələrin ərsəyə gəlməsində onlar yuxarıda qeyd edildiyi kimi əqli hücum və karusel metodlarından istifadə edirlər. Qrupların təqdimatlarına əsasən qiymətləndirmə həyata keçirilir. Qiymətləndirmə meyarları olaraq fəallıq, əməkdaşlıq, tərtibat, təqdimat və i.ə. götürülür. Qiymətləndirmədə həmçinin, müasir veb alətlərindən də istifadə edilir. Qiymətləndirmə həm qruplar üzrə, həm də fərdi aparılır. Tədqiqat nəticələri olaraq müəllimin fasilitatorluğu ilə aşağıdakı qərarlara gəldi:- bölgənin bol sulu dağ çaylarından istifadə edərək mini su elektrik stansiyaları yaratmaq; - bölgənin dağ silsilələrindəki dərələrdə hava axınlarından istifadə edərək küləklə işləyən elektrik generatorları quraşdırmaq; - bölgədə günəşli günlərin sayının çox olmasından istifadə edərək kənd təsərrüfatı üçün yararlı olmayan sahələrdə günəş batareyaları yerləşdirmək; - bio- kütlənin mövcud potensialından istifadə etməklə ekoloji təmiz elektrik enerjisi istehsal etmək. Dediklərimizin reallaşması nəticəsində həm maliyyə cəhətdən əlverişli elektrik enerjisi istehsal etmiş, həm də ətraf mühiti qoruş olarıq.

Ədəbiyyat.

1.Raziyev S.Ə. Enerji, həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi və iqtisadi effektlər, İqtisad elminin müasir problemləri, Respublika elmi- praktik konfransı, Zaqatala, 2018, səh. 192- 195.

2.Bədiyev S.R. Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri., Bakı, Mütərcim, 2014, 140

3.Kərimov Y.Ş. Pedaqoji tədqiqat metodları., Bakı, RS Poliqraf, 2009, 279 s.

4.Komenski Y.A. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı, Maarif, 1961.

UNEC Zaqatala filialının bölgənin sosial- iqtisadi tərəqqisinə təsir komponentlərinin inkişaf dinamikası

Dos. S. Ə. Rəziyev, dos.
safar-raziyev@unec.edu.az,
tel.0505639057.

ORCID ID-000000033544814x M.Qasımova,
X.Q.Hacıkarimova UNEC Zaqatala filialı,
Əzimova Əslə İsa qızı.
Aqrar Problemlər İnstitutu

Xülasə

İşdə UNEC Zaqatala filialının bölgənin bütövlükdə inkişafına təsir mexanizmlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, bunlar təhsil, elm, turizm, kənd təsərrüfatının(k/t) ölkəyə valyuta gətirən fındıqçılıq, baramaçılıq, tütünçülük, gülçülük, arıçılıq və i.a. kimi sahələridir. Bununla yanaşı bölgənin bərpa olunan enerji mənbələrindən olan işıq, su, külək, biokütlədən alınacaq yaşıl enerjinin iqtisadi səmərəliliyi araşdırılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, UNEC Zaqatala filialı nəinki bölgənin, bütövlükdə Respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına töhfələr verməkdə iddialıdır. Buna əsas olaraq bu zamana qədər məzun olmuş və hal-hazırda qiyabi təhsil alan filial tələbələrindən Respublikanın bütün bölgələrini və Bakı şəhərini əhatə etdiyini göstərmək olar.

Açar sözlər: elm, təhsil, kənd təsərrüfatı, turizm, yaşıl enerji, su, külək, günəş enerjisi, biokütlə, innovasiya.

UNEC Zaqatala filialı möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev cənablarının 28 aprel 2016-cı il sərəncamı ilə yaradılmışdır. Filial bölgədə təhsil, elm, turizm, kənd təsərrüfatı və i.a. sahələrin inkişafına töhfələr verməyi qarşısına məqsəd kimi qoymuşdur (Məmmədov,2018). Bu hədəflərə çatmaq üçün regionun sosial- iqtisadi inkişafı baxımından yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etmək, bölgə gənclərinin seçdikləri ixtisas üzrə keyfiyyətli ali təhsilə çıxış imkanlarını genişləndirmək tələb olunurdu. Bu işlərin gedişində: - bölgənin sosial-iqtisadi inkişafı təmin olunur;- ali təhsilli, bacarıqlı, praktik vərdislərə malik mütəxəssislərin hazırlanması həyata keçirilir; - bölgədə elm və təhsilin inkişafı təmin edilir;- bölgə əhalisinin maddi və mənəvi səviyyəsinin yüksəlişinə nail olunur , Şəki-Zaqatala bölgəsində, habelə bütövlükdə Respublikada turizmin inkişafı təmin edilir və bu xüsusda əhalinin sağlamlıq və istirahətinin təşkili reallaşır. UNEC Zaqatala filialı Respublikanın Şimal-Qərb bölgəsini yuxarıda qeyd etdiyimiz sahələrinin inkişaf perspektivinə yüksək səviyyədə töhfələr vermək istiqamətində fəaliyyətlərini fokuslamışdır. Fəaliyyət göstərdiyi zaman müddətində ilk olaraq iqtisadiyyat, mühasibat, biznesin təşkili, maliyyə, menecment, marketinq ixtisasları üzrə kadr hazırlığına başlanılmışdır. Bunun ardınca turizm işini təşkili, informasiya texnologiyaları, dövlət və bələdiyyə idarə etməsi adlı ixtisaslar hörmətli rektorumuz prof.Ə.C.Muradov tərəfindən filialımıza verilmişdir. UNEC Zaqatala filialında hal-hazırda 59 (əlli doqquz) professor –müəllim heyəti çalışır. Onların əksəriyyəti xarici Universitetlərdə və ölkəmizdə magistr dərəcəsi almış yüksək ixtisaslı, praktik vərdislərə malik gənclərdir. Filialda tədris prosesində Eduman təhsil sistemi böyük müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir. Filialın professor –müəllim heyəti özlərinin tərtib etdikləri fənn sillabusları , müəhazirə mətnləri və onların slaydlarından ibarət təqdimatlar , seminar materialları, testlər və digər lazımi metodik materiallarla tədris prosesini aparırlar. Müəhazirələr slaydlardan ibarət təqdimatlarla aparılır və bu zaman tələbələrə dialoqa xüsusi diqqət yetirilir. Seminar və laboratoriya dərslərində praktik vərdislərin yaradılmasına xüsusi önəm verilir, tələbələrin qiymətləndirilməsində şəffaflığı və operativliyi təmin etmək üçün Veb alətlərindən (quizizz,kahot və i.a.) istifadə edilir (Rəziyev,2019).

İmtahanlar aralıq və yekun olaraq elektron formatda aparılır. Tələbələrin tədris prosesinin sonunda özlərini seçdikləri müəssisələrdə istehsalat təcrübəsi keçmələri təmin edilir. Tədris prosesində fənlərarası integrasiyaya xüsusi önəm verilir ki, bu da onlarda hərtərəfli dünya görüşünün formalaşmasını təmin edir (Askerov,2017,Kуликова,2012). Bütün bunlardan sonra tələbələr yekun dövlət atesasiyası üzrə elektron imtahan verib və ya buraxılış işi seçərək onu icra edib, müdafiə etdikdən sonra məzun olurlar. Tətbiq olunan kredit sistemi tələbələrin müvəfəqiyyətlə təhsilini yekunlaşdırmağa kömək edir. Bunun nəticəsidir ki, filialda bu günə qədər 2019-2020- ci tədris ilində 90 , 2020-2021 –ci tədris ilində 84, 2021-2022 -ci tədris ilində 192, 2022-2023-ci tədris ilində 169, 2023- 2024- cü tədris ilində 258 gənc məzun olmuşdur.Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən məlum olur ki, UNEC Zaqatala filialının bölgənin bütövlükdə inkişafına təsir mexanizimləri:- təhsil; - elm ; - turizm; - kənd təsərrüfatı və i.a. sahələri özündə ehtiva edir. UNEC Zaqatala filialının tələbələrinin tərkibinin araşdırılması göstərir ki, burada ölkəmizin bütün bölgələri ilə yanaşı Bakı, Gəncə, Sumqayıt , Mingəçevir şəhərlərindən olan tələbələr də vardır. Bu bir tərəfdən filialın fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Respublikanın hər yerində müsbət imicinin formalaşması ilə, digər tərəfdən bu zamana qədər apardığımız effektiv tanıtım kompaniyası ilə əlaqədardır. Belə ki, filial fəaliyyətə başladığı zamandan bu günə kimi biz bukletlər hazırlayaraq elektron və əyani formada Respublikanın bütün bölgələrinə çatdırmışıq. Bununla yanaşı hər tədris ilinin başlanğıcında filialda oriyentasiya günü, bunun ardınca açıq qapı günləri, olimpiadalar, müsabiqələr və i.a. tədbirlər keçirərək fəaliyyətimizi davam etdiririk. Bu günə kimi məzun olmuş 793 tələbənin əksəriyyəti Respublikanın bütün regionlarında effektiv fəaliyyət göstərməkdədirlər. Bununla yanaşı 44 günlük Vətən müharibəsində 30- dan çox tələbə və məzunumuz iştirak edərək şücaət göstərmişlər. Onlardan bir nəfəri Anar Qarayev şəhid olmuşdur. Şəhidimizin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün onun adına filialda tədris auditoriyası fəaliyyət göstərir, hər il anım günü qeyd edilir.

UNEC Zaqatala filialı həm də bölgədə elmi mərkəz rolunu oynamaqda iddialıdır.Fialda 2018- ci ildən başlayaraq 10(on) Respublika elmi-praktiki konfransı keçirilmişdir.Bu konfransların hər birində Respublikamızdan ondan artıq elm və təhsil müəssisəsinin, həmçinin qardaş Türkiyə və Rusiyadan mütəxəssislər onlayn formatda iştirak etmişlər. 21.06.2024- cü ildə Qorunan ətraf mühit və dayanıqlı inkişaf mövzusunda müsabiqənin yekun iclasında Respublikanın müxtəlif Ali təhsil müəssisələrindən qalib olmuş 37 iştirakçı sertifikatlarla mükafatlandırılmışlar. Sevindirici haldır ki, onlar arasında professor- müəllim heyəti ilə yanaşı, filial və digər ali təhsil müəssisələrinin magistr və tələbələri də olmuşlar. Filial kollektivi 22-23.05.2025- ci il tarixlərində UNEC 95: Zaqatala Filialının inkişaf perspektivləri mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransları keçirmək üçün hazırlıq işlərini görmüşdür. Filialın professor-müəllim heyəti 2023-2024 tədris ilində keçirilmiş seminarda qarşılıqlı- konstruktiv dialoq əsasında özlərinin elmi- tədqiqat istiqamətlərini müəyyənləşdirmişlər. Seminarların xronologiyası aşağıdakı kimidir: 26.10.2023-cü il, Web of Science, Scopus kimi elmi bazalara daxil olan nəşrlərdə çap olunmaq üzrə müzakirələr, 24.11.2023-cü il, Ulu öndər Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş seminar, 11.12.2023-cü il, Elmi fəaliyyət sahəsində Türkiyə Universitetləri ilə əməkdaşlığa dair, 03.04.2024-cü il, Respublikanın Şimal- qərb qərb bölgəsində ətraf mühitin qorunması və dayanıqlı inkişaf, 07.05.2024-cü il, Azərbaycanda ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rolu. Bu sahədə aparılmış məqsədyönlü işlərin məntiqi nəticəsi kimi Filialın professor- müəllim heyətinin 2023- 2024-cü tədris ilində 5(beş) işi Scopus və Web of Science bazasına daxil olan jurnallarda çap olunmuşdur. 2024- 2025-ci tədris ilində əhəmiyyətli uyğun olaraq 12.09.2024-cü il tarixdə Elmi tədqiqat, elmi- metodiki,

tədris sahəsində fəaliyyətlər, 31.10.2024-cü il tarixdə Fənlərarası integrasiyanın praktikliyin artırılmasında rolu, 29.11.2024-cü il tarixdə İctimai- mədəni kütləvi tədbirlərin milli- mənəvi dəyərlərin yüksəldilməsində rolu, 27.12.2024-cü il tarixində İqtisadiyyatın müasir problemlərinin həllində integrativliyin rolu, 31.01.2025-ci il tarixində Fənlər arasındakı integrasiyanın tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu, 06.02.2025-ci il tarixdə Dəyişən dünyada maliyyə texnologiyaları mövzularında seminarlar baş tutmuşdur. Son seminarda filialın professor müəllim heyəti ilə yanaşı bölgənin bu sahədə müxtəlif aparıcı müəssisələrinin rəhbərləri iştirak etmişlər.

UNEC Zaqatala filialında bu vaxta qədər 149 tələbə turizm işinin təşkili ixtisası üzrə məzun olmuşdur. Filialın professor-müəllim heyəti onların təhsil aldıkları müddətdə turizm mütəxəssisi kimi formalaşmasında əlindən gələni əsirgəməmişlər. Belə ki, təhsil müddətində tələbələr bölgənin turizm və tarixi məkanlarına ekskursiyalara aparılmış və son olaraq istehsalat təcrübəsində əsil mütəxəssis kimi formalaşmışlar. Hal –hazırda həmin məzunlar Respublikanın bütün bölgələrində, o cümlədən paytaxt Bakı şəhərində öz ixtisasları üzrə turizm sahəsinin inkişafına töhvələr verməkdədirlər.

Bölgə üçün spesifik olan və Respublikaya valyuta gətirən fındıqçılıq, tütünçülük, baramaçılıq, gülçülük, arıçılıq və i.ə. sahələrin inkişafı üçün yüksək ixtisaslı iqtisadçı və informasiya texnologiyaları ixtisasları üzrə kadrların yetişdirilməsi də çox vacibdir. Bu sahələrdə də filialda fəaliyyət göstərirdi müddətdə yuxarıda qeyd edildiyi kimi 793 kadr hazırlanmışdır. Onların da əksəriyyəti yuxarıda qeyd etdiyimiz sahələrdə effektiv fəaliyyət göstərirlər. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, filial məzunlarından 4 nəfəri Türkiyə Respublikasında və ölkəmizdə magistr dərəcəsi alaraq filialımızda müəllim kimi müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərirlər. Şəki-Zaqatala bölgəsində xülasədə qeyd edildiyi kimi günəş, külək, su və biokütlə kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin böyük ehtiyatları mövcuddur. İnsan ekalogiyası və davamlı inkişaf sahəsində dünyada və Respublikamızda həyata keçirilən istiqamətlər üzrə də filialın professor- müəllim heyəti fəaliyyət göstərməkdədir. Filialın tanıtım ilə bağlı tədbirlər 2024-2025-ci tədris ili üzrə tədbirlər planına əsasən deyilən istiqamətdə tələbələrə söhbətlər aparılmış, texnoloji startapın icrasına start verilmişdir. Həmin fəaliyyətlər maya dəyərinin aşağı olacaq elektrik enerjisinin əldə edilməsinə xidmət edəcəkdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz sahələrdən birincisi bölgənin su ehtiyatlarıdır. Bildiyimiz kimi Şəki- Zaqatala zonasında ona qədər müxtəlif su tutumlu dağ çayları vardır. Keçən əsrin ortalarında bölgənin dağ kəndlərində bu çayların uyğun yerlərində mini su elektrik stansiyaları mövcud olmuşdur. Fikrimizcə həmin stansiyaların müasir dövrün texniki inkişaf səviyyəsinə uyğun yenidən qurulması bölgənin daxili ehtiyatları hesabına yaşıl enerji ilə təmin olunmasına köməklik göstərirdi. Bölgədə növbəti tükənməz enerji mənbəyi küləkdir. Qeyd edək ki, dağ kəndlərində küləkli dərələrin mövcudluğu və yüksəyə qalxdıqca küləyin intensivliyinin artması həmin yerlərdə küləklə işləyən elektrik stansiyalarının qurulmasını mümkün edir. Fikrimizcə hal-hazırda ekologiya qorunmasında bu tip elektrik stansiyalarının da özünə məxsus əhəmiyyəti vardır. Bölgədə günəşli günlərin sayının il ərzində kifayət qədər olması və yüksəklik artdıqca bu enerjinin intensivliyinin çoxalması günəş enerjisindən istifadə edərək yaşıl enerjini əldə etməyi gündəmə gətirir. Müşahidələrimiz göstərir ki, bölgədə çoxlu istifadə edilməyən eyni zamanda kənd təsərrüfatında əkin –biçin üçün yararlı olmayan sahələr vardır. Bu sahələrdə günəş batareyalarını yerləşdirərək yaşıl elektrik enerjisi əldə etmək çox münasibdir. Bölgədə tükənməz enerji resurslarından biri də biokütlədir. Biz yalnız hələ bitki yarpaqlarının toplanaraq ondan yaşıl enerjinin alınması imkanlarını, eyni zamanda həmin kütlənin işin gedişində ekoloji təmiz üzvü gübrə kimi istifadə etmənin imkanlarını araşdırırıq. Məlum olur ki, həm yaşıl ucuz enerjinin əldə edilməsi, həm də torpağın münbitliyini qorunması nöqteyi nəzərdən bu işlərin görülməsi üçün

böyük perspektivlər vəd edir. Tədqiqatlarımızın yekunlarının ilkin nəticələrini aşağıda kimi dəyərləndirmək olar: - təhsil;- elm; - turizm;- kənd təsərrüfatı sahələrində filialın bölgənin bütövlükdə inkişafına təsir mexanizmləri formalaşmışdır. Bərpa olunan enerji mənbələri nöqtəyi nəzərdən aşağıdakı istiqamətlər mövcuddur: - su; - külək;- günəş ; - bio-enerji ehtiyatları. Adı çəkilən tükənməz enerji mənbələrindən istifadə edərək yaşıl elektrik enerjisi əldə etmək mümkündür. Bu işin nəticəsi olaraq Respublikamızda keçirilmiş COP29 sammitinin nəticələrinə filial da öz töhvəsini verəcəkdir. Bu sahədə Respublika üzrə aşağıdakı nəticələri də qürur hissi ilə qeyd edirik:- İşğaldan azad olmuş ərazilərin sıfır karbon emissiyalı zonalara çevrilməsi; - Naxçıvanda 500Mvt-lıq günəş elektrik enerjisi stansiyasının tikintisi; - Cəbrayıl BP şirkəti ilə əməkdaşlıq çərçivəsində 240 Mvt-lıq günəş elektrik enerjisi stansiyasının inşası; - Azərbaycan Avropaya yaşıl enerjinin nəqli üçün Qara dənizin dibi ilə sualtı kabelin çəkilməsi; - BP(Böyük Britaniya), Masdan(BƏƏ), Equinor(Norveç) şirkətləri ilə hidrogen istehsalı üçün dəniz suyundan istifadə proqramının icrası; - Dəniz külək turbinlərindən külək enerjisi hesabına elektrik enerjisinin alınması; - 2030- cu ilədək Respublikada karbon emissiyasını 35%, 2050- ci ildə 49%-ə qədər(1990-cı ilə görə) azaltmaq; - Geotermal istilik mənbələrindən istifadə etməklə Abşeron yarmadasında 500 Mvt- lıq elektrik enerjisi stansiyasının inşası və i.a.

Ədəbiyyat

- 1.Məmmədov Z.F ; Tədqiqat Universitetinə keçid: dünya səviyyəli Universitetlərin təcrübəsinin UNEC –də tətbiqi məsələləri;İqtisad elminin müasir problemləri; Respublika elmi-praktiki konfransının materialları.,Zaqatala.,31.01.2018,səh.11- 19,
- 2.Raziyev S.Ə. Fizikanın müasir təlim metodları və fənnlərarası integrasiya ilə tədrisi təcrübəsindən; Beynəlxalq konfrans, BDU,2019, səh. 340-341
- 3.Askerov Sh.G, Askerov A.Sh.Econophysical analysis of the relationship between monopoly and competition.The journal of economics sciencenses theory and practice v.74 ,2017, # 1, p.p. 4-9.
- 4.Куликова Ю.Р., Технологический опыт интуграции образования, научной деятельности и бизнеса в высшей школе, Новый университет, 2012, №5(15), .30- 32.
5. <https://arxkom.gov/az/storage/1647/a57f69ca-179a-4f37-a7cd--b2760c05fb5f.pdf>.

Dayanıqlı inkişafa kimyanın yaşıl yanaşması

*k.e.n., dos. Gülzar Nizam qızı Azadəliyeva
Fatimə Vüqar qızı Sadıxova*

Sumqayıt Dövlət Universiteti

g.gulzar@mail.ru

Əlaqə: 0504294672

<https://orcid.org/0000-0001-9864-9921>

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, yaşıl kimya, innovativ texnologiya, ekoloji tarazlıq, yaşıl kimyanın 12 prinsipi

Ключевые слова: устойчивое развитие, зеленая химия, инновационные технологии, экологический баланс, 12 принципов зеленой химии

Keywords: sustainable development, green chemistry, innovative technology, ecological balance, 12 principles of green chemistry

Xülasə

Məqalədə kimya elminin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə verdiyi töhfələr yaşıl kimya konsepsiyası çərçivəsində təhlil olunur. Yaşıl kimya ətraf mühitə zərər verməyən, resurslardan səmərəli istifadə edən və tullantıların minimuma endirilməsini hədəfləyən yanaşmalar toplusudur. Bu yanaşma yalnız istehsal proseslərində deyil, həm də elmi tədqiqatlarda, təhsil və sənaye sahələrində tətbiq oluna bilər. Ətraf mühitin qorunması, enerji səmərəliliyi və zəhərli maddələrin istifadəsinin azaldılması kimi prinsiplər əsasında formalaşan yaşıl kimya ekoloji tarazlığın qorunmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə həmçinin innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə kimya sənayesində zəhərli reagentlərlə alternativlərin axtarılması, enerji sərfiyyatının azaldılması və bərpa olunan xammallardan istifadənin əhəmiyyəti, eləcə də tullantisız və təhlükəsiz istehsal proseslərinin təşviqi vurğulanır. Kimyanın bu sahədəki məsuliyyətli yanaşması həm sənaye, həm də təhsil sahəsində ekoloji şüurun artmasına xidmət edir və uzunmüddətli ekoloji rifah üçün əsaslı bir zəmin yaradır. Beləliklə, kimya elmi yaşıl yanaşma konseptində dayanıqlı gələcəyin qurulmasında strateji rol oynayır və ekoloji maarifləndirmənin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilir.

Elm və texnologiyanın sürətlə inkişafı insan həyatını asanlaşdırır, buna baxmayaraq ətraf mühitə olan təsirlər, resursların sürətlə tükənməsi və ekoloji tarazlığın pozulması ciddi problemlər yaradır. Bu tarazlığı qorumaq, dünyanı antropogen təsirlərdən qorumaq hər birimizin məsuliyyəti və borcudur. Elm və texnologiyada davamlılıq, dayanıqlılıq mövcud problemlərin həlli yolları, yəni elmi nailiyyətləri texnologiyaya necə çevirmək barədə düşünməyə başladığımız yerdən başlayır. Kimya maddə və onun çevrilmələri haqqında elm kimi təbiət elmlərindəndir. Yalnız diqqətli optimallaşdırmadan sonra maksimum səmərəliliyə nail olan kimyəvi proseslər daha dayanıqlı məhsul və nəticələrə gətirib çıxaracaq. Bu prosesləri həyata keçirən isə insanlardır. Kimyəvi prosesləri mümkün qədər tullantisız və səmərəli etmək üçün mütəxəssislərə bacarıq, vərdiş, səriştə, yaradıcı keyfiyyətlər və gələcəyi planlaşdırmaq bacarığı lazımdır. "Yaşıl kimya" termini bu məqsədə çatmağa yönəlmiş söyləri təsvir etmək üçün yaradılmışdır [Lunin, Lokteva, Qolubina, 2007].

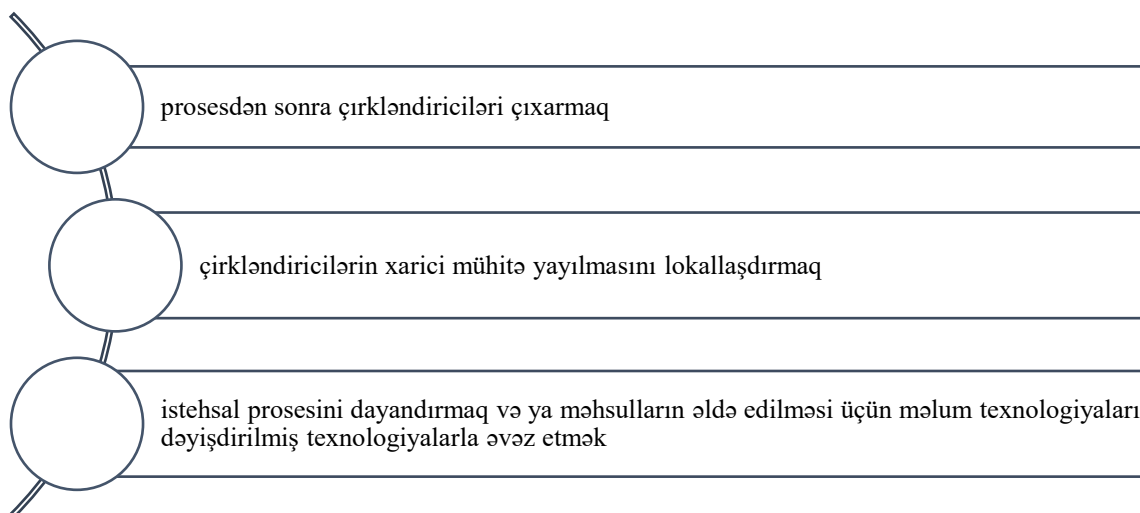
Yaşıl kimyanın missiyası kimyəvi məhsulların inkişafı, istehsalı və tətbiqi zamanı təhlükəli maddələrin istifadəsini və ya istehsalını azaltmağa və ya ləğv etməyə yönəlmiş innovativ kimyəvi texnologiyaların inkişafını təşviq etməkdir.

Uzun müddət kimyaçının ən vacib məqsədi mövcud başlanğıc materiallardan lazımı miqdarda yüksək saflıqda bir maddə əldə etmək idi. Buna görə də kimya təhsili əsasən praktiki laboratoriya texnikalarına və maddələrin təmizlənməsi üsullarına yönəldilmişdir. Reaksiyanı həyata keçirmək üçün nə qədər enerji tələb olunur və bunun nəticəsində nə qədər tullantı yaranır sualı yalnız sənaye proseslərində yaranmışdır. Üzvi sintez sahəsində çalışan kimyaçılar üçün məqsədlər eyni olaraq qalır - yaxşı məhsuldarlığa və yüksək təmizliyə malik bir maddə əldə etmək, lakin bu gün yeni prosesləri inkişaf etdirərkən nəzərə alınmalı olan əlavə parametrlər var.

Kimyəvi istehsalın və kimyəvi maddələrin ətraf mühitə təsirinə daha çox diqqət yetirildiyi son iyirmi il bizə bir aydın dərs verdi: potensial təhlükələri və çirklənməni azaltmaq üçün mövcud pis kimyəvi prosesləri dəyişdirməkdən və ya ətraf mühitdən təhlükəli kimyəvi maddələri çıxarmaqdansa, əvvəldən "yaşıl" birləşmələrin hazırlanması proseslərini inkişaf etdirmək daha yaxşıdır, yəni daha asan və daha ucuzdur. Bu məqsədə nail olmaq üçün dərmanların hazırlanmasında və ya yeni materialların dizaynında çalışan kimyaçılar, biokimyaçılar,

mühəndislər, alimlər öz fikirlərini məhsul və proseslərə çevirərkən müvafiq davamlılığa əsaslanan düşüncəyə malik olmalıdırlar. Bu, yalnız reaksiya mexanizmləri və eksperimental üsullardan daha çoxunu ehtiva edən kimyəvi təhsilə fərqli yanaşma tələb edir. Şagirdlər kimyəvi çevrilmələrin və ya kimyəvi birləşmələrin istifadəsinin davamlı inkişaf ideyaları ilə yanaşı, nə dərəcədə uyğun olduğunu qiymətləndirməyi öyrənməlidirlər. Yalnız məhsulun məhsuldarlığını nəzərə almaq lazım deyil. Hansı başlanğıc materialları lazımdır? Onları bərpa olunan mənbələrdən əldə etmək olarmı? Onlar zəhərli əlavə məhsullar istehsal edirmi və bunun qarşısını necə almaq olar? Bu prosesdə nə qədər tullantı əmələ gəlir və bu, enerjiyə qənaətlidirmi? Bir alim kimyəvi tədqiqatların və texnologiyanın inkişafının başlanğıcında bu sualları soruşduqda, bu, kimyanın daha səmərəli və davamlı təbiiqlərinə gətirib çıxarır. Laboratoriya kursunda bu sualları vermək tələbələrin kimyəvi reaksiyanı qavrama tərzini dəyişdirir və onları peşəkar tapşırıqlara daha yaxşı hazırlaya bilər [Stanley,2006.]. Təəccüblü deyil ki, laboratoriya kurslarında tədris olunan ənənəvi metodların çoxu yeni baxış və yeni baxış tələb edir.

Hələ XIX əsrdə D.I. Mendeleyev deyirdi ki, “Kimyada tullantı yoxdur, amma istifadə olunmamış xammal var”. Kimya sahəsinin inkişafı həm də istəmi hsal və istehlak prosesində yaranan tullantıları təkrar istehsal prosesinin dövriyyəsinə daxil etməyi öyrədir [Alfereva,Minakova,Averina,Menşikov,2017]. Həmçinin digər sənaye sahələrinin böyük əksəriyyətindən fərqli olaraq, o, nəinki mümkün qədər zərərsizləşdirməyə, həm də tullantıları cəmiyyət üçün faydalı məhsullara çevirməyə çalışır. Eləcə də çirkləndiricilərin səbəblərini, yayılmasını və təsirini araşdırmaqla bərabər həm də çirklənməni azaltmaq və ya tamamilə aradan qaldırmaq üçün həll yolları tapır. Bəzi üsulları nəzərdən keçirək:

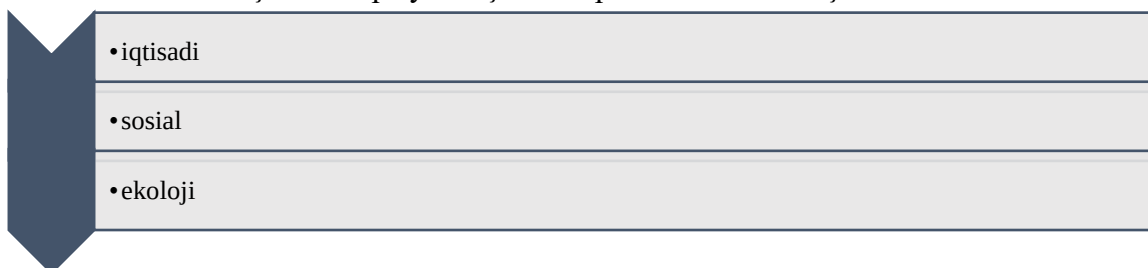

İstehsal proseslərinin dayandırılması və ya yeni texnologiya ilə əvəz olunması yaşıl kimyanın mövqeyini əks etdirir. Yaşıl kimya kimyadan fərqli olan yanaşmadır, burada tullantıların təkrar emalından digər kimyəvi istehsal proseslərinin yaradılmasına keçidi nəzərdə tutur. Demək təkcə texnologiyanı dəyişmirik, istehsal mərhələlərinin sayını azaldırıq ki, bu da istifadə olunan enerjinin azalmasına səbəb olur ki, bu da iqtisadiyyat və ətraf mühit baxımından müsbət təsir göstərəcək. Zərərli maddələrin istifadəsindən tamamilə imtina etməklə istehsalın bütün mərhələlərində zərərsiz olan istənilən maddənin alınması üçün ideal proses yarada bilərik.

Yaşıl kimya deyəndənəzərdə tutulan təhlükəli maddələrin istifadəsini və əmələ gəlməsini azaldan və ya aradan qaldıran kimyəvi məhsulların və proseslərin yaradılması, inkişafı və istifadəsidir; əslində, yaşıl kimya ətraf mühitə müsbət təsir göstərən kimyəvi proseslərdə hər hansı bir təkmilləşdirmədir.

“Yaşıl kimya” termininin yaranması 1990-cı illərin əvvəllərinə təsadüf edir. 1998-ci ildə İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatının nümayəndələri bu gün məlum olan bu terminin tərifini təqdim etdilər. 1997-ci ildə Amerika Kimya Cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə Yaşıl Kimya İnstitutu yaradıldı ki, onun məqsədi kimya sənayesində birbaşa tətbiqi üçün ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ideyaların inkişaf etdirilməsi və təcrübənin toplanması idi. Kimyəvi məhsulların və proseslərin dizaynında istifadə edilə bilən müxtəlif prinsiplər var. Onların istifadəsi tullantıları azaltmaq, enerjiyə qənaət etmək və daha təhlükəsiz maddələr tapmaq üçün yaradıcı və innovativ yollarla iqtisadiyyatı, cəmiyyəti və biosferi qoruyur və fayda verir. 1998-ci ildə amerikalı alimlər P. Anastas və J. Warner yaşıl kimyanın prinsiplərini formalaşdıran Yaşıl kimyanın 12 prinsipini tərtib etmişdir [Alferova, Minakova, Averina, Menşikov, 2017]. Bu prinsiplər təkcə kimyəvi toksikliyi deyil, həm də enerjiyə qənaət, tullantıların azaldılması və həyat dövrünü, məsələn, daha dayanıqlı və ya bərpa olunan mənbələrdən istifadəni əhatə edir.

Davamlı inkişaf konsepsiyası üç əsas aspekti özündə birləşdirir:

Göründüyü kimi, bu aspektlər davamlı inkişafın üçlü konsepsiyasının əsasını təşkil edir. İqtisadi komponent məhdud təbii ehtiyatlardan optimal istifadəni və ekoloji cəhətdən təmiz, enerji və materiala qənaət edən texnologiyaların tətbiqini, o cümlədən xammalın çıxarılması və emalı, ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların yaradılması, tullantıların minimuma endirilməsi, emalı və məhv edilməsini nəzərdə tutur.

1. Tullantıları təkrar emal etmək və təmizləməkdənsə, itkilərin qarşısını almaq daha yaxşıdır.
2. Sintez üsulları elə seçilməlidir ki, prosesdə istifadə olunan bütün materiallar mümkün qədər son məhsula keçsin .
3. Sintez üsulları elə seçilməlidir ki, istifadə olunan və sintez edilən maddələr insanlara və ətraf mühitə daha az zərərli olmalıdır .
4. Yeni kimyəvi məhsullar sintez etdikdə məqsəd məlum prosesdə daha əvvəllər əldə edilənlərin səmərəliliyini qorumaq və həmçinin bu toksikliyi azaltmaq olmalıdır.
5. Həllədicilər və ya ayırıcı maddələr kimi istehsal köməkçiləri qətiyyənlə istifadə edilməməlidir və bu mümkün deyilsə, onların istifadəsi zərərsiz olmalıdır.
6. Enerji xərcləri və onların ətraf mühitə təsiri və məhsulun maya dəyəri nəzərə alınmalıdır. Mümkünsə, sintez yaxın bir temperaturda aparılmalıdır, ətraf mühitin temperaturu və atmosfer təzyiqində.
7. Giriş və istehlak materialları texniki və iqtisadi cəhətdən mümkün olan bütün hallarda bərpa oluna bilən olmalıdır.
8. Mümkünsə, ara vasitələrdən (bloklama qrupları, əlavə və qorunma və s.) çəkinmək lazımdır.
9. Üstünlük həmişə katalitik proseslərə (mümkün olan ən seçici) verilməlidir.
10. Kimyəvi məhsul seçmək lazımdır ki, ondan sonra istifadə edildikdə ətraf mühitdə qalmasın, həmçinin təhlükəsiz məhsullara parçalansın.
11. Təhlükəli məhsulların əmələ gəlməsini real vaxt rejimində izləmək üçün analitik üsullar inkişaf etdirilməlidir.

12. Kimyəvi proseslərdə istifadə olunan maddələr və maddələrin formaları elə seçilməlidir ki, kimyəvi təhlükələr, o cümlədən sızma, partlayış və yanğın riski minimum olsun .

Təbii ki, yaşıl kimya həmişə yeni texnologiya yaratmağa ehtiyac duymur, sadəcə irəliyə doğru yol göstərmək lazımdır. Müəssisələrin maksimum cəlb edilməsi üçün maraqlı tərəfləri məlumatlandırmaq, elektron resursları, hər cür poçt göndərişlərini yaratmaq, daha çox konfrans keçirmək və daha yeni təhlükəsiz istehsal üsullarını axtarmaq lazımdır. Bütövlükdə bəşəriyyətin kəskin şəkildə üzləşdiyi ekoloji problem istehsalın insanlar üçün əlverişsiz və hətta dağıdıcı nəticələrinə görə dərhal həllini tələb edir.

Yaşıl kimyanın on iki prinsipi daha təmiz istehsalın sənaye miqyasında tətbiqi mexanizmində əsas vasitələrdən biridir ki, bu da problemin təkcə ekoloji komponentinə deyil, həm də məsələnin iqtisadi tərəfinə diqqət yetirir, ideyanı həyat reallıqlarına yaxınlaşdırır.

Son zamanlar “yaşıl kimya” termini təkcə ekoloqlar arasında deyil, həm də sadə insanlar, işçilər, gənclər arasında getdikcə daha çox populyarlıq qazanır. Bu, ümid verir ki, gələcəkdə hər bir insan ətraf mühitin, insan “evimiz”in təmizliyi haqqında düşünəcək, müasir texnologiyalarla təbiət arasında tarazlığın pozulmaması üçün kollektiv işə öz töhfəsini verəcək.

ƏDƏBİYYAT :

1. Алфорова Н.А., Минакова А.М., Аверина Ю.М., Меньшиков В.В. Зеленая химия и тенденция ее развития .Успехи в химии и химической технологии. Том XXXI. 2017.
2. Лунин В.В., Локтева Е.С., Голубина Е.В. «Химия в интересах устойчивого развития – М.: Изд-во МГУ, 2007.
3. Stanley E. Manahan. Green chemistry and the ten commandments of sustainability. 2nd ed. 2006 .

"İDARƏETMƏNİN ƏSASLARI: MODERN BİZNES TƏCRÜBƏSİ"

Həsənli Tural Ehtiram oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) Zaqatala filialı

E-mail: Tural-Hasanli@unec.edu.az

Əlaqə: 055 365 72 12

Açar sözlər: İdarəetmə, biznes strategiyası, çevik idarəetmə, innovativ liderlik, məlumat əsaslı idarəetmə, müasir biznes.

Ключевые слова: Управление, бизнес-стратегия, гибкое управление, инновационное лидерство, управление на основе данных, современный бизнес.

Keywords: Management, business strategy, agile management, innovative leadership, data-driven management, modern business.

Xülasə

Bu məqalə idarəetmənin əsaslarını və müasir biznes təcrübəsində tətbiq olunan idarəetmə modellərini araşdırır. Müasir dövrdə effektiv idarəetmə yalnız ənənəvi metodlarla məhdudlaşmır, həm də strateji planlaşdırma, innovasiya, liderlik və texnologiyanın idarəetmədə istifadəsini əhatə edir. Məqalədə idarəetmənin əsas prinsipləri, funksiyaları və müasir biznes mühitində tətbiq olunan yeniliklər müzakirə edilir. İdarəetmənin mahiyyətində mühüm rol oynayan başqa bir amil uyğunlaşma və çeviklikdir. XXI əsrin biznes mühiti sürətlə dəyişir və texnologiyanın inkişafı ilə birlikdə təşkilatlar da bu dəyişikliklərə uyğunlaşmalı olur. Çevik idarəetmə strategiyaları, təşkilatlara bazar tendensiyalarına operativ reaksiya verməyə və riskləri daha effektiv şəkildə idarə etməyə imkan yaradır. Xüsusilə startap və innovativ bizneslər üçün çeviklik əsas rəqabət üstünlüklərindən biri hesab olunur. Bu, həm də qərarvermə prosesində məlumat əsaslı yanaşmanın əhəmiyyətini artırır. Belə ki, məlumat analitikası, süni intellekt və digər texnologiyalardan istifadə edərək idarəçilər daha dəqiq və sürətli qərarlar qəbul edə bilirlər. Bundan əlavə, idarəetmənin mahiyyətində insan amili və motivasiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İdarəetmə insanların, resursların və proseslərin məqsədyönlü şəkildə təşkil olunmasını təmin edən bir fəaliyyət sahəsidir. O, hər hansı bir təşkilatın və ya biznes qurumunun uğurla fəaliyyət göstərməsi üçün əsas mexanizmdir. İdarəetmə, sadəcə bir neçə qərarın verilməsi və iş prosesinin nəzarət altında saxlanması ilə məhdudlaşmır. O, strateji planlaşdırmadan başlayaraq, effektiv kommunikasiya, resursların optimal bölüşdürülməsi, təşkilati strukturun düzgün formalaşdırılması və motivasiya sistemlərinin yaradılmasına qədər geniş bir sahəni əhatə edir. Müasir dövrdə idarəetmə yalnız təşkilat daxilində olan resursları idarə etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda dinamik xarici mühitə uyğunlaşmaq üçün çeviklik və innovativ yanaşma tələb edir.

İdarəetmənin mahiyyətini anlamaq üçün onun əsas funksiyalarını, nəzəri yanaşmalarını və inkişaf mərhələlərini nəzərdən keçirmək vacibdir. Tarix boyunca idarəetmənin mahiyyəti fərqli yanaşmalar əsasında formalaşmışdır. Əgər klassik dövrlərdə idarəetmə daha çox iyerarxik və sərt nəzarət metodlarına əsaslanırdısa, müasir biznes təcrübəsində çeviklik, əməkdaşlıq və insan amili ön plana çıxmışdır. Bu baxımdan idarəetmə təkcə təşkilat daxilində müəyyən qaydaların tətbiq olunması deyil, həm də insanların və komandaların maksimum potensialını üzə çıxarmaq üçün strategiyaların hazırlanması prosesidir. İdarəetmənin mahiyyəti təşkilatların böyüməsini, inkişafını və dayanıqlılığını təmin etmək üçün bir neçə mühüm prinsipə əsaslanır. Bunlardan biri məqsədyönlülükdür. Hər bir idarəetmə fəaliyyəti konkret məqsədlərə xidmət etməli və bu məqsədlərə çatmaq üçün effektiv strategiyalar müəyyən edilməlidir. Təşkilatların uğurlu olması üçün onlar uzunmüddətli və qısamüddətli planlarını dəqiq şəkildə tərtib etməli, bazardakı dəyişikliklərə operativ reaksiya verməlidirlər. (F.Bağırov 2020) Digər mühüm prinsip isə effektivlik və məhsuldarlıqdır. Müasir biznesdə rəqabətin yüksək olması təşkilatları daha səmərəli işləməyə vadar edir. Effektiv idarəetmə modeli təşkilatın mövcud resurslarını optimal şəkildə bölüşdürməyə, xərcləri azaltmağa və nəticə etibarilə daha yüksək məhsuldarlıq əldə etməyə yönəlmişdir. Bu kontekstdə idarəetmə sadəcə nəzarət mexanizmi kimi deyil, həm də təşkilatın inkişafını və innovativ yanaşmaların tətbiqini stimullaşdıran bir vasitə kimi çıxış edir. (S.Həsənov 2021)

İdarəetmənin mahiyyətində mühüm rol oynayan başqa bir amil uyğunlaşma və çeviklikdir. XXI əsrin biznes mühiti sürətlə dəyişir və texnologiyanın inkişafı ilə birlikdə təşkilatlar da bu dəyişikliklərə uyğunlaşmalı olur. Çevik idarəetmə strategiyaları, təşkilatlara bazar

tendensiyalarına operativ reaksiya verməyə və riskləri daha effektiv şəkildə idarə etməyə imkan yaradır. Xüsusilə startap və innovativ bizneslər üçün çeviklik əsas rəqabət üstünlüklərindən biri hesab olunur. Bu, həm də qərarvermə prosesində məlumat əsaslı yanaşmanın əhəmiyyətini artırır. Belə ki, məlumat analitikası, süni intellekt və digər texnologiyalardan istifadə edərək idarəçilər daha dəqiq və sürətli qərarlar qəbul edə bilirlər. Bundan əlavə, idarəetmənin mahiyyətində insan amili və motivasiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İdarəetmə yalnız resursları və prosesləri idarə etməkdən ibarət deyil, həm də insan faktorunu düzgün anlamağı tələb edir. Müasir idarəetmə yanaşmaları göstərir ki, işçilərin motivasiyası və rifahı təşkilatın uğurunda həlledici rol oynayır. Liderlər və menecerlər işçilərinin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alaraq onların motivasiyasını artırmalı, həmçinin iş mühitində sağlam və pozitiv atmosfer yaratmalıdırlar. Belə bir yanaşma əməkdaşların məhsuldarlığını artırır və şirkətin uzunmüddətli perspektivdə uğur qazanmasına kömək edir. (A.Hüseynli 2017), (F.Bağırov 2020).

Nəhayət, idarəetmənin mahiyyəti onun davamlı inkişaf və təkmilləşmə prosesi olmasında da özünü göstərir. Təşkilatlar və şirkətlər yalnız bir dəfə formalaşdırılmış idarəetmə strukturları ilə məhdudlaşa bilməzlər. Müasir dünyada uğurlu idarəetmə modeli dinamik və adaptiv olmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, idarəetmə yanaşmaları və strategiyaları mütəmadi olaraq yenilənməli, yeni texnologiyalar və biznes modelləri nəzərə alınaraq inkişaf etdirilməlidir. Beləliklə, idarəetmənin mahiyyəti onun yalnız resursları idarə etmək deyil, həm də strateji hədəflərə çatmaq, insan amilini nəzərə almaq, çeviklik göstərmək və dayanıqlı inkişafı təmin etmək kimi geniş spektrli fəaliyyətləri əhatə etməsindən ibarətdir. Müasir biznesdə uğurlu idarəetmə modeli sadəcə ənənəvi qaydaların tətbiqindən ibarət deyil, eyni zamanda dəyişən şəraitə uyğunlaşan, innovasiyaları qəbul edən və təşkilatın bütün elementlərini bir araya gətirən sistemli yanaşma tələb edir.

İdarəetmənin Əsas Funksiyaları

Piter Druker və digər idarəetmə nəzəriyyəçilərinə görə idarəetmə əsasən aşağıdakı funksiyalardan ibarətdir:

1. Planlaşdırma

Planlaşdırma təşkilatın məqsədlərini müəyyənləşdirmək və bu məqsədlərə çatmaq üçün strategiyalar hazırlamaq prosesidir.

1.1 Strateji planlaşdırma – Uzunmüddətli məqsədləri müəyyən edir.

1.2 Taktiki planlaşdırma – Orta müddətli planları və resurs bölüşdürməsinə əhatə edir.

1.3 Operativ planlaşdırma – Gündəlik fəaliyyətləri təşkil edir. (Drucker. P 2019)

2. Təşkilatlandırma

Bu mərhələ resursların optimal bölüşdürülməsini və təşkilat strukturunun yaradılmasını əhatə edir. Müasir biznesdə matrisa strukturu, horizontal təşkilati modellər və çevik iş metodları daha çox istifadə edilir. (Wheelen. T. L, Hunger. J. 2019)

3. İdarəetmə və Liderlik

Effektiv idarəetmə üçün liderlik əsas faktorlardan biridir. Müasir biznesdə transformasion liderlik, situativ liderlik və empatik liderlik yanaşmaları geniş yayılmışdır. (Armstrong. M. 2020)

4. Nəzarət və Qiymətləndirmə

Təşkilatın fəaliyyətinin nəzərdən keçirilməsi və nəticələrin məqsədlərə uyğun olub-olmadığını yoxlamaq idarəetmənin mühüm hissəsidir. KPI (Key Performance Indicators) və OKR (Objectives and Key Results) kimi metodlardan istifadə edilir. (Schein. E. H 2020)

Müasir biznes təcrübəsində idarəetmə modelləri

Müasir biznes mühiti dinamik, rəqabətli və daim dəyişən bir struktura malikdir. Bu səbəbdən təşkilatlar ənənəvi idarəetmə metodlarından uzaqlaşaraq daha çevik, innovativ və məlumat əsaslı yanaşmalara üstünlük verirlər. İdarəetmə modelləri biznesin strateji məqsədlərinə uyğun olaraq formalaşdırılır və onların effektivliyi, təşkilatın böyüməsi və dayanıqlılığı üçün həlledici rol oynayır. Müasir biznes təcrübəsində bir neçə əsas idarəetmə modeli fərqlənir ki, bunlar da təşkilatların daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, resurslardan optimal istifadə etməsinə və bazaradakı dəyişikliklərə çevik reaksiya verməsinə imkan yaradır. (N.Əliyev 2019)

1. Çevik İdarəetmə

Çevik idarəetmə modeli ənənəvi uzunmüddətli planlaşdırmadan fərqli olaraq, sürətli qərarvermə, iterativ inkişaf və elastik təşkilati struktur əsasında qurulur. Bu model ilk dəfə proqram təminatı sahəsində tətbiq edilsə də, daha sonra müxtəlif biznes sahələrinə yayılmışdır. Çevik idarəetmənin əsas xüsusiyyətlərindən biri müştəri yönümlü yanaşma və davamlı təkmilləşdirmədir. Komandalar qısa dövrlər (sprintlər) əsasında işləyir, hər mərhələdə nəticələr təhlil edilir və müştəri tələblərinə uyğun şəkildə dəyişikliklər edilir. Bu model, xüsusilə sürətli bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşmaq istəyən şirkətlər üçün əlverişlidir. (S.Həsənov 2021)

Müasir biznesdə çevik idarəetmə modelləri arasında Scrum, Kanban və Lean yanaşmaları geniş istifadə olunur. Scrum modeli layihənin müəyyən mərhələlərə bölünərək idarə olunmasını nəzərdə tutur. Kanban isə iş proseslərini vizuallaşdıraraq resursların daha səmərəli idarə olunmasını təmin edir. Lean yanaşması isə israfın azaldılmasına və dəyər yaradılmasına fokuslanır. (Wheelen. T. L, Hunger. J. D. 2019)

2. Məlumat Əsaslı İdarəetmə

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə birlikdə məlumat əsaslı idarəetmə modeli daha da aktuallaşıb. Təşkilatlar qərarlarını subyektiv mülahizələrə əsasən deyil, real verilənlər və analitik nəticələr üzərində qurmalıdırlar. Bu model bazar tendensiyaalarının, müştəri davranışlarının və şirkət daxili əməliyyatların analizini ehtiva edir. (T.Məmmədov 2022)

Məlumat əsaslı idarəetmə modelində süni intellekt, maşın öyrənməsi və Big Data texnologiyalarından geniş istifadə olunur. Bu alətlər vasitəsilə şirkətlər satış strategiyalarını optimallaşdırır, müştəri ehtiyaclarını daha dəqiq müəyyən edə və rəqabət üstünlüyü əldə edə bilirlər. Eyni zamanda, maliyyə və risk idarəetməsində də məlumat əsaslı qərarlar vermək təşkilatların uzunmüddətli stabil inkişafına töhfə verir. (Robbins, S. P, Coulter 2021)

3. İnnovativ İdarəetmə və Dizayn Düşüncəsi

İnnovativ idarəetmə modeli təşkilatın davamlı inkişafını təmin etmək üçün yeni ideyaların yaradılmasına və tətbiqinə əsaslanır. Bu yanaşma çərçivəsində təşkilatlar standart idarəetmə metodlarından çıxaraq kreativ düşüncə və eksperimentasiya metodlarına üstünlük verirlər.

Dizayn düşüncəsi (Design Thinking) innovativ idarəetmə modelinin əsas komponentlərindən biridir. Bu yanaşma müştəri ehtiyaclarını dərinlən anlamaq, problemləri kreativ üsullarla həll etmək və yeni məhsul və xidmətlər yaratmaq üçün istifadə olunur. Dizayn düşüncəsi əsasən empatiya, problem analizi, ideyaların yaradılması, prototiplərin hazırlanması və test edilməsi mərhələlərindən ibarətdir. İnnovativ idarəetmənin əsas üstünlüklərindən biri təşkilat daxilində çevik və yaradıcı mühitin formalaşdırılmasıdır. Bu modelin tətbiqi startaplar, texnologiya şirkətləri və məhsul inkişafı sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir. Müasir biznesdə Google, Apple və Tesla kimi şirkətlər bu yanaşmadan geniş istifadə edirlər. (Kotler. P, & Keller, K. L 2022, K. Rzayev 2023)

4. Davamlı İdarəetmə

Müasir biznesdə davamlı idarəetmə modeli təşkilatların yalnız maliyyə mənfəətini deyil, həm də ekoloji və sosial məsuliyyətlərini nəzərə almasını tələb edir. ESG (Environmental, Social, Governance) prinsipləri bu modelin əsasını təşkil edir. Davamlı idarəetmə yanaşması təşkilatların ətraf mühitə təsirini minimuma endirməyə, sosial rifahı artırmağa və etik idarəetmə prinsiplərinə riayət etməyə yönəlmişdir. Ekoloji davamlılıq çərçivəsində şirkətlər resursların səmərəli istifadəsinə, tullantıların azaldılmasına və yaşıl texnologiyaların tətbiqinə üstünlük verirlər. Sosial məsuliyyət sahəsində isə işçilərin rifahının artırılması, bərabər imkanların yaradılması və etik işgüzar davranışların formalaşdırılması əsas prioritetlərdən biridir. Korporativ sosial məsuliyyət (CSR) proqramları da davamlı idarəetmənin mühüm hissəsini təşkil edir. Davamlı idarəetmə modelini tətbiq edən şirkətlər uzunmüddətli perspektivdə müştəri və investor etimadını qazanır, eyni zamanda qanunvericilik tələblərinə daha uyğun fəaliyyət göstərirlər. (Armstrong, M 2020)

4. Hibrid və Distant İdarəetmə Modelləri

COVID-19 pandemiyasından sonra iş dünyasında hibrid və distant idarəetmə modelləri daha geniş yayılmışdır. Bu model işçilərin bir hissəsinin ofisdə, digərlərinin isə uzaqdan işləməsinə əsaslanır. Hibrid iş modeli təşkilatlara işçi məmnuniyyətini artırmaq, ofis xərclərini azaltmaq və daha çevik iş şəraiti yaratmaq imkanı verir. Bu idarəetmə modelində rəqəmsal transformasiya mühüm rol oynayır. Şirkətlər əməkdaşlıq və kommunikasiya üçün müxtəlif onlayn platformalardan istifadə edirlər. Distant idarəetmə zamanı işçi performansının izlənilməsi, komanda ruhunun qorunması və effektiv əlaqələrin saxlanılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Distant idarəetmənin əsas çətinliklərindən biri işçilərin motivasiyasını və məhsuldarlığını qorumaqdır. Buna görə də şirkətlər virtual görüşlər, çevik iş rejimi və işçi məmnuniyyətini artıran təşəbbüslərlə bu problemləri həll etməyə çalışırlar. (Wheelen. T. L, Hunger. J. D. 2019)

Müasir biznesdə idarəetmənin gələcəyi sürətli texnoloji inkişaf, çeviklik və insan mərkəzli yanaşma ilə müəyyən olunacaq. Süni intellekt və avtomatlaşdırma idarəetmə proseslərini optimallaşdıracaq, böyük verilənlərə əsaslanan analitik modellər isə qərarverməni daha dəqiq və proqnozlaşdırıla bilən hala gətirəcək. Ənənəvi iyerarxik strukturlar tədricən çevik və layihə əsaslı komandalara yer verəcək, liderlik isə daha çox empatiya, yaradıcı düşüncə və əməkdaşlıq üzərində qurulacaq. Rəqəmsal transformasiya iş mühitini köklü şəkildə dəyişəcək, distant və hibrid iş modelləri geniş yayılaraq işçi məmnuniyyətini və məhsuldarlığını artıracaq. Eyni zamanda, şirkətlər təkcə maliyyə nəticələrinə deyil, sosial və ekoloji məsuliyyətə də daha çox önəm verəcək, davamlı inkişaf və ESG prinsipləri biznes strategiyalarının əsasına çevriləcək. Geosiyasi və iqtisadi qeyri-müəyyənliklərə uyğunlaşmaq üçün təşkilatlar çevik və adaptiv idarəetmə yanaşmalarını mənimsəməli, innovasiya və dəyişikliklərə açıq olmalıdır. Gələcəyin uğurlu şirkətləri texnologiya və insan faktorunu balanslı şəkildə birləşdirərək, həm effektivliyi artıran, həm də işçi rifahını qoruyan idarəetmə modelləri quracaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev, N. Müasir idarəetmə nəzəriyyəsi. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2019.
2. Bağırov, F. Biznes və idarəetmə prinsipləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2020.
3. Həsənov, S. Müasir biznes idarəçiliyi. Bakı: İqtisadiyyat Nəşriyyatı, 2021.
4. Hüseynli, A. Liderlik və idarəetmənin əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2017.
5. Məmmədov, T. Müasir korporativ idarəetmə modelləri. Bakı: Nurlar Nəşriyyatı, 2022.
6. Armstrong, M. Handbook of Management and Leadership. London: Kogan Page, 2020.

7. Drucker, P. The Essential Drucker: Management, the Individual and Society. New York: Harper Business, 2019.
8. Kotler, P., & Keller, K. L. Marketing Management. New York: Pearson, 2022.
9. Robbins, S. P., & Coulter, M. Management (15th ed.). New York: Pearson, 2021.
10. Schein, E. H. Organizational Culture and Leadership. San Francisco: Jossey-Bass, 2020.
11. Wheelen, T. L., & Hunger, J. D. Strategic Management and Business Policy. Boston: Pearson, 2019.

UNEC ZAQATALA FILIALININ DIGƏR REGION UNIVERSITETLƏRİ İLƏ MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Elşən Səfixanov Rövşən

Lənkəran Dövlət Universiteti, magistr

E-mail: elsen.sefixanov40@fmail.com

070-560-70-76

Açar sözlər: region universitetləri, UNEC Zaqatala filialı, müqayisəli təhlil, rəqəmsallaşma, ali təhsilin inkişafı.

Ключевые слова: региональные вузы, Закатальский филиал UNEC, сравнительный анализ, цифровизация, развитие высшего образования.

Keywords: regional universities, UNEC Zagatala branch, comparative analysis, digitalization, development of higher education.

Xülasə

Bu tədqiqat UNEC Zaqatala filialının Azərbaycan region universitetləri — Lənkəran, Naxçıvan, Mingəçevir və Gəncə Dövlət Universitetləri ilə müqayisəli təhlilini aparır. Məqsəd filialın struktur və funksional xüsusiyyətlərini, tədris keyfiyyətini, elmi potensialını, rəqəmsallaşma səviyyəsini və əmək bazarına inteqrasiyasını qiymətləndirməkdir. UNEC Zaqatala filialı iqtisadi yönümlü ixtisaslaşması, rəqəmsal tədris modelləri və lokal əmək bazarına uyğunlaşma qabiliyyəti ilə fərqlənir. Tədqiqat metod olaraq müqayisəli təhlil yanaşmasından istifadə edir və əsas göstəricilərə əsaslanaraq region universitetlərinin üstün və zəif tərəflərini müəyyənləşdirir. Filialın elmi-tədqiqat fəaliyyəti, duallıq əsaslı tədris modelləri və smart texnologiyaların tətbiqi onun strateji əhəmiyyətini artırır. Araşdırmanın nəticələri region ali təhsil müəssisələrinin inkişaf strategiyalarının təkmilləşdirilməsi və milli təhsil siyasətinin bölgələr üzrə optimallaşdırılması üçün tövsiyələr formalaşdırmaq potensialına malikdir.

GİRİŞ

Müasir dünyada ali təhsil sistemləri yalnız mərkəzi şəhərlərlə məhdudlaşmamalı, regionlarda da bərabər və keyfiyyətli təhsil imkanlarının yaradılması ilə xarakterizə olunmalıdır. Region universitetləri, bilavasitə yerli inkişafın əsas aparıcı qüvvələrindən biri kimi çıxış edərək, həm insan kapitalının formalaşmasına, həm də elmi-tədqiqat potensialının inkişafına mühüm töhfə verir (Altbach, 2016). Bu baxımdan, regionlarda fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin dayanıqlı inkişafı, onların struktur və funksional modellərinin təhlili son dərəcə aktuallaşır. Azərbaycanda region universitetlərinin yaradılması və onların inkişaf strategiyaları dövlətin təhsil siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Xüsusilə 1991-ci ildən sonra regionlarda

fəaliyyətə başlayan universitetlər və filiallar, ölkənin ali təhsil sistemində şaxələnməni və əlçatanlığı artırmaq məqsədi daşıyırdı (Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, 2020). UNEC-in Zaqatala filialı da bu strategiyanın tərkib hissəsi kimi 2004-cü ildə təsis edilmiş və regionda iqtisadi yönümlü ali təhsilin təşkili missiyasını öz üzərinə götürmüşdür. UNEC Zaqatala filialının əsas məqsədi regionda iqtisadiyyat, idarəetmə və maliyyə sahələrində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, eləcə də təhsil-tədqiqat sinerjisinə əsaslanan bir modelin formalaşdırılmasıdır. Filialın strateji missiyası UNEC-in ümumi inkişaf konsepsiyası ilə uzlaşdırılaraq, müasir təhsil texnologiyalarının tətbiqi, rəqəmsal bacarıqların inkişafı və əmək bazarına uyğun kadr hazırlığı istiqamətində həyata keçirilir. Region universitetləri arasında müqayisəli təhlil aparılması, onların tədris keyfiyyəti, infrastruktur potensialı, müəllim heyətinin elmi-pedaqoji səviyyəsi, rəqəmsallaşma səviyyəsi və məzunların əmək bazarına inteqrasiyası kimi göstəricilər əsasında aparılmalıdır (Marginson, 2018). Bu baxımdan UNEC Zaqatala filialının Gəncə Dövlət Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Lənkəran Dövlət Universiteti və digər region ali təhsil müəssisələri ilə müqayisəli şəkildə təhlili, həm mövcud vəziyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi, həm də gələcək inkişaf prioritetlərinin müəyyənəndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. **Tədqiqatın aktuallığı** həmçinin bu reallıqla da bağlıdır ki, regionlarda yerləşən ali məktəblərin keyfiyyət göstəriciləri ölkənin ümumi təhsil səviyyəsinə təsir göstərir. Rəqəmsallaşma, distant təhsil imkanları, elmi tədqiqatların stimullaşdırılması və beynəlxalq əlaqələrin inkişafı bu ali təhsil müəssisələri üçün yeni çağırışlar yaratmışdır (World Bank, 2021). UNEC Zaqatala filialının bu çağırışlara cavab verə bilmək bacarığı onun inkişaf potensialını və strateji əhəmiyyətini artırır. Bu tədqiqat UNEC Zaqatala filialının digər region universitetləri ilə müqayisəli təhlilini apararaq, onun üstün və zəif tərəflərini üzə çıxarmağı, rəqabət qabiliyyətliliyini, dəyərləndirməyi və inkişaf imkanlarını təhlil etməyi qarşıya məqsəd qoyur. Araşdırmanın nəticələri gələcəkdə region universitetlərinin fəaliyyət strategiyalarının təkmilləşdirilməsinə də töhfə verə bilər. **Bu tədqiqatın əsas məqsədi** UNEC Zaqatala filialının Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər region universitetləri ilə müqayisəli təhlilini aparmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün **müqayisəli təhlil (comparative analysis)** metodundan istifadə edilmişdir. Bu yanaşma ali təhsil müəssisələrinin müxtəlif göstəricilər — tədris keyfiyyəti, kadr potensialı, maddi-texniki baza, elmi fəaliyyət və rəqəmsal infrastruktur — üzrə müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan verir (Hantrais, 2009). Müqayisəli təhlil sosial elmlərdə geniş istifadə olunan metodoloji yanaşmadır. Bu metod müxtəlif kontekstdə fəaliyyət göstərən qurumların müəyyən göstəricilər üzrə oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan verir. Ali təhsil müəssisələrinin funksional və struktur səviyyədə müqayisəsi tədris keyfiyyəti, elmi potensial, infrastruktur və idarəetmə mexanizmlərinin təhlilini əhatə edir (Bray, Adamson, & Mason, 2007). Bu tədqiqatda həmin yanaşma tətbiq edilərək UNEC Zaqatala filialı digər region universitetləri ilə qarşılaşdırılmışdır. Müqayisə üçün seçilən ali təhsil müəssisələri coğrafi bölgələr, fəaliyyət profili və struktur xüsusiyyətləri baxımından müxtəlif regionları əhatə edir. Seçim aşağıdakı universitetlər üzərində aparılmışdır:

- **Lənkəran Dövlət Universiteti (LDU)** – Cənub regionunda yerləşir; pedaqoji və iqtisadi yönümlü ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı aparır.
- **Naxçıvan Dövlət Universiteti (NDU)** – Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən, çoxprofilli və geniş beynəlxalq əlaqələrə malik universitetdir.
- **Mingəçevir Dövlət Universiteti (MDU)** – Mərkəzi sənaye bölgəsində yerləşən və texnoloji ixtisaslara üstünlük verən yeni nəsil ali məktəbdir.

- **Gəncə Dövlət Universiteti (GDU)** – Qərb bölgəsinin qədim və ənənəvi ali təhsil müəssisəsidir; pedaqoji və elmi potensial baxımından zəngindir.

Bu universitetlərin seçimi onların regional əhəmiyyəti, struktur fərqlilikləri və UNEC Zaqatala filialı ilə müqayisə üçün əlverişli olması ilə əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatda istifadə olunan məlumatlar **empirik və sənəd əsaslı üsullar** vasitəsilə toplanmışdır. Aşağıdakı mənbələrdən istifadə olunmuşdur:

- **Statistik göstəricilər:** Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Təhsil Nazirliyinin rəsmi məlumat bazaları əsasında tələbə sayı, müəllim-tələbə nisbəti, qəbul nəticələri və digər rəqəmsal göstəricilər toplanmışdır (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).
- **Rəsmi hesabatlar və sənədlər:** Universitetlərin illik fəaliyyət hesabatları, inkişaf konsepsiyaları və tədris planları təhlil olunmuşdur.
- **Keyfiyyət göstəriciləri:** Tədris keyfiyyəti, məzunların əmək bazarına çıxış imkanları, beynəlxalq əməkdaşlıqlar və elmi-tədqiqat fəaliyyətləri əsas indikatorlar kimi seçilmişdir (World Bank, 2021).
- **Əlavə ədəbiyyat və ikincil mənbələr:** Ali təhsilin inkişafına dair mövcud elmi ədəbiyyatlar, beynəlxalq təşkilatların hesabatları və müvafiq akademik məqalələrdən.

UNEC Zaqatala filialı Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin regionda fəaliyyət göstərən struktur bölməsi kimi 2004-cü ildən etibarən fəaliyyət göstərir. Filialın əsas məqsədi regionda iqtisadi profilli ali təhsilin təşkili və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasıdır. UNEC-in strateji inkişaf istiqamətləri ilə uzlaşaraq filial həm tədris, həm elmi fəaliyyət, həm də rəqəmsal transformasiya sahəsində əhəmiyyətli addımlar atmaqdadır. Aşağıda filialın əsas fəaliyyət sahələri və üstünlükləri təqdim olunur.

UNEC Zaqatala filialı iqtisadiyyat, menecment, maliyyə və mühasibat uçotu ixtisasları üzrə bakalavr təhsili verir. Bu ixtisaslar əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmış müasir tədris proqramları əsasında həyata keçirilir. Tədris planlarında praktiki bacarıqların inkişafına, analitik düşünmə qabiliyyətinin formalaşmasına və rəqəmsal alətlərdən istifadə vərdişlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Filial UNEC-in mərkəzi tədris proqramlarına əsaslanmaqla yanaşı, lokal əmək bazarına uyğun müəyyən adaptasiyalar da tətbiq edir. Bundan əlavə, filialda “duel təhsil” modeli tətbiq olunur. Bu model çərçivəsində tələbələr həm nəzəri biliklərə yiyələnir, həm də əməkdaş müəssisələrdə praktiki bacarıqlar qazanırlar. Bu yanaşma onların gələcək karyera imkanlarını genişləndirir. Filialın akademik heyəti UNEC-in kadr siyasətinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Müəllim heyətinin bir hissəsi mərkəzdən ezam olunan mütəxəssislərdən, digəri isə regionun elmi potensialına malik yerli kadrlardan ibarətdir. Bu yanaşma həm tədrisin keyfiyyətini təmin edir, həm də yerli resursların səmərəli istifadəsinə şərait yaradır. Elmi fəaliyyət sahəsində filial UNEC-in müvafiq mərkəzləri ilə əməkdaşlıq edərək regionun iqtisadi problemlərinə dair tədqiqatlar aparır. Tələbələrin bu prosesə cəlb olunması elmi mühitin formalaşmasına və innovativ düşüncənin təşviqinə xidmət edir. Hər il təşkil olunan elmi-praktik konfranslar bu istiqamətdə görülən işlərin nəticəsidir. UNEC Zaqatala filialı ölkədə “rəqəmsal universitet” modelinin regionda tətbiqinə öncüllük edən ali təhsil müəssisələrindən biridir. Tədrisin mühüm hissəsi **UNEC LMS (Learning Management System)** platforması üzərindən həyata keçirilir. Bu sistem tələbələrə dərslər materiallarına onlayn çıxış, elektron test imtahanları, mühazirə qeydləri və müəllimlərlə virtual ünsiyyət imkanları yaradır. Smart təhsil yanaşması çərçivəsində filialda ağıllı lövhələr, rəqəmsal qiymətləndirmə sistemi, bulud əsaslı fayl mübadiləsi və hibrid tədris formatları tətbiq olunur. Bu model tədrisin çevikliyini artırmaqla yanaşı, region tələbələrinin UNEC-in mərkəzi bazası ilə

sinxron şəkildə təhsil almasına imkan yaradır (World Bank, 2021). UNEC Zaqatala filialı fəaliyyətində lokal iqtisadi mühitlə integrasiya prinsipini rəhbər tutur. Zaqatala bölgəsinin kənd təsərrüfatı, turizm və ticarət sahələrindəki inkişaf meyilləri nəzərə alınaraq, bu sahələr üzrə ixtisaslaşmış kadr hazırlığına üstünlük verilir. Filial yerli sahibkarlıq subyektləri ilə əməkdaşlıq quraraq tələbələrə istehsalat təcrübələrini həmin müəssisələrdə keçmələrini təmin edir. Bundan əlavə, filial regionun iqtisadi inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar aparır, yerli icra orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə birgə layihələr həyata keçirir. Bu fəaliyyətlər UNEC Zaqatala filialını yalnız tədris mərkəzi deyil, həm də regionun inkişafına töhfə verən intellektual institut kimi formalaşdırır (Altbach, Reisberg, & Rumbley, 2009). Azərbaycanın regionlarında fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələri milli təhsil sisteminin mərkəzdən kənar inkişafı və regional potensialın gücləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. UNEC Zaqatala filialı ilə digər region universitetləri arasında aparılan müqayisəli təhlil onların struktur, funksional və innovativ xüsusiyyətlərini dəyərləndirməyə imkan verir. Bu təhlil dörd əsas istiqamət üzrə aparılmışdır. UNEC Zaqatala filialı əsasən iqtisadi yönümlü ixtisaslar üzrə ixtisaslaşmışdır ki, bu da onu digər region universitetlərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biridir. Məsələn, **Lənkəran Dövlət Universiteti** daha çox pedaqoji, təbiət və humanitar elmlər üzrə ixtisaslarla tanınır. **Naxçıvan Dövlət Universiteti** isə çoxprofilli struktura malik olmaqla yanaşı, beynəlxalq əlaqələri və ikili diplom proqramları ilə seçilir. **Mingəçevir Dövlət Universiteti** son illərdə texnologiya və mühəndislik sahələrinə yönəlmiş proqramlar təklif edir və informasiya texnologiyaları üzrə ixtisaslaşmanı genişləndirir. **Gəncə Dövlət Universiteti** isə pedaqoji və fundamental elmlər sahəsində geniş tədris spektrinə malikdir. Bu baxımdan UNEC Zaqatala filialı iqtisadiyyat sahəsində ixtisaslaşması və tədris proqramlarının konkret sahəyə fokuslanması ilə daha ixtisaslaşdırılmış profildə çıxış edir. Akademik nailiyyətlər baxımından UNEC Zaqatala filialı UNEC-in ümumi elmi potensialından faydalanmaq imkanına malikdir. Elmi tədqiqatların metodoloji bazası, tədqiqat istiqamətlərinin uyğunlaşdırılması və tələbə-tədqiqatçı əməkdaşlığı bu sahədə üstünlük təşkil edir. Lakin digər region universitetləri də son illərdə tədqiqat fəaliyyətlərini gücləndirməkdədir. **Naxçıvan Dövlət Universiteti** öz elmi nəşrləri, beynəlxalq layihələrdə iştirakı və xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlığı ilə regionun ən fəal elmi mühitinə malik universitetlərindən biridir. **Gəncə Dövlət Universiteti** isə daha çox yerli və regional problemlərə dair tədqiqatlara üstünlük verir. UNEC Zaqatala filialının fərqi onun iqtisadi təhlil və bazar araşdırmalarına fokuslanan tədqiqat strategiyasıdır.

Rəqəmsallaşma və texnoloji yeniliklərin tətbiqi sahəsində UNEC Zaqatala filialı UNEC-in “rəqəmsal universitet” modelini tətbiq edən regiondakı nadir filiallardan biridir. **UNEC LMS, bulud əsaslı platformalar, ağıllı qiymətləndirmə sistemi** kimi texnologiyalar filialın tədris prosesinə uğurla integrasiya olunmuşdur. Digər region universitetlərində rəqəmsallaşma səviyyəsi müxtəlifdir. **Mingəçevir Dövlət Universiteti** mühəndislik və informasiya texnologiyaları üzrə fakültələr vasitəsilə texnoloji bazasını gücləndirməkdədir. **Naxçıvan Dövlət Universiteti** isə texnologiya parkı və innovasiya mərkəzi yaratmaqla bu sahədə diqqətəlayiq addımlar atır. Bütün bunlara baxmayaraq, UNEC Zaqatala filialı rəqəmsal tədris infrastrukturunun tətbiqində daha çevik və sistemli yanaşma sərgiləyir (World Bank, 2021). Region universitetlərinin yerli əmək bazarına təsiri onların məzunlarının məşğulluq səviyyəsi və iqtisadi inkişaf prosesinə töhfəsi ilə ölçülür. UNEC Zaqatala filialı iqtisadi yönümlü kadr hazırlığı ilə regionun bank-maliyyə, ticarət və turizm sektorları üçün mühüm insan resursu bazası yaradır. Yerli sahibkarlarla əməkdaşlıq və təcrübə proqramları bu təsiri daha da gücləndirir. **Lənkəran Dövlət Universiteti** kənd təsərrüfatı və təhsil sektoruna kadr təminatı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. **Naxçıvan Dövlət**

Universiteti isə muxtar respublikanın müxtəlif sahələri üzrə dövlət sifarişləri ilə mütəxəssis hazırlayır. **Mingəçevir** və **Gəncə Dövlət Universitetləri** texniki və pedaqoji sahələr üzrə kadr təminatında vacib rol oynayır. Müqayisədə, UNEC Zaqatala filialı əmək bazarına çevik uyğunlaşma və rəqəmsal bacarıqlara malik mütəxəssislər yetişdirməklə fərqlənir. UNEC Zaqatala filialı, regional ali təhsil müəssisəsi arasında müvafiq məxsus mövqeyə malikdir. Onun fəaliyyətini idarə etmək və inkişaf perspektivlərini inkişaf etdirmək güclü və zəif tərəfləri, həmçinin imkanları və təhdidləri təhlil etmək vacibdir. Aşağıda verilmiş SWOT analizi ilə filialın mövcud vəziyyəti ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir.

UNEC Zaqatala filialının üstünlükləri: UNEC Zaqatala filialı, iqtisadiyyat, maliyyə və menecment sahələrində tam kadrlar yetişdirir. Bu ixtisaslaşma, regionun inkişaf etdirən bank-maliyyə sektoru, ticarət və logistika sahələri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, filialın təklif etdiyi **İqtisadiyyat, Maliyyə və Biznesin idarə edilməsi** ixtisasları, yerli iş dünyasında yüksək tələbatla qarşılanır. 2022-ci ildə UNEC Zaqatala filialının xətlərinin **80%-i** bir il ərzində işlə təmin olunub. Bu göstərici, filialın regionda təhsil alanın fəallığına olan təsirini göstərir. UNEC Zaqatala filialı, UNEC-in mərkəzi kampusunun rəqəmsal təhsil platformalarından istifadə texnologiyası fəaliyyətini müasir texnologiyalarla təmin edir. Filialda tətbiq olunan **UNEC LMS** (Learning Management System) platforması imkan, əhəmiyyətli dərsləri onlayn izləməyə və qiymətləndirmə analizini rəqəmsal mühitdə həyata keçirməyə imkan verir. Bu yanaşma, tələbələrin texnologiyanın texnologiyasından faydalanmalarını təmin etməklə yanaşı tədrisin keyfiyyətini artırır. UNEC Zaqatala filialı elmi tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirir və tələbəyə müəyyən bir elmi tədqiqat layihəsində iştirak etmə imkanı verir. Filial, həmçinin tələbələrə yerli və dövlət qurumları ilə mövcud biznesə təcrübə keçmək imkanı təqdim edir. 2022-ci ildə filialın **15** fərqli yerli şirkət və müəssisədə təcrübə proqramlarına qatılıb, bu da onların praktiki bacarıqlarını artırır. UNEC Zaqatala filialı, regionun iqtisadiyyatına və cəmiyyətə töhfə vermək üçün aktiv şəkildə yerli iş dünyası ilə əməkdaşlıq edir. Tələbələr təhsil əsasında yerli bizneslərdə praktiki təcrübə əldə edir və öz sahələrində bilikləri artırır. Filialın bu yanaşması, həmçinin regional iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verir və yerli iş gücü bazarını tələb edir. Filialda çalışan müəllimlər yüksək pedaqoji keyfiyyətə malik olsalar da, təbiət elmləri və mühəndislik sahələrində bəzi çatışmazlıqlar müşahidə olunur. 2023-cü ildə aparılan akademik araşdırmaya əsasən, müəllimlərin 60%-i əlavə mütəxəssis kadrlarına ehtiyac duyduqlarını bildirmişdir. Filialın maddi-texniki bazasında da müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur. Xüsusilə tədqiqat laboratoriyalarının müasir avadanlıqlarla təmin olunması sahəsində imkanların genişləndirilməsinə ehtiyac vardır. 2021-ci il araşdırmalarına əsasən, filialın laboratoriyalarının yalnız 40%-i müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur. Filialın yerli icmalarla əməkdaşlığının daha da genişləndirilməsi zəruridir. Hazırda bu istiqamətdə müəyyən əməkdaşlıqlar mövcud olsa da, onların dərinləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Bu, həm təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, həm də regionun inkişafına müsbət təsir göstərə bilər.

Digər universitetlərlə müqayisədə imkanlar: UNEC Zaqatala filialı digər region universitetləri ilə müqayisədə iqtisadi yönümlü ixtisasların tədrisində üstünlük təşkil edir. Filialda tədris olunan ixtisaslar regional əmək bazarının tələblərinə uyğun şəkildə formalaşdırılmışdır. 2022-ci ildə filialın İqtisadiyyat fakültəsinin məzunlarının 75%-i yerli şirkətlərdə işlə təmin olunmuşdur. Bu göstərici digər region universitetləri ilə müqayisədə daha yüksək nəticədir (FHN, 2023). UNEC Zaqatala filialı UNEC-in ümumi strategiyası çərçivəsində sıx əməkdaşlıq şəraitində təhsilin inkişafını davam etdirir. 2021-ci ildən etibarən filial Avropa, Türkiyə və Rusiya universitetləri ilə elmi və akademik əməkdaşlıqlar qurmuşdur. Bu əməkdaşlıqlar tələbələrə peşəkar

təcrübə proqramlarında iştirak imkanı yaradaraq onları qlobal təhsil bazarında daha rəqabətədavamlı edir. Filial, tədris prosesində müasir rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sahəsində də digər region universitetlərindən fərqlənir. UNEC LMS platformasının tətbiqi dərslərin onlayn izlənməsi və tədris analizlərinin rəqəmsal mühitdə aparılmasını təmin edir. Bu yanaşma yalnız təhsilin keyfiyyətini yüksəltməklə kifayətlənmir, eyni zamanda daha çevik və əlçatan təhsil imkanları təqdim edir. Regionda işsizlik səviyyəsinin yüksək olması, əmək bazarındakı çətinlikləri və qənaət dövrindəki durğunluğu müəyyən etməyə imkan verir. 2022-ci ildə Zaqatala rayonunda işsizlik səviyyəsi 8.3% təşkil etmişdir ki, bu da məzunların iş tapmasını çətinləşdirir (Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi, 2022). UNEC Zaqatala filialı qlobal təhsil bazarına inteqrasiya prosesində bəzi hallarda bürokratik idarəetmə üsulları ilə qarşılaşa bilər. Beynəlxalq tanınma və akkreditasiya məsələləri filialın beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdırma bilər.

Nəticə

UNEC Zaqatala filialı Azərbaycanın Qərb regionunda yerləşən əsas ali təhsil müəssisələrindən biri kimi, regional əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlığı və iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Filialda iqtisadiyyat, maliyyə və idarəetmə sahələri üzrə tətbiq olunan proqramlar yerli müəssisələrin və dövlət qurumlarının ehtiyaclarını qarşılayaraq insan kapitalının inkişafına töhfə verir. UNEC-in mərkəzi kampusu ilə inteqrasiya olunmuş təhsil infrastrukturunu və müasir texnologiyaların tətbiqi filialın effektiv fəaliyyətini dəstəkləyir. 2022-ci ildə məzunların 80%-nin işlə təmin olunması bu uğurun göstəricisidir. Filialın yerli biznes və dövlət strukturları ilə əməkdaşlığı tələbələr üçün təcrübə imkanları yaradır və regionun iqtisadi inkişafını stimullaşdırır. Bununla yanaşı, tədris proqramlarının müasirləşdirilməsi, beynəlxalq akkreditasiyaya uyğunlaşdırılması və rəqəmsal tədris mühitinin genişləndirilməsi qarşıdakı inkişaf istiqamətləri sırasındadır. UNEC LMS platformasının daha səmərəli istifadəsi və müasir laboratoriyalarla təchizat təhsilin keyfiyyətini artırmağa xidmət edir. Tədris metodlarının interaktiv və tələbəyönümlü olması, simulyasiya və layihə əsaslı yanaşmaların tətbiqi tələbələrin analitik və problemhəll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Elmi fəaliyyət sahəsində beynəlxalq konfranslarda iştirak, elmi məqalələrin dərc olunması və tələbələrin tədqiqatlara cəlb olunması da filialın akademik nüfuzunun artmasına səbəb olur. Bundan əlavə, UNEC Zaqatala filialı Avropa, Türkiyə və Rusiya universitetləri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində beynəlxalq təcrübəni artırmalı, tələbələrə qlobal miqyasda təhsil imkanları yaratmalıdır. Digər region universitetləri ilə — Mingəçevir, Lənkəran, Gəncə, Naxçıvan və s. — birgə proqramlar və tədqiqat layihələri regionda ali təhsilin koordinasiya inkişafına şərait yarada bilər. Filialın yerli sənaye və biznes sektoru ilə əməkdaşlığı genişləndirilməli, tələbələr üçün praktik təcrübə proqramları artırılmalıdır. Bu, həm məzunların işlə təminatını gücləndirər, həm də regionun iqtisadi inkişafına töhfə verir. Sosial məsuliyyət layihələrinin icrası, tələbələrin cəmiyyətə inteqrasiyası və sosial bacarıqlarının inkişafı baxımından da əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Altbach, P. G. (2016). *Global perspectives on higher education*. Johns Hopkins University Press.
2. Altbach, P. G., Reisberg, L., & Rumbley, L. E. (2009). *Trends in global higher education: Tracking an academic revolution*. UNESCO.
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. (2020). *Azərbaycan təhsilində inkişaf istiqamətləri üzrə strategiyalar*. Bakı: ARTN.

4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Təhsil statistikasına üzrə rəsmi məlumatlar*. Bakı: ARDSK. <http://www.stat.gov.az>
5. Bray, M., Adamson, B., & Mason, M. (Eds.). (2007). *Comparative education research: Approaches and methods*. Springer.
6. Hantrais, L. (2009). *International comparative research: Theory, methods and practice*. Palgrave Macmillan.
7. Marginson, S. (2018). *Higher education and the common good*. Melbourne University Publishing.
8. UNEC. (2022). *Zaqatala filialının strateji inkişaf planı və tədris modeli*. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. <https://www.unec.edu.az>
9. World Bank. (2021). *World development report 2021: Data for better lives*. Washington, DC: World Bank. <https://www.worldbank.org>
10. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi (MES) (2023). *Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin ixtisaslaşma və regional inkişaf strategiyası*. Bakı: Təhsil Nazirliyi.
11. Dünya Bankı (World Bank) (2021). *Azerbaijan: Digital Transformation of Higher Education Systems*. Washington, D.C.: World Bank Group. <https://www.worldbank.org/>
12. Fövqəladə Hallar Nazirliyi (FHN) (2023). *Regionlarda kadr hazırlığı və əmək bazarına integrasiya ilə bağlı statistik təhlil*. Bakı: FHN Analitik Mərkəzi.
13. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi (2022). *Zaqatala rayonu üzrə sosial-iqtisadi göstəricilər*. Bakı: AR Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/>

REGIONLARDA SAHİBKARLIQ TƏHSİLİNİN ELMİN VƏ BİZNESİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Yaqub Abbasqulu oğlu Səmədov

ADPU -nun Ağcabədi filialı
yagub.semedov63@ mail.ru
tel:050-661-64-22

Xülasə

Regionlarda sahibkarlıq təhsilinin inkişafı və beynəlxalq təcrübəyə uyğun təhsilimizin bu istiqamətə yönəldilməsi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Universitetlərin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Xüsusilə də, dayanıqlı inkişafa söykənən müasir dünya iqtisadiyyatının çevikliyi regionlarımızda da bu tələblərə cavab verən, yüksək peşəkarlığı ilə seçilən mütəxəssis hazırlığı problemini Universitetlərimizin qarşısına başlıca tələb kimi qoyur. Regionlarda fəaliyyət göstərən Ali təhsil müəssisələri bu zaman praktiki cəhətdən, əldə olunan biliyin həm öyrədicisi, həm də elm və istehsalat sahəsində kadr hazırlığının təminatçısı, həmçinin elmi cəhətdən daha mütərəqqi texnologiyaların istehsalata tətbiqinin təşəbbüsçüsü kimi çıxış edir. Digər tərəfdən də, bu tipli ali təhsil ocaqlarının fəaliyyətinin zəruri istiqamətə yönəldilməsi, buna uyğun təlim prosesinin təşkili, davamlı şəkildə həmin universitetlərin gələcəkdə maddi-texniki bazasının da möhkəmləndirilməsində müsbət rol oynayacağı şübhəsizdir.

Açar sözlər: qloballaşma, Azərbaycan Respublikası, təhsil, ali, sahibkarlıq.

Əsas və nəzəri hissə

Regionlarda sahibkarlıq təhsilinin onun inkişafındakı rolunun dəyərləndirilməsində və beynəlxalq təcrübəyə uyğun təhsilimizin gələcək inkişafının buna müvafiq müəyyənləşdirilməsində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Universitetlərin də son illərdəki təşəbbüslərini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Universitetinin Rusiya Federasiyasının təşəbbüsü ilə Tümen şəhərində eyni adlı universitetində təşkil edilən “Sahibkarlıq üzrə təhsilin inkişafı” konfransında təmsilçiliyi Respublikamızın regionlarında sahibkarlıq təhsilinin inkişafında atılan mühüm addımlardan biri hesab oluna bilər.

Belə ki, Azərbaycan Universitetinin bir qrup əməkdaşının da iştirak etdiyi bu konfransda biznes və sahibkarlıq sahələri üçün kadr hazırlığının vəziyyətinə toxunulmuş, qabaqcıl ölkələrin ali təhsil müəssisələrinin kadr hazırlığı ilə bağlı mövcud təcrübələri təhlil olunmuş və bu istiqamətdə gələcəkdə reallaşdırılacaq birgə fəaliyyətin praktiki yolları müəyyənləşdirilmişdi. Həmçinin, konfransda Azərbaycan Universitetinin təmsilində Azərbaycanda biznes sahəsi üçün mütəxəssis hazırlığı, tədris edilən ixtisas elmləri, istehsalat təcrübəsinin təşkili və ali təhsili bitirən kadrların işlə təminatı və s. məsələlərə də geniş yer ayrılmışdı. Azərbaycan, Rusiya, Hindistan, Çin, Qazaxıstan və Tacikistanın nüfuzlu ali məktəblərinin əməkdaşlığı ilə birgə, Rusiya Federasiyasının Elm və Təhsil Nazirliyinin, eləcə də Avrasiya İqtisadi Komissiyasının rəsmi şəxslərinin də qatıldığı konfransda sahibkarlıq təhsilinin problemləri ilə bağlı digər mühüm məsələlərə də toxunulmuşdur (Azərbaycan Universiteti, 30 may 2024) ki, bu da təkcə paytaxtda deyil, regionlarda da fəaliyyət göstərən universitetlərin fəaliyyətlərinin tələb olunan istiqamətə yönəldilməsində müsbət rol oynadı.

Mərkəzdə fəaliyyət göstərən ali məktəblərlə yanaşı, regionların da ali məktəblərinin qarşısında duran başlıca məqsəd bütövlükdə, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının dayanıqlığını təmin edəcək, onun firavanlığına töhfə verə bilən insan kapitalı və qlobal iqtisadi rəqabətdə dövlətin uğurlar qazanmasına kömək edə biləcək elmi baxımdan kamil, vətənə sadıq vətəndaşlar yetişdirməkdən ibarətdir. Milli və qlobal səviyyədə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı, dünya iqtisadiyyatında anbaan baş verən köklü yeniliklər də bu tələblərə cavab verən, yüksək peşəkarlığı ilə seçilən mütəxəssislərin hazırlığı problemini həm bu günün, həm də gələcəyin vəzifəsi kimi qarşıya məqsəd qoyur.

Keyfiyyətli ali təhsil əmək bazarında iştirak etmək üçün, işçi ilə münasibət qurmaq üçün, turizmin inkişafı və iqtisadiyyatın dayanıqlığı üçün, elmi uğurlar üçün mühüm şərtidir (Cabbarov, 7 avqust 2015).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyasında (29 dekabr 2012-ci il) və “Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda (24 oktyabr 2013-cü il) da təhsilimizin qarşısında duran başlıca vəzifə onun məzmununun Bolonya təhsil sisteminin tələblərinə uyğunlaşdırılmasından, fasiləsiz və çeşidli inkişafa söykənən təhsilin cəzbediciliyinin və rəqabətliliyinin təmin olunmasından, ölkəmizin iqtisadi inkişafının tələblərinə cavab verən ali təhsilli mütəxəssislərə olan ehtiyacın ödənilməsindən ibarət olması bir daha vurğulanmışdır (Mərdanov, 2019.- 23 noyabr).

Qloballaşmanın böyük rol oynadığı hal-hazırkı şəraitdə istənilən dövlətin iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı, onun xoş gələcəyi və qabaqcıl ölkələrin arasında yer alması da daha çox bu ölkənin mövcud təhsilinin səviyyəsindən asılıdır (Qurbanova, 2021: s.21). Bu cəhətdən Azərbaycan Respublikasının regionlarında fəaliyyət göstərən istər dövlət, istərsə də özəl ali məktəblər olsun fərqi yoxdur, bu ali məktəblər bütövlükdə daim təkmilləşən, inkişafda olan dünya elminin tələblərinə cavab vermək üçün və beynəlxalq reyting cədvəli üzrə əmək bazarında yüksək

səviyyədə təmsil olunması üçün sahibkarlıq təhsilinin inkişafı istiqamətində onlar tərəfindən daha çevik addımların atılması tələb olunur.

Azərbaycan İqtisad Universitetinin “Biznes və menecment fakültəsi”nin təşkilatşılığı ilə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümü ilə bağlı keçirilən respublika elmi konfransının (12 aprel 2018-ci il) da əsas mövzusu “İnnovasiya əsaslı iqtisadi inkişaf: sahibkarlıq, təhsil və elm”ə həsr olunmuşdur. Konfransda milli innovasiya sisteminin yaradılması və onu daxili quruluşunun təkmilləşdirilməsi, təhsil sahəsinin maliyyə sistemini mükəmməl vəziyyətə gətirilməsi, elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi, istehsalatla elmin qarşılıqlı innovativ əməkdaşlığının təşkili, böyük həcmdə dövlət və şəxsi vəsaitin bu istiqamətə yönəldilməsi, həmçinin elm və innovasiya sahəsinə xarici investisiyanın yatırılmasına təşəbbüslərin göstərilməsi, bir sözlə sahibkarlıq universiteti modelinin yaradılmasının əhəmiyyətinin bir daha vurğulanması yalnız bu universitet üçün deyil, onun Zaqatalada fəaliyyət göstərən eyni adlı filialı üçün də prioritet (İnnovasiya, 25 aprel 2018) vəzifəyə çevrildi.

Sevindirici haldır ki, regionlarda ali təhsil müəssisələrinin sahibkarlıq təhsilinin elmin və biznesin inkişafına təsirindən bəhs edərkən Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin də bu sahədəki fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək olduqca zəruridir. Belə ki, 2019-cu ildə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetində respublikamızın qabaqcıl şirkətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və buna müvafiq mütəxəssislərin hazırlanması, elmi-tədqiqat işlərinin təşkili, şirkətin mütəxəssislərinin “qonaq -mühazirəçi” qismində tədris prosesinə cəlb olunması, birgə konfrans, seminar və startap layihələrinin həyata keçirilməsi, dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində büdcədən kənar gəlirlərin stimullaşdırılması, təhsilalanlarda sahibkarlıq bacarıqlarının aşılması və s. ilə bağlı mühüm tədbir keçirildi (Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, 2019, 02 fevral).

2021-ci ilin 5 -10 avqust tarixlərində Mingəçevir Dövlət Universitetində də (MDU) “Seed” Tələbə Startap Mərkəzinin başçılığı ilə “Sahibkarlıq bacarıqlarının inkişafı” mövzusunda təlimlər keçirilmiş və bu təlimlərdə regionda tələbə və magistrantlarda innovativ sahibkarlığın istehsalatdakı rolunu dəyərləndirmək, müştəri ehtiyaclarını, dəyər və təkliflərini müəyyənləşdirmək, uğurlu biznes modeli və startap yaratmaq istiqamətində bilik və bacarıqları formalaşdırılmaq və s. bu kimi məsələlər müzakirə olunmuşdu.

Beləliklə, regionlarda elm, təhsil və istehsalat istiqamətli inkişafın birgə əməkdaşlığı şəraitində, elm demək olar ki, istehsalatın ehtiyac duyduğu sahələr üzrə fundamental və tətbiqi problemləri aşkara çıxarır, həmçinin onların qarşılıqlı əlaqələrini tədqiq edir, gələcəyə hesablanan nəzəri araşdırmalar aparır. Əldə olunan elmi nəticələr isə monoqrafiyalar, dərsliklər, məqalələr, konstruktiv – texnoloji işləmələr, yeni materiallar, kəşflər, ixtiralar, normativ materiallar və s. şəklində istehsalata ötürülür (Hüseynov, 06 sentyabr 2022). Göründüyü kimi, təhsil praktiki cəhətdən, həm əldə olunan biliyin öyrədiciyi, həm də elm və istehsalat sahəsində kadr hazırlığının təminatçısı kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, regionların müxtəlif istehsal sahələri də elmin və təhsilin irəli sürdüyü müasir texniki və texnoloji üsullar əsasında istehsalını qurur, üzləşdiyi problemlərin həllini elmin qaşısına qoyur, təhsil sisteminin yetişdirdiyi kadrların da işlə təminatında mühüm vasitəyə çevrilir.

Ölkə iqtisadiyyatının hazırkı və gələcək təhlükələrə qarşı müqavimətliliyi, dayanıqlı inkişafı elm, təhsil və istehsalatın sıx əməkdaşlığı şəraitində mümkündür. Ona görə də, elm, təhsil və istehsalatın daxili integrasiyasının dayanıqlı iqtisadi yüksəlişin başlıca vasitəsinə çevrilməsi, qazanılan biliklərin və innovasiyaların müasir istehsalata tətbiqi, ölkənin aparıcı sahələrində müasir milli texnoloji komponentlərin formalaşdırılması və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması məsələləri regionlarda fəaliyyət göstərən universitetlərimizin də qarşısına mühüm

vəzifə kimi qoyulur. Bununla yanaşı, bu tipii universitetlərimizin qarşısında duran digər mühüm vəzifələrdən də biri, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üçün hazırladıqları mütəxəssislər mili iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinə tam cavab verməli və elmi potensialı ilə sahibkarların istehsal prosesində müasir texnologiyalara olan tələbatlarının təminatçısına çevrilməlidir. Məsələn, ABŞ-da elm, təhsil və istehsalatın qarşılıqlı fəaliyyətinin istehsal prosesində mütəhərrikliliyini təmin etmək üçün Region Kooperativ Tədqiqat mərkəzləri yaradılmış, onun sayəsində qabaqcıl universitetlərin və sənaye birliklərinin vəhdət halında elmi potensialları prioritet problemlərin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş, hal- hazırkı dövrdə də bu proses yenə də davam etdirilir.

Nəticə. Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, sahibkarlıq təhsilinin elmin və biznesin inkişafında əhəmiyyətli rolu danılmazdır və regionlarda fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrimizin də buna müvafiq fəaliyyət göstərmələri dövrün tələbidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Universiteti “Sahibkarlıq üzrə təhsilin inkişafı” beynəlxalq konfransında təmsil olunub. (30 may 2024). https://au.edu.az/az/news/azerbaycan_universiteti_sahibkarliq_uzre_tehsilin_inkisafi_konfransinda_temsil_olunub.
2. Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti ilə ASC “Standart Insurance” arasında əməkdaşlıq əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanıb. (2019, 02 fevral). <https://www.agro.gov.az/az/news/adau-l-standard-insurance-asc-arasinda-mkdaliq-mqavls-mzalanib>.
3. Cabbarov M. (7 avqust 2015). Avqustun 1-də Azərbaycan Respublikasının Təhsil Naziri Mikayıl Cabbarov ANS televiziyasına müsahibə verib. <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/11144>.
4. Hüseynov H. (06 sentyabr 2022). Elm, təhsil və istehsalat əlaqələrinin integrasiyası global çağırışlar kontekstində. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/elm-tehsil-ve-istehsalat-elagelerinin-integrasiyasi-qlobal-cagirislar-kontekstinde-1662411633> Azərbaycan qəzeti.
5. “İnnovasiya əsaslı iqtisadi inkişaf: sahibkarlıq, təhsil və elm”. (25 aprel 2018). <https://unec.edu.az/innovasiya-esasli-iqtisadi-inkisaf-sahibkarliq-tehsil-ve-elm/>.
6. Qurbanova M. (2021). Ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti: reyting metodologiyası. Azərbaycan məktəbi (elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal). №2 /695. S.19-31.
7. Mərdanov M. (2019.- 23 noyabr). Bakı Dövlət Universiteti 2011-2019-cu illərdə. 525-ci qəzet. s.16-17;19.

Şimal-qərb regionunda yaşıl turizmin tətbiqi imkanları

Müəllim Mehdişadə Zeynəb Azər qızı

Mingəşevir Turizm Kolleci

Email: mehdiyevazeyneb96@gmail.com

Əlaqə: 055 924-62-77

<https://orcid.org/0009-0002-5175-5529>

Açar sözlər: yaşıl turizm, ekoturizm, dayanıqlı inkişaf, Şimal-Qərb regionu, turizm potensialı

Keywords: green tourism, ecotourism, sustainable development, North-West region, tourism potential

Xülasə

Bu məqalədə Şimal-Qərb regionunda yaşıl turizmin inkişaf perspektivləri, ekoloji dayanıqlılığın təmin olunması və bu sahədə mövcud potensial təhlil olunur. Regionun unikal təbiəti, ekoturizm imkanları və dayanıqlı turizm modellərinin tətbiqi məsələləri araşdırılır. Həmçinin, bu sahənin davamlı inkişafı üçün lazım olan addımlar təklif olunur. Əlavə olaraq şimal-qərb regionlarının ayrı-ayrılıqda yaşıl turizm potensialı və bu potensialdan düzgün istifadənin ölkə iqtisadiyyatına olan müsbət təsirlərindən bəhs edilir.

Giriş. Şimal-Qərb regionu zəngin təbii resursları və unikal ekosistemi ilə yaşıl turizmin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Bu regionda təmiz hava, meşə massivləri, mineral sular və milli parklar turistlərin ekoloji baxımdan təmiz və sağlam mühitdə istirahətini təmin edir. Yaşıl turizmin inkişafı regionda sosial-iqtisadi tərəqqiyə müsbət təsir göstərir və ekoloji tarazlığın qorunmasına xidmət edir. Yaşıl turizm, eyni zamanda ekoturizm olaraq da bilinir, təbiətə zərər vermədən səyahət etmək və ətraf mühitin qorunmasına kömək etmək məqsədini güdən bir turizm növüdür. Bu turizm anlayışı, təbiətə yaxın təcrübələri və yerli mədəniyyəti tanımaqla yanaşı, ekosistemlərin mühafizəsi və davamlı inkişafı prinsipinə əsaslanır. Yaşıl turizm əsasən, səyahət edənlərin təbiətə olan təsirini minimuma endirməyi və yerli icmaların sosial və iqtisadi rifahını artırmağı hədəfləyir. Bu turizm növü, təbiətsevər turistlərə ekosistemlər haqqında məlumat verir, təbii zənginliklərin qorunmasını təmin edir və eyni zamanda yerli xalqın mədəniyyətinə və həyat tərzinə hörmət göstərir.

Regionlarda yaşıl turizmin əsas prinsipləri. Yaşıl turizm, eyni zamanda ekoturizm olaraq da bilinir, təbiətə zərər vermədən səyahət etmək və ətraf mühitin qorunmasına kömək etmək məqsədini güdən bir turizm növüdür. Bu turizm anlayışı, təbiətə yaxın təcrübələri və yerli mədəniyyəti tanımaqla yanaşı, ekosistemlərin mühafizəsi və davamlı inkişafı prinsipinə əsaslanır. Yaşıl turizm əsasən, səyahət edənlərin təbiətə olan təsirini minimuma endirməyi və yerli icmaların sosial və iqtisadi rifahını artırmağı hədəfləyir. Bu turizm növü, təbiətsevər turistlərə ekosistemlər haqqında məlumat verir, təbii zənginliklərin qorunmasını təmin edir və eyni zamanda yerli xalqın mədəniyyətinə və həyat tərzinə hörmət göstərir. Azərbaycanda təbiət və ətraf mühitin qorunması ilə əlaqədar olaraq yaşıl turizm (ekoturizm) son illərdə geniş yayılmaqdadır. Xüsusilə, ölkənin müxtəlif bölgələrində yerləşən milli parklar, təbiət qoruqları və dağlıq ərazilər, həm yerli, həm də xarici turistlər üçün ekoloji turizm imkanları təklif edir. Yaşıl turizm, həmçinin yerli icmaların rifahını artıran və təbiətin davamlı şəkildə qorunmasına kömək edən bir turizm növüdür. Şimal-Qərb regionu zəngin təbii resursları və unikal ekosistemi ilə yaşıl turizmin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Bu regionda təmiz hava, meşə massivləri, mineral sular və milli parklar turistlərin ekoloji baxımdan təmiz və sağlam mühitdə istirahətini təmin edir. Yaşıl turizmin inkişafı

regionda sosial-iqtisadi tərəqqiyə müsbət təsir göstərir və ekoloji tarazlığın qorunmasına xidmət edir. Bu regionda yaşıl turizmin inkişafı, ekoloji balansı qoruyaraq iqtisadi fəaliyyətlərin davam etdirməsinə kömək edir. Bu regionda yerləşən Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən və Qəbələ kimi turizm məkanları zəngin flora və faunası ilə seçilir. Bölgənin milli parkları – Şəki-Zaqatala Biosfer Rezervatı və İlisu Dövlət Təbiət Qoruğu ekoturizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. (Göyçayev, A. 2020).

Yaşıl turizmin inkişafına təsir edən amillər:

1. Dövlət dəstəyi və qanunvericilik bazası – Yaşıl turizmin inkişafını təşviq edən proqramlar və ekoloji tələblərə uyğun qanunların mövcudluğu

2. İnfrastruktur və nəqliyyat – Rahat yolların, ekoloji otellərin və alternativ enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının yaradılması

3. Turist marağı və maarifləndirmə – Ekoturizmin faydaları barədə maarifləndirici kampaniyaların aparılması və ekoloji turların təşkili

Balakən: Yaşıl Turizmin İnkişafı Üçün Ideal Bir Bölgə

Balakən, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yerləşən, zəngin təbiətə və unikal landşaftlara sahib olan bir rayondur. Bu bölgənin yaşıl turizm potensialı, həm yerli, həm də beynəlxalq turistlərin diqqətini cəkcək qədər genişdir. Balakənin təbii zənginlikləri və ekosistemləri, ekoturizmin inkişafı üçün əla imkanlar yaradır.

Balakənin təbii sərvətləri, dağlar, meşələr, çaylar və göllərlə zəngindir. Təbrizçay, Balakənçay və digər çaylar, bölgənin təbiətinə əlavə gözəllik qatır. Dağlıq əraziləri, müxtəlif vəhşi həyat növlərinin yaşaması üçün əlverişli mühit yaradır. Bu səbəbdən bölgə, dağ gəzintiləri, təbiət yürüşləri və çay boyunca gəzintilər kimi ekoturizm fəaliyyətləri üçün idealdır. (Qasımov, T. 2021).

Balakənin Yaşıl Turizm İmkanları:

1. Dağ Gəzintiləri və Trekking: Balakənin dağlıq əraziləri, trekking və dağ gəzintiləri üçün mükəmməl şərait yaradır. Böyük Qafqaz dağlarının ətəklərində yerləşən Balakən, ekoturistlərə təbiətlə iç-içə olmağa imkan verir.

2. Ekoturizm Parkları və Qoruqlar: Balakənin yaxınlığında yerləşən təbiət qoruqları, ziyarətçilərə yerli flora və faunaya yaxınlaşmaq və onu qorumaq üçün məlumat almağa imkan verir. Əgər Balakəndə ekoturizmin inkişafına xüsusi diqqət yetirilsə, bu tip layihələr daha da artar.

3. Yerli Kənd Təsərrüfatı və Mədəniyyət: Balakəndə yerli kənd təsərrüfatı və ənənəvi sənətkarlıq fəaliyyətləri ilə tanış olmaq mümkündür. Turistlər, yerli məhsulları alaraq yerli əhalinin iqtisadiyyatına töhfə verə bilərlər.

Balakənin yaşıl turizm potensialı, həm təbiətin qorunmasına, həm də yerli əhalinin iqtisadi inkişafına kömək edə bilər. Ekoturizm sayəsində yerli əhali üçün yeni iş imkanları yaranar, həmçinin təbiətin qorunması və davamlı inkişaf təmin edilir.

Şəki, Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən, zəngin tarix və mədəniyyətə sahib olan bir bölgədir. Şəki, həmçinin təbii gözəllikləri ilə də diqqət cəkir. Bölgənin yaşıl turizm potensialı, hər il artan turist axını ilə dəstəklənir və bu sahənin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. (Hacıyev, Ə., & Məmmədova, N. 2022).

Şəki, həm dağlıq əraziləri, həm də meşəlikləri ilə ekoturizmin inkişafı üçün zəngin imkanlar təqdim edir. Şəki Dağları, Quba dağları və digər dağlıq bölgələr, trekking və ekoturizm fəaliyyətləri üçün ideal şərait yaradır. Bu ərazilərdə müxtəlif vəhşi həyat növləri mövcuddur ki, turistlər burada təbiətə yaxınlaşa bilərlər.

1. Qoruqlar və Milli Parklar: Şəki yaxınlığında yerləşən Şahdağ Milli Parkı və digər təbiət qoruqları, turistlərə təbii mühitin qorunmasını göstərməklə yanaşı, ekoturizm fəaliyyəti təklif edir.

Bu parklar, həm təbiətsevərlər, həm də təbiətə zərər vermədən sərgüzəştlər yaşamaq istəyən turistlər üçün əvəzsiz yerlərdir.

2. Dağçılıq və Trekking: Şəki dağları, dağçılıq və trekking üçün ideal məkandır. Turistlər, təbii gözəllikləri kəşf edərkən dağların zirvələrinə qədər səyahət edə bilərlər.

3. Yerli Kənd Həyatı və Mədəniyyət: Şəki, zəngin mədəniyyətə və tarixi abidələrə sahibdir. Yerli həyat tərz, qədim sənətkarlıq və mətbəx ilə tanış olmaq istəyən turistlər üçün mükəmməl şərait yaradır.

Şəki bölgəsində ekoturizmin inkişafı, həm yerli əhəlinin həyat şəraitini yaxşılaşdırır, həm də təbiətin qorunmasına kömək edir. Ekoturizm fəaliyyətləri, regionda iqtisadiyyatın inkişafına və mədəniyyətin yaşadılmasına dəstək olur.

Zaqatala, Azərbaycanın şimalında yerləşən, gözəl təbiəti və zəngin flora və faunası ilə tanınan bir rayondur. Zaqatala, ekoturizm üçün geniş imkanlara sahib olan bir bölgədir və bu potensial hər keçən il daha çox diqqət çəkir.

Zaqatalanın Təbiəti

Zaqatala, dağlıq əraziləri, meşələri, çayları və gölləri ilə ekoturizm üçün ideal şərait yaradır. Zaqatala meşələri, Qəbələ dağları və Zaqatala çayı, ekoturistlərin ziyarət etdiyi ən məşhur yerlərdəndir. Burada turistlər trekking, dağ gəzintiləri və təbiət gəzintiləri edə bilərlər.

Yaşıl Turizm İmkanları

1. Dağçılıq və Ekoturizm: Zaqatalanın yüksək dağları, dağçılıq və trekking kimi fəaliyyətlər üçün mükəmməl şərait yaradır. Zaqatala, həmçinin vəhşi həyatı izləmək və təbiətə yaxın olmaq istəyən turistlər üçün idealdır.

2. Yerli İcmalarla Əlaqə: Zaqatala, yerli kənd təsərrüfatı və ənənəvi həyat tərzilə tanış olmaq üçün böyük imkanlar təqdim edir. Turistlər, yerli xalqın adət-ənənələri və mətbəxi ilə tanış ola bilərlər.

3. Təbiət Qoruqları və Ekoturizm Mərkəzləri: Zaqatalanın yaxınlığında yerləşən təbiət qoruqları və ekoturizm mərkəzləri, turistlərə təbiət haqqında məlumat almaq və ətraf mühitə zərər vermədən əraziləri kəşf etmək imkanı verir.

Zaqatala, yaşıl turizmin inkişafı ilə təbiətinin qorunmasına və yerli icmaların iqtisadi inkişafına kömək edə bilər. Ekoturizm, bu bölgədə həm təbii sərvətlərin qorunmasına, həm də yerli əhəlinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dəstək verir. (Hacıyev, Ə., & Məmmədova, N. 2022). Qəbələdə yaşıl turizm imkanları

Qəbələ, Azərbaycanın ən füsunkar bölgələrindən biri olmaqla yanaşı, yaşıl turizmin inkişaf etdiyi əsas mərkəzlərdən biridir. Geniş meşə örtüyü, təmiz dağ havası və zəngin biomüxtəliflik bu ərazini ekoturizm həvəskarları üçün cəlbedici edir.

Burada təbiətlə harmoniya içində istirahət etmək üçün çoxsaylı imkanlar mövcuddur. Meşə yollarında uzun gəzintilər, dağ yürüşləri və velosiped turları turistlərə unudulmaz təcrübələr yaşadır. Tufandağ Turizm Kompleksi ilboyu aktiv fəaliyyətlər təklif edir. Yay aylarında turistlər dağ yollarında gəzintilər edə bilər, qışda isə xizək və snoubord həvəskarları üçün əlverişli şərait yaradılır.

Qəbələdə kənd turizmi də geniş yayılmışdır. Buraya gələnlər yerli fermer təsərrüfatlarına baş çəkərək təbii və ekoloji təmiz məhsulların dadına baxa, kənd həyatının gündəlik ritmini yaxından müşahidə edə bilərlər. Xüsusilə Nic kəndində yerləşən qədim alban məbədləri və unikal kulinariya ənənələri turistlər üçün maraqlı məkanlardan biridir.

Bundan əlavə, Qəbələnin təbiət qoruqları və su hövzələri yaşıl turizmin əsas sütunlarını təşkil edir. Nohur gölü, Yeddi Gözəl şlaləsi və Çuxur Qəbələ kimi təbii abidələr həm yerli, həm

də xarici turistlərin diqqətini çəkir. Bu bölgələrdə balıqçılıq, çadır düşərgələri və pikniklər təşkil etmək mümkündür. (Qasimov, T. 2021).

Qəbələ ekoturizmin inkişafına böyük töhfə verməklə, şəhər həyatının səs-küyündən uzaqlaşib təbiətlə yenidən bağlanmaq istəyənlər üçün ideal bir məkana çevrilib.

Şimal-Qərb regionunda yaşıl turizmin inkişafı üçün ekoloji turizm marşrutlarının genişləndirilməsi, təbii sərvətlərin qorunmasına yönəlmiş layihələrin həyata keçirilməsi və ekoturizm obyektlərinin artırılması vacibdir. Həmçinin, regionda fəaliyyət göstərən turizm obyektlərinin ekoloji sertifikatlaşdırılması və davamlı turizm strategiyasının tətbiqi tövsiyə olunur. Şimal-Şərq regionlarının yaşıl turizm potensialından tam istifadə etmək üçün ekoloji tələblərə uyğun infrastruktur (məsələn, ekoloji otellər, velosiped yolları, ekoturizm marşrutları) inkişaf etdirilməlidir. Bölgənin kənd təsərrüfatı ənənələri və təbii məhsulları turistlər üçün unikal təcrübə yarada bilər. Fermer təsərrüfatlarına səfərlər, yerli mətbəxin təqdim edilməsi və kənd həyatına inteqrasiya yaşıl turizmin mühüm komponentləridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Turizm statistikas. Bakı: ARDSK. <https://www.stat.gov.az>
2. Qasimov, T. (2021). Ekoturizmin əsasları və inkişaf perspektivləri. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
3. Hacıyev, Ə., & Məmmədova, N. (2022). Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda turizmin inkişaf meyilləri. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti Elmi Əsərləri, (58), 74–82.
4. World Tourism Organization (UNWTO). (2022). Sustainable tourism and natural heritage. Madrid: UNWTO Publications.
5. Göyçayev, A. (2020). Yaşıl turizm və ətraf mühitin qorunması: Regional təcrübələr. Ekologiya və Davamlı İnkişaf, 4(2), 35–41.
6. Azərbaycan Respublikasının Turizm Agentliyi. (2023). Azərbaycanın turizm strategiyası – 2030. Bakı: Dövlət Turizm Agentliyi. <https://tourism.gov.az>

TRANSMİLLİ KOMPANİYALARIN BEYNƏLXALQ MARKETİNG FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Məstanov Ayxan Mübariz oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti
ayxan3593@gmail.com

Açar sözlər: beynəlxalq marketing, strategiya, transmilli kompaniya, qloballaşma, rəqabətqabiliyyəti.

Müasir mərhələdə dünya iqtisadiyyatının inkişafının əsas tendensiyalarından biri beynəlxalq əmtəə və xidmətlər bazarında müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinə olan yüksək tələblərdir. Mövzunun aktuallığı onunla şərtlənir ki, transmilli kompaniyalar (TMK) rəqabət

üstünlüklərini qorumaq və gücləndirmək üçün artan qloballaşma şəraitində onların üstünlüklərindən maksimum istifadə etməyə imkan verəcək strategiya hazırlamağa çalışırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, TMK strategiyaları biznes bölmələri arasında funksional və çarpaz-funksional integrasiya formasından getdikcə daha çox istifadə edir, onların bütün dünyada fəaliyyətlərinin təşkilini və yenidən təşkilini həyata keçirir, müxtəlif ölkələrdə yerləşən maddi və qeyri-maddi aktivlərdən maksimum istifadə edir. Beynəlxalq bazarda TMK-ların əsas məqsədi kompaniyaların bütün dünya üzrə milli bazarlardakı fəaliyyətindən əldə etdiyi mənfəəti ortaya çıxarmaq və maksimuma çatdırmaqdır.

Ayındır ki, TMK marketinqinin xüsusiyyətləri, ilk növbədə, TMK fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə izah edilə bilər. TMK-ların marketinq xüsusiyyətləri müxtəlif yerli bazarlarda marketinq fəaliyyətinin mərkəzləşdirilməsi və bu fəaliyyətlərin bütün dünyada əlaqələndirilməsi tələbi ilə müəyyən edilir ki, bu da TMK-lar üçün marketinq strategiyalarının işlənilməsi və hazırlanmasının vacibliyini göstərir.

TMK strategiyaları, ilk növbədə, potensial satış bazarlarını təhlil etməyə istiqamətlənib. Milli bazarların potensialı qlobal səviyyədə biznes faydaları baxımından qiymətləndirilir. TMK-lar bazar araşdırması aparır və sistemli olaraq xarici mühitə nəzarət edir, bunun əsasında qiymətli informasiyaların faydalılığını maksimum dərəcədə artıran və müvafiq olaraq xərcləri azaldan qlobal informasiya şəbəkələri yaradılır [2, s. 2].

Müasir dünyada beynəlxalq marketinqin əsas tendensiyalarından biri bütün segmentlər üzrə vahid marketinq strategiyasından hər bir bazar üçün xüsusi strategiyaların diqqətlə işlənilməsi və hazırlanmasına keçid prosesidir. Başqa sözlə, marketinq strategiyası seçərkən, beynəlmilləşmə və qloballaşma tendensiyalarına baxmayaraq, həm ölkələr/şirkətlər arasındakı əlaqələri, həm də onların fərqlərini nəzərdən qaçırmamaq olmaz, çünki bütün dünyada istehlakçılar arasında “standart üstünlüklər” yoxdur.

Son onilliyin TMK-ların müasir marketinq strategiyalarına təsir edən ən mühüm tendensiyalarından biri ümumi dünya istehlakının və xüsusən də istehlak mallarının artmasıdır. Eyni zamanda, dünya miqyasında transmilli kompaniyaların sayında sürətli artım müşahidə olunur, onların təsiri və istehsal miqyası artmaqda davam edir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, TMK-lar bütün dünyada ixtiralar, yeni texnologiyalar və “nou-hau”lara dair patent və lisenziyaların təxminən 80%-nə nəzarət edirlər.

Dünya arenasında transmilli şirkətlərin sayının artması ilə yanaşı, rəqabət də kəskinləşir. Artan rəqabət TMK-ları yeni marketinq strategiyaları hazırlamağa və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün daha effektiv yollar axtarmağa sövq edir. Klasterlər nəzəriyyəsinin müəllifi M.Porter göstərir ki, bir sənaye sahəsində ixtisaslaşan rəqabətqabiliyyətli firmalar, adətən, eyni ölkədə və ya regionda təmərküzləşir. Məsələn, dünyanın iki aparıcı əczaçılıq TMK-ları – “Novartis” və “Roche Holding” İsveçrədə, “Toyota Motor”, “Nissan Motor”, “Honda Motor”, “Mitsubishi” kimi bir sıra aparıcı avtomobil TMK-ları isə Yaponiyada yerləşir [1, s. 52].

Transmilli kompaniyaların strateji ittifaqları artan rəqabət və qeyri-sabit bazar vəziyyəti şəraitində yüksək texnologiyalı şirkətlər arasında şirkətlərarası əməkdaşlığın perspektivli forması hesab olunur. Strateji ittifaqlar miqyas iqtisadiyyatı, istehsal sahələrinin bölüşdürülməsi, çoxsaylı risklərin azaldılması, texniki cəhətdən mürəkkəb məhsulların birgə işlənilməsi və hazırlanması və istehsalı, eləcə də tədqiqat və inkişaf üçün əhəmiyyətli xərclərin azaldılması yolu ilə iştirakçı şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına böyük təsir göstərə bilər [3, s.49].

Bundan əlavə, elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı TMK-ların beynəlxalq marketinq fəaliyyətinin əsas tendensiyalarından biridir. Məsələn, Amerikada elmi-tədqiqat və

təkmilləşdirməyə özəl biznes xərclərinin böyük hissəsi 700 ən böyük şirkətin payına düşür. Xərclərin 40%-i 15 iri kompaniyanın payına düşür və inkişaf etməkdə olan ölkələrin avadanlıq və elektronikaya olan daxili tələbatı, əsasən, TMK-ların törəmə müəssisələri hesabına ödənilir [1, s.249]. Artan tərəqqi ilə əlaqədar olaraq, köhnəlmiş məhsulların seqmentlərini əvəz edən yeni texnologiyaların, keyfiyyətə yeni məhsulların ortaya çıxması ilə qaçılmaz olaraq yeni bazar seqmentləri formalaşır.

TMK-lar arasında beynəlxalq rəqabətin artmasının mühüm amillərini belə xarakterizə etmək olar: elmi-texniki inqilabın növbəti mərhələsinə keçid, sənaye və texnologiyaların konvergensiyası, qlobal maliyyə bazarlarının sürətli inkişafı və kapitalın, yeni istehsal və texnoloji imkanların mövcudluğu, ticarət məhdudiyyətlərinin və siyasi dəyişikliklərin azaldılması, informasiyanın ötürülməsi və emalı üçün yeni vasitə və metodlar, yeni paylama kanalları.

Müasir şəraitdə TMK-ların beynəlxalq marketinq fəaliyyəti aşağıdakı əsas tendensiyalarla müəyyən edilir: qloballaşma, ümumi istehlakın artması, TMK-ların sayının sürətli artımı və nəticədə rəqabətin artması, eləcə də TMK-lar arasında əməkdaşlığın genişlənməsi, sürətlə inkişaf edən elmi-texniki tərəqqi, keyfiyyətə yeni bazarların yaranması və köhnəlmiş bazarların aradan qalxması [3, s.55].

Yazdıqlarımıza əsasən qeyd etmək lazımdır ki, müasir TMK-lar artan rəqabəti nəzərə alaraq beynəlxalq marketinq strategiyalarını qurmalı, ən son texnologiyalardan istifadə etməli, yeni bazarlar inkişaf etdirməli və fəaliyyətini başa vurmuş bazarları vaxtında tərk etməlidirlər. Bundan əlavə, TMK-ların marketinq strategiyaları onu qəbul edən hər bir ölkənin milli xüsusiyyətlərini, eləcə də analoji və əlaqəli sənaye şirkətləri ilə əməkdaşlığın və razılaşdırılmış marketinq strategiyasının işlənilməsinin faydalarını nəzərdən qaçırmamalıdır. TMK-lar üçün beynəlxalq marketinq strategiyasını işləyib hazırlamaqla hər bir satış bazarını diqqətlə öyrənmək, tələbin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, həm daxili, həm də xarici mühitin hərtərəfli təhlilini aparmaq lazımdır.

Tərəfimizdən aparılmış tədqiqatın tətbiqi sahələrinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, əldə etdiyimiz əsas müddəalar, nəticələr və irəli sürülən təkliflər TMK-ların beynəlxalq marketinq fəaliyyətinin təşkili və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri ilə bağlı müxtəlif proqramların, qərar, təklif və tövsiyələrin, sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəricilərinin hazırlanmasında nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Кони́на Н.Ю. Конку́рентоспо́собность транснациональных корпораций в условиях глобализации: дис. д.э.н.: 08.00.14 / Н.Ю. Кони́на; Москва, МГИМО. 2009. 409 с.
2. Трифонова И.В. Роль транснациональных корпораций в глобализации мировой экономики // Молодой ученый. 2013. С. 2.
3. Чернова В.Ю., Старостин В.С., Зобов А.М. Тенденции маркетинговых коммуникационных стратегий ТНК // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики / серия «Гуманитарные науки» № 10. 2017. С. 49–55.

Ölkələrin Qlobal Startap Ekosisteminə Çıxış İmkanları.

Təbəssüm Abdullayeva Yalçın
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı
abdullayevatabassum96@gmail.com

077-324-21-41

XÜLASƏ

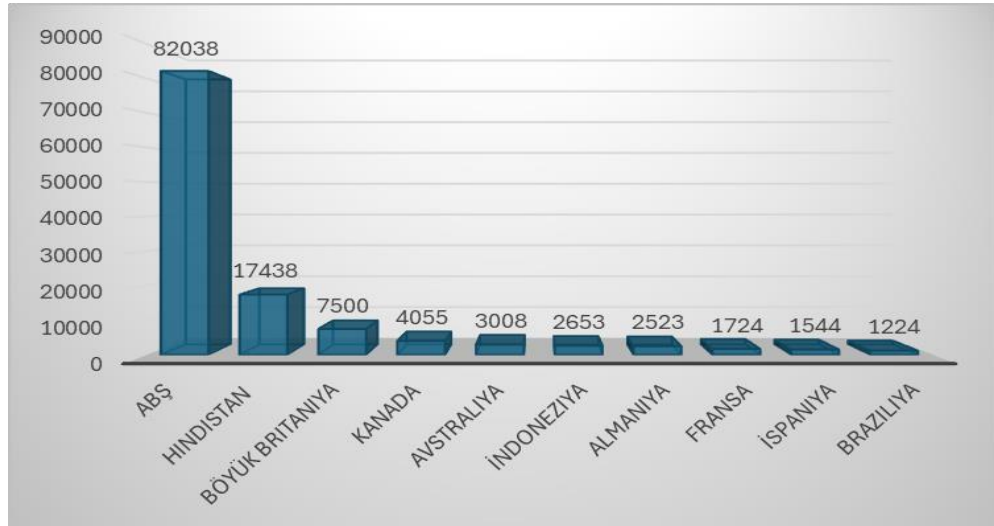
Bu məqalədə ölkələrin qlobal startap ekosisteminə çıxış imkanları və bu sahədəki mövqeləri təhlil olunur. Startap anlayışının tarixi inkişafı, xüsusilə ABŞ, Hindistan və Böyük Britaniyanın texnoloji infrastruktur və sahibkarlıq mədəniyyətinə görə liderlik mövqeyi vurğulanır. Startapların maliyyələşmə mənbələri, uğursuzluq səbəbləri və “unicorn” adlanan, 1 milyard dollardan çox dəyəri olan startapların iqtisadi rolu geniş şəkildə izah edilir. Statistik məlumatlar əsasında startap təsisçilərinin yaş, cins və etnik mənsubiyyətə görə bölgüsü təqdim olunur. Məqalə, həmçinin qadın təsisçilərin artması və etnik müxtəlifliyin genişlənməsi kimi müsbət tendensiyləri də əhatə edir. Ümumilikdə, məqalə qlobal səviyyədə startap ekosisteminin dinamikasını və inkişaf istiqamətlərini aydın şəkildə təsvir edir.

Açar sözlər: qlobal startap ekosistemi, unicorn şirkətlər, startap uğursuzluqları, startap təsisçiləri, qlobal reyting, texnoloji inkişaf.

Startap terminindən ilk dəfə 1973-cü ilin avqustunda “Forbes” və 1977-ci ilin sentyabrında “Business Week” jurnallarında istifadə edilməsinə baxmayaraq, konsepsiyası 90-cı illərdə daha da möhkəmləndi. Startaplar unikal məhsul və ya xidmət hazırlamaq, onu bazara çıxarmaq və müştəriləri həmin məhsul və xidmətlərdən istifadənin vacib olmasına inandırmaq üçün yaradılmış gənc şirkət və ya layihələrdir. [3]

Hər ölkənin startap ekosistemi bu ölkədə fəaliyyət göstərən şirkətləri daha da böyütmək və inkişaf etdirmək üçün ən əlverişli şəraiti yaradır. Bunu dərk edən sahibkarlar isə bu imkandan daha səmərəli şəkildə faydalanmaq üçün startap ekosisteminin ölkədə daha çox inkişaf etməsini istəyirlər. Çünki həmin sahibkarlar öz bizneslərinin məhz həmin ekosistemdə daha da güclü inkişaf edəcəyinin fərqi varırlar. Bu baxımdan qeyd edə bilirik ki, ABŞ təcrübəsi bu mövzuda bir çox nümunəvi xüsusiyyətlərə sahibdir. Çünki ABŞ dünya ölkələri içərisində texnoloji yaradıcılıq mənbəyi hesab olunur. ABŞ dünyanın nəhəng milli iqtisadiyyatına sahibdir və bununla bərabər, həm də ən iri qlobal ticarətçidir. ABŞ hazırda dünya ölkələri içərisində startapların ən çox olduğu ölkədir. Çünki, ölkədə startapların yaranması və innovasiya üçün lazımi imkanlar mövcuddur.

Şəkil 1. Ən çox startapı olan 10 ölkə. (min ədədlə)

Mənbə: <https://www.demandsage.com/startup-statistics/> (qeyd: diaqram müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Yuxarıda göstərilən məlumatlardan göründüyü kimi, startap sayına görə 1-ci yerdə ABŞ, 2-ci yerdə Hindistan, 3-cü yerdə isə Böyük Britaniya kimi ölkələr öz yerini tutub. Bunun səbəbi isə həmin ölkələrdə startap ekosistemlərinin inkişafına təkan verən güclü texnoloji infrastrukturun, maliyyə dəstəyinin və sahibkarlıq mədəniyyətinin olmasıdır. Hindistanda, xüsusilə də Hyderabad və Bengalurda Silikon Vadisindən qayıdan mütəxəssislərin təşkil etdiyi yeni startaplar artmaqdadır. Həmin ölkələrdəki startapların çoxu texnologiya, süni intellekt, maliyyə texnologiyaları (fintech) və e-ticarət sahələrində fəaliyyət göstərir. Bu ölkələrdə özəl sektorlar və hökumətlər sahibkarlığı dəstəkləmək üçün bir çox investisiya imkanları və motivasiya proqramları təqdim edirlər.

Şəkil 2. Qlobal startap ekosistemi reytingi (2019-2023)

Mənbə: Qasımlı V. (2023). İnnovasiya və sahibkarlıq: Startap ekosistemi. Dərs vəsaiti, 286.

Göründüyü kimi, Silikon Vadisi, Nyu-York şəhəri və London ilk üç ekosistem kimi hökmranlıqlarını davam etdirir, Los-Anceles və Təl-Əvivin yüksəlişi isə innovasiyaların dinamik xarakterini əks etdirir. Sinqapurun ilk 10-luğa möhtəşəm yüksəlişi startap mənzərəsinə xas olan inkişaf və dayanıqlığı göstərir. [5]

Silikon Vadisi daim 1-ci yerdə olub, dünyanın aparıcı startap və texnoloji mərkəzi olaraq liderliyini həmişə qoruyub saxlayır. **London və Nyu York** 2020-ci ildən etibarən reytingdə bərabər mövqe tutaraq 2-ci yerdə dururlar. Hər iki şəhər deməy olar ki, güclü texnoloji

infrastruktura və yüksək investisiya səviyyəsinə görə öz mövqelərini qoruyub saxlayırlar. **Pekin** 2019-cu ildə 3-cü yerdə olmasına baxmayaraq, illər ərzində enişə keçmiş və 2023-cü ildə 7-ci yerə düşmüşdür. Bu göstərici, digər şəhərlərin inkişaf etməsi və yaxud Çin startap sektorunda nisbi yavaşlamanın səbəbi ilə ola bilər. **Los Angeles** 2019–2021-ci illərdə 5-ci və 6-cı yerlərdə olmasına baxmayaraq, ABŞ-da 2-ci texnoloji mərkəz kimi inkişaf edərək 2023-cü ildə 4-cü yerə yüksəlmişdir. **Təl-Əviv** 2019-cu ildə 6-cı yerdə olmasına baxmayaraq, yüksək texnologiyalar və startap yönümlü siyasətin nəticəsində 2022-ci ildə 4-cü yerə, 2023-cü ildə isə 5-ci yerə yüksəlmişdir. **Boston** isə 2019-2023-cü illər aralığında mövqeyi dəyişsə də, əsasən 5 və 6-cı yerlərdə olub. Bu reyting, şəhərlərin investisiya cəlbediciliyi, innovasiya və texnoloji inkişaf sahəsindəki performanslarını əks etdirir.

Cədvəl 1. Ölkələr üzrə global startap indeksi

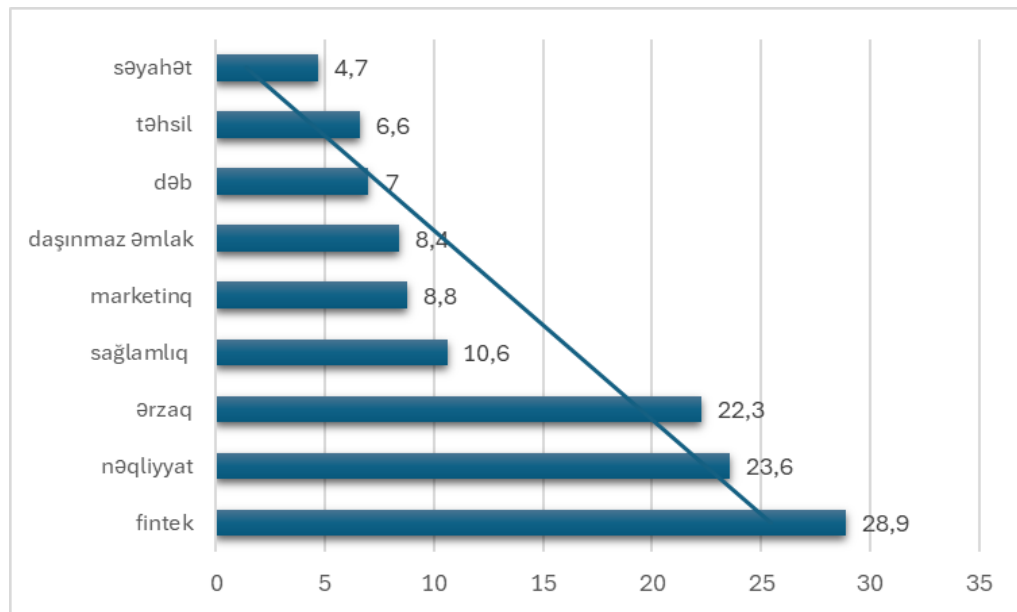
Sıra	Ölkələr	Topladığı bal
1	ABŞ	198,080
2	Birləşmiş Krallıq	51,218
3	İsrail	46,573
4	Kanada	34,490
5	İsveç	27,074
6	Sinqapur	26,571
7	Almaniya	25,939
8	Fransa	22,916
9	Avstraliya	21,503
10	Hollandiya	21,423

Mənbə: <https://www.startupblink.com/>

Cədvəldəndə göründüyü kimi, ABŞ 198,080 balla global startap indeksi üzrə liderdir. Birləşmiş Krallıq ikinci, İsrail isə üçüncü yerləri tutur. Bu ölkələrdə startapların inkişaf etməsi üçün əlverişli mühit, yüksək investisiya imkanları və güclü texnoloji infrastruktur mövcuddur.

Startapların təqribən 90%-i uzunmüddətli gələcək üçün uğurlu biznesə çevrilə bilmir. Uğurlu bir iş qurmaq müəyyən vaxt və zaman tələb edir. Hətta bir startapın həm gəlirli, həm də davamlı inkişaf edən bir biznesə çevrilməsi 3-4 il çəkə bilər. Bu isə təbii ki, bazar şəraiti, maliyyə vəsaiti və biznes strategiyası kimi amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Startapların uğur qazanması üçün ən vacib amil isə maliyyə mənbəyinin mövcudluğudur. Tədqiqatlar görünür ki, startapların təqribən 77%-i təsisçilər tərəfindən, yerdə qalan 23%-i isə investorlar, vençur kapitalistləri, kreditfondlar, platformalar və s. kimi xarici mənbələr hesabına maliyyələşir. 2021-ci ildə ən çox investisiya yatırımı edilən startapların sahələr üzrə bölgüsü aşağıdakı diaqram ilə göstərilmişdir.

Şəkil 3. 2021-ci ildə ən çox investisiya qoyulan startapların sahələr üzrə bölgüsü, milyard dollarla.

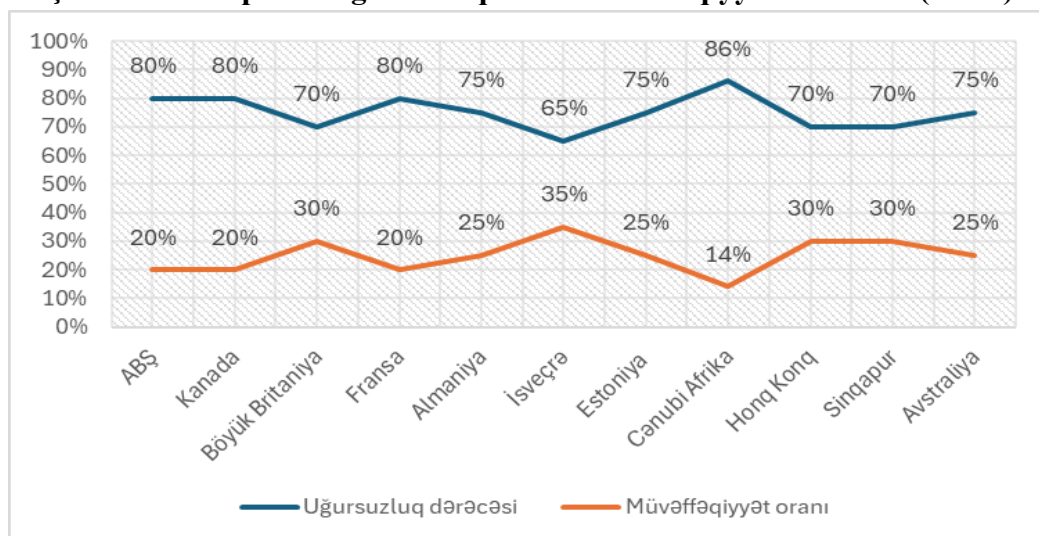

Mənbə: [5] (qeyd diaqram müəllif tərəfindən tərtib edilib)

Startapların reallaşdırılmasının əsas məqsədi bazarda sürətli böyüyən və güclü mövqeyə malik gəlirli biznes modelini formalaşdırmaqdır. Lakin hər zaman bu layihələr uğurla nəticələnmir. Bu vəziyyət iqtisadi şəraitdən və perspektiv imkanlardan asılı olaraq dəyişir. Belə ki, startaplar çox vaxt güclü rəqabətin, texnoloji problemlərin və iqtisadi tsikllərin hökm sürdüyü mühitdə formalaşır. Uğursuz startaplar bu ekosistemin təbii hissəsi olsa da, bir çox hallarda təsisçiləri və investorları maliyyə itkiləri ilə üzləşdirir. Startapların uğurlu inkişafı ölkələrin iqtisadi göstəricilərindən asılı olaraq dəyişir. Analitiklərin hesablamalarına görə, startapların təxminən 20%-i ilk illərində uğursuzluğa düçar olur, 50%-i isə beş il ərzində böyük itkilər verir. [5]

Dünyanın müxtəlif ölkələri üzrə startapların uğursuzluqları və müvəffəqiyyət dərəcələri aşağıdakı cədvəldə əks etdirilmişdir.

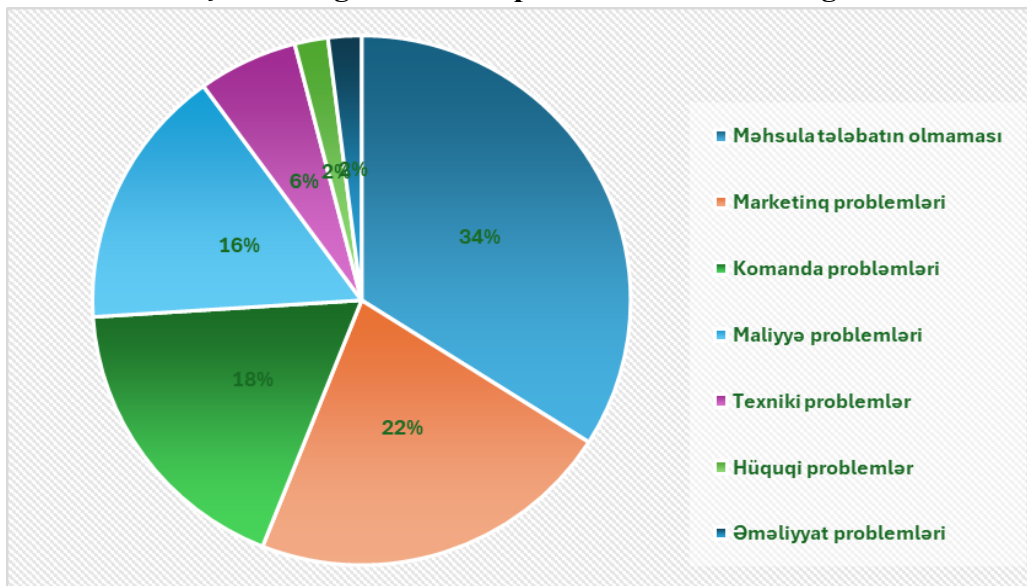
Şəkil 4. Startapların uğursuzluqları və müvəffəqiyyət dərəcələri(%-lə)

Mənbə: <https://www.demandsage.com/startup-statistics/> (qeyd: diaqram müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Diaqramdanda göründüyü kimi, uğursuzluq faizi yüksək olan ölkələr sırasında ABŞ, Kanada və Fransa da yer alır (80%). Lakin buna baxmayaraq həmin ölkələrdə müəyyən qədər uğur əldə edən startaplar da mövcuddur (20%). Ən yüksək uğursuzluq göstəricisi ölkələr arasında Cənubi Afrikada müşahidə edilir. (86%), ən aşağı göstərici isə İsveçrəyə məxsusdur (65%). Ümumiyyətlə isə əksər ölkələrdə uğursuzluq faizi 70% və ya daha da yuxarıdır.

Şəkil 5. Uğursuz startapların səbəblərinin % göstəriciləri

Mənbə: <https://www.demandsage.com/startup-statistics/> (qeyd: diaqram müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Startapların uğursuz olmasının təməlinə bir çox səbəblər var. Məhsula tələbatın olmaması bu səbəblər arasında faiz etibarilə birinci sıralarda dayanır. Komandada işləmə bacarıqlarının olmaması və marketing problemi də startapa maneə olan problemlərdən sayılır. İlk başda uğursuz olan sahibkarların uğur əldə etmə ehtimalı 20%, biznesə ilk dəfə başlayan sahibkarların isə uğur əldə etmə ehtimalı 18%-dir. Qeyd olunur ki, 1,75 milyard dollar pul vəsaiti ilə ən bahalı uğursuz startap “Quibi Holdings MMC” olub.

Statistik məlumatlardan aydın olur ki, dünyadakı startapların demək olar ki, 90%-i uğursuzluğa düşər olur. 2023-cü ildə startap ekosistemində uğursuzluğun səbəbi kimi yeni məhsullara tələbin olmaması göstərilir. Startapların gəlir əldə etməsi üçün təxminən 2-3 il vaxt lazımdır. Startapların B2B həllər təklif etdiyi hissəsi 61%-i təşkil etdiyi halda, qlobal miqyasda B2C həllər təklif edən hissəsi isə yalnız 39%-i əhatə edir.

Startapların cəmi 1%-dən azı 1 milyard dollar dəyərində qiymətləndirmə səviyyəsini keçə bilər. Bu cür startaplar “**Unicorn**” (**Təkbaynuzlu**) startaplar adlanır. **48 ölkədən 1,361-dən çox unicorn startap mövcuddur.** Qlobal miqyasda **2,723 startap** 1 milyard dollardan artıq dəyərə malikdir. Onlardan yalnız **1,361-i hələ də özəl və investor dəstəklili** startaplardır. Bundan əlavə, **225-dən çox** startap isə **şayiə şəklində yayılmış və rəsmi təsdiqlənməmiş** unicorn olaraq qeydə alınıb. [7]

“**Unicorn**” anlayışı 1 milyard ABŞ dollarından daha çox dəyərə sahib olan, hələ birja girişini (IPO) etməmiş özəl startapları ifadə edir. Unicorn terminini ilk dəfə amerikalı investor olan **Aileen Lee** tərəfindən 2013-cü ildə istifadə olunmuşdur. Həmin vaxtlar demək olar ki, bu cür startaplara çox nadir hallarda rast gəlindiyinə görə ona “unicorn”- yəni “əfsanəvi və nadir canlı”, “təkbaynuzlu” adı verilmişdi.

Startapların təxminən 1%-i təkbaynuzlu startaplara çevrilir. 2018-ci ildən bəri hər il 250-dən çox yeni təkbaynuz yaradılıb. Ancaq 2021-ci ildə bu rəqəm 787-yə yüksəldi. ABŞ-da 1,5 mindən çox Unicorn startapı var. Birləşmiş Ştatlar dünyada ən çox Unicorn startapına sahibdir və onu müvafiq olaraq 1500 və 348 Unicorn startapı ilə Çin izləyir. Ən çox təkbaynuzlu startapların sayına malik ilk 5-liyə daxil olan digər ölkələr Böyük Britaniya, Hindistan və Almaniya. [7]

Cədvəl 2. Unicorn Startaplarının ən çox olduğu ölkələr

sıra	Ölkələr	2023-cü ildə Unicorn Startaplarının sayı	2022-ci ildə Unicorn Startaplarının sayı
1	ABŞ	1500	1500
2	Çin	348	338
3	Böyük Britaniya	147	144
4	Hindistan	87	87
5	Almaniya	64	62
6	Kanada	52	51
7	İsrail	46	44
8	Fransa	37	37
9	İsveç	37	37
10	Hollandiya	29	29

Mənbə: <https://www.demandsage.com/startup-statistics/>

Unicorn startaplar qlobal iqtisadiyyatda yeni texnologiyaların yayılmasını sürətləndirir, investorlara böyük həcmdə gəlir imkanları sunar, iş yerləri və yeni bazarlar yaradır, həmçinin sənaye və texnologiya sahələrində innovasiyanı təşviq edir.

Çinin texnologiya nəhəngi **ByteDance** hazırda 220 milyard dollar dəyərində dünyanın ən yaxşı unicornudur. Sonrakı yerdə 180 milyard dollarla ikinci ən yüksək qiymətləndirilən unicorn olan **SpaceX** gəlir. Bu yaxınlarda **OpenAI** 100 milyard dollar dəyərində üçüncü ən dəyərli startap oldu. [7]

Cədvəl 3. Dünyadakı ən yaxşı Unicorns və onların Qiymətləndirilməsi

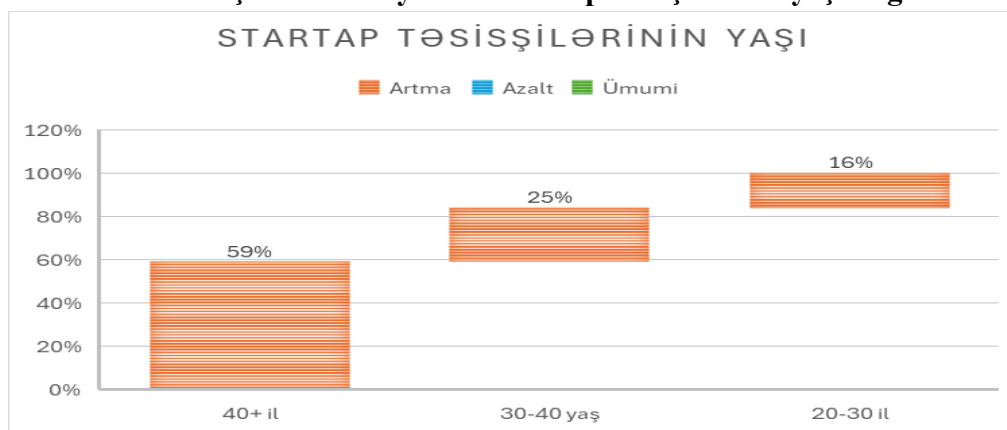
Sıra	Startap Adı	Ölkə	Sektor	Qiymətləndirmə (\$)
1	ByteDance	Çin	Media/AI	220 milyard
2	SpaceX	ABŞ	Aerokosmik	180 milyard
3	OpenAI	ABŞ	Süni İntellekt	100 milyard
4	Shein	Çin/Sinqapur	E-Ticarət	65 milyard
5	Stripe	ABŞ	FinTech	61 milyard
6	Databricks	ABŞ	Data & AI	43 milyard
7	Revolut	Böyük Britaniya	FinTech	33 milyard
8	Epic Games	ABŞ	Video oyunları	31 milyard
9	Fanatics	ABŞ	E-Ticarət (idman)	31 milyard
10	Chime	ABŞ	Rəqəmsal Bankçılıq	25 milyard

Mənbə: <https://chatgpt.com/>

Qlobal elektron-ticarət unikon bazarının ümumi həcmi 114 milyard dollar təşkil edir. Maliyyə və sığorta sahəsindəki unikon startapları isə 526 milyard dollar dəyərində ən iri bazar qiymətləndirməsinə malik olublar. ABŞ-da biznesin 99,9%-i kiçik bizneslər təşkil edir. 2020-ci ildə ABŞ-da 3 milyondan çox yeni iş yerləri təkcə startaplar vasitəsi ilə yaradılmışdır. Hindistanda isə 600 000 iş yeri startaplar nəticəsində açılmışdır. ABŞ-da sahibkarların 43%-i startap ekosisteminin uğursuzluğu probleminə görə gərginlik yaşayırlar. Ona görə də, startapların ən çox üzləşdiyi problemlərin nə olduğunu aşkarlamaq bu gündə olduqca çətinlikdir.

Startap təsisçilərinin əksəriyyətinin orta yaşı 30–39 yaş (ən aktiv qrup), orta təsisçi yaşı isə 34 yaşdır. Dünya üzrə startap qurucularının 59%-nin yaşı 40-dan yuxarıdır. Yalnız 16%-i 20-30 yaş aralığındadır. Ən yüksək inkişafda olan startapların 0,1%-nin qurucularının orta yaşı 45-dir. 30 yaşlı startap təsisçisi ilə müqayisədə 60 yaşlı startap təsisçisinin uğurlu startapı idarə etmək ehtimalı daha yüksəkdir.

Şəkil 4. Dünya üzrə startap təsisçilərinin yaş bölgüsü.

Mənbə: <https://www.demandsage.com/startup-statistics/> (qeyd: diaqram müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

2020-ci ildə Startap təsisçiləri içərisində qadınların faizi cəmi 17,64%, kişi təsisçilərin faizi isə 82,36% olmuşdur. 2020-ci ilə nisbətə isə 2024-cü ildə kişi startap təsisçilərinin ümumi payı 64,3% təşkil etdiyi halda, qadın təsisçilər isə ümumi payı 35,7%-dir. Buradan aydın olur ki, son bir neçə il ərzində qadın təsisçilərin sayı artmışdır. Beləliklə, demək olar ki, zaman keçdikcə gender fərqi də azalmağa başlayır. Aşağıdakı cədvəldə illər ərzində qeydə alınmış kişi və qadın təsisçilərin faizi göstərilir.

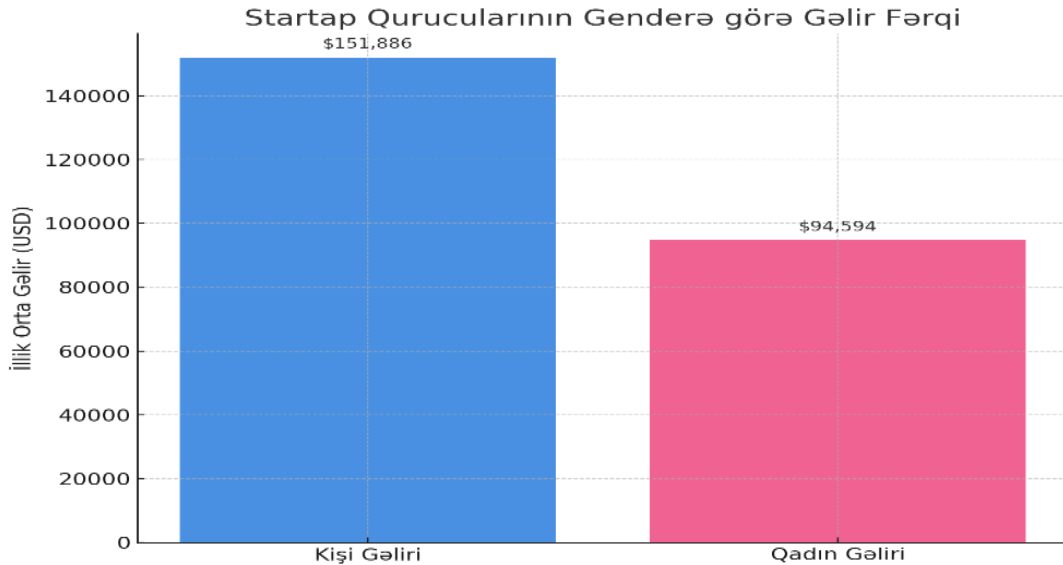
Cədvəl 4. Kişi və qadın Startap təsisçilərinin faizi

İllər	Kişi Təsisçilərin Faizi	Qadın Təsisçilərin Faizi
2024	64,33%	35,67%
2020	82,36%	17,64%
2016	70,24%	29,76%
2013	78,84%	21,16%
2010	82,21%	17,79%

Mənbə: <https://www.demandsage.com/startup-statistics/>

Aşağıdakı diaqramda kişi və qadın startap qurucuları arasındakı illik gəlir fərqi göstərilmişdir. Göründüyü kimi, qadın qurucular kişilərin qazandığı hər 1 dollar üçün təxminən 62 sent qazanır. Təbii ki, bu da əhəmiyyətli gender ödəniş fərqiə işarədir.

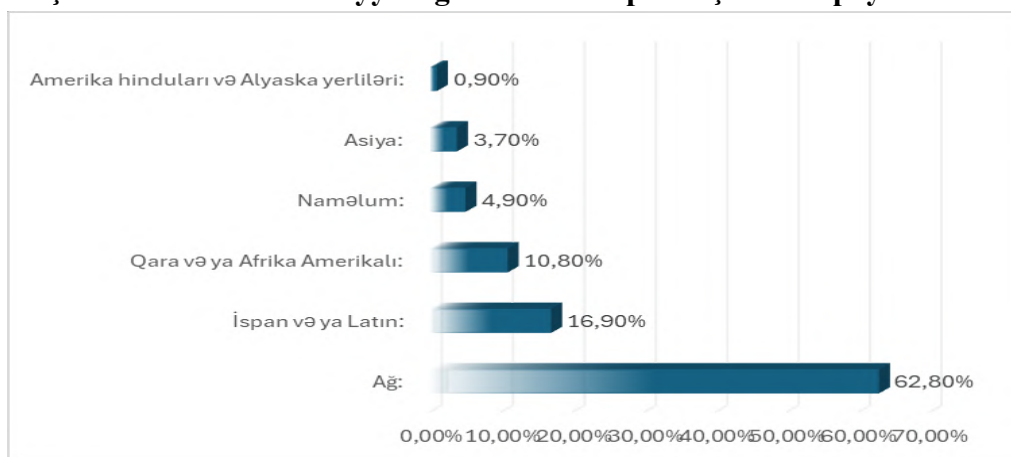
Şəkil 5. Startap təsisçilərinin genderə görə gəlir fərqi.

Mənbə: <https://www.zipppia.com/founder-jobs/demographics/> (qeyd: diaqram müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Etnik mənsubiyyətə görə isə startap təsisçilərinin payına nəzər salsaq görürük ki, startap təsisçiləri içərisində hazırda dünyada hər 10 qurucudan 6-dan çoxu ağdərilidir, yəni 60%+. Ağdərilili təsisçilərin payında 5 il ərzində nəzərəcarpacaq azalma olmuşdur. Bu azalmanın nəticəsi kimi digər etnik qrupların daha çox iştirak etməyə başlamasını göstərmək olar. Startap qurucularının 16,9%-i ispan və ya latın əsillidir. Bunun əksi olaraq isə deyə bilərik ki, Amerika hindularının və Alyaska yerlilərinin təkcə 0,9%-i startap təsisçiləridir. Bu artımı ABŞ və Latın Amerikasında daha çox startap təşəbbüslərinin olması ilə əlaqələndirə bilərik. Amerika Hinduları və Alyaska Yerlilərinin payı isə cəmi 0,9% təşkil edir. Buradakı ciddi quruculuq çatışmazlığını həmin icmalarda sahibkarlıq və texnologiya imkanlarının azlığı ilə izah edə bilərik. Bu qrupun startap təmsilçiliyində iştirakını artırmaq üçün xüsusi motivasiya proqramlarına ehtiyac var.

Şəkil 6. Etnik mənsubiyyətə görə isə startap təsisçilərinin payı

Mənbə: <https://www.zipppia.com/founder-jobs/demographics/> (qeyd: diaqram müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir).

Birləşmiş Ştatlar Siyahıyaalma Bürosunun verdiyi məlumatlara görə, təmsilçi irqi və etnik müxtəlifliyin 2010-cu ildən buyana necə meyl göstərdiyinə nəzər salaıq.

Cədvəl 5. İllərə görə qurucu irqi və etnik mənsubiyyəti.

il	Ağ	Qara və ya Afrika Amerikalı	asiyalı	İspan və ya Latın
2021	62,84%	10,82%	3,71%	16,88%
2020	74,98%	8,73%	2,25%	10,54%
2019	68,54%	10,14%	1,21%	17,43%
2018	67,06%	11,42%	3,50%	16,24%
2017	68,80%	13,39%	2,66%	12,70%
2016	72,62%	11,46%	2,00%	10,63%
2015	68,39%	15,44%	1,99%	10,54%
2014	71,01%	10,66%	2,55%	14,15%
2013	74,33%	12,59%	1,23%	9,44%
2012	75,95%	7,84%	1,64%	10,81%
2011	67,60%	15,54%	2,37%	12,87%

Mənbə: <https://www.zippia.com/founder-jobs/demographics/>

Dünya üzrə Startap Təsisçilərinin 71%-i bakalavr dərəcəsinə, 16%-i magistr dərəcəsinə bitirib, təsisçilərin yalnız 3%-i isə doktorluq dərəcəsinə malikdir. Təbii ki, insanın təhsil səviyyəsi onu uğurlu qurucu etmir, insanın sənayedəki təcrübəsi və biliyi startapın uğur qazanmasında böyük kömək edir. [5]

Cədvəl 6. Startap təsisçilərinin təhsil keyfiyyətləri

Sıra	Dərəcə	Təhsil keyfiyyəti
1	Bakalavr	71%
2	Magistrlik	16%
3	ortaq	6%
4	doktorluq	3%
5	Digər dərəcələr	4%

Mənbə: <https://www.zippia.com/founder-jobs/demographics/>

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, qlobal startap ekosisteminə çıxış imkanları ölkələrin innovasiya potensialı, texnoloji infrastruktur, maliyyələşmə mühiti və sahibkarlıq mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. ABŞ, Böyük Britaniya və Hindistan kimi ölkələr bu göstəricilərə əsasən lider mövqedədir. Startapların əksəriyyəti ilk illərdə uğursuzluğa düçar olsa da, az sayda layihə yüksək iqtisadi dəyər yaradaraq “unicorn” statusu qazanır.

Startapların uğur şansı maliyyə resurslarının mövcudluğu, məhsula bazar tələbi və komanda bacarıqları kimi faktorlarla müəyyən edilir. Eyni zamanda, təsisçilərin yaş, gender və etnik mənsubiyyətinə dair aparılmış təhlillər startap sahəsində artan sosial müxtəlifliyi və inklüzivliyin genişlənməsini göstərir. Nəticə etibarilə, ölkələrin startap sahəsində qlobal rəqabətə davamlı olması üçün innovasiyanı təşviq edən və sahibkarlığı dəstəkləyən kompleks strategiyalara ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hüseynov Ş. (2021) "İnnovasiya və Startaplar: Global Təcrübələr". Dərs vəsaiti, 290.
2. İsmayılov N. (2019). "Sahibkarlıq və Startaplar: Yeni Düşüncə və Yanaşmalar". Dərslik, 232
3. Qasımlı V. (2023). İnnovasiya və sahibkarlıq: Startap eksosistemi. Dərs vəsaiti, 286.
4. Qasımov və Cəbiyev. (2017) İnnovasiya sahibkarlığı və texnoparklar. Dərs vəsaiti, 182.
5. <https://chatgpt.com/>
6. <https://startupgenome.com/report/gser2024>
7. <https://www.demandsage.com/startup-statistics/>
8. <https://www.zippia.com/founder-jobs/demographics/>
9. <https://www.startupblink.com/>

ZAQATALA VƏ BALAKƏN RAYONLARINDA EKOTURİZM POTENSİALININ RELLAŞMASINDA AKADEMİK TƏŞƏBBÜSLƏRİN ROLU

Məlahət Rəcəb qızı Zəngiyeva

*Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
UNEC İqtisad Universiteti
Zaqatala Dövlət təbiət Qoruğu
zmalaxat@mail.ru*

Xülasə. Məqalədə Zaqatala-Balakən Biosfer Qoruğu nümunəsində ekoturizmin inkişafı üçün zəruri şərt kimi ekoturizm marşrutlarının (ekocığırın) yaradılması və təchiz olunmasının elmi əsaslandırılması problemi araşdırılır. Tədqiqatın aktuallığı, turistlərin marşrut boyunca qalmasını əlçatan, təhlükəsiz və daha uzunmüddətli etmək məqsədilə ekocığır marşrutlarının layihələndirilməsi, təchiz olunması və yerləşdirmə obyektlərinin yaradılması üçün yanaşmaların işlənilib hazırlanması zərurəti ilə bağlıdır. Metod və materiallara ədəbiyyat mənbələrinin analizi və müəllifin sahə məlumatları daxildir.

Açar sözlər: turizm, ekoturizm, ekoloji cığırılar, Zaqatala-Balakən Biosfer Rezervatı, turistik ekskursiya marşrutu, flora, fauna.

Giriş. Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən Zaqatala və Balakən rayonları zəngin təbii və mədəni irsə malik unikal bir regionu təşkil edir. Bu region gözəl landşaftları, müxtəlif təbii ehtiyatları və zəngin tarixi ilə turizm-rekreasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün potensial istiqamət kimi diqqət çəkir. Böyük Qafqaz dağ silsiləsini, meşələri və çayları əhatə edən bu ərazi, həm təbiətdə fəal istirahətə, həm də mədəni-maarifləndirici turlara maraq göstərən turistlər üçün cəlbedici imkanlar yaradır. Son illərdə Zaqatala və Balakən rayonlarına beynəlxalq turistlərin marağı artmaqdadır, bu da regionda turizm-rekreasiya fəaliyyətinin mövcud vəziyyətinin öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayır. Burada turizmin inkişafı təkcə iqtisadi artıma töhfə vermir, həm də mədəni irsin qorunmasına və yerli əhəlinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Ekoloji turizm — sürətlə inkişaf edən turizm sahəsidir. Bu, təbiətdə – az dəyişmiş, o cümlədən xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində (XMOTƏ) – istirahəti nəzərdə tutur və estetik, maarifləndirici, həmçinin təbiəti qoruma məqsədlərinə xidmət edir. Ekoturistik səfərlər əvvəllər də təşkil olunurdu, lakin XX və XXI əsrlərin qovşağı bu istiqamətə marağın artması ilə yadda qaldı: ekoturilər dünya üzrə turistik səfərlərin təxminən 8%-ni (yəni 120 milyon səfəri) təşkil edir.

Bu artıma aşağıdakı qlobal meyillər təsir edir: ümumilikdə turizm axınlarının artması, urbanizasiya, əhəlinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsi, həyatın müxtəlif sahələrində intensivləşmə və insanların təbii mühitdən uzaqlaşması, ekoloji savadlılığın artması, ekoturizmin qiymət baxımından əlçatan olması və s. (Кудрявцева, 2013; Donohoe, Needham, 2006).

Ekoturizm marşrutları əsasən milli parklar və bu fəaliyyət növünə icazə verilən digər xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri (XMOTƏ) üzrə keçirilir. Bu tədqiqatın aktuallığı ekoloji cığırının layihələndirilməsi, təchiz olunması və turistlərin cığırda qalmasını daha əlçatan, təhlükəsiz və uzunmüddətli edən yerləşdirmə obyektlərinin yaradılması üzrə yanaşmaların işlənilib hazırlanması zərurəti ilə bağlıdır.

Ekocığırının yaradılması üzrə müasir yanaşmalar ölkəmizin regionlarında ekoturizmin populyarlaşdırılması və ona olan marağın artırılması üçün mühüm stimula çevrilə bilər. Pilot ərazi kimi Zaqatala–Balakən Biosfer Rezervatı layihəsi nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın məqsədi – ekoturizm infrastrukturunun mühüm elementi olan ekoloji cığırının yaradılması və təchizatı məsələsini öyrənmək, həmçinin bu cığırının ekoturizmin inkişafında rolunu **Zaqatala–Balakən Biosfer Rezervatında perspektivdə yaradılacaq ekocığırının nümunəsində** təhlil etməkdir.

Tədqiqatın materialları və metodları. Azərbaycanda ekoloji turizmin müasir vəziyyətini öyrənmək məqsədilə statistik məlumatların və ədəbiyyat mənbələrinin təhlilini, tipologiyayı, həmçinin müəlliflərin apardığı sahə müşahidələrini əhatə edən kompleks metodlar istifadə olunmuşdur.

Zaqatala və Balakən iqtisadi rayonunda turizm sənayesinin inkişaf potensialı və perspektivləri. Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən Zaqatala və Balakən iqtisadi rayonları özünəməxsus təbii və mədəni xüsusiyyətlərinə görə ölkənin turizm baxımından ən cəlbedici regionlarından biri hesab olunur. Bu ərazi möhtəşəm dağ silsilələri, füsunkar çaylar, göllər və termal bulaqlar kimi zəngin təbii resurslarla zəngindir və hər il təkcə Azərbaycandan deyil, həm də digər ölkələrdən minlərlə turisti cəlb edir. Regionun mülayim iqlimi də onun turizm cəlbediciliyini artırır: yay aylarında temperatur +30°C-dən yuxarı qalxmır, qış mövsümü isə -2°C-yə qədər enən yüngül soyuqlarla xarakterizə olunur ki, bu da ilin bütün fəsilərində bölgənin ziyarəti üçün əlverişli şərait yaradır.

Zaqatala və Balakən rayonları turistlərə turizmin müxtəlif növlərini təqdim edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- **Mədəni-maarifləndirici turizm**, tarixi abidələrin, memarlıq obyektlərinin ziyarətini, mədəni tədbirlərdə və festivallarda iştirak etməyi əhatə edir (Ахмедов И.Т., 2015)
- **Ekoloji turizm**, unikal təbii zonaların araşdırılması, regionun flora və faunasının müşahidəsi imkanını yaradır (Капаев Ф.С., Исмаилов Н.А., 2018).
- **Qastronomik turizm**, ənənəvi Azərbaycan mətbəxi ilə tanışlıq, yerli bal və məhsulların dadılması ilə seçilir (Умаров Р.И.2019).
- **Müalicəvi-sağlamlıq turizmi**, termal mənbələrdən və kurortlardan istifadə etməklə sağlamlığın yaxşılaşdırılmasına və gücün bərpasına yönəlib (World Travel)

– **Kənd turizmi**, dağ kəndlərində istirahət, kənd təsərrüfatı işlərində iştirak və ənənəvi həyat tərzini tanıqlıq təklif edir (Перов В.Ю. 2021).

Turistlərin cəlb olunmasında təbii qoruqlar, xüsusilə Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu da mühüm rol oynayır. Bu qoruq zəngin flora və fauna müxtəlifliyinə malik vacib ekosistemlərdir. Bu təbii zonalar ekoturizmin inkişafı üçün əla imkanlar yaradır və təbiətsevərlər üçün nadir bitki və heyvan növlərini müşahidə edə biləcəkləri maraqlı marşrutlar təqdim edir. (Караев Ф.С., Исмаилов В.А.2013).

Azərbaycanda Zaqatala-Balakən biosfer qoruq Cənubi Qafqazda ilk olaraq Azərbaycan ərazisində yaradılacaq. Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu əsasında yaradılacaq biosfer qoruğunun UNESCO tərəfindən müvafiq status alınması üçün müvafiq dosye tərtib edilmiş və ETSN təqdim edilmişdir və nazirlik tərəfindən bu sənədin UNESCO ya təqdim edilməsi gözlənilir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Almaniya İnkişaf Bankının maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilən “Zaqatala-Balakən Biosfer Qoruğunun yaradılması və davamlı inkişafı” layihəsi müvəqqəti olaraq dayandırılıb. Cənubi Qafqazda ilk olaraq yaradılacaq Zaqatala-Balakən biosfer qoruğu həmin bölgədə ekoturizmin inkişafına və yerli əhəlinin məşğulluğunun artırılmasına şərait yaradacaq, insanların flora və faunaya zərər vermədən təbiət gözəlliklərini görməsi üçün hərəkət çıxışları, seyir nöqtələri müəyyənəşdiriləcək. Qoruğun ərazisinə ekoturistlərin girişi açıq olacaq. Qoruq alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri ilə təmin olunacaq. Eyni zamanda, burada ekoloji təmiz məhsulların istehsalı üçün təsərrüfat yaradılacaq. Həmçinin, layihə çərçivəsində ətraf ərazilərdə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərə kiçik həcmli qrantların verilməsi də planlaşdırılır.

Bununla da bölgədə ekoloji və kənd turizminin stimullaşdırılmasına, əhəlinin sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsinə şərait yaranacaq. Biosfer rezervatda müasir tələblərə cavab verən infrastruktur qurulacaq, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri ilə təmin olunacaq. “Biosfer rezervatın özəlliklərindən biri də odur ki, burada istehsal olunan orqanik məhsullar qoruğun loqosu ilə qablaşdırılacaq və bir sıra ölkələrə ixrac olunan zaman gömrük rüsumundan azad olunacaq.

Təvsiyə edilən ekoloji çıxışlar.

Bu çıxışlar, həm təbiətsevərlər, həm də ekoturizm maraqlılarına unikal təcrübələr təqdim edir. Yeni ekoloji marşrutların yaradılması da region üçün əhəmiyyətli bir potensial təşkil edir. Tədqiq olunmamış təbiət guşələrinin araşdırılmasına yönəlmiş ekoloji və macəra turlarının inkişafı təkcə ekoturizmlə maraqlanan turistlərin cəlb olunmasına deyil, həm də ətraf mühitin qorunmasına töhfə verəcək. Ekoloji marşrutlara milli parkların, qoruqların, unikal təbiət obyektlərinin ziyarəti, eləcə də dayanıqlı turizm təcrübələri daxil ola bilər ki, bu da təbii resursların qorunmasına və ekoloji cəhətdən təmiz regionlara marağın artmasına xidmət edəcək.

Ekoloji çıxış yaradılarkən aşağıdakı məqamlar nəzərə alınmalıdır: yerin seçilməsi, marşrutun hazırlanması, çıxışın təchizatı və ekoloji çıxışın vəziyyətinə nəzarət. Ekoloji çıxışın əsas keyfiyyəti — onun informativliyidir, bu isə tipikliklə unikallığın vəhdətində özünü göstərməlidir. Arzuolunandır ki, ekoloji çıxış elə bir marşrut üzrə çəkilsin ki, burada müxtəlif təbii landşaftları nümayiş etdirmək mümkün olsun, o cümlədən antropogen landşaftları da. Belə sahələrdə ziyarətçilərə təbiətə düzgün olmayan torpaq istifadə üsullarının təsiri haqqında danışmaq və göstərmək olar. Məsələn, yamacların şumlanması, torpağın eroziyası, otlaqların həddən artıq istifadə olunması kimi hallar.

Ekoloji marşrut hazırlanarkən çıxışın dəqiq trayektoriyası müəyyənəşdirilməli, dayanacaqlar üçün yerlər seçilməli və kompleks təsvir hazırlanmalıdır. Bu təsvirlər əsasında ekoloji çıxış üzrə bukletlər və ya bələdçilər hazırlanması təvsiyə olunur. Bukletlər həm rəngli və şəkillərlə

bəzədilmiş, həm də tək rəngdə ola bilər, lakin mütləq yığcam mətn, marşrutun sxemi və ekoloji cığırda davranış qaydaları ilə təmin olunmalıdır.

Ekoloji cığır üzərindəki lövhələr və stendlər üç növə bölünə bilər:

- **Maarifləndirici** (ətraf mühit obyektləri haqqında məlumat verir);
- **İnstruktiv** (cığırda davranış qaydaları);
- **Emosional** (şeyirlər, çağırışlar, aforizmlər və təbiəti qoruma mövzusunda müdrik fikirlər ehtiva edir).

İnstruktiv mətnlərə misal olaraq, "Qadağandır...", "Çiçəkləri qoparmayın!", "Zibil atmayın!"

kimi sərt ifadələr əvəzinə belə mehriban tərzdə ifadələr işlətmək olar:

- "Çiçəkləri qoparmadığınız, tonqal yandırmadığınız, quş yuvalarını dağıtmadığınız üçün Sizə təşəkkür edirik!"
- "Gözəl xatirələr toplayın, amma çiçəkləri qoparmayın!"
- "Əgər yolunuza bir heyvan çıxdısa, onu qorxutmayın, ona böyük qardaş kimi yanaşın."
- "Cığırda ayaq izlərinizdən başqa heç nə qoymayın."
- "Səssiz olun, dağların səsinə dinləyin." (ACI, 2021).

Bu bölgədə ekoturizmin inkişafı üçün bir neçə tövsiyə edilən ekoloji cığır mövcuddur.

PASPORT

Turist-ekskursiya marşrutu №1

Marşrutun adı: «Katex şlaləsi»-Zaqatala rayonu

Marşrutun uzunluğu: 3,5 km

Marşrutun keçilmə vaxtı: 3 saat

Marşrutun istifadə mövsümü: yaz – yay – payız

Cığır üzrə icazə verilən maksimum yük: Eyni zamanda – 2 qrup, hər birində ən çoxu 15 nəfər. Gündəlik – 4 qrupdan artıq olmamalıdır.

Marşrutun qısa təsviri: Marşrut Qəbizdərə kəndindəki avtobus dayanacağından başlayır. Marşrut Katexçay çayının sol sahili boyunca meşə təsərrüfatının ərazisindən keçərək, qoruğun Car sahəsinin mühafizə işçilərin sığınacaq evinə qədər davam edir. Buradan meşə cığırı ilə Katex şlaləsinin(hündürlüyü 20m) müşahidə meydançasına rmi davam edir. Geri dönüş eyni marşrut üzrə həyata keçirilir –mühafizə işçilərin sığınacaq evi , meşə təsərrüfatı ərazisi və Qəbizdərə kəndi.

Marşrut №1 üzrə diqqətəlayiq (gözərcarpan,əhəmiyyətli) obyektlər

1. Antropogen obyektlər:

- XX əsrin əvvəllərində inşa edilmiş qüllə quruluşu.
- Yolun hər iki tərəfində yerləşən restoranlar, kafelər, istirahət üçün icarəyə verilən evlər
- Meşə təsərrüfatı və qoruq sərhədində yerləşən arıçılıq təsərrüfatı – burada bal arıları üçün xüsusi hazırlanmış arıxanalar var (arıçılıq inkişaf edib)

2. Landşaft obyektləri:

- Dağətəyi hissədə əhəngdaşı və tünd-boz rəngli gil şistlərinin (üçüncü dövrə aid) çöküntüləri.
- Yolun sağ tərəfində qaya çıxıntıları.
- Maceh və Qəbizdərə kəndləri arasında sərhəddə torpaq bəndi üzərindəki sərt döngə.
- Katexçay çayının vadisinə və qarşı yamaqlara açılan mənzərə.
- Cığır meşəyə doğru davam edir: qısa axarlı bir çayın və kəndalaş kollarının müşayiəti ilə fıstıq və fıstıq-cökə meşələri yerləşir.
- Katex şlaləsi 20 metr hündürlükdən axan suyu ilə təbiətsevərləri valeh edir.

3. Bitki örtüyü:

- Meşə təsərrüfatı ərazisində qurumuş şabalıd və qoz ağaclarına rast gəlinir
- Aşağı meşə qurşağında iberiya palıdı, qarağac, cökə, şabalıd, ağcaqayın, fıstıq, fıstıqvari ağaclar, müxtəlif ağcaqayın növləri və çoxsaylı kol bitkiləri (fındıq, alça, zoğal, , böyürtkən və s.)
- Kordonun yaxınlığında, Katexçaya tökülən çay boyunca uzanan paulovniya ağaclarının plantasiyası yerləşir

4. Onurğalı heyvanlar:

- Nəcib maral, ceyran, vəhşi donuz, sincab, qonur ayı, canavar, çaqqal, vaşaq və digər növlər

TURİSTİK EKSKURSIYA MARŞRUTU №2 PASPORTU

Marşrutun adı: «Çayqarışan» Balakən rayonu.

Marşrutun uzunluğu: 3,5 km

Marşrutun keçilmə vaxtı: 3 saat

Marşrutun istifadə mövsümü: yaz – yay – payız

İzin verilən maksimum yük: eyni anda 2 qrupa qədər, hər biri 15 nəfəri keçməməlidir. Gün ərzində maksimum 4 qrup.

Marşrutun qısa təsviri:

Marşrut Katex kəndinin Kombinat yaşayış məntəqəsindən başlayır, şimal istiqamətində Katexçay çayının sağ sahili boyunca qoruğun kordonu (mühafizə işçilərin sığınacaq evi) istiqamətində qalxır; buradan isə Meşəgil dağı – Dolçebel dağı– Mavrovdağı istiqamətində meşə ilə yuxarı qalxır.

№2 marşrut üzrə diqqətəlayiq obyektlər:

1. **Antropogen:** Katexçay yolu boyunca, sağ tərəfdə eramızın VII əsrinə aid iki tarixi qüllə yerləşir. “Kombinat” adlanan yer əvvəlki ağac emalı kombinatının yerləşdiyi ərazidir, burada kombinat işçiləri yaşayırdılar.
2. **Landşaft:** Katexçay çayının yatağına baxış və çayın o biri tərəfindəki Verketel silsiləsinə mənzərə.
3. **Bitkilər:** Aşağı meşə qurşağında tez-tez rast gəlinən ağac növləri: İberiya palıdı, vələs, cökə, şabalıd, göyrüc, fıstıq, müxtəlif ağcaqayın növləri və çoxlu sayda kolluqlar (fındıq, alça, zoğal, yemişan, böyürtkən, əzgil və digər). Orta meşə qurşağında əsasən fıstıq meşələri üstünlük təşkil edir.
4. **Onurğalı heyvanlar:** nəcib maral, ceyran, vəhşi donuz, sincab, qonur ayı, canavar, çaqqal, vaşaq və başqaları.

TURİSTİK EKSKURSIYA MARŞRUTU №3 PASPORTU

Marşrutun adı: «Çedər» Balakən rayonu.

Marşrutun uzunluğu: 3,5 km

Marşrutun keçilmə vaxtı: 3 saat

İstifadə mövsümü: yaz – yay – payız

İcazə verilən maksimum yük: eyni anda 2 qrupa qədər, hər biri maksimum 15 nəfər. Gün ərzində maksimum 4 qrup.

Marşrutun qısa təsviri:

Katex kəndinin Kombinat yaşayış məntəqəsindən başlayır: Çedər – Məsədəgel – Doojbel – Taxtalar istiqamətində davam edir. Gediş-gəliş eyni cığırda həyata keçirilir.

№3 marşrut üzrə diqqətəlayiq obyektlər:

1. **Antropogen:** Katexçay yolu boyunca sağ tərəfdə eramızın VII əsrinə aid iki tarixi qüllə yerləşir. Kombinat – əvvəllər ağac emalı kombinatı olmuşdur. Tərk edilmiş Çedər kəndi – daşnan tikilmiş evlər. Yol boyunca qədim kənd qəbiristanlığı və tək-tək qədim başdaşları mövcuddur.
2. **Landşaft:** Çedər dağ silsiləsi ilə qalxış zamanı – sol tərəfdə Miklikançay çayı, sağ tərəfdə isə Çedərçay çayı axır.
3. **Bitkilər:** Aşağı meşə qurşağında tez-tez rast gəlinən ağac növləri: İberiya palıdı, vələs, cökə, şabalıd, göyrüc, fıstıq, müxtəlif ağcaqayın növləri və çoxlu sayda kolluqlar (findıq, alça, zoğal, yemişan, böyürtkən, əzgil və digər). Qoz plantasiyası və Eldar şamı da rast gəlinir.
4. **Onurğalı heyvanlar:** maral, ceyran, vəhşi donuz, qonur ayı, çaqqal, yenot, kirpi, porsuq, boz canavar və başqaları.

Nəticə. Zaqatala və Balakən rayonlarının ekoturizm potensialı yüksəkdir və bu potensialın reallaşdırılmasında elmi-akademik təşəbbüslər mühüm rol oynayır. Tədqiqat göstərir ki, bu bölgənin zəngin təbii və mədəni irsi, əlverişli iqlim şəraiti, flora və faunanın müxtəlifliyi onu ekoturizm üçün ideal məkana çevirir. Ekoturizm marşrutlarının (ekoloji cığırının) layihələndirilməsi və təchiz olunması, marşrutlar üzrə informasiya və infrastruktur təminatının yaradılması həm turistlərin məmnuniyyətini artırır, həm də ətraf mühitin qorunmasına töhfə verir. Zaqatala–Balakən Biosfer Qoruğunun yaradılması, bu regionda ekoloji turizmin inkişafı üçün strateji əhəmiyyət daşıyır və beynəlxalq səviyyədə tanınma potensialına malikdir. Qoruda həyata keçiriləcək akademik təşəbbüslər – elmi əsaslı marşrutların qurulması, monitoring sistemlərinin yaradılması, maarifləndirici və bələdçi materialların hazırlanması – ekoturizmin dayanıqlı inkişafını təmin edəcək. Bu təşəbbüslər həmçinin yerli icmalar üçün məşğulluq imkanlarını genişləndirəcək, ekoloji maarifləndirmə səviyyəsini artıracaq və təbiətin mühafizəsinə yönəlmiş ictimai şüurun formalaşmasına xidmət edəcəkdir.

Nəticə etibarilə, ekoturizm infrastrukturunun akademik və elmi yanaşmalar əsasında qurulması Zaqatala və Balakən rayonlarında turizm sektorunun səmərəli inkişafını təmin edə bilər. Bu isə həm regionun sosial-iqtisadi inkişafına, həm də milli və beynəlxalq səviyyədə ekoloji dəyərlərin qorunmasına ciddi töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Кудрявцева О. В., Ситкина К. С., Никоноров С. М. Охраняемые природные территории в контексте устойчивого развития региона: экотуризм // Вестник Московского университета. Серия 6: Экономика. 2013. № 2. С. 72–102.
2. Ахмедов И.Т. Туризм в Азербайджане: развитие и перспективы. Баку: Издательство Бакинского Университета, 2015.
3. Караев Ф.С., Исмаилов Н.А. Экологический туризм и его развитие в Азербайджане. Санкт-Петербург: Наука, 2018.
4. Петров В.Ю. Стратегии устойчивого развития туризма в постсоветских странах. Вестник Российской академии наук, 2021.
5. Умаров Р.И. Рекреационные ресурсы и их использование. Ташкент: УзГосИнформ, 2019.
6. World Travel & Tourism Council. Tourism's Economic Impact in Azerbaijan.
7. Пособие для начинающих по развитию экологически безопасного туризма в особо охраняемых природных территориях. Практично, выгодно, безопасно. АСИ, 2021.
asi.ru/library/natural-areas/128603/.

UNEC-in Zaqatala Filialında Ömürboyu Təhsil Mərkəzinin Təşkili:

Region üçün Real İmkanlar

İsmaylova Pərvanə Məhəmməd qızı

UNEC-in Zaqatala filiali
parvana-ismaylova@unec.edu.az
+994555983969

Xülasə

Rəqəmsallaşan müasir dövrümüzdə ömürboyu təhsil insan kapitalının formalaşmasının əsas alətidir. Bugün istər sahibkarlıq subyektləri, istərsə də ali təhsil müəssisələri və dövlət təşkilatları müasir bacarıqlara sahib olan işçi qüvvəsi axtarışındadır. Bu da insanların müasir çağırışlara uyğunlaşmağına və müasir dövrə asanlıqla adaptasiya olmasına zərurət yaradır. Qeyd olunan zərurətin nəticəsi olaraq müasir dövrün aktual təhsil anlayışı “ömürboyu təhsil” aktiv şəkildə öyrənilməkdə və tətbiq edilməkdədir. Tədqiqatın məqsədi UNEC-in Zaqatala filialında ÖTM-nin yaradılması imkanlarını və bu təşəbbüsün regional inkişafda rolunu araşdırmaq və əmək bazarının dəyişən tələblərinə cavab verən təlim modeli hazırlamaqdır. Tədqiqat ölkədə və dünyada tətbiq olunan ÖTM modellərini təhlil etməklə hazırlanmışdır. Delors prinsipləri, kompetensiya əsaslı öyrənmə və icma yönümlü yanaşmaların sintezi ilə üç komponentli regional tədris modeli formalaşdırılmışdır. Məqalədə SWOT təhlili aparılmış, Zaqatalada bu cür bir mərkəzin qurulmasının güclü və zəif tərəfləri təhlil olunmuşdur. Məqalədə təklif olunan model dayanıqlı öyrənmə infrastrukturunu formalaşdırmaqla yanaşı, regionda insan kapitalının inkişafına və məşğulluq imkanlarının genişlənməsinə dəstək verə bilər.

Açar sözlər: ömürboyu təhsil, regional inkişaf, Zaqatala, təlim ehtiyacları, bacarıqlar, insan kapitalı, Delors modeli

Keywords: lifelong learning, regional development, Zagatala, training needs, skills, human capital, Delors model

Ключевые слова: непрерывное обучение, региональное развитие, Закалата, потребности в обучении, навыки, человеческий капитал, модель Делора

Müasir dövrdə əmək bazarının dinamikası, texnologiyaların sürətli inkişafı və sosial dəyişikliklər ömürboyu öyrənməni təkcə fərdi inkişaf vasitəsi kimi deyil, həm də regional inkişafın əsas alətlərindən biri kimi aktuallaşdırır. Xüsusilə regionlarda yaşayan gənclər, qadınlar, işsizlər və sahibkarlıq subyektləri üçün bilik və bacarıqlara çıxış imkanlarının artırılması həm sosial bərabərliyi gücləndirir, həm də yerli iqtisadiyyata dayanıqlılıq qazandırır.

Azərbaycanda da son illər ərzində "Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası", "Peşə Təhsili üzrə Dövlət Strategiyası" və "Rəqəmsal Bacarıqlar üzrə Milli Proqram" kimi sənədlərdə ömürboyu təhsil mühüm istiqamət kimi önə çəkilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 19 yanvar tarixli 995 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı'nın 3.3.3-cü yarımbəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 18 iyul tarixli 311 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar çərçivəsi"nə uyğun olaraq daim dəyişən və yeniləşən əmək şəraitində yeni kompetensiyaların əldə edilməsinə, mütəxəssislərin intellektual və peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsinə və təkmilləşdirilməsinə, gənc nəslin, yaşlıların "ömürboyu təhsil" konsepsiyası kontekstində ölkənin sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında fəal və səmərəli iştirakının təmin edilməsi məqsədilə yeni bilik və

bacarıqların əldə edilməsinə, əmək bazarının yeniləşən kompetensiyalarının araşdırılıb öyrənilməsinə, yeni ixtisasların yaradılmasına, təhsilin məzmununa dövrün tələblərinə müvafiq baxış keçirilməsinə, insanlarda yaradıcılıq maraqlarının və tələbatlarının gerçəkləşdirilməsinə xidmət etmək, formal təhsillə yanaşı qeyri-formal təhsil forması vasitəsilə təhsilin əlçatanlığını təmin etməkdir. UNEC-də 2021-ci ildən ÖTM yaradılsa da, regionlarda bu siyasətin praktiki həyata keçirilməsi üçün yerli mərkəzlərin qurulması hələ istənilən səviyyədə deyil.

Ömürboyu təhsil bilik, bacarıq, kompetensiya (səriştə) və ya kvalifikasiyaların təkmilləşdirilməsi ilə nəticələnən ömürboyu təlimin (öyrənmənin) bütün növləridir. Ömürboyu təhsil üzrə əsas kompetensiyalar (səriştələr) – hər bir şəxsə fərdi inkişaf, cəmiyyətə inteqrasiya olunma və məşğulluq üçün zəruri olan bilik, bacarıq, dəyər, yanaşma, fikir və xarakterik cəhət kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirən, dəyişə bilən çoxfunksiyalı sistemi əks etdirir. Bu kompetensiyalar (səriştələr) təhsilə alana tədris olunan bütün fənlər çərçivəsində icbari təhsil və ya təlimin sonunda kompleks şəkildə qazanılmalı və ömürboyu təhsil prosesinin tərkib hissəsi olaraq gələcək təhsil üçün əsas rolunu oynamalıdır. Ümumilikdə isə əsas kompetensiyalar (səriştələr) dedikdə, məzunun, müəyyən bir təhsil proqramının bitirilməsi nəticəsində əldə olunmalı ən vacib kompetensiyalar (səriştələr) nəzərdə tutulur (Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi, 2018).

1996-cı ildə İƏİT ölkələrinin təhsil nazirlərinin qəbul etdiyi “ömür boyu öyrənmə” (Lifelong Learning, LLL) konsepsiyası mahiyyət etibarilə “hamı üçün təhsil” strategiyasını tamamlayaraq, insanın müasir informasiya-bazar mühitinə adaptasiyasına xidmət edir. Ömür boyu öyrənmə konsepsiyası inkişaf etməkdə olan ölkələr və keçid iqtisadiyyatları üçün xüsusilə önəmlidir, belə ki, bu dövlətlərdə həm ümumilikdə cəmiyyətin, həm də fərdi olaraq hər bir insanın yaşayış mühiti sürətlə dəyişməkdədir (<https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/az/5.pdf>). Ömürboyu Təhsil Memorandumunda yer alan altı əsas çağırışlar aşağıdakılardır: (MEGEP, 2006):

1. Hər kəs üçün yeni bacarıqların inkişafı;
2. İnsan resurslarına daha çox sərmayə qoymaq;
3. Effektiv tədris və təlim metodlarının işlənib hazırlanması;
4. Öyrənməyə verilən dəyəri və onu qiymətləndirmək yollarını inkişaf etdirmək;
5. Hər kəsi ömür boyu öyrənmə ilə bağlı lazımı təlimatla təmin etmək;
6. Ömür boyu öyrənmə imkanlarına əlçatanlığı artırmaqla öyrənməni evə yaxınlaşdırmaq.

Şəkil 1.-ə əsasən Dünya İqtisadi Forumunun 2025-ci il məlumatlarına görə, iş dünyasında dəyər qazanan və itirən bacarıqlar aydınlaşmağa başlayıb. Analitik düşüncə, çeviklik, davamlılıq, yaradıcılıq, süni İntellekt və Böyük Verilənlər, davamlı öyrənməyə maraq, liderlik və empatiya əsas bacarıqlar arasındadır. Proqramlaşdırma, əl bacarıqları və klassik riyazi biliklər kimi bəzi bacarıqlar artıq “prioritetlər” hesab edilmir. Ekoloji məsuliyyət, kibertəhlükəsizlik və dizayn yönümlü düşüncə kimi sahələr gələcəyin yüksələn dəyərləridir. Bu, fərdlər üçün öz istiqamətlərini dəyişmək və şirkətlər üçün təlim və istedad strategiyalarını yeniləmək üçün əla yol xəritəsi təqdim edir (DİF, 2025).

Yetişkin təhsili və ömürboyu öyrənmə yalnız bilik ötürmək deyil, eyni zamanda sosial iştirakçılığı artırmaq, fərdin potensialını reallaşdırmaq və əmək bazarına çevik cavab vermək üçün mühüm bir vasitədir. Kitabda qeyd edildiyi kimi, təhsil yalnız məktəb divarları arasında deyil, həm də ictimai mühitlərdə, iş yerlərində və ailə daxilində baş verən daimi inkişafdır. Zaqatala bölgəsində bu yanaşma, kənd yerlərində yaşayan yetkinlərə və rəsmi təhsili olmayan qadınlara funksional savadlılıq, rəqəmsal bacarıqlar və mikrosahibkarlıq yönümlü təlim proqramlarının qurulmasını əsaslandırmaq üçün istifadə edilə bilər (Güneş, F. & Deveci, T. (2024)).

Həyat boyu öyrənmənin strateji məqsədlərindən biri təhsilin yaşla və formallıqla məhdudlaşdırılmaması, əksinə təhsilin insan həyatının müxtəlif mərhələləri üzrə davamlı və integrasiya olunmuş şəkildə təşkili ilə mümkün olmasıdır. Türkiyə nümunəsində göstərildiyi kimi, həyat boyu öyrənmə üçün yerli mərkəzlər vasitəsilə əlçatanlıq, məlumatlılıq artırma və əlavə peşə bacarıqları təklif olunmaqdadır. Bu prinsiplər UNEC-in Zaqatala filialında yaradılması planlaşdırılan Ömürboyu Təhsil Mərkəzinin təşkilati modelini əsaslandırmaq üçün uyğun gəlir. Təklif edilən model təhsilin formal və qeyri-formal segmentləri arasında körpü rolunu oynaya bilər (Samancı, O. & Ocakçı, E. (2017)).

Ömürboyu təhsil anlayışı ilk dəfə 20-ci əsrin ortalarından etibarən geniş şəkildə müzakirə olunmağa başlasa da, bu yanaşma xüsusilə UNESCO-nun 1996-cı ildə yayımladığı “Delors Hesabatı” ilə beynəlxalq miqyasda daha sistemli şəkildə qəbul edildi. Hesabatda təhsil dörd əsas prinsip əsasında qurulmalıdır: bilməyi öyrənmək, işləməyi öyrənmək, birlikdə yaşamağı öyrənmək və olmağı öyrənmək (Delors et al., 1996). Bu yanaşma təkcə bilik ötürülməsini deyil, həm də insanın fərdi, sosial və peşəkar inkişafını əhatə edən çoxşaxəli bir öyrənmə modelini təklif edir. Başqa bir geniş tətbiq olunan yanaşma kompetensiya əsaslı ömürboyu təhsil modelidir (Competence-Based Lifelong Learning – CBL). Bu modelə görə təhsil sistemi iş dünyasının real ehtiyaclarına cavab verən praktik bacarıqların formalaşdırılmasına fokuslanır. CBL modelləri Avropa İttifaqı ölkələri, Kanada və Cənubi Koreyada tətbiq edilən “təlim nəticələri əsaslı” (outcome-based learning) sistemlərlə sıx əlaqəlidir (OECD, 2019). Bununla yanaşı, community-based learning – icma yönümlü öyrənmə yanaşması da regionlarda tətbiq olunan ömürboyu təhsilin effektiv formalarından biri hesab edilir. Bu modeldə yerli ehtiyaclar, icmanın sosial-iqtisadi strukturu və mövcud resurslar nəzərə alınaraq təhsil təşəbbüsləri formalaşdırılır. Bu xüsusilə kənd və yarımsəhər tipli ərazilərdə – qadınlar, yaşlılar və işsiz gənclər kimi həssas qruplar üçün önəmlidir (Medel-Añonuevo et al., 2001).

Metodologiya

Məqalə UNEC-in Zaqatala filialında ÖTM-nin qurulmasını GZİT analiz formasında təhlil etməklə, ümumilikdə modelin qurulması üçün icra olunacaq işlərin planlaşdırılması aparılaraq hazırlanmışdır.

Cədvəl 1. UNEC-in Zaqatala filialında ÖTM-nin yaradılmasının GZİT təhlili

GÜCLÜ TƏRƏFLƏR (Strengths)	ZƏİF TƏRƏFLƏR (Weaknesses)
UNEC-in Zaqatala filialının mövcud təhsil infrastrukturunu və təcrübəli müəllim heyəti	Ömürboyu təhsilə dair yerli resurs və təcrübənin məhdudluğu
Regionda gənc və işləməyə hazır əhali qruplarının genişliyi	Rəqəmsal bacarıqlar və texnologiya infrastrukturunun qeyri-bərabər paylanması
Ailə, qadın və gənclər təşkilatları ilə əməkdaşlıq potensialı	Mərkəzin fəaliyyətinə dair maliyyə sabitliyinin olmaması
Yerli əmək bazarında bacarıqlı kadrlara tələbat	Regionda ömürboyu öyrənməyə dair sosial şəraيطin zəifliyi
İMKANLAR (Opportunities)	TƏHLÜKƏLƏR (Threats)
Dövlətin 2030 strategiyasında regionlarda təhsil və bacarıqların inkişafına önəm verilməsi	Gənclərin və işsizlərin uzunmüddətli təlimlərə motivasiyasının azlığı
KOBİA, UNDP, Təhsil Nazirliyi və digər qurumlarla layihə əməkdaşlıqları	Regionda qısamüddətli layihələrin dayanıqlı modelə çevrilməməsi riski

GÜCLÜ TƏRƏFLƏR (Strengths)	ZƏİF TƏRƏFLƏR (Weaknesses)
Rəqəmsal təhsilin inkişafı ilə onlayn təlimlərin təşkili imkanı	Pandemiya sonrası sosial təlim tədbirlərinə marağın zəifləməsi
Regionda qadınların və gənclərin ictimai fəallığının artması	Əmək bazarındakı qeyri-formal sektorun öyrənmə ehtiyaclarını əngəlləməsi

Mənbə: Müxtəlif ədəbiyyatlardan və mövcud vəziyyəti dəyərləndirərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəticələri

GZİT təhlili də göstərdi ki, UNEC-in Zaqatala filialı öz akademik resursları və regional yerləşməsi baxımından **lokal öyrənmə mərkəzi** funksiyasını yerinə yetirməyə qadirdir. Lakin bu potensialın reallaşdırılması üçün **idarəetmə sabitliyi, davamlı maliyyələşmə və ictimai maarifləndirmə** əsasdır. Bu tədqiqat əsasında **Delors prinsipləri, kompetensiya əsaslı öyrənmə və icma yönümlü fəaliyyətlər** birləşdirilərək **Zaqatala üçün regional ömürboyu təhsil modeli** təklif olunur.

Cədvəl 2. UNEC-in Zaqatala filialında ÖTM-nin yaradılmasının əsas fəaliyyət istiqamətləri

Fəaliyyətlər	Göstəricilər	Zaman Qrafiki
Təlim ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi	Sorğular, müsahibələr	1-ci ay
Proqram və modul dizaynı	4 modul (İKT, biznes, dil, kənd təsərrüfatı texnologiyaları)	2-3-cü ay
Təlimçilərin cəlbə və hazırlanması	5 yerli təlimçi + 2 xarici ekspert	4-cü ay
Təlimlərin keçirilməsi	100 iştirakçı, 3 ay müddətində	5-7-ci ay
Qiymətləndirmə və hesabat	Hesabat + iştirakçı rəy forması	8-ci ay

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq Cədvəl 3-də qeyd olunan istiqamət və modullarda təlimlərin təşkili məqsəduyğun hesab olunur:

Cədvəl 3. UNEC-in Zaqatala filialında ÖTM-nin əsas modulları

Blok	Mövzu
Peşə və biznes	Sahibkarlığa giriş, biznes planlama, maliyyə savadlılığı
Rəqəmsal bacarıqlar	Ofis proqramları, onlayn platformalarda işləmək, rəqəmsal marketing
Dil bacarıqları	İngilis və rus dili (səviyyələr üzrə)
Müəllim inkişafı	Rəqəmsal dərsliklərdən istifadə, təlim metodikası
Sosial bacarıqlar	Ünsiyyət, təqdimat bacarığı, komanda işi, emosional intellekt

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

UNEC-in Zaqatala filialında ÖTM-nin yaradılması üçün müvafiq donor təşkilatlar, həmçinin Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin dəstəyinə ehtiyac zərurəti yaranmışdır. Bu zərurət ilk növbədə normativ-hüquqi dəstəkdə özünü göstərir. Belə ki, Mərkəzin UNEC-in bir struktur bölməsi kimi rəsmi tanınması üçün ARETN-dən razılıq alınması, təlim proqramlarının dövlət standartlarına və sertifikat tələblərinə uyğunlaşdırılması *mərkəzin verdiyi*

təlimlərin tanınmasını və sertifikatların rəsmi keçərliliyini təmin edə bilər. ARETN həmçinin maliyyə və texniki dəstək, akademik-metodiki dəstək, təlimçilərin hazırlanmasında və regional təşviqatda dəstək ola bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2021). *Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər*. <https://president.az>
2. Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi, (2018). <https://e-qanun.az/framework/39622>
3. Delors, J., et al. (1996). *Learning: The Treasure Within*. Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century. Paris: UNESCO Publishing.
4. Dünya İqtisadi Forumu, 2025 https://reports.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_Report_2025.pdf
5. European Commission. (2020). *European Skills Agenda for sustainable competitiveness, social fairness and resilience*. Brussels.
6. İsmət Şahlar oğlu Qəribov, ÖMÜRBOYU TƏHSİL: MÜASİR CƏMİYYƏTİN TƏLƏBİ VƏ ZƏRURƏTİ, Bakı Qızlar Universiteti Elmi əsərlər Cild 22 №1 2025(61)
7. Medel-Añonuevo, C., Ohsako, T., & Mauch, W. (2001). *Revisiting Lifelong Learning for the 21st Century*. UNESCO Institute for Education.
8. Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi (MEGEP). (2006). Türkiye'nin başarısı için itici güç: Hayat boyu öğrenme politika belgesi. Ankara
9. Güneş, F. & Deveci, T. (2024). *Yetişkin Eğitimi ve Hayat Boyu Öğrenme*, PEGEM Akademi.
10. Samancı, O. & Ocakcı, E. (2017). *Hayat Boyu Öğrenme*, Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi, 12(24), 711–722.
11. OECD. (2019). *Getting Skills Right: Future-Ready Adult Learning Systems*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264311756-en>
12. Osman Samancı, Ebru Ocakcı, Hayat Boyu Öğrenme, Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi, 2017
13. Tuijnman, A., & Boström, A-K. (2002). *Changing Notions of Lifelong Education and Lifelong Learning*.
14. <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/az/5.pdf>

BÖLMƏ 2
REGIONLARDA ELM VƏ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLMƏSİ

Rəqəmsal İnnovasiyaların Əmək Bazarına Strateji Təsirləri

Ayda Arzumanova Aslan qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

E-mail: aydaarzumanova5@gmail.com

Əlaqə: 077-504-03-25

Xülasə

Rəqəmsallaşmanın, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin geniş vüsət aldığı 4-cü sənaye inqilabının müsbət tərəflərinin kifayət qədər çox olduğunu bildirilir. Rəqəmsallaşma müəyyən iqtisadi əməliyyatların yerinə yetirilməsini daha da sürətləndirir ki, bu da öz növbəsində məhsuldarlığın artması ilə nəticələnir. Rəqəmsallaşma prosesi dünyanın müxtəlif ölkələrində eyni vaxtda baş vermir və buna görə də milli iqtisadiyyatların rəqəmsallaşma dərəcəsində müəyyən boşluq var ki, bu da rəqəmsal uçuruma və nəticədə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatdan asılılığının artmasına səbəb olur. Rəqəmsal innovasiyalar – süni intellekt, avtomatlaşdırma, robototexnika, böyük verilənlər, bulud texnologiyaları və s. – bir çox ənənəvi peşələrin yerini dəyişmiş və yeni ixtisaslara ehtiyac yaratmışdır. Məsələn, kütləvi avtomatlaşdırma istehsalat və xidmət sahələrində rutin işlərin azalmasına səbəb olmuş, eyni zamanda rəqəmsal bacarıqlara sahib işçilərə olan tələbi artırmışdır. Rəqəmsal innovasiyaların strateji təsirlərindən biri də təhsil və təlim sisteminin əmək bazarına adaptasiyasını zəruri etməsidir.

Açar sözlər: Avtomatlaşdırma, Texnologiya, Süni intellekt, Əmək bazarı, Rəqəmsallaşma, Kibertəhlükəsizlik.

Ключевые слова: Автоматизация, Технологии, Искусственный интеллект, Рынок труда, Цифровизация, Кибербезопасность

Keyword: Automation, Technology, Artificial Intelligence, Labor Market, Digitalization, Cybersecurity

Giriş

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və tətbiqi müasir əmək bazarında köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə son illərdə rəqəmsallaşma yalnız iqtisadiyyatın texnoloji sferalarını deyil, eyni zamanda əmək münasibətlərini, işçi qüvvəsinin strukturunu və tələb olunan bacarıqları da əhəmiyyətli dərəcədə yenidən formalaşdırır. Bu dəyişikliklər əmək bazarında rəqəmsal innovasiyaların strateji rolunu ön plana çıxarır. Yeni dövrün əmək bazarı texniki biliklərlə yanaşı analitik düşüncə, adaptasiya qabiliyyəti və rəqəmsal savadlılıq tələb edir. Bu səbəbdən də peşəkar hazırlıq proqramları və daimi təhsil imkanlarının genişləndirilməsi vacib hala gəlmişdir.

Rəqəmsallaşma- rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edən cəmiyyətin və ya ölkənin inkişafı və bu texnologiyaların həyatın bütün sahələrinə yayılmasıdır. Bu gün biz bir çox sahədə rəqəmsallaşmanın təsirini görə bilərik. Buna görə də rəqəmsallaşmanın töhfəsi danılmazdır. Bu, həm də ölkənin iqtisadi artımına və ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artmasına töhfə verə bilər. Bu gün rəqəmsallaşmanın əhəmiyyətini dərk edən və bu sahəyə sərmayə qoyan çoxlu böyük brendlər var. Rəqəmsallaşmanın əhəmiyyətini bir çox müxtəlif sahələrdə görmək olar. Əvvəla, rəqəmsallaşma insanların məlumat və məlumatlara daha asan və tez daxil olmasına, bu məlumat və verilənlərdən istifadə edərək daha səmərəli işləməsinə şərait yaradır. Bu, insanlara işlərini daha tez və effektiv şəkildə yerinə yetirməyə imkan verir və beləliklə, onlara daha çox vaxt ayırmağa imkan verir. Rəqəmsallaşma sayəsində bir ölkə dünya bazarlarına daha asan daxil ola və beləliklə,

daha çox ticarət edə bilər (Qurbanov, 2021). Rəqəmsallaşma iş dünyasına müxtəlif yollarla təsir edir. Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, rəqəmsallaşma sayəsində işçilər işlərini daha sürətli və daha səmərəli yerinə yetirirlər. Bu, iş dünyasında məhsuldarlığı artırır. Bundan başqa, rəqəmsallaşma sayəsində iş dünyasındakı məlumatlara daxil olmaq mümkündür. Bu məlumatlardan istifadə etməklə çox daha təsirli və səmərəli iş ortaya çıxır. Bu, iş dünyasında daha keyfiyyətli xidmət və məhsulların təklif olunmasını təmin edir. Rəqəmsallaşmanın bir çox müxtəlif sahələrdə nümunələrini görə bilərik. Bu sahələrə rabitə, təhsil, səhiyyə və ticarət kimi sahələr daxildir. Məsələn, rəqəmsallaşma sayəsində insanlar internet vasitəsilə bütün dünya ilə əlaqə saxlaya bilər və beləliklə, dünyadakı insanlarla daha asan və tez ünsiyyət qura bilərlər. Bundan əlavə, rəqəmsallaşma sayəsində insanlar internet üzərindən təhsil ala bilər və beləliklə, onlar bütün dünyada təhsil proqramlarına daha asan daxil olurlar (Əliyeva, 2022). Rəqəmsallaşma, texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq iş və əmək bazarına böyük təsir göstərir. Müasir işçilər, texnoloji alətləri effektiv istifadə edə bilmək üçün daha yüksək bilik və bacarıqlara sahib olmalıdırlar. Bu, təhsil sisteminin və peşəkar inkişaf proqramlarının yenidən qurulmasını tələb edir. Beləliklə, əmək bazarında rəqəbatlılıq artır, amma eyni zamanda, işçilərin adaptasiya etməsi üçün daha çox imkanlar da yaranır. Nəticə etibarilə, texnoloji irəliləyişlər əmək bazarını həm müsbət, həm də mənfi təsirlərlə üzləşdirir. İş yerlərinin azalması, işsizliyin artması kimi çətinliklər olsa da, yeni iş imkanları və daha yüksək bacarıq tələbləri ilə də qarşılaşırıq. Bu, gələcəkdə əmək bazarının necə inkişaf edəcəyini proqnozlaşdırmağı çətinləşdirir. (Əhmədov, 2018).

Eksperimental hissə

Bu tədqiqatın məqsədi rəqəmsallaşmanın və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin əmək bazarına təsirlərini araşdırmaqdır. Bu tədqiqatda texnoloji yeniliklərin (süni intellekt, avtomatlaşdırma və böyük məlumatlar kimi) əmək bazarına təsirini, yeni iş imkanlarının yaranmasını, həmçinin əmək bazarının adaptasiya proseslərini müəyyənləşdirmək əsas hədəflərdir. Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsirləri: Texnologiyanın sürətli inkişafı müasir cəmiyyətdə dərin dəyişikliklərə səbəb olmuş və iqtisadiyyatın, xüsusilə də əmək bazarının dinamikasını kökündən dəyişdirmişdir. Əsasən süni intellekt, avtomatlaşdırma, böyük məlumatlar (Big Data) və blokçeyn kimi texnologiyalar iqtisadi fəaliyyətlərdə inqilab yaradır. Bu irəliləyişlər yeni peşələrin yaranmasına, ənənəvi iş yerlərinin transformasiyasına və əmək bazarının tələblərinin tamamilə yenidən formalaşmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, texnoloji irəliləyişlər əmək məhsuldarlığını artırır, iş proseslərini optimallaşdırır və müəssisələrə daha az resurslarla daha çox nəticə əldə etməyə imkan verir. Bununla belə, texnologiyanın inkişafı bəzi mənfi təsirləri də gündəmə gətirir. Avtomatlaşdırma bəzi sahələrdə iş yerlərinin azalmasına səbəb ola bilər, bu da işçi qüvvəsinin bacarıqlarını inkişaf etdirmək və texnologiyaya uyğunlaşmaq ehtiyacını artırır. Bu mövzuda aparılan araşdırmalar göstərir ki, texnologiya əmək bazarında həm yeni imkanlar, həm də ciddi çağırışlar yaradır. Bu yazıda texnoloji irəliləyişlərin əmək bazarına təsiri, bu dəyişikliklərin yaratdığı yeni iş modelləri və peşələr, həmçinin bu prosesin mənfi təsirləri və həlli yolları müzakirə olunacaqdır (Məmmədov, 2022). Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsirlərini bir neçə əsas aspektdə nəzərdən keçirə bilərik: İş yerlərinin dəyişməsi və yeni sahələrin yaranması- Rəqəmsallaşma bir çox ənənəvi iş sahələrinin avtomatlaşdırılmasına və ya yox olmasına səbəb olur. Eyni zamanda, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə yeni iş sahələri yaranır. Məsələn, məlumat analitikası, süni intellekt, kibertəhlükəsizlik, və proqramlaşdırma kimi sahələrdə daha çox ixtisaslı işçilərə ehtiyac yaranır. Bu dəyişikliklər insanların iş bacarıqlarını və biliklərini yenidən formalaşdırmağa məcbur edir (Qurbanov, 2021). Avtomatlaşdırma və işçi qüvvəsinin məşğulluğunun azaldılması- Avtomatlaşdırma texnologiyalarının inkişafı, xüsusilə istehsalat və

xidmət sahələrində işçi qüvvəsinin azalmasına səbəb olur. Robotlar və süni intellekt sistemləri insan əməyini əvəz edə bilər, bu da bəzi sektorlarda işsizliyin artmasına yol açır. Məsələn, istehsalat zavodlarında robotların və maşınların istifadə edilməsi, operativ işlərin avtomatlaşdırılması ilə çox sayda insanın iş yeri təhlükə altına girir. İş mühitinin çevikliyi- Rəqəmsallaşma, uzaqdan iş və elastik iş rejimlərinin artmasına səbəb olur. İnternet və bulud texnologiyalarının inkişafı, insanların dünyanın hər yerindən işləməsini təmin edir. Bu, xüsusilə pandemiya dövründə özünü göstərdi, lakin indi çoxsaylı təşkilatlar çevik iş mühitlərinə daha çox diqqət yetirir. İşçilərdən rəqəmsal bacarıqlar tələbi- Rəqəmsallaşma, işçilərdən yeni bacarıqlar tələb edir. Ənənəvi sahələrdə çalışan insanlar, rəqəmsal alətlər və proqram təminatları ilə işləmə bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. IT, proqramlaşdırma, məlumat analitikası və süni intellekt kimi sahələrdə təcrübəsi olan mütəxəssislərə tələbat artır. Əksinə, fiziki əmək tələb edən və ya təkrarlanan işlər daha az tələb olunur. İş şəraitinin və əmək hüquqlarının dəyişməsi- Rəqəmsal iqtisadiyyat və platforma işləri (məsələn, Uber, Deliveroo və s.) əmək müqavilələrinin və hüquqlarının yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Bu növ işlərdə adətən müstəqil işçi statusu mövcuddur, lakin bu da işçilərin hüquqlarının zəifləməsinə səbəb ola bilər. Rəqəmsal iş mühiti həmçinin sosial müdafiə sistemlərinin təkmilləşdirilməsini, həm də əmək qanunvericiliyinin yenilənməsini zəruri edir. Rəqabət və qlobal əmək bazarı- Rəqəmsallaşma, qlobal əmək bazarını daha interaktiv və rəqabətli edir. Onlayn platformalar vasitəsilə işçilər dünyanın istənilən nöqtəsindən təklif olunan işlərə müraciət edə bilər, bu da yerli bazarlarda əmək haqqının artmasına və ya azalmasına səbəb ola bilər. Bu eyni zamanda, inkişaf etmiş ölkələrdə daha ixtisaslı işçilərin, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə daha ucuz əmək qüvvəsinin istifadəsini asanlaşdırır. İş yerində süni intellekt və analitika istifadəsi- Rəqəmsal alətlər və süni intellekt işçilərin məhsuldarlığını və iş keyfiyyətini artırmaq üçün istifadə edilir. Məsələn, avtomatik verilənlər bazası analizi, müştəri dəstəyi chatbotları və s. işçilərin gündəlik iş yükünü azaldır və daha çox strateji qərarlar verməyə imkan yaradır. Lakin bu, bəzi iş növlərinin avtomatlaşdırılmasına və insan işçilərin yerini almasına səbəb ola bilər. Təhsil və innovativ öyrənmə imkanları- Rəqəmsallaşma, təhsil sahəsini də dəyişdirir. İnternetdəki kurslar, onlayn təlimlər və virtual mühitlər sayəsində insanlar asanlıqla yeni biliklər əldə edə bilər. Bu, əmək bazarına daxil olan işçilərin daha yaxşı təhsil almasına və dəyişən tələblərə uyğunlaşmasına imkan verir. Rəqəmsallaşma əmək bazarına mühüm təsir göstərir və iş yerlərinin təbiətini dəyişir. Bu dəyişikliklər həm yeni imkanlar yaratmaqda, həm də mövcud iş növlərini təhdid etməkdədir. İşçilər və işəgötürənlər üçün rəqəmsal bacarıqların artırılması və əmək bazarının yeni tələblərinə uyğunlaşmaq vacibdir.

Cədvəl 1. Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsirləri

İş yerlərinin dəyişməsi və yeni sahələrin yaranması
Avtomatlaşdırma və işçi qüvvəsindən istifadənin azaldılması
İş mühitinin çevikliyi
İşçilərin rəqəmsal bacarıqlarına yüksək tələb
İş şəraitinin və əmək hüquqlarının dəyişməsi
Rəqabət və qlobal əmək bazarına çıxış
İş yerində süni intellekt və analitika istifadəsi
Təhsil və yenilikçi öyrənmə imkanları

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Texnoloji irəliləyişlər, müasir dövrdə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın əsas motorlarından biri halına gəlib. Bu irəliləyişlər, xüsusilə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə özünü göstərir. İş dünyasında avtomatlaşdırma, süni intellekt və robotlaşdırma kimi yeniliklər, əmək bazarının dinamikasını köklü şəkildə dəyişdirir. Bu dəyişikliklər, iş yerlərinin yaranması və itirilməsi, işçi qüvvəsinin tələbləri və peşəkar bacarıqların inkişafı kimi bir çox sahədə əhəmiyyətli təsirlərə malikdir. Dövlətlər və təşkilatlar, texnoloji inkişaf etdirərək, əmək bazarında düzəlişləri təmin etmə və işçiləri yeni bacarıq və peşələrə hazırlamalıdırlar. Bununla yanaşı, sosial ədalətin qorunması və gəlirsizliyin əldə edilməsi üçün innovativ və dinamik siyasətlər tətbiq edilməsi. Bu yanaşmalar, texnologiyanın iş bazarına olan təsirli artımın istiqamətlərini daha da artıracaq və yeni iqtisadi imkanların yaranmasına şərait yaradıb. Texnoloji irəliləyişlər əmək bazarına bir sıra təsirlər göstərir. Avtomatlaşdırma və süni intellekt, iş yerlərinin azalmasına səbəb ola bilər, lakin eyni zamanda yeni iş imkanları da yaradır. Yeni ixtisasların tələbi artır, bu da işçilərin daha çevik və adaptiv olmalarını tələb edir. İqtisadi bərabərsizlik də bir problem olaraq ortaya çıxır, çünki yüksək ixtisaslı işçilər daha çox fayda əldə edir. Bununla yanaşı, işin mahiyyəti dəyişir və yaradıcılıq, problem həll etmə və sosial bacarıqlar daha önəmli olur. Nəticədə, bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün işçilərin və müəssisələrin yeni bacarıqları inkişaf etdirməsi vacibdir (Əhmədov, 2018).

Təkliflər

1. Təhsil və bacarıqların artırılması – İşçilərin rəqəmsal texnologiyalara uyğunlaşması üçün ixtisaslandırma kursları və peşə təlimləri təşkil edilməlidir.
2. Dövlət siyasətinin yenilənməsi – Rəqəmsal transformasiyanın təsirlərini azaltmaq üçün yeni qanunvericilik aktları və sosial müdafiə tədbirləri hazırlanmalıdır.
3. İş bazarında balansın qorunması – Avtomatlaşdırılan sahələrdə işsizliyin qarşısını almaq üçün yeni iş yerləri açılmalı və mövcud işçilərə alternativ imkanlar yaradılmalıdır.
4. Startap və innovasiya ekosisteminin gücləndirilməsi– Yeni texnologiyalarla bağlı startapların dəstəklənməsi və rəqəmsal sahədə innovativ layihələrin təşviq edilməsi zəruridir.

İstinadlar

1. Əhmədov, M. (2018). *Texnoloji inkişafın əmək bazarına təsiri*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. (səh. 120-145)
2. Əhmədov, N. (2018). *Texnologiyanın inkişafı və işsizlik riski*. Gəncə: İqtisadi Forum Jurnalı.
3. Əliyev, N. (2020). *Rəqəmsal iqtisadiyyat və əmək bazarının transformasiyası*. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti Nəşriyyatı. (səh. 75-100)
4. Əliyeva, S. (2022). *Rəqəmsal transformasiya və əmək bazarına təsirləri*. Bakı: İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi.
5. Məmmədov, A. (2022). *Rəqəmsal iqtisadiyyat və onun sosial aspektləri*. Bakı: İqtisadiyyat İnstitutu.
6. Quliyev, H. (2021). *Rəqəmsal dövrün əmək bazarına təsiri: Azərbaycanda vəziyyət və perspektivlər*. Bakı: Şərq Qərb Nəşriyyatı. (səh. 99-130)
7. Qurbanov, R. (2021). *Rəqəmsallaşma və onun iqtisadi təsirləri*. Bakı: Elm və Təhsil.

FİRUDİN BƏY KÖÇƏRLİ YARADICILIĞININ AZƏRBAYCAN TƏHSİL İNKİŞAFINDA ROLU

Ayşən Nəbi qızı Məmmədova
Mingəçəvir Dövlət Universiteti magistrantı
Fil.e.d., prof. Cəil Fərəh Cabbar qızı
Əlaqə: 503353048

e-mail: abdurahmanova.aysen1111@gmail.com

Xülasə

Firudin bəy Köçərli pedaqogikaya mütərəqqi və humanist yanaşması ilə Azərbaycan təhsilinin inkişafının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. O, ənənəvi dini məktəblərdən dünyəvi, Qərb tipli təhsilə keçidi dəstəkləyərək təhsilin müasirləşdirilməsini qətiyyətlə müdafiə edirdi. Onun söyləri təbiət elmləri, tarix və ədəbiyyat da daxil olmaqla daha geniş kurikulumun daxil olduğu məktəblərin yaradılmasına töhfə verdi. Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi və sənədləşdirilməsində öncülük edən Azərbaycan dilinin təhsildə əhəmiyyətini də vurğulayıb. Onun yaradıcılığı milli ədəbiyyatın məktəb kurikulumlarında əhəmiyyətini gücləndirərək onu şagirdlərin təhsilinin mühüm hissəsinə çevirdi. Köçərlinin yaradıcılığının əsas cəhəti onun humanist tədris metodlarını müdafiə etməsi idi. O, davamlı olaraq cismani cəzaya qarşı çıxdı və sərt nizam-intizamı tənqid edərək, təhsilin mehribanlıq, hörmət və qarşılıqlı etimada əsaslanmasını müdafiə etdi. O hesab edirdi ki, müəllimin rolu şagirdləri qorxu və ya cəza ilə deyil, qayğı və anlayışla tərbiyə etməkdir. Köçərlinin qadınların təhsilinə verdiyi töhfələr də əsaslı idi, çünki o, hamı tərəfindən qəbul edilmədiyi bir vaxtda qızların formal məktəbə çıxışını dəstəkləmişdir.

Açar sözlər: *Firudin Bəy Köçərli, yaradıcılıq, Azərbaycan, təhsil*

Keywords: *Firudin Bey Kocharli, creativity, Azerbaijan, education*

Əsas Hissə

Firudin bəy Köçərli 19-cu əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatına və pedaqoji fikrinə misilsiz xidmətləri olan görkəmli ziyalı idi. Onun 35 ili əhatə edən ədəbi-maarif irsi onun milli maarifçiliyə dərin bağlılığını əks etdirir. Onun diqqətəlayiq əsərləri arasında “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı”, “Mirzə Fətəli Axundov”, “Uşaqlara hədiyyə” və məşhur ikicildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ni göstərmək olar. Bundan əlavə, o, qadın hüquqları, sülh və təhsilin inkişafı kimi mövzulara toxunan ədəbiyyat, pedaqogika, sosial problemlər və mədəni tərəqqi ilə bağlı çoxsaylı dərin məqalələr müəllifidir. 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Köçərli öz xalqının sədaqətli müdafiəçisi, onun intellektual və sosial inkişafı üçün çalışırdı [Qasımova L.Mahmudova R.2012]. O, publisist yazılarında ardıcıl olaraq cəmiyyəti cəhalətdən xilas etməyə, tərəqqiyə aparan yolları işıqlandırmğa çalışırdı. O, Azərbaycanda təhsilin acınacaqlı vəziyyətini etiraf edərək, xüsusən Qazax, Gəncə, Şirvan və Qarabağ kimi bölgələrdə savadsızlığın geniş yayılmasından təəssüfləndiyini bildirib. O, dərin təəssüf hissi ilə vurğuladı ki, hətta böyük şairlər Molla Pənah Vəqif və Molla Vəli Vidadinin vətəni Qazaxda belə az adam türkcə düzgün yazı və quruluşa malik məktub yazı bilər. Köçərli qəti şəkildə inanırdı ki, bu böhrandan çıxmaq üçün çoxsaylı məktəblərin yaradılması və səriştəli pedaqoqların hazırlanması tələb olunur. O, pedaqoji islahatların qabaqcıllarından biri kimi təhsil sisteminin müasirləşdirilməsini israrla müdafiə edirdi. O, ənənəvi məktəblərin köhnəlmiş üsullarını tənqid edib, müasir əxlaq və təhsil standartlarının qəbul edilməsinə çağırıb. Onun amansız söyləri Azərbaycan təhsilində mütərəqqi islahatların

əsasını qoymuş, gələcək nəsillərin maariflənməsinə həsr olunmuş nüfuzlu bir mütəfəkkir kimi irsini təmin etmişdir.

Firudin bəy Köçərli Azərbaycanda təhsilin müasirləşdirilməsinin görkəmli tərəfdarı olub, dünyəvi, mütərəqqi təlim metodlarının təbliğində mühüm rol oynayıb. Onun baxışı təhsilin müasir elmi, mədəni və fəlsəfi irəliləyişlərə uyğun olaraq təkamül etməli olduğuna inamdan irəli gəlirdi. Köçərli ilk növbədə İslam təlimlərinə diqqət yetirən və çox vaxt praktiki, real dünyada tətbiqləri olmayan ənənəvi dini təhsil sisteminin məhdudiyyətlərini dərk edirdi. O, dini məktəblərdən (mədrəsələrdən) daha geniş tədris proqramı təklif edən dünyəvi qurumlara keçidin güclü tərəfdarı idi. Köçərli Qərb təhsil sistemlərindən nümunə götürülmüş üsul-i-cədid məktəbləri kimi tanınan yeni üsullu məktəblərin yaradılmasına fəal dəstək verirdi [Seyidov Ə.R.1987.]. Bu məktəblər təkcə dinşünaslığı deyil, həm də təbiət elmləri, tarix, ədəbiyyat və xarici dillər kimi fənləri özündə birləşdirərək, şagirdlərə daha hərtərəfli və müasir təhsil verirdi. Köçərlinin dünyəvi təhsili təbliğ etməsi təkcə akademik məzmunla bağlı deyil, həm də əhali arasında mütərəqqi düşüncə tərzinin təşviqi ilə bağlı idi. O, inanırdı ki, tələbələr daha müxtəlif və əhatəli kurikulumla cəlb etməklə, onlar dəyişən dünya ilə daha yaxşı tanış olacaq, Azərbaycan cəmiyyətinin daha geniş intellektual və sosial inkişafına töhfə verəcəklər. Onun müasir təhsilin təşviqində gördüyü işlər gələcək nəsillərin tənqidi təfəkkürə, yaradıcılığa və dini doqmadan kənar biliklərə yiyələnməyə vurğu edən təhsildən bəhrələnməsinin əsasını qoydu. Bu səyləri ilə Köçərli Azərbaycanın intellektual müasirləşməsinə mühüm töhfələr vermiş, daha dinamik və gələcəyə hesablanmış təhsil sisteminə zəmin yaratmağa kömək etmişdir.

Firudin bəy Köçərli A.Şaiqin 1917–1918-ci tədris ili üçün tərtib etdiyi “Ana dili” proqramını yüksək qiymətləndirmiş, onun səmərəliliyini yüksək qiymətləndirmişdir. O, Şaiqə yazıb: “Əgər siz həmin proqram əsasında dərs deyirsinizsə, tələbələriniz kursu bitirəndə azərbaycanca yaxşı təhsil almalıdırlar. Mənim də buna şübhəm yoxdur”. Köçərli, xüsusən 1905-ci ildə yazdığı “Yeni kurikulum” məqaləsində qeyri-rus xalqlarının ibtidai məktəblərinin kurikulumunu da təhlil və tənqid etmişdir [6.<https://edu.gov.az/en/news-and-updates/page/59>]

J. O, 1880 və 1905-ci illərin kurikulumlarına ana dilinin əsas fənn kimi daxil edilməsini təqdir etsə də, 1905-ci il kurikulumunda yeniliklərin olmamasına görə tənqid edib, onun 1880-ci ildə tərtib edilmiş proqramdan çox az fərqləndiyini qeyd edib. O hesab edirdi ki, xarici dilləri, xüsusən də rus dilini öyrənmək tələbələrə başqa xalqların ziyalılarının və pedaqoqlarının ideyaları ilə məşğul olmağa imkan verir. O, birinci dərs ilinin ikinci yarısında rus dilini ana dili ilə eyni vaxtda öyrənməyə imkan verən kurikulumun qərarını bəyəndi. Bundan əlavə, Köçərli məktəblərin əvvəlki bir sinifli, üç qruplu struktur əvəzinə iki və dörd qruplu sistemlərə yenidən qurulmasını dəstəklədi. Bununla belə, o, kurikulumun ümumi strukturunu, xüsusən də onun praktiki tətbiq olunmamasını tənqid edirdi. Köçərlinin ən sərt tənqidlərindən biri də birinci tədris ilində leksika dərslərinə həddindən artıq diqqətin yönəldilməsi olub. O, əsas obyekt adlarına və təsvirlərinə bütün bir ay sərf etməyin nəinki səmərəsiz, həm də zərərli olduğunu iddia edirdi, çünki bu, tələbələrin işdən uzaqlaşmasına və səmərəsiz sinif müzakirələrinə səbəb olur. O, şagirdləri sinif əşyaları və məktəb qaydaları ilə tanış etmək üçün iki və ya üç gün kifayət edəcəyini söylədi. Daha önəmlisi, o, şagirdləri məktəbə getdikləri ilk gündən mənalı öyrənmə fəaliyyətlərinə cəlb etməyin zəruriliyini vurğulayaraq, bunu etməməyin onların həvəsini zəiflədə, müəllimlər və şagirdlər arasında münaqişələri artırma və nəticədə məktəbin nüfuzunu aşağı sala biləcəyini vurğuladı [<https://qerbiazerbaijan.com/en/science-and-education-in-western-azerbaijan/>]. Köçərli tədris ilinin birinci yarısının sonuna kimi şagirdlərin oxuyub yaza bilməsini təmin edərək, ana dilində savad hazırlığına dərhal başlamağı müdafiə etdi. Bundan əlavə, o, kurikulumda aid problemləri,

xüsusən də tələbələrin yaşını və anlama səviyyələrini nəzərə almayan ilahiyyat dərslərinin həddən artıq yüklənməsini vurğuladı. Həll yolu kimi o təklif etdi ki, dördüncü tədris ilində qrammatika təlimatı tətbiq edilsin, qrammatik qaydalar yazı işləri ilə gücləndirilsin. Köçərli öz tənqidi və tövsiyələri ilə təhsilə mütərəqqi və tələbə mərkəzli yanaşma nümayiş etdirərək, hərtərəfli təhsil sisteminin formalaşdırılmasının əsas elementləri kimi səmərəliliyi, fəallığı və linqvistik inkişafı vurğulamışdır.

Firudin bəy Köçərlinin təhsil sahəsindəki fəaliyyəti tədris metodlarından kənara çıxaraq, təhsil proqramlarının strukturuna və məzmununa qədər uzanırdı. O, təhsilin uğuru üçün yaxşı təşkil olunmuş və effektiv kurikulumun vacib olduğunu başa düşərək kurikulumların hazırlanması ilə dərindən məşğul olurdu. Köçərlinin pedaqoji fəaliyyəti 1885-1886-cı illərdə başlamış və 1886-cı ildə İrəvanda gimnaziyada dərs deyərək artıq gimnaziyanın aşağı siniflərində Azərbaycan dilinin tədrisi də daxil olmaqla tədris proqramlarının yaradılması üzərində işləyirdi. Köçərlinin kurikulumun hazırlanmasına yanaşması onun təhsilin müxtəlif mərhələlərində tələbələrin ehtiyaclarını dərindən dərk etməsinə əsaslanırdı. O, iddia edirdi ki, hər bir yaş qrupunun öz xüsusi qabiliyyətlərinə və idrak inkişafına uyğunlaşdırılmış kurikulumla malik olmalıdır. O, aydın didaktik prinsiplərə malik proqramları dəqiqliklə tərtib edərkən, məzmunun təkcə yaşa uyğun deyil, həm də elmi cəhətdən əsaslandırılmış, sistemli və tələbələr üçün cəlbədiciləşdirici olmasını təmin edən bu baxış onun işinə rəhbərlik edirdi. Məsələn, Köçərli Azərbaycan dili proqramında tələffüz və yazılması asan hərflərdən başlayaraq sintetik tədris metodunu vurğulayırdı. O, şagirdləri yeni hərfləri artıq öyrəndikləri oxşar hərflərlə müqayisə etməyə təşviq edən, müxtəlif səslər və hərflər arasındakı əlaqəni anlamağa kömək edən tapşırıqlar hazırladı. Onun diqqəti sadəcə mürəkkəbə doğru tədricən öyrənmə prosesinə və şagirdlərin materialı səmərəli şəkildə mənimsəməsinə təmin etməyə yönəlmişdi. Bu induktiv yanaşma, əsaslardan başlayaraq daha mürəkkəb anlayışlara qədər, daha yaxşı yadda saxlamağa və başa düşməyə imkan verdi. Köçərlinin pedaqoji fəlsəfəsi də həm təhsilin, həm də tərbiyənin vacibliyini vurğulayırdı. O, 1905-ci ildə yazdığı “İrəvan quberniyasının dövlət məktəblərinin müəllim-bəylərinə müraciət” məqaləsində gənc nəslin formalaşmasında müəllimlərin mənəvi və intellektual məsuliyyətini vurğulayır, onları şagirdləri üçün tərbiyəli və nizam-intizamlı mühit yaratmağa çağırırdı

3(https://en.wikipedia.org/wiki/Firidun_bey_Kocharli). Köçərli öz işi ilə təkcə biliklərin mənimsənilməsinə deyil, həm də tələbələrin şəxsi inkişafına və etik inkişafına yönəlmiş müasir, tələbə mərkəzli kurikulumların əsasını qoyub.

Firudin bəy Köçərli təhsilə humanist və mütərəqqi yanaşmaların güclü tərəfdarı olub, dövründə adi olan sərt, cəza üsullarına qarşı çıxıb. O, davamlı olaraq uşaqları fiziki cəzalandırma praktikasına qarşı çıxış etdi, xüsusən də cismani cəzanın tez-tez nizam-intizam üçün qanuni vasitə kimi göründüyü ənənəvi tədris metodları kontekstində. Köçərli bu cür üsulları həm fərdi uşağa, həm də bütövlükdə cəmiyyətə çox zərər vuran üsul hesab edirdi. Köçərli yazılarında tez-tez tələbələrə fiziki güc tətbiq edən mollaları, xüsusən də heç bir günahı olmayanları tənqid edirdi. O, belə davranışın dağıdıcı nəticələrini qeyd edərək, bu cür cəzalandırılan uşaqların kobud, düşmənçilik, həmyaşıdlarından uzaqlaşdıqlarını izah edib. Köçərli iddia edib ki, bu cür zorakılıq üsulları uşaqların mənəvi inkişafına zərbə vurmaqla yanaşı, həm də nifrət və inamsızlıq mühitini aşılayır və nəticədə “dəhşətli cinayətkarların” yaranmasına gətirib çıxarır. O hesab edirdi ki, uşağın inkişafının açarı qorxu deyil, müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı hörmət, mehribanlıq və inamdır. Köçərli vurğuladı ki, effektiv təhsil texniki biliklərdən daha çox tələb olunur; qayğı, sevgi və emosional zəka tələb edirdi. O, ən itaətsiz uşaqların belə səbir və anlayışla islah oluna biləcəyini vurğuladı. Köçərli üçün müəllimin rolu cəzalandırıcı yox, bələdçi və məsləhətçi kimi, uşaqların

töhmət qorxusu olmadan öz fikirlərini və narahatlıqlarını ifadə etmək üçün təhlükəsiz hiss etdikləri bir mühit yaratmaq idi [8.<https://www.ada.edu.az/en/news/362-ada-university-initiative-manifesto-of-a-teacher-and-an-educator>]. O, həmçinin cəzanın təhlükələri barədə xəbərdarlıq edərək, bunun hiylə, qəzəb və kin-küdurətə gətirib çıxardığını və bunun təhsil prosesinə daha da xələl gətirdiyini bildirib. Onun təhsillə bağlı fikirləri bu gün də aktuallığını qoruyan peşəkar və etik prinsiplərdə dərin kök salmışdır. Köçərlinin təhsilə baxışı müasir pedaqoji təcrübələri formalaşdırmağa davam edən mərhəmət, qarşılıqlı hörmət və səmimiyyətdən ibarət idi. Onun Azərbaycan təhsilinə verdiyi töhfələr tələbələrin intellektual inkişafı ilə yanaşı, emosional və əxlaqi rifahını ön planda tutan tədrisə daha düşünülmüş, humanist yanaşmanın təşviqində mühüm rol oynamışdır.

Firudin bəy Köçərli hesab edirdi ki, pedaqoji sahəni könüllü seçmiş hər bir xalq müəllimi özündə bir neçə vacib keyfiyyətləri özündə cəmləşdirməlidir: zəka və bilik, güclü iş əxlaqı, ədalətlik, uşaqlara sevgi və qayğı ilə yanaşmaq bacarığı. Köçərlinin fikrincə, təhsilin və tərbiyənin uğuru daha çox müəllimin şagirdlərə ədalətli və düşüncəli münasibətindən asılıdır. Müəllim öz borcunun müqəddəs mahiyyətini dərk etməli, qayğı ilə, fədakarlıqla, mərhəmətlə yorulmadan çalışmalıdır[https://www.esd-conference.com/upload/program/Program_ENG_ESD_Conference_Baku_2021.pdf]. Onlar öz davranışları və hərəkətləri ilə şagirdlərə xeyirxahlıq aşılmalı, onları dəyərli biliklərlə zənginləşdirməli, onlarda zəhmətə məhəbbət bəsləməli, böyüklərə hörmət etməyi öyrətməlidirlər. Beləliklə, şagirdlər yalnız müəllimlərinə heyranlıq duymayacaq, həm də cəmiyyətin hörmət və minnətdarlığını qazanacaqlar. Köçərli vurğulayıb ki, hər bir xalqın gələcəyi onun ən qiymətli intellektual və mənəvi sərvəti olan insanların düzgün təhsil və tərbiyəsindən asılıdır. O, savadlı, düşüncəli və ağıllı fərdlərə təcili ehtiyac olduğunu dərk edirdi, müəllimlər onların əsas bələdçisi kimi xidmət edirdi. Bununla belə, o, həvəsiz müəllimləri sərt tənqid edib və öz peşələrinə sadəcə gündəlik bir vəzifə kimi baxıb. O, həm özlərini, həm də tələbələrini uğursuzluğa düçar edən “natamam” müəllimlər – kor və cahillər adlandırırdı. Köçərlinin fikrincə, əsl pedaqoqlar heç vaxt ilkin olaraq əldə etdikləri biliklərlə kifayətlənməməlidirlər; əvəzində onlar davamlı olaraq öz intellektual üfüqlərini genişləndirməli, müasir inkişaflardan xəbərdar olmalı və daim özünü təkmilləşdirməklə təcrübələrini zənginləşdirməlidirlər. Köçərli xəbərdarlıq edib ki, öz şəxsi yüksəlişinə laqeyd yanaşan, mütaliyəyə həvəsi olmayan müəllimlər istər-istəməz həyatdan geri qalır, sıradan və ruhsuz simalara çevrilirlər.

Ədəbiyyat

- 1.Seydov Ə.Y. “Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən”, Bakı, 1987.
- 2.Qasımova L., Mahmudova R. “Pedaqogika”, Bakı, 2012.
- 3.https://en.wikipedia.org/wiki/Firidun_bey_Kocharli
- 4.<https://files.preslib.az/projects/shusha/en/c1.pdf>
- 5.<https://qerbiazərbaycan.com/en/science-and-education-in-western-azerbaijan/>
- 6.<https://edu.gov.az/en/news-and-updates/page/59>
- 7.<https://adafund.az/en/ourstory/>
- 8.<https://www.ada.edu.az/en/news/362-ada-university-initiative-manifesto-of-a-teacher-and-an-educator>
- 9.https://www.esd-conference.com/upload/program/Program_ENG_ESD_Conference_Baku_2021.pdf

Zaqatala filialında İngilis dilinin tədrisində hansı müasir metodlardan istifadə etmək olar?

Balayeva Aytən Ramazan qızı
ADİU-nun Zaqatala filialının müəllimi
E-mail: chingiz09@mail.ru
Əlaqə nömrəsi-055-284-85-02

Açar sözlər: Təlim prosesi, mənimsəmək, xarici dilin tədrisi, nitq vərdişləri, müasir təlim metodları.

Key words: Learning process, mastering, teaching a foreign language, speech habits, modern teaching methods.

Ключевые слова: Процесс обучения, усвоение, обучение иностранному языку, речевые навыки, современные методы обучения.

Xülasə

Məqalədə Müasir dövrdə dünyaya integrasiya etmək, dünyagörüşünü formalaşdırmaq, müxtəlif ölkələrin mədəniyyətinə yiyələnmək və ətrafını genişləndirmək üçün bir və ya bir neçə xarici dil bilmək bacarığı zəruri məsələlərdən olduğu vurğulanır və xüsusən də ingilis dilinin tədrisində istifadə olunan innovativ metodlardan bəhs edilir. Bu dili öyrənənlərin ehtiyac və tələbatlarının köklü dərəcədə dəyişməsinə təsir edən əsas faktorlardan biri ingilis dilinin beynəlxalq aləmdə rolunun olduqca artmasıdır. Bildiyimiz kimi indi ingilis dilini mənimsəyən insanların böyük bir qismi bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmağı qarşılarına əsas məqsəd kimi qoyurlar. Qlobal ünsiyyət vasitəsi olması onun kommunikativ formada aşılmasını tələb edir və hazırda ingilis dilindən qısa müddətdə səmərəli şəkildə istifadə etmək bacarığı diqqət mərkəzində saxlanılır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemində integrasiya prosesində olan respublikamızda xarici dillərin, o cümlədən də ingilis dilinin tədrisində vacib islahatlar aparılır. Bu islahatlar əsasən təhsilin məzmunu, forması, dillərin öyrədilməsində istifadə olunan təlim metodları, tələbə-müəllim əlaqələri, dərs prosesində müəllimin və şagirdin rolu və digər sahələri əhatə edir, məqalədə bu kimi məsələlərdən bəhs edilir.

Müasir dövrdə bütün dünyada qlobal ünsiyyət dili ünvanını almış ingilis dilini müxtəlif məqsədlərlə mənimsəyən insanların sayı günü-gündən artmaqda davam edir. Bu dili öyrənənlərin ehtiyac və tələbatlarının köklü dərəcədə dəyişməsinə təsir edən əsas faktorlardan biri ingilis dilinin beynəlxalq aləmdə rolunun olduqca artmasıdır. Bildiyimiz kimi indi ingilis dilini mənimsəyən insanların böyük bir qismi bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmağı qarşılarına əsas məqsəd kimi qoyurlar. Qlobal ünsiyyət vasitəsi olması onun kommunikativ formada aşılmasını tələb edir və hazırda ingilis dilindən qısa müddətdə səmərəli şəkildə istifadə etmək bacarığı diqqət mərkəzində saxlanılır. (Benser.D.A 2010)

Bildiyimiz kimi, ingilis dilinin tədrisindən bəhs edərkən, sadəcə, qayda və strukturlar, yəni lingvistik vahidlər deyil, həmçinin digər amillər də diqqət mərkəzində tutulmalıdır. Xarici dil öyrənənlər dili bilməklə bərabər, həmin dilin mədəniyyətini də dərinlən öyrənməlidir. Məlumdur ki, dil və mədəniyyət bir- biri ilə qarşılıqlı vəhdət təşkil edir və dil mədəniyyətdən kənarda mövcud ola bilməz. Ümumiyyətlə, xarici dillərin tədris edilməsi bir-birindən fərqli mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynayır. Buna görə də demək olar ki, xarici dilin tədrisi ilə mədəniyyətlər arasında olduqca mühüm bir əlaqə mövcuddur. Xarici dil dərsləri müxtəlif mədəniyyətlərin müqayisəsi,

kəşiməsi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət modelini öyrədən mühit kimi də dəyərləndirilə bilər. Xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində mənimsənilən hər bir yeni söz və ya ifadə fərqli bir mədəniyyəti göstərir. Beləliklə, tədris edilən hər yeni söz və anlayışın kökündə milli şüur dayanır (1 “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” elmi konfrans 2017).

Beynəlxalq ünsiyyət dili olan ingilis dilini qrammatik-tərcümə metodu ilə mənimsəyən tələbələr bildirirlər ki, dilin öyrədilməsi və öyrənilməsi prosesi öyrənənlər üçün sıxıcı, onların maraq dairələrinə uyğun olmayan dərslərinin öyrədilən dildən ana dilinə tərcümə edilməsi, lingvistik vahidlərin təcrid edilmiş formada öyrədilməsi, sonsuz qrammatik qaydaların əzbərlənməsi halında həyata keçirilirdi (M.M'mm'dov 2005). Bununla yanaşı, ilk baxışdan sıxıcı və olduqca lazımsız görünən bu metod vasitəsilə dili mənimsəyən tələbələr onlarda ingilis dili sahəsində lazımı qədər bilik və qabiliyyətlərin olmasını və bu üsulla öyrənilmiş bilik və qabiliyyətlərin onlara dildən funksional-yönümlü formada faydalanmağa, öyrənilən dildə aydın danışmağa, yazmağa, oxumağa və eşidib- anlamğa şərait yaratdığını vurğulayırlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin bu metodla aşılındığı halda, ingilis dilini mənimsəyən tələbələr dil daşıyıcılarına xas olmayan keyfiyyətə sahib olur. Dil kurslarında və ya fakültələrində ingilis dilini ixtisas dili kimi mənimsəyən tələbələrdə kommunikativ qabiliyyətlərin yüksək dərəcədə inkişaf etdirilməsi üçün onların yerli dil daşıyıcıları ilə real ünsiyyət prosesinə fəal şəkildə qoşulmaları vacibdir. (Tisher A 2001)

Yalnız bu yol vasitəsilə yerli dil daşıyıcılarına xas olan danışq və kommunikasiya bacarıqlarına sahib olmaq mümkündür (Qəribova M,N 2012). Ancaq onu da vurğulamaq lazımdır ki, qrammatik-tərcümə üsulu ilə vacib, əsas və təməl biliklərə yiyələnməklə, sonrakı mərhələlərdə kommunikativ qabiliyyətlər formalaşır və inkişaf etdirilir. (D.Karakuzular 2013)

Xarici dil üzrə tədqiqatçılar qrammatik-tərcümə metodu ilə dilin vacib aspektləri olan qrammatika, leksika və fonetikanın tədrisində səmərəli nəticələrin əldə edilməsinin mümkün olduğu halda ingilis dilini tədris edən müəllimlərin qrammatik-yönümlü metoddan imtina edərək kommunikativ- yönümlü metodu üstün tutmalarının səbəbini araşdırmışlar. Belə ki, kommunikativ yanaşmanın əsasında duran kommunikativlik, interaktivlik və tələbəyönümlülük prinsiplərini üstün tutan mütəxəssislər və müəllimlər belə fikirləşirlər ki, tədris edilən xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin öyrədilməsində əsas məqsəd tələbələrə kommunikativ bacarıqların aşılmasıdır. Belə olmadıqda lingvistik vahidlərin öyrənilməsi prosesi tamamilə mənasız və nəticəsiz olaraq qalır (Littwood 1981).

Bundan başqa, filialda İngilis dilinin öyrənilməsi üçün aşağıdakı metodlardan da istifadə etmək mümkündür:

- -pulsuz danışq kursları,conversationlar
- -həftədə bir gün bir mövzu ətrafında debat
- -team work
- -əyləncəli quizlər,Kahoot və s.

Xarici dilin öyrədilməsində müasir təlim dedikdə, tədris zamanı müəllimin sərgilədiyi pedaqoji ustalıq, qabiliyyət nəzərdə tutulur. Müəllim dərslərdə lazımı şərait yaradıb tələbələrin individual mühakimələrinə müəyyən vaxt ayırırsa, tədris edilən hər mövzunun formasına uyğun priyomlardan, fəallıq və interaktivliyin təmin edilməsindən, tədqiqat suallarından istifadə edərsə, demək olar ki, o, dərsləri innovativ tələblər əsasında qurmağı bacarır. (H.M.Kaw 2016)

Aşağıda sadalanan bir çox metodlar da günümüzdə İngilis dilinin tədrisini asanlaşdırmaqdadır:

- movie time izləyərək və dinləyərək kağızda fill the blanks
- açıq havada discussion ,çay və kofe ilə ingiliscə söhbət

- interaktiv oyunlar
- competitive competitions
- müəyyən bir story books-dan kiçik bir hissəni səhnələşdirmək,canlandırmaq
- vocabulary artması üçün öz həyat hekayəmizə aid cümlələr qurmaq "make up sentences"

Hal-hazırda interaktiv dərş prosesi elə qurulmalıdır ki, uşaqqlar yeni biliyi tədqiqat üsulu ilə əldə etsin. Bu dərş prosesində tələbələr qrup və cütlərlə iş formasında məsələnin həlli üsullarına aid tədqiqata yönəldilir, qrup üzvləri axtarış nəticəsində tapılmış məlumatları işçi vərəqlərdə qeyd edir, daha sonra onun təqdimatım həyata keçirirlər. Təqdimatların ardınca əldə edilmiş tədqiqat nəticələri arasında əlaqə yaradılır, yeni məlumatlar sistemləşdirilir və ümumiləşdirilərək təsnif olunur. Beləliklə, sonda ümumiləşdirilmiş tədqiqat nəticələri ilə dərşin əvvəlində tələbələrin irəli sürdüyü ilkin fikirlər arasında müqayisələr edilir. Uşaqqlar müqayisə zamanı hansı fərziyyələrin üst-üstə düşdüyünü, hansıların isə onlar üçün yeni olduğunun şahidi olur və ümumi nəticə çıxarırlar. (Rafi.M.S 2010)

Müasir dərş mühitində tələbələrdə yaradıcı düşüncə tərzinin inkişaf etdirilməsinə və idrakı müstəqilliyə kömək edən problemlı situasiyalara, düşündürücü suallara mümkün qədər geniş yer ayrılmalıdır. Belə formada qurulmuş dərş prosesi uşaqqlarda lazım olan bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dərş prosesi müəllimin dərşə ciddi hazırlaşmasını nəzərdə tutur. Ona görə də müəllim dərşdə hansı vəsaitlərdən necə və nə zaman istifadə edəcəyini öncədən dəqiqləşdirməli, sinifdə izah edəcəyi yeni qaydanın strukturunu əvvəlcədən düşünməli, mövzuya aid köməkçi vasitələri, faktları əsas mövzunun həllinə yönləndirməyi bacarmalı, elmi-texnoloji yeniliklərdən, müasir dövrün əsas ictimai-siyasi hadisələrindən məlumatı olmalı, biliyini davamlı olaraq genişləndirməlidir. İnnovativ dərş metodu tələbələrin dünyagörüşünü artırmalı, onların əqidəyə inkişaf etməsinə şərait yaratmalı, təlimdə əyanilikdən və müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş yardımçı informasiyalarla onların dərkətmə bacarıqlarını daha da artırmalıdır

(Musayeva. T 2016)İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq interaktiv tədris metodu təlim prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün əhəmiyyətli vasitə ola bilər. Dərş prosesi bu metod sayəsində tələbələr üçün olduqca maraqlı və cəlbədicı olur. Fəal təlim üsulu həm dərşin məzmununun mənimsənilməsinin, həm də tətbiqinin səmərəliliyini yüksəldir və uşaqqların anlama qabiliyyətini daha da aktivləşdirir. Ölkəmizdə də müasir təlim metodlarının tətbiq edilməsi artıq həyata keçirilir. (İsmailova.A 2014) Son zamanlar Azərbaycanda interaktiv dərş formalarının planlaşdırılması, hazırlanması və onların tətbiq edilməsi üçün əhəmiyyətli olan əsas təcrübə toplanılmış, müəllimlər yeni təlim metodlarından istifadə etmək üçün onlara lazım olan bilik, bacarıq və qabiliyyətlərə yiyələnmişdir.

Tədqiqat. Aparılan monitorinqlər sübut edir ki, interaktiv təlim metodlarını tətbiq edərkən müəllimlər bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Belə ki, müəllimlər yeni təlim üsulunu həyata keçirərkən təcrübənin genişləndirilməsinə və digər yoldaşlarla bölüşməyə daha çox ehtiyac duyurlar. Müəllimlərin yeni metodlar sayəsində təcrübələri artdıqca və bu təlimə kifayət qədər müəllim cəlb olunduqca, yeni metodiki tövsiyələrə, təlim resurslarına və digər metodiki vəsaitlərə tələbat artır. İnteraktiv təlim fəaliyyətində müəllimlər üçün biliklərin və müasir tədris üzrə təcrübələrin geniş yayılması çətinliklərin qarşısını almaq üçün ən səmərəli və ideal yollardan biridir.

Nəticə. İngilis dilinin mənimsənilməsində müasir dövrün tələblərinə cavab verən innovativ yanaşmaların böyük əhəmiyyəti vardır. İnnovativ təlim metodları ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, interaktivlik və ünsiyyətdən səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Xarici dilin tədrisi prosesində müasir texnoloji vasitələrdən geniş istifadə edilməsi onun qısa müddətdə öyrənilməsinə şərait yaradır (Littlowod 1981).

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

- 1 “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri, 2017
- 2 Abbasova S. İngilis dili fənninin tədrisi metodikasında yeni, müasir təlim metodları, Bakı 2005
- 3 Məmmədşadə M. İngilis dilinin tədrisində kommunikativ metod, Bakı 2005
- 4 Qəribova M.N. İxtisas fakültələrinin aşağı kurslarında alman dilinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə. Bakı. 2012
- 5 Littlewood W. 1981. Communicative Language Teaching. Cambridge University Press
- 6 Bensley, D.A., Crowe, D.S., Bernhardt, P., Buckner, C., & Allman, A.L. (2010). Teaching and assessing critical thinking skills for argument analysis in psychology. *Teaching of Psychology*, 37(2), 91-96.
7. Dewey, J. & Bento, J. (2009). Activating children’s thinking skills (ACTS): The effects of an infusion approach to teaching thinking in primary schools. *British Journal of Educational Psychology*, 79(2), 329-351.
8. Fisher, A. (2001). *Critical thinking: An introduction*. UK: Cambridge University Press.
9. Karakuzular, D. (2013). Developing critical thinking skills of EFL learners through a sequence of critical thinking tasks. Unpublished Master Thesis, Çukurova University, Social Sciences Institute, Adana.
10. Kow, H.M. (2016). Infusion of Critical Thinking across the English Language Curriculum: A Multiple Case Study of Primary School In-Service Expert Teachers in Singapore. Unpublished Doctoral Thesis, The University of Western Australia.
11. Rafi, M.S. (2011). Promoting critical pedagogy in language education. *International Research Journal of Arts and Humanities*, 39(39), 105.
12. İ. İmanakuminova, U. Musayeva, T. Tentimisheva. Lesson samples for ESP teachers. Karakol, 2016.
13. *Professional English in Use: For computers and the internet*. Cambridge, 2007.
14. D. Grant, R. Larty. *Business Basics*. Oxford University Press, 2015.
15. İsmayılova, A. (2014). Xarici dilin tədrisi metodikasının bəzi istiqamətləri. *Azərbaycan məktəbi*, 5, 91-93.

Müasir texnologiyalardan istifadə etməklə gənclərin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması imkanları və yolları.

Əməkdar müəllim, doktorant Bahar İsmayılova İsmayıl qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

e-mail: bahar_ismayilova@yahoo.com

Əlaqə: 055 623 80 12

<https://orcid.org/0000-0003-1621-9819>

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, intellektual oyunlar, öznüqiymətləndirmə, işgüzar oyunlar, süni intellekt, virtual reallıq, bulud texnologiyaları

Ключевые слова: цифровизация, интеллектуальные игры, самооценка, деловые игры, искусственный интеллект, виртуальная реальность, облачные технологии

Keywords: digitalization, intellectual games, self-assessment, business games, artificial intelligence, virtual reality, cloud technologies

Xülasə

Məqalədə tələbələrin müasir dövrdə müxtəlif sahələrdə gedən rəqəmsallaşma prosesindən xəbərdar olması, XXI əsrin tələb etdiyi kompetensiyalara (bilik, bacarıq, vərdiş, dəyərlər) malik olması üçün müxtəlif fənlərin tədrisində təlimin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinə effektiv təsir edən intellektual oyunların müxtəlif növləri, bu istiqmətdə aparılan tələbə elmi tədqiqat işlərinin mərhələləri, araşdırmaların I mərhələsinin nəticələri, Menecment fənninin tədrisində istifadə üçün hazırlanan vəsait və növbəti mərhələlərdə qarşıya qoyulmuş vəzifələr, görülməli işlər qeyd olunur. Xüsusilə Süni intellekt, Bulud texnologiyaları və Virtual reallıq fənninin tədrisi prosesində mövzuların mənimsənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, təlimin fərdiləşdirilməsi, özünüqiymətləndirmə, özünü təhsil, özünütəkmilləşdirmə və s. üçün hazırlanmış iyerarxik qiymətləndirmə meyarlarından istifadənin, tələbələrdə integrativ biliklərin yaranması üçün integrativ, interaktiv krossvordların, işgüzar oyunların müstəsna əhəmiyyəti vurğulanır.

Bu gün texnoloji tərəqqinin inkişaf səviyyəsi, rəqəmsallaşma səviyyəsi müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. İnkişaf etmiş bəzi ölkələr kimi, bir çox layihələrin təşəbbüskarı olan Azərbaycanda da "Dördüncü Sənaye İnqilabı" prosesində liderlərdən biri olmaq üçün bütün sahələrdə rəqəmsallaşmaya keçid, xüsusilə rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması, innovasiyaların tətbiqi prioritetlər sırasındadır.

Bütün dünyada rəqəmsallaşmanın intensiv inkişaf etdiyi müasir dövrdə XXI əsrin tələb etdiyi kompetensiyalara (bilik, bacarıq, vərdiş, dəyərlər) malik olan, xarici ölkələrdə, eləcə də ölkəmizdə reallaşan texnoloji üstünlüklərdən, müxtəlif sahələrdə gedən rəqəmsallaşma prosesindən xəbərdar olan, sürətlə dəyişən dünyaya çevik uyğunlaşa bilən, problemləri vaxtında hiss etmə və optimal qərar vermə qabiliyyətinə, fərqli düşüncə tərzinə, rəqəmsal sərişələrə, rəqəmsal həyati bacarıqlara malik gənclərin formalaşması və təkmilləşməsi üçün təhsilalanların məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürü, İKT-dən istifadə bacarıqları yüksək səviyyədə olmalıdır. Gənclər dəqiq elmlər, texnologiyalar, informasiya texnologiyaları üzrə bilik və bacarıqlarını, həyati bacarıqlarını davamlı olaraq artırmaqla, müasir dövrün tələblərinə cavab verən mütəxəssislər kimi formalaşa və

təkmilləşə bilərlər. Müxtəlif istiqamətli, integrativ biliklərin dərinləşdirilməsi, bacarıq və səriştələrin ali təhsil dövründə daha da təkmilləşdirilməsi yüksək səviyyəli mütəxəssislər hazırlanmasına güclü təkan verir.

Rəqəmsallaşdırma nədir və harada tətbiq olunur?

Müxtəlif tədqiqatçıların fikirlərinə, yanaşmalarına görə, rəqəmsallaşma müasir rəqəmsal texnologiyaların həyatın və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə tətbiqidir. Rəqəmsallaşma rəqəmsal texnologiyalardan istifadə strategiyası, prosesidir. Qlobal mənada rəqəmsallaşma həyatın və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə tətbiq edilən rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan iqtisadi fəaliyyət konsepsiyasıdır. Bu konsepsiya istisnasız olaraq bütün ölkələrdə həyata keçirilir. İKT rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının əsasını təşkil edir və iqtisadi artıma gətirdikə daha mühüm töhfə verir (Qasımlı V., Talibova M.və b. Bakı, 2023).

Facebook, Twitter, Instagram və s. kimi sosial şəbəkələr və messengerlər (WhatsApp, Telegram və s.) rəqəmsal platformaların nümunələri olaraq insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə modellərini transformasiya edir. Amazon, Alibaba, eBay və s. kimi e-ticarət platformaları ticarətin həyata keçirilməsinin üsul və mexanizmlərini dəyişdirir. Google, Bing Yandex və s. kimi axtarış sistemləri subyektlərə nəhəng bilik və məlumat bazalarına dərhal giriş imkanı verir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatı formalaşdıran əsas texnoloji trendlər aşağıdakılardır:

- ✓ Süni intellekt,
- ✓ Big Data,
- ✓ Bulud hesablamaları,
- ✓ Blockchain
- ✓ Robototexnika,
- ✓ Əşyaların İnterneti,
- ✓ Virtual Reallıq, Artırılmış Reallıq və s.

Rəqəmsallaşmanın, rəqəmsal transformasiyanın tətbiq sahələrindən biri də təhsil, elm sahəsidir. Təhsil sisteminin rəqəmsal transformasiyası, ilk növbədə, təhsil müəssisələrinin (ümumtəhsil məktəbləri, ali təhsil müəssisələri və s.) müasir rəqəmsal texnologiyalarla təchiz edilməsini nəzərdə tutur. Bu rəqəmsal texnologiyalar hər kəs üçün təhsilin və tədris materiallarının əlçatanlığını artırmağa imkan yaradır. Gələcəkdə tələbələrin istəyinə görə, evdən çıxmadan bilik əldə edə biləcəkləri onlayn təhsilə daha çox önəm verilməsi də mümkündür. Rayonumuzda həm UNEC Zaqatala filialında, həm də paralel olaraq xaricdə distant təhsil alan, bu arzuda olan gənclərin sayı ildən-ilə artır. Buna görə də müəllimlərimiz bütün fənlətin tədrisi prosesində keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsi, tələbələrin bilik, bacarıq və dəyərlərinin təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edirlər. IV kurslarda tədris etdiyim Bulud texnologiyaları və Virtual reallıq fənləri tələbələri çox maraqlandırır və onlar bu istiqamətdə tələbə elmi tədqiqat işləri aparır, layihələrlə işləyir, bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübəni araşdırır, xarici təhsil sistemində istifadə olunan üsul və vasitələrdən mümkün qədər istifadə etməyə çalışırlar. Tədris etdiyim fənlər üzrə 5 tələbə tələbə tədqiqatlarını tamamlamaq üzrədir. Bir tələbəmiz fərdi olaraq tələbə tədqiqat işinin I mərhələsini artıq tamamlayıb və tədqiqat nəticəsi olan 50 səhifəlik vəsaiti rəy üçün təqdim etmişik. İlk rəyçimiz direktorumuz, i. ü. f. d. hörmətli Rəqif müəllim vəsaitin çox maraqlı və faydalı olduğunu qeyd etmişdir. İndi həmin tələbə tədqiqat işinin II mərhələsi üçün tələbə yoldaşları ilə kiçik qrup şəklində Menecment fənni üzrə İT-dan, Bulud texnologiyalarından da istifadə etməklə müxtəlif mövzular üzrə işgüzar oyunlar, rollu səhnələşdirilmiş oyunlar, integrativ, interaktiv tədris yönü krossvordların hazırlanıb diskdə

toplanması və vəsaitə əlavə edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərməyə, hazırlıq işləri görməyə başlayıblar.

Tələbələrin texnoloji yeniliklərlə bağlı maarifləndirilməsi, rəqəmsal bacarıqlarının formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi üçün korporativ təlimlərin keçirilməsi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin artmasına müsbət təsir edə bilər. Buna görə də mən UNEC-də III daxilli qrant müsabiqəsinə qoşularaq layihə yazmışam və tələbələrin, gənc müəllimlərin arzusu ilə əsasən Süni intellekt, Bulud texnologiyaları, Virtual reallıq fənləri ilə bağlı 4 aylıq təlimləri keçirilməsini planlaşdırmışam, çünki bir semestr dərslər keçməklə bu istiqamətdə tələbələrin rəqəmsal bacarıqlarını XXI əsrin tələbləri səviyyəsində formalaşdırmaq mümkün deyil. Layihə rəhbəri və təlimçi olaraq əmək haqqımı da şəhid və qazi ailələrinin övladlarına, onların təhsilinə bağışlayacağımı rəsmi şəkildə qeyd etmişəm.

Tələbələrin rəqəmsal bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üçün işlənmiş və aşağıda təsvir olunmuş iyerarxik kriteriyalar sistemi, öyrədici mühitin dövrün tələbləri səviyyəsində qurulmasına kömək edə bilər:

1. Tələbə Qoogol drive-da şəkilləri, çertyojları, audio və video faylları saxlamağı və paylaşmağı bacarır;

2. Qoogol drive-da mətn, Excel faylı, təqdimat faylı yaratmağı və saxlamağı bacarır;

5. Qoogol cədvəl ilə təşkilati diaqramlar yarada bilər

6. ChatGPT-dən istifadə etməklə müxtəlif növ informasiya ala, tədqiq edə və paylaşa bilər

7. <https://quizizz.com> saytıdan istifadə etməklə müxtəlif mövzulara aid quizlərdən ibarət elektron baza-kitabxana yaratmağı bacarır

8. Fərdi, cütlərlə, qrup şəklində işləyərək İKT baza biliklərinə, kompüterdə müxtəlif növ sənəd işlərinə, Ms. Excel, Ms. Access, Ms. Publisher və s. kimi proqramlarla praktiki işlərə, İnternet xidmətlərinə aid sadə işgüzar, rollu səhnələşdirilmiş oyunlar hazırlaya bilər.

9. Tədrisə uyğun oyun, tədrisə uyğun kompüter oyunu, yarış prosesində lazımi etiket qaydalarını bilir və onlara əməl edir;

10. Fərdi və ya qrup şəklində işləyərək web sahifə (bloq) və ya sayt yaratmaqla hazırladığı «məhsul»ları (intellektual oyunlar, işgüzar oyunlar, integrativ, interaktiv krossvordları, quizlərdən ibarət kitabxana-elektron bazanı və s.) web sahifəyə yerləşdirə bilər.

Rəqəmsallaşmadan müxtəlif sferalarda istifadə ilə bağlı istər beynəlxalq təcrübə, istərsə də ölkə təcrübəsindən kifayət qədər çox nümunə çəkmək olar. Bu prosesin uğurlu davamlılığının təmin edilməsi üçün rəqəmsal əsrin tələblərinə uyğun kadr təminatının hazırlanması vacibdir. Təhsilin bütün pillələrində, mərhələlərində innovativ öyrədici mühitin yaradılması, universitetlərdə kadr hazırlığının ölkəmizin iqtisadi tələblərinə, həm də rəqəmsal əsrin texnoloji tələblərinə uyğun qurulması savadlı, səriştəli kadr təminatının yetişdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq ölkəmizdə də ali təhsil ocaqlarında müasir dövrün tələblərinə cavab verən yeni texnoloji ixtisasların yaradılması və bu ixtisaslara gənclərin marağının artırılması istiqamətində davamlı olaraq əhəmiyyətli addımlar atılır. UNEC Zaqatala filialında da son iki ildə bu istiqamətdə reallaşdırılan müxtəlif istiqamətli innovasiyalardan saatlarla danışmaq olar. Buna görə də hörmətli rektorumuz Ədalət müəllimə, direktorumuz Rəqif müəllimə və bu istiqamətdə zəhməti keçən hər kəsə Zaqatala ictimaiyyətinin, ziyalıların, gənclərinin, filialımızın zəhmətkeş, elmsevər tələbələrinin sonsuz təşəkkürünü çatdırıram və demək istəyirəm ki, dünya yaxşı, fədakar, işgüzar insanların, Sizin kimi liderlərin çiyində dayanır. Allah Sizi qorusun, Amin! Tələbəlik illərindəki könüllülük fəaliyyətimi də nəzərə alsaq, mənə

taniyanlar hamısı bilir ki, bu 50 illik pedaqoji təcrübəsi olan Bahar müəlliminin səmimi sözləridir. Mənim heç vaxt, heç kəsdən bir təmənnam, gözləntim olmayıb. Həmişə də sevdiyim müəllimlik səhətində fədakarcasına işləməyə çalışdığımı qeyd ediblər, xoşbəxtəm ki, Dövlət rəhbərliyi, Təhsil Nazirliyi zəhmətimə həmişə qiymətləndirib. müəllimin alacağı bütün titulları təqdim ediblər. İki dəfə Prezident mükafatına layiq görüblər. İndi mənim arzularımdan biri də odur ki, savadlı, zəhmətkeş, elmsevər tələbələrımız, gənclərimiz üçün dövlətimiz, UNEC rəhbərliyinin davamlı olaraq yaratdığı şəraitə biz müəllimlər də bir damla da olsa töhfəmizi verə bilək. Hər yerdə olduğu kimi, Zaqatalada, filialımızda Rəqif müəllim, Həqiqət xanım, Xəyyam müəllim və b. kimi çox yaxşı müəllimlər var. Tələbələrımız, filialın maddi-texniki bazasından faydalanan şagirdlərimiz neçə illərdir ki, respublika səviyyəli, beynəlxalq yarışlara qoşulur, müxtəlif nominasiyalar üzrə qalib olurlar. Çünki həm dərs prosesində, həm də dərsləndirən saatlarda əzmkarlıqla çalışırlar. “Qızıl sərvət” adlandırılan asudə vaxtın elmtutumlu, səmərəli təşkili uğurların bünövrəsin qoyur. Dərsləndirən məşğələlər “yaradıcılıq dünyasıdır”. Bu “dünyada” dərs prosesindən fərqli olaraq zaman məhdudluğu problemini yaşamayan, istəklərinə uyğun fəaliyyət göstərən, özü seçim edən, sevdiyi işlə məşğul olan, məqsədyönlü formada seçilmiş tədrisyönlü kompüter oyunlarından istifadə ilə prosesi özü idarə edən tələbə virtual fəaliyyəti ilə lider, pilot, hökmədar, sərkərdə, natiq icraçı, ... kimi rollarda müstəqil olaraq, yorulmadan məzmunu, zamanı, nəticəni özü idarə edir. “Məqsədə görə idarəetmə, prosesə görə idarəetmə və nəticəyə görə idarəetmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur” (İsmayılova B.İ., Qurbanova Ə.M “İnformasiya cəmiyyəti problemləri” jurnalı, 2018, №1.).

Fərdi, cütlər, qrup şəklində fəaliyyət göstərən tələbələr tədrisyönlü integrativ, interaktiv krossvordlar yaradır, işgüzar oyunlar hazırlayır, akademik məzmununda bilik, intellektual bacarıqlar, dəyərlər əldə etmək məqsədilə nəticəyönlü olmasına görə digər oyunlardan fərqlənən Tədrisyönlü kompüter oyunları, iqtisadi, təhsil, tarixi, siyasi, hərbi və s. sferalarda **istifadə olunan** “Ciddi oyun”larla məşğul olur. Bu prosesdə tələbə **müxtəlif istiqamətli virtual fəaliyyət göstərir** (<http://institute-of-progressive-education-and-learning.org/elearning/elearning-educational-games/>) Virtual oyunçu olaraq anında öz səhvini görür, dəfələrlə məşq etməklə səhvini düzəldir, daha yüksək səviyyədə oyunu davam etdirir və intellektual səviyyəsini, həyati bacarıqlarını artırır. Maraqlanan tələbələr imkan daxilində ev kinoteatrlarında 3D filmlərini seyr edir, bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübəni araşdırırlar.

Tələbələr gündəlik fəaliyyətdə qarşılaşdıqları bəzi problemlərin həllində onlara kömək edən bilik və bacarıqlara daha çox maraq göstərilir. İT ixtisası üzrə təhsilə alan tələbələr özünün və başqalarının kompüterinin sərt diskini format etməyi, müxtəlif xidməti proqramlardan, antivirus proqramları və s.-dən istifadə edərək bəzi sazlama işlərini görməyi öyrənməyə çalışır və nəticədə onların bu istiqamətdə qazandığı biliklər həyati bacarıqlara çevrilir. Yaşadığı məkanda (kənd, qəsəbə, rayon, şəhər) bu işlərlə məşğul olaraq müəyyən qədər qazanc əldə edən bəzi tələbələr artıq qiymət almaq üçün yox, həyati bacarıqlar qazanmaq üçün çalışırlar.

Bəzi tələbələr Ms. Excel proqramını müəyyən qədər öyrəndikdən sonra hər hansı aptekin, supermarketin və s. aylıq, illik hesabatını hazırlamağa, gəliri hesablayaraq daha yüksək qazanc əldə etmək üçün təkliflər verməyə, qazandığı nəzəri bilikləri həyati bacarıqlara çevirməyə çalışır. Anoloji olaraq Ms. Access proqramını öyrəndikdən sonra sadə verilənlər bazası yaradaraq, onlarla işləməklə praktik bacarıqlarını təkmilləşdirirlər. Verilənlər bazaları ilə bağlı mövzuların tədrisi zamanı tələbələrin informasiya bazaları ilə işləyən peşə sahibləri, mütəxəssislərlə görüşü, müzakirələri mövzuların mənimsəmə keyfiyyətinin artmasına səbəb olur. Dərs prosesində tələbələrin 15-20 dəqiqə ərzində potensialından asılı olaraq fərdi, cütlərlə və ya kiçik qrup şəklində

praktik bacarıqlarla bağlı fəaliyyətlərinin işgüzar rollu oyun formasında reallaşdırılması, qısamüddətli yarışların keçirilməsi seminar dərslərinin daha canlı, maraqlı, əyləncəli keçməsinə, həm də qarşıya çıxan bəzi problemlərin müəllimin köməyi ilə aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Məhz tədrisyonumlu intellektual, işgüzar, rollu oyunlardan, tədrisyonlu integrativ, interaktiv krossvordlardan istifadə zamanı öyrənənlərin davamlı olaraq özünü qiymətləndirməsi, özünütəhsili, səhvlərini korrektə etməsi üçün mühit yaranır.

Təsadüfi hallarda dərstdə tələbələrin 100% iştirakı təmin olunur. Məhz krossvord həlli, hazırlanması, esse yazma, 5-10 dəqiqəlik yarışlar, onlayn testlərin həlli dərstdə 100% fəallığı yaranan çox az sayda üsullardan biridir. Tələbənin hazırladığı “məhsul”dan müəllifliyi saxlamaqla başqa qruplarda istifadə etmə onu daha məhsuldar işləməyə həvəsləndirir, hətta bəzi tələbələr öz broşurunun olmasını arzulayır.

İT gündən-günə təkmilləşir, onlardan tədris məqsədli istifadə üçün yeni imkanlar açılır. Müxtəlif fənlərin tədrisində qeyd etdiyimiz üsul və vasitələrdən istifadə gənclərin həyatı bacarıqlarının formalaşmasında xüsusi maraq doğurur və gənc nəsilə İT-na yeni yanaşmanın formalaşmasına şərait yarada bilər. Müasir dövrün aktual problemlərindən biri olan gənclərin kompüter oyunlarına aludəçiliyindən tədrisyonlu məqsədlərlə istifadə etmək üçün beynəlxalq təcrübənin araşdırılmasına, bu istiqamətdə tədqiqatların genişləndirilməsinə ehtiyac vardır[5]. Müxtəlif fənlər üzrə müəllim və tələbələrdən ibarət “İnnovativ müəllimlər və tələbələr” qrupunun, “Tədrisyonlu intellektual oyunlar” mərkəzinin yaradılması və məsələn, İntellektual oyunlar ölkəsinə səyahət adlı saytın hazırlanması, bu istiqamətdə olan və müəllimlər, tələbələr tərəfindən hazırlanmış resursların saytda yerləşdirilməsi bir çox fənlərin tədrisi keyfiyyətinin yüksəlməsinə kömək edə bilər.

Hər bir mövzunun tədrisində təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin inkişaf dinamikasını izləmək, yoxlamaq üçün müəyyən qədər imkan vardır və müxtəlif metodlardan istifadə etmək olar. Metod, vasitələrin hər biri təlimin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə müəyyən faizlərlə kömək edir. Müxtəlif səbəblərə görə (əzbərçilik, təcrübə azlığı və s.) onların heç biri 100% effekt vermir, çünki monoton fəaliyyət hər kəsi yorur, usandırır. Tədris prosesində sistemli, məqsəduyğun şəkildə intellektual oyunlardan istifadə, krossvordlar əsasında esse yazma, oflayn, onlayn yarışlar, müsabiqələr kimi fərqli üsullardan istifadə tələbələrin idrak fəallığını artırır, intellektual bacarıqlarını inkişaf etdirir, nəticədə mənimsəmənin keyfiyyət göstəricilərini yüksəldir.

Ölkə başçısı İ. Əliyevin müəyyən etdiyi “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də qeyd olunduğu kimi, perspektiv həyat dərin rəqəmsallaşma, yeni texnologiyaların aktiv tətbiqi və insan iştirakı olmadan ən müasir sahələrin sürətli inkişafı ilə səciyyəvi olacaqdır (.“<https://president.az/az/articles/view/50474>) Buna görə də ölkəmizdə rəqəbatlı insan kapitalı və innovasiya məkanının yaradılması üçün integrativ tədris təcrübəsi inkişaf etdirilməli, dəqiq elmlər, texnologiyalar, informasiya texnologiyaları üzrə XXI əsrin tələb etdiyi kompetensiyalara, sosial vərdişlər və bacarıqların inkişafına əsaslanan təhsilə xüsusi önəm verilməlidir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər“ <https://president.az/az/articles/view/50474>
2. Qasımlı V., Talibova M.və b. « Rəqəmsal iqtisadiyyat», Bakı, 2023
<https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/az/9d03c762a9342224168be0a2ffc4e26a.pdf>
3. İsmayılova B.İ., Qurbanova Ə.M. “Tədris yönümlü oyunlardan, intellektual testlərdən istifadə etməklə informatika fənninin tədrisində olan bəzi problemlərin həlli yolları // Bakı:AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, “İnformasiya cəmiyyəti problemləri” jurnalı, 2018, №1,

Sahibkarlıq mühiti, innovasiyanın iqtisadi və sosial qiymətləndirilməsi

b.m. Quliyeva Cahan Niftalı qızı

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

E-mail:

cahan.quliyeva0901@mail.ru

Əlaqə: 055 282 67 07

<https://orcid.org/0000-0002-3568-1788>

Açar sözlər: bank krediti, investor, müəssisə, uçot, inkubator, logistika

Ключевые слова: банковский кредит, инвестор, предприятие, бухгалтерский учет, инкубатор, логистика

Keywords: bank credit, investor, enterprise, accounting, incubator, logistic

Xülasə

Müasir dövrdə ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında sahibkarlığın rolu danılmazdır. Qlobal iqtisadiyyatda baş verən transformasiyalar, texnoloji tərəqqi və dəyişən bazar tələbləri sahibkarlığın inkişafını daha da vacib və aktuallaşdırır. Sahibkarlıq yalnız iqtisadi artımın mühərriki deyil, həm də innovasiya, məşğulluq və sosial rifahın təminatçısı kimi çıxış edir. Buna görə də sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması və onun optimallaşdırılması dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri olmalıdır. Sahibkarlıq mühiti dedikdə, sahibkarların fəaliyyətini birbaşa və dolaylı yolla təsirləndirən sosial, iqtisadi, hüquqi və institusional amillərin məcmusu nəzərdə tutulur. Sahibkarlıq mühitinin aktuallığı qlobal və lokal miqyasda artmaqda davam edir. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, iş yerlərinin yaradılması və sosial rifahın yüksəldilməsi üçün sahibkarlığın stimullaşdırılması zəruridir. Bu baxımdan, dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında effektiv əməkdaşlıq, inklüziv və rəqabətə davamlı sahibkarlıq mühitinin qurulmasının əsas şərtlərindəndir. Müasir dövrdə innovasiya hər bir ölkənin davamlı inkişafında, iqtisadi rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində və sosial rifahın təmin olunmasında əsas faktorlardan biri kimi çıxış edir. Elmin və texnologiyanın sürətli inkişafı fonunda innovasiyaların düzgün qiymətləndirilməsi və idarə olunması zərurəti daha da aktuallaşır. Bu kontekstdə innovasiyanın iqtisadi və sosial qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Qloballaşmanın və rəqabət mühitinin artması, dövlətlərin iqtisadi inkişafında sahibkarlığın və sahibkarlıq mühitinin rolunu daha da önə çıxarmışdır. Sahibkarlıq mühiti dedikdə, ölkədə və ya regionda sahibkarlıq fəaliyyəti üçün mövcud olan iqtisadi, hüquqi, sosial və institusional şərait nəzərdə tutulur. Bu mühitin əlverişli və dəstəkləyici olması iqtisadi artım, yeni iş yerlərinin

yaradılması və innovasiyaların təşviqi baxımından olduqca vacibdir. Sahibkarlıq mühiti iqtisadi inkişafın əsas dayaqlarından biridir. Bu mühitin əlverişli olması təkcə yeni bizneslərin yaranmasına deyil, həm də cəmiyyətin rifahına, innovasiyaların tətbiqinə və dayanıqlı inkişafa xidmət edir. Azərbaycanda sahibkarlığın dəstəklənməsi istiqamətində atılan addımlar təqdirəlayiq olsa da, bu sahənin davamlı inkişafı üçün daha geniş və uzunmüddətli strategiyalar tələb olunur. Sahibkarlıq yalnız biznes qurmaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda yeni ideyaların, innovasiyaların, xidmət və məhsulların meydana çıxmasını təşviq edir. Bu fəaliyyət həm iqtisadi artımın təmin olunmasında, həm də məşğulluğun artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sahibkarlıq-şəxslərin və ya hüquqi şəxslərin mənfəət əldə etmək məqsədilə sərbəst iqtisadi fəaliyyət göstərməsi deməkdir. Bu fəaliyyət istər kiçik və orta müəssisələrdə, istərsə də iri şirkətlərdə həyata keçirilə bilər. Sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatının vacib elementlərindən biri olaraq, rəqabəti gücləndirir və istehlakçıların tələbatlarını daha yaxşı ödəyən məhsul və xidmətlərin yaradılmasına imkan verir. Sahibkarlar öz qərarlarını sərbəst şəkildə qəbul edir, riskləri qiymətləndirir və təşəbbüs göstərərək fəaliyyətə başlayırlar. Sahibkarlıq fəaliyyəti müəyyən dərəcədə risklərlə müşayiət olunur. Sahibkarlar gələcəkdə mümkün olan mənfəət naminə bu riskləri qəbul edirlər. Fəaliyyətin əsas məqsədi gəlir əldə etməkdir. Bu, sahibkarın fəaliyyətinin davamlı və effektiv olmasını stimullaşdırır. Uğurlu sahibkarlar tez-tez yeni məhsullar, texnologiyalar və ya xidmətlər yaradırlar. Onlar bazarda rəqabətə tab gətirmək üçün daim yeniliklər axtarırlar. Sahibkarlar bazarda mövqe qazanmaq və müştəri məmnuniyyətini təmin etmək üçün daim digər şirkətlərlə rəqabət aparırlar. Sahibkar həm öz əməkdaşları, həm də müştəriləri qarşısında məsuliyyət daşıyır. Onun qərarları yalnız öz biznesinə deyil, geniş mənada cəmiyyətə də təsir edə bilər. Sahibkarlıq fəaliyyəti müasir cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafında mühüm yer tutur. Bu fəaliyyət sahəsi yalnız maddi gəlir əldə etmək vasitəsi deyil, həm də cəmiyyətə fayda vermək, yeni iş yerləri yaratmaq, innovasiyaları təşviq etmək üçün geniş imkanlar yaradır. Sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması isə dövlətin iqtisadi siyasətində əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Sahibkarlar yeni iş yerləri yaradır, məhsullar və xidmətlər təqdim edir, innovasiyaları təşviq edirlər. Lakin uğurlu sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq və onu davam etdirmək üçün bir sıra zəruri şərtlərin mövcudluğu vacibdir. Sahibkarlığın hüquqi əsaslarla həyata keçirilməsi üçün müvafiq qanunvericilik bazası mövcud olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında bu sahədə bir çox qanunlar və normativ aktlar fəaliyyət göstərir. Sahibkarlar müvafiq dövlət orqanlarında qeydiyyatdan keçməli, vergi orqanlarında uçota durmalı və fəaliyyətlərini qanun çərçivəsində həyata keçirməlidirlər. Uğurlu sahibkarlıq üçün güclü və reallaşdırıla bilən biznes ideyası vacibdir. Hər bir ideya konkret bir bazar ehtiyacına cavab verməli və rəqabət qabiliyyətli olmalıdır. Biznes plan bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün addımları, maliyyə hesablamalarını və strategiyanı əhatə edir. Başlanğıc kapitalın və ya maliyyə dəstəyinin olması sahibkarlıq fəaliyyətinin aparılması üçün əsas şərtlərdən biridir. Sahibkarlar şəxsi vəsaitlərdən, bank kreditlərindən, investorlardan və ya dövlət dəstəyi proqramlarından istifadə edə bilərlər. Hər bir sahibkar fəaliyyət göstərdiyi bazar haqqında ətraflı məlumatla malik olmalıdır. Rəqiblərin, istehlakçıların davranışı və bazar tendensiyalarının öyrənilməsi uğurlu strategiyanın qurulmasına imkan verir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin uğuru həm də komandadan və idarəetmə bacarıqlarından asılıdır. Effektiv liderlik, qərarvermə qabiliyyəti, risklərin qiymətləndirilməsi və komanda işi mühüm amillərdir. Müasir sahibkarlıq texnologiyalara inteqrasiya olunmadan uğur qazana bilməz. İnnovasiyaların tətbiqi məhsuldarlığı artırır, xərcləri azaldır və bazarda fərqlənməyə imkan yaradır. Sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli biznes mühiti və dövlət tərəfindən göstərilən dəstək proqramları vergi güzəştləri, subsidiyalar, təlimlər və s. böyük əhəmiyyət daşıyır. Sahibkarlıq fəaliyyəti yalnız arzu və motivasiya ilə həyata keçirilə

bilməz. Sahədə uğur qazanmaq üçün hüquqi, iqtisadi, sosial və texnoloji şərtlər nəzərə alınmalı, davamlı planlaşdırma və inkişaf strategiyası qurulmalıdır. (Seyfullayev İ. 2011)

Sahibkarlığın qurulması və davamlı inkişafı üçün bir sıra zəruri şərtlər mövcuddur. Bu şərtlər həm hüquqi, həm də iqtisadi, sosial və texniki aspektləri əhatə edir. Sahibkarlığın qanuni əsaslarla həyata keçirilməsi üçün ölkədə möhkəm hüquqi baza vacibdir. Müəssisələrin qeydiyyatı, vergi sistemi, lisenziyalasdırma prosesi və digər normativ aktlar sadə və şəffaf olmalıdır. Dövlətin sahibkarlığa müdaxiləsi minimum səviyyədə olmalı, ancaq tənzimləmə və nəzarət mexanizmləri effektiv işləməlidir. Sahibkarların fəaliyyətə başlaya bilməsi və işlərini genişləndirə bilməsi üçün maliyyə resurslarına kreditlərə, investisiyalara və dövlət dəstəyinə çıxışı olmalıdır. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün güzəştli kredit proqramları və innovativ maliyyə alətləri əhəmiyyətlidir. Uğurlu sahibkar olmaq üçün yalnız ideya kifayət deyil. Sahibkar iqtisadi biliklərə, idarəetmə bacarıqlarına və bazar analizini aparmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu baxımdan biznes təlimləri, mentorluq proqramları və sahibkarlıq təhsili əvəzsiz rol oynayır. Effektiv sahibkarlıq fəaliyyəti üçün müasir infrastruktur yollar, logistika, internet bağlantısı, sənaye parkları və texnoloji inkubatorlar mühüm rol oynayır. Xüsusilə innovasiya yönümlü bizneslər üçün texnologiyaya çıxış və tədqiqat imkanları zəruridir. Dövlət tərəfindən sahibkarlara vergi güzəştləri, subsidiyalar, ixrac təşviqləri və biznes inkubasiya proqramları şəklində dəstək verilməsi onların rəqabətqabiliyyətini artırır. Dövlət-sahibkar əməkdaşlığı və açıq dialoq mühiti bu sahənin inkişafına töhfə verir. Sahibkarlığın inkişafı üçün azad və ədalətli rəqabət mühiti vacibdir. Sahibkarlar məhsul və xidmətlərini sərbəst şəkildə bazara çıxara bilməli, müştəri tələbatını düzgün analiz edərək effektiv marketinq strategiyaları tətbiq etməlidirlər. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün yuxarıda sadalanan şərtlərin mövcudluğu və bir-biri ilə uzlaşdırılmış şəkildə işləməsi əsasdır. Bu sahədə uğur əldə etmək üçün həm sahibkarların təşəbbüskarlığı, həm də dövlətin düzgün iqtisadi siyasəti ön planda olmalıdır. Nəticə etibarilə, güclü sahibkarlıq sektoru ölkənin iqtisadi dayanıqlığını və rifah səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edir. (Rzayev P. 2011)

Universitetlərin təkcə təhsil və tədqiqat mərkəzi deyil, həm də ideyaların kommersiyalaşdığı, yeni bizneslərin formalaşdığı platformaya çevrilməsi önəm daşıyır. Universitetlərdə sahibkarlıq mühitinin yaradılması, tələbələrin və tədqiqatçıların startaplarla məşğul olması üçün münbit şəraitin qurulması, ölkənin innovasiya potensialının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Universitet daxilində sahibkarlıq mühitinin formalaşması üçün bir neçə əsas element vacibdir: Sahibkarlıq və innovasiya ilə bağlı fənlərin tədrisi tələbələrin bu sahədə nəzəri və praktiki biliklərini artırır. Startapların ilkin mərhələdə dəstəklənməsi, mentorlara çıxış, hüquqi və maliyyə məsləhətləri kimi xidmətlər təqdim olunur. Tədqiqat nəticələrinin kommersiyalaşdırılması və sənaye ilə əməkdaşlıq üçün körpü rolunu oynayır. Startapların inkişafı üçün toxum kapitalı, qrantlar və investor şəbəkələri ilə əlaqə imkanlarının yaradılması vacibdir. Startap ekosistemi, müxtəlif faktorların universitetlər, tələbələr, müəllimlər, investorlar, dövlət orqanları və özəl sektor nümayəndələrinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə formalaşır. Uğurlu bir startap ekosistemində aşağıdakılar yer alır. Dünyanın aparıcı universitetləri - məsələn, Stanford Universiteti, MIT və ya Cambridge Universiteti sahibkarlıq ruhunu təşviq etməklə yanaşı, güclü startap ekosistemi quraraq minlərlə texnoloji şirkətin yaranmasına zəmin yaradıblar. Bu modellər, universitetlərin necə innovasiya mərkəzinə çevrilə biləcəyinin uğurlu nümunələridir. Azərbaycanda bir çox universitetlər artıq innovasiya və sahibkarlıq yönümlü addımlar atır. UNEC, ADA Universiteti, Bakı Mühəndislik Universiteti və digərləri innovasiya mərkəzləri, startup müsabiqələri və təlim proqramları təşkil edirlər. Bununla yanaşı, çağırışlar da mövcuddur – resurs

çatışmazlığı, təcrübəli mentorların azlığı və bazarla əlaqələrin zəifliyi kimi məsələlər daha da güclü strategiyalar tələb edir. Universitetlərdə sahibkarlıq mühitinin və startap ekosisteminin qurulması təkcə ali təhsil müəssisələrinin inkişafına deyil, ümumilikdə ölkənin iqtisadi və texnoloji tərəqqisinə xidmət edir. Bu baxımdan, universitetlər, dövlət qurumları və özəl sektor arasında əməkdaşlıq platformaları genişləndirilməli, tələbələrin ideyalarının həyata keçirilməsi üçün daha çox imkanlar yaradılmalıdır. Gənclərin iqtisadiyyata töhfə verən əsas qüvvələrdən birinə çevrilməsi, onların innovativ fikirlərinin dəstəklənməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu mənada tələbə və yeni məzunlar üçün yaradılan biznes inkubatorları, startap mərkəzləri və digər innovativ layihələr ölkələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, sosial-iqtisadi inkişafı da sürətləndirir. Biznes inkubatorları, əsasən, yeni qurulan startap və kiçik bizneslərə dəstək göstərmək üçün yaradılmış təşkilatlardır. Onlar yeni ideyaların inkişaf etdirilməsi, məhsula çevrilməsi və kommersiyalaşdırılması prosesində gənc sahibkarlara: mentorluq xidməti, hüquqi və maliyyə məsləhətləri, texniki dəstək, iş sahəsi, şəbəkələşmə imkanları kimi resurslar təqdim edir. Tələbə və məzunlar üçün nəzərdə tutulmuş biznes inkubatorları onların təhsil müddətində və ya təzə iş həyatına atıldıkları dövrdə ideyalarını reallaşdırmağa kömək edir. Bu platformalar əsasən universitetlərin nəzdində fəaliyyət göstərir və aşağıdakı üstünlüklərə malik olur: Professor və mütəxəssislərdən bilavasitə məsləhət almaq imkanı. Müxtəlif ixtisas sahələrindən olan tələbələrlə əməkdaşlıq imkanı. Universitet laboratoriyaları və tədqiqat resurslarından istifadə. Startap yarışmaları, innovasiya fondları və dövlət dəstəyi. Tələbə və məzunlar üçün yaradılan biznes inkubatorları və digər innovativ təşəbbüslər gələcəyin iqtisadiyyatının formalaşmasında vacib rol oynayır. Bu təşəbbüslər yalnız fərdi inkişafı məhdudlaşdırmır, eyni zamanda cəmiyyətin rifahına, yeni iş yerlərinin yaranmasına və texnoloji tərəqqiyə mühüm töhfə verir. Gənclərin bu cür imkanlardan maksimum faydalanması üçün dövlət, universitet və özəl sektor əməkdaşlığı gücləndirilməlidir. (Niftullayev V. 2012)

Müasir bazar iqtisadiyyatı dövründə innovasiya cəmiyyətlərin inkişafında və iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Qloballaşma prosesi, texnoloji tərəqqi və rəqəmsal transformasiya nəticəsində innovasiyalar sadəcə istehsal proseslərində və məhsullarda deyil, sosial sahələrdə də öz təsirini göstərməkdədir. Bu səbəbdən innovasiyaların iqtisadi və sosial qiymətləndirilməsi aktuallaşır və bu sahədə elmi tədqiqatların aparılması zərurətə çevrilir. İqtisadi qiymətləndirmə innovasiyanın ölkə iqtisadiyyatına verdiyi töhfənin ölçülməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində məhsuldarlıq artımı, xərclərin azaldılması və bazar payının genişlənməsi kimi meyarlarla aparılır. Burada əsas məqsəd innovativ layihələrin maliyyə səmərəliliyini və gəlir gətirmə potensialını müəyyən etməkdir. Xüsusilə dövlət və özəl sektor tərəfindən həyata keçirilən layihələrin investisiya cəlbediciliyi və risk faktorlarının təhlili üçün bu qiymətləndirmə vacibdir. İnnovasiyaların sosial təsirləri də nəzərəcarpacaq dərəcədədir. Yeni texnologiyaların və metodların tətbiqi cəmiyyətin həyat keyfiyyətini artırmaq, sosial xidmətlərin əlçatanlığını yaxşılaşdırmaq və yeni iş yerlərinin yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir. Sosial qiymətləndirmə prosesi bu yeniliklərin əhalinin müxtəlif təbəqələrinə necə təsir etdiyini, sosial bərabərliyə və rifahı nə dərəcədə töhfə verdiyini müəyyən etməyə yönəlib.

Hazırda bir çox ölkələr innovasiya siyasətinin formalaşdırılmasında və tətbiqində çətinliklərlə üzləşir. Bunlar arasında qiymətləndirmə meyarlarının yetərincə dəqiq olmaması, məlumat çatışmazlığı, insan kapitalının innovasiyaya adaptasiyasında boşluqlar xüsusi yer tutur. Buna görə də, innovasiyaların həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan kompleks qiymətləndirilməsinə ehtiyac var. Azərbaycanın da bu sahədə atdığı addımlar, xüsusilə “Rəqəmsal inkişaf və nəqliyyat”, “Elm və təhsil” kimi istiqamətlərdə həyata keçirilən layihələr, innovasiya

potensialının gücləndirilməsinə xidmət edir. Bu layihələrin səmərəliliyinin artırılması üçün onların düzgün qiymətləndirilməsi və monitorinqi aparılmalıdır. İnnovasiyanın iqtisadi qiymətləndirilməsi onun investisiya dəyəri, məhsuldarlıq artımı və iqtisadi gəlirlər baxımından təhlil edilməsini əhatə edir. Sosial qiymətləndirmə isə innovasiyanın insan rifahına, məşğulluğa, təhsilə, səhiyyəyə və sosial bərabərliyə təsiri ilə bağlıdır. Bu iki aspektin birlikdə qiymətləndirilməsi, həm dövlət siyasətinin formalaşdırılması, həm də özəl sektorun strateji qərarlarının daha effektiv olması üçün əsas baza rolunu oynayır. (Mehdiyev N. 2017)

İnnovasiyanın iqtisadi və sosial qiymətləndirilməsi yalnız texnoloji tərəqqinin deyil, həm də sosial davamlılığın əsasını təşkil edir. Müasir çağırışlara cavab verə bilən innovasiya strategiyalarının hazırlanması üçün bu qiymətləndirmə prosesi strateji əhəmiyyət daşıyır. Gələcəkdə bu sahədə elmi-praktik yanaşmaların inkişafı və tətbiqi, innovasiyanın daha effektiv idarə olunmasına yol açacaqdır. İnnovasiyaların yalnız texnoloji tərəfi deyil, onun cəmiyyətə və iqtisadi strukturlara olan ümumi təsiri kompleks şəkildə qiymətləndirilməlidir. Bu yanaşma həm dövlət, həm də özəl sektor üçün daha effektiv strateji planlaşdırmanı təmin edir. Qlobal rəqabətdə irəliləmək üçün innovasiyaların iqtisadi və sosial təsirlərinin elmi əsaslarla öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi müasir dövrün əsas tələblərindəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Seyfullayev İ. Sahibkarlığın tənzimlənməsini sosial-psixoloji məsələləri. Azərbaycanın Vergi Xəbərləri, №8, Bakı, 2011
2. Rzayev P. Sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında vergi tənzimlənməsinin rolu. Azərbaycanın Vergi Xəbərləri, №11, Bakı, 2011
3. Niftullayev V. Sahibkarlığın əsasları. Zaman nəşriyyatı, Bakı, 2012
4. Mehdiyev N. Biznesə necə başlamalı. Elm və təhsil jurnalı, Bakı, 2017

REGION UNIVERSİTETLƏRİNDƏ KADR TƏMİNATINA DAİR TƏDQİQAT Research On Staffing In Regional Universities

**p.ü.f.d. dos. BABAYEVA Xəzəngül ¹, i.ü.f.d. dos. SƏRDAROV Elnur Zaur ²
ƏLİYEV Fərqanə Mustafa ³**

¹ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Zaqatala Filialı, İqtisadiyyat və İdarəetmə Bölməsi, Zaqatala, Azərbaycan. +994513628226 babayeva@unec.edu.az, <https://orcid.org/0009-0003-1621-0395>

² Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Zaqatala Filialı, İqtisadiyyat və İdarəetmə Bölməsi, Zaqatala, Azərbaycan. +994518666068\+905379866077 elnur.sardarov@gmail.com, elnur-sardarov@unec.edu.az, <https://atribut.info.az>, <https://siaib.az>, <https://orcid.org/0000-0001-5959-9140>

³ Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyi, Sosial İqtisadi Araşdırmalar İctimai Birliyi, Bakı, Azərbaycan. +994509710151 sosialiqtisadi.ib@gmail.com, fargana2015@mail.ru, <https://atribut.info.az>, <https://siaib.az>, <https://orcid.org/0009-0008-9206-4218>

XÜLASƏ

Son vaxtlar ölkəmizdə iqtisadi, sosial və mədəni səbəblərdən çoxlu yeni universitetlər yaradılıb. Bu universitetlər həm yarandıkları bölgələrdən, həm də təşkilati strukturlarından irəli gələn müxtəlif problemlərlə üzləşirlər. Yeni yaradılan universitetlərdə yaşanan problemlərin üzə çıxarılması və bu problemlərin mümkün həlli yollarının işlənilib hazırlanması ixtisaslı kadrların yetişdirildiyi ən mühüm qurumlardan biri olan ali təhsilin göstərdiyi xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kəmiyyət və keyfiyyət tədqiqat metodlarının istifadə edildiyi bu araşdırmada məlumat toplama vasitəsi kimi istifadə edilən akademik araşdırma məlumatlarına görə yeni yaradılan universitetlərin ən mühüm problemi institutlaşmanın olmamasıdır. Bu problemin ardınca fiziki çatışmazlıqlar, ixtisaslı pedaqoji kadrların çatışmazlığı kimi problemlər gəlir. Effektiv idarəetmə ilə effektiv təşkilati strukturun yaradılması bu problemlərin həlli üçün təklif edilən bəzi həllərdir.

Açar sözlər: Yeni Yaradılmış Universitetlər, Region Universitetləri Region Universitetlərində Kadr Təminatı, Institutionallaşma, Universitetlərin Problemləri

GİRİŞ

Dünyada baş verən texnoloji, iqtisadi və sosial inkişafın nəticəsində regional inkişafın təmin edilməsi zərurəti, sosial sahədə müsbət dəyişikliklərin edilməsi zərurəti kimi səbəblərdən son illərdə ali təhsil müəssisələrinin sayında sürətli artım müşahidə olunur. Lakin qeyd olunan məqsədlərə çatmaqdan çox uzaq olan bu universitetlər özləri ilə çoxlu problemlər də gətiriblər. Hər yeni formasiya bir az ağırlıdır və yeni qurulan universitetlər hələ də innovasiya və dəyişikliyin acısından xilas ola bilməyib. Digər tərəfdən, universitetlərin sosial, sosial-iqtisadi və mədəni dəyişikliklərin tez təsirinə məruz qalması ölkəyə verdiyi töhfələrlə yanaşı, müxtəlif problemlərə də yol açır. Universitetlərin yaradıldığı regionlara verdiyi töhfəni daha yaxşı başa düşmək üçün universitet anlayışının tərifinə diqqət yetirmək vacibdir.

Universitetlər; Onlar “həqiqətin” sərbəst axtarıldığı, müzakirənin, sorğu-sualın və tənqidi təfəkkürün öyrədildiyi, elmi təfəkkürün doğmadan üstünlüyünün nümayiş etdirildiyi təhsil ocaqlarıdır (İlham, 2008).

Ali təhsildə yeni tendensiyalar (liberallaşma, özəlləşdirmə, transsərhəd ali təhsil, akademik mobillik və s.) universitetlərə tələbatın artmasına səbəb olmuş və bu, ali təhsil müəssisələrinə tam ictimai etimadın qazanılması zərurətini gündəmə gətirmişdir. missiyası və fəaliyyəti baxımından. Çünki cəmiyyətin ali təhsilə inamı zəifləsə, ali təhsillə ictimaiyyət arasında əlaqələr qırılsasa, ali təhsilin ənənəvi rolları və fəaliyyəti başqa istiqamətə gedəcək. Bundan əlavə, ali təhsil haqqında məlumatlılığın artması fonunda bizneslərin universitetlərə olan inamının aşınması tələbələrin öyrənilməsi və keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir (Leveille, 2006).

Bu gün ali təhsil müəssisələri öz missiya və baxışlarından uzaqlaşmış və bir çox problemlərlə üzləşiblər (Çelik, 1994; Ortaş, 2002; Şenses, 2007; İlham, 2008; Bilgin, 2009; Benek & Yıldız, 2011; Şen, 2012, Karahan və Karahan, 2012). Bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də universitetlərə ünvanlanan tənqidləri ümumilikdə cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarına kifayət qədər həssaslıqla yanaşmaması, kifayət qədər keyfiyyət və kəmiyyətdə məhsul və xidmətlərin göstərilməməsi kimi ifadə etmək olar. İş tapmaqda çətinlik çəkən məzunların yaşadığı böhranlar, problemlərinin həllində yetərinə dəstək tapa bilməyən sənaye sektorunun şikayətləri, cəmiyyətin prioritet gündəm maddələri ilə bağlı daha çox təşəbbüs və töhfə gözləyən ictimaiyyətin tələbləri universitetlərə qarşı tənqidlərə işarə edir. Ölkəmizdə, xüsusən də yeni

yaradılmış universitetlərdə akademik kadrların qeyri-kafi olması, bəzi yüksək səviyyəli professor-müəllim heyətinin fəaliyyətsizliyi və universitetlərin yalnız öz daxili gündəmlərinə diqqət yetirmələri bu tənqidlərin mənbəyi kimi göstərilə bilər.

Ali təhsil ocaqlarımızda idarəetmə və nəşr keyfiyyəti, xarici dil, magistratura və doktorantura təhsili, professor-müəllim heyətinin şəxsi hüquqları kimi problemlər yaşanarkən (Ortaş, 2002), yeni yaradılmış universitetlər və onların tabeliyindəki kolleclər ali təhsil müəssisələrimizi daha da gücləndirib. Odur ki, son illərdə ali təhsil müəssisələrinin sayının sürətlə artması universitetlərin hələ də həllini tapmamış bir çox yeni problemlərinin əlavə olunmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə apardığımız bu araşdırmada yaradılan ali təhsil müəssisələrinin problemləri bu qurumlarda çalışan inzibati heyət və akademiklərin prizmasından üzə çıxarılıb və bu problemlərə ortaq baxış bucağı əldə edilərək həll yolları işlənib hazırlanıb. Yeni yaradılan ali məktəblərin problemlərinə keçməzdən əvvəl bu universitetlərin yaranmasının səbəblərini və illər ərzində universitetlərin sayının artım templərini qısaca qeyd etməkdə fayda var.

2. Yeni Regional Universitetlərin Yaradılmasının Səbəbləri

Dünyada elm, texnologiya, sosial və mədəni dəyərlər, iqtisadiyyat, siyasət kimi bir çox sahədə baş gicəlləndirici dəyişikliklər həyata baxışımızı dəyişdirdiyi kimi, düşüncələrimizin formalaşmasında təsirli olan təhsil sistemlərinə də təsir edir. Bu təsirlərin nəticələri hər bir təhsil sahəsində olduğu kimi, ali təhsil sektorunda da köklü şəkildə özünü göstərir. Qloballaşan dünya getdikcə ictimai sferanı tərk edərək yarı-ictimai kimlik qazanan ali təhsilin yenidən qurulmasının mütləq ehtiyacını ortaya qoydu (Acar, 2012; Altınsoy, 2011; Ted, 2011; Şenses, 2007; Ortaş, 2002; Tanrıkulu, 2001). Dəyişiklik və inkişaf məqsədi ilə qurulan bu universitetlərin yaradılmasının ən mühüm səbəbləri siyasi və iqtisadi səbəblərdir (Şenses, 2007; Aktan, 2007; Ortaş 2004; Marginson & Rhodes, 2002).

Son zamanlar Azərbaycan'ın hər şəhərində universitetin yaradılmasının digər səbəbi iqtisadi səbəblərlə bağlıdır. Çünki universitetlər həm yaradıldıqları bölgələrə təhsil verir, həm də həmin bölgənin sosial- iqtisadi səfərbərliyini təmin edir. Nəinki bilik və mədəniyyət istehsal edən, həm də qurulduqları bölgələr üçün gəlir gətirən qurumlar olan universitetlər beləliklə, bölgələr arasında bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına kömək edir. Fərdlərin həyat səviyyəsini yüksəldən, onlara iş imkanları yaradan, sosial və mədəni mobilliyə töhfə verən, beləliklə də gənc əhalinin kənd yerlərindən miqrasiyasının qarşısını alan universitetlərin yaradılmasının iqtisadi səbəbləri məşğulluğun yaradılması, regional inkişafın təmin edilməsi və regional iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılmasıdır.

3. METOD

Bu araşdırmanın məqsədi qurulan region universitetlərinin problemlərini akademik və inzibati heyətin nöqtəyi-nəzərindən üzə çıxarmaq və onların ümumi baxışları ilə bu problemlərin həlli yollarını təklif etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı suallara cavab axtarılıb.

1. Yeni yaradılmış region universitetlərinin problemləri hansılardır?
2. Yeni yaradılmış region universitetlərinin problemlərinə hansı həll yolları təklif oluna bilər?

Məqalə, bir sıra tədqiqatda eyni əsas faktlarla bağlı keyfiyyət və kəmiyyət məlumatlarının birlikdə toplanmasını, bu məlumatların təhlilini və şərhini əhatə edir.

3.1. Yeni Yaradılan Regional Universitetlərin Problemlərinə Dair Tapıntılar Və Şərhlər

Yeni yaradılmış universitetlərin problemləri ilə bağlı əldə edilən nəticələrə əsasən, yeni yaradılmış universitetlərdəki problemləri əhəmiyyət sırasına görə aşağıdakı kimi sadalaya bilərik.

1. Yeni yaradılmış universitetlərin ən mühüm problemi təşkilatlaşma problemidir. Təşkilatlaşma

üçün uzun müddət lazımdır. Yeni yaradılmış universitetlərin hələ də təşkilatlaşmamış olması müsbət təşkilati mühitin yaradılmasını mümkünsüz edir. Bu universitetlərdə təşkilatçılıq mədəniyyəti formalaşmayıb.

2. Yeni yaradılmış universitetlər ümumiyyətlə kiçik şəhərlərdə yaradıldığı üçün orada çalışan professor-müəllim heyəti işlədikləri institutlara ən yaxın olan böyük şəhərlərdə yaşamaq istəyirlər. Bu vəziyyət tələbə ilə professor-müəllim heyəti arasında əlaqənin zəif qalmasına səbəb olur və akademiklərin universiteti qəbul etməsinə mane olur və təşkilatlaşmanın baş verməsinin qarşısını alır.

3. Yeni yaradılmış universitetlərdə aspirantura (magistratura və doktorantura) proqramlarının olmaması elmi işçiləri başqa şəhərlərə gedib-gəlməyə məcbur edir. Bu vəziyyət elmi işçilərin akademik fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

4. Yeni yaradılan ali məktəblərdə fiziki (kitabxana, laboratoriya, idman zalı və s.) və sosial obyektlər (bufet, kinoteatr, ticarət mərkəzi və s.) yetərli deyil.

5. Pedaqoji kadrlar universitetin ehtiyaclarına uyğun doldurulmamışdır. Bu vəziyyət bəzi kafedralarda professor-müəllim heyətinin çoxluğuna, digər kafedralarda isə professor-müəllim heyətinin çatışmazlığına səbəb olur.

6. Rektorluq seçkiləri akademik ictimaiyyətə mənfi təsir göstərir. Seçkilər nəticəsində fərqli ideologiyaya malik akademiklər çalışdıqları qurumlarda psixoloji cəhətdən rahat işləyə bilmirlər.

7. Universitetlər arasında standartlaşdırma yoxdur. Universitetdə bəzi işçilərin (elmi köməkçilərin) vəzifə təlimatları tam hazırlanmamışdır. Bu vəziyyət akademik heyətin səmərəli işləməsinə mane olur. Məsələn, elmi işçilərin iş təsvirinin kifayət qədər aydın olmaması onların hər cür işi görə biləcəyi təəssüratı yaradır. Bu vəziyyət elmi işçilərin akademik işinə mənfi təsir göstərir.

8. Rektorluq seçkilərində yalnız sayılı professor-müəllim heyətinin iştirakı digər professor-müəllim heyətinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

9. Kitabxanaların qeyri-kafi olması yeni açılan universitetlərin başqa problemidir. Tədqiqatda yeni yaradılmış universitetlərin özünəməxsus problemləri;

a) ixtisaslı kadr problemi b) fiziki infrastruktur problemi, c) kifayət qədər maliyyə imkanlarının olmaması, d) beynəlxalq standartlara uyğunluq və xarici dünyaya açılma, e) təşkilatlaşma kimi ifadə edilir.

Yeni yaradılan universitetlərin problemlərini daha dərinlən araşdırmaq və bu problemləri daha aydın şəkildə ortaya çıxarmaq məqsədilə apardığımız araşdırmalarından əldə etdiyimiz nəticələrə əsasən, yeni yaranan universitetlərin ən mühüm problemlərini aşağıdakı başlıqlar altında sıralamaq olar.

3.2. Təkliflər Və Şərhlər

Yeni qurulan universitetlərdə yaşanan problemlərin həlli yollarını hazırlamaq üçün aparılan araşdırmasından əldə edilən nəticələr əhəmiyyət sırasına görə aşağıda verilmişdir.

1. Yeni yaradılmış universitetlərdə institusionallaşmanı təmin etmək üçün müəllim dərsləri həftə ərzində yayılmalıdır ki, müəllimlər universitetdə daha çox vaxt keçirə bilsinlər. Universitetdə çalışan professor-müəllim heyəti və ya yeni professor-müəllim heyəti universitetin yerləşdiyi şəhərdə yaşamalıdır.

2. Yeni yaradılan universitetləri cəlbədicə etmək və beləliklə, tələbə və müəllim heyətini bu universitetlərə cəlb etmək üçün həm universitetlərin, həm də universitetlərin yerləşdiyi şəhərlərin mövcud vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində araşdırmalar aparılmalıdır.

3. Lisansüstü təhsil proqramlarının sayının və keyfiyyətinin artırılması üçün tədqiqatlar aparılmalıdır. Bundan əlavə, professor-müəllim heyətinin hazırlığı proqramında olan problem və çatışmazlıqlar müəyyən edilməli və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün addımlar atılmalıdır.
4. Həm keyfiyyətli professor-müəllim heyətini yetişdirmək, həm də akademik və universitetlərdə hesabatlılığı təmin etmək üçün akademiklər və universitetlər üçün fəaliyyətin qiymətləndirilməsi sistemi tətbiq oluna bilər.
5. Akademik heyətin və professor-müəllim heyətinin universitetin inzibati səviyyəsində inteqrasiyası üçün konfranslar, görüşlər və tədbirlər təşkil edilməlidir.
6. Professor-müəllim heyətinin özlərini təkmilləşdirmələri üçün həyata keçirdikləri layihələr və tədqiqatlar üçün lazımi köməklik göstərilməli və bu istiqamətdə onlara dəstək verilməlidir.
7. Universitetlərin öz davamlılığını effektiv və səmərəli şəkildə davam etdirmələri üçün universitet idarəçiliyinin liderlik keyfiyyətlərini gücləndirmək üçün araşdırmalar aparılmalıdır.
8. Yeni yaradılan universitetlərin bütün idarəetmə səviyyələrində səmərəliliyin təmin edilməsi üçün tədbirlər görülməli və məqsəd cəmiyyətlə inteqrasiya olunmuş effektiv universitetin yaradılması olmalıdır.
9. Fiziki avadanlığı olmayan yeni yaradılmış universitetlər üçün investisiya büdcələri yaradılarkən institusional hədəflər nəzərə alınmalıdır. Kitabxana, laboratoriya, avadanlıq və s. çatışmazlıqları minimuma endirmək üçün vəsaitlərin ən məqsədəuyğun istifadəsini təmin etmək üçün səy göstərilməlidir.
10. Universitetin bütün maraqlı tərəfləri və nümayəndələri universitetdə öz sözünü deməyi bacarmalıdır.
11. Universitetlərin xidmət göstərdikləri regionlar qarşısında hesabatlılığının artırılması yolları axtarılmalıdır.
12. Universitetlərdə tələbə sayının çoxluğuna və yeni yaradılan universitetlərdə tədris sahələrinin kifayət qədər olmamasına cavab olaraq resurslardan səmərəli istifadəni təmin etmək üçün mərkəzi sinif otaqları yaradılmalıdır.
13. Dövlət yeni yaradılan universitetlərə ayırdığı vəsaiti artırmalıdır.
14. Universitetlərin iqtisadi azadlıq əldə etmələrini təmin edəcək fəaliyyətlər inkişaf etdirilməlidir.

NƏTİCƏ

Son zamanlar ölkəmizdə bir çox yeni universitetlərin yaradılmasının səbəbləri bunlardır; İnformasiya cəmiyyətinə və bilik iqtisadiyyatına keçid, qloballaşma və sürətli dəyişikliklər prosesində cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin universitetlərdən gözləntilərinin artması; Bunları daha geniş auditoriyaya təhsil vermək, sürətlə artan bütün yeni məlumatları əhatə etmək üçün yeni proqramlar yaratmaq, nəzəriyyə ilə yanaşı praktikadan istifadə etmək və hesabatlı şəffaf idarəetmə modellərini inkişaf etdirmək kimi sıralamaq olar. Bütün bu səbəblərə görə son vaxtlar bir çox universitetlər yaradılıb, lakin bu universitetlər özləri ilə çoxlu problemlər də gətiriblər.

Ali təhsil müəssisələrinin sayının bu sürətlə artmasının ən bariz mənfi cəhətlərindən biri, şübhəsiz ki, bu müəssisələrin təhsil keyfiyyətinə mənfi təsir göstərməsidir. Universitetlərin çoxluğu həm akademik, həm də inzibati kadr çatışmazlığına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində ali təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Yeni yaradılmış universitetlərin professor-müəllim heyətinə tələbatını ödəmək üçün ən əsas həll yolu ali təhsil müəssisələri üçün doktorantura pilləsini bitirmiş kifayət qədər yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasıdır. Bu problemi həll etmək üçün 2007-2015 və 2017-2022 ildən fəaliyyət göstərən professor-müəllim

heyətinin hazırlanması proqramlarına start verdi. Bu proqram yeni olduğundan proqrama daxil olan ilk namizədlər hələ təhsillərini başa vurmayıblar. Bununla belə, fakültə hazırlığı proqramı gələcəkdə professor-müəllim heyəti çatışmazlığının aradan qaldırılması üçün atılan mühüm addımdır. Biz bu proqramı mükəmməl işləyən sistem adlandırıb bilmərik, lakin bu yeni sistem uğurlu nəticələr əldə etmək üçün vaxta və bəzi təkmilləşdirmələrə ehtiyac duyur. Digər tərəfdən, universitetlərdə bir çox aspektlərdə keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün araşdırmalar aparıla bilər. Bunun üçün ixtisaslı professor-müəllim heyəti, adekvat binalar, texnoloji infrastruktur, elmi-tədqiqat avadanlıqları və kitabxana imkanları kimi universitetlərin daxilolmalarını güclü şəkildə strukturlaşdırmaq üçün ciddi tədbirlər görülməlidir. Çünki ölkələrin iqtisadi rifahı, keyfiyyətli təhsili dərk etməsi, həm sosial, həm də mədəni cəhətdən inkişafı ali təhsil müəssisələrinin kəmiyyətindən deyil, yüksək keyfiyyətindən asılıdır.

Bu araşdırmadan əldə edilən digər nəticəyə görə, yeni yaradılan universitetlərin ən mühüm problemi bu qurumlarda institusionallaşmanın olmamasıdır. Bu problem korporativ mədəniyyətin olmaması, qurum daxilində zəif əməkdaşlıq və həmrəylik kimi bir sıra əlavə problemləri də özü ilə gətirir. Ali təhsil ocaqları, xüsusilə yeni qurulan universitetlər də tələbələrə təqdim etdikləri həyat standartları və sosiallaşma xidmətləri baxımından ciddi problemlər yaşayır. Yeni yaradılan universitetlər tələbələrə yaxşı sosial-mədəni xidmət göstərə bilməsə də, onların təhsil həyatından, qurulduqları şəhərlərdə kinoteatr, teatr kimi mədəni tədbirlərin keçiriləcəyi məkanlardan uzaq olması da ciddi problemdir. Ona görə də yeni yaradılmış, fiziki imkanları baxımından kifayət qədər qeyri-kafi olan, lakin üstəlik, dövlət digər universitetlərə nisbətən daha çox vəsait ayıran universitetlərə resurslardan yaxşı istifadə edə bilən istedadlı idarəçilər gətirilməlidir. Yeni yaradılan universitetlərin problemlərini həll etmək üçün resursların planlaşdırılması üçün faydalı üsullar hazırlaya bilər, qurumun mövcud məkanlarını ən səmərəli şəkildə qiymətləndirə bilər, qurumun problemlərini müəyyənləşdirən və bu problemlərin həllinə çalışan, ehtiyacları müəyyən edənlər. gələcəkdə yarana biləcək effektiv şəkildə və onları proqnozlaşdırma bilər. Ehtiyat tədbirləri görə bilən və beləliklə, əməliyyat xərclərinə əhəmiyyətli qənaət təmin edən menecerlərə ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Acar, M. (2012). Universitetlərdə restrukturizasiyanın aktuallığı və yeni universitetlərin problemləri. *Educational Outlook Journal*, 8(23), 21-27.
- Aktan, C. (2007). Ali təhsildə dəyişiklik: Qlobal tendensiyalar və yeni paradigmlər. İzmir: Yaşar Universitetinin nəşri.
- Altınsoy, S. (2011). Yeni dövlət universitetlərinin inkişafı: məsələlər və siyasət tövsiyələri. *Ali Təhsil və Elm Jurnalı*, 1(2), 98- 104.
- Arap, S. (2010). Türkiyə yeni universitetlərini aldıqca: Türkiyədə yeni universitetlər və onların yaranma səbəbləri. *Ankara Universiteti SBF Journal*, 65(1), 1-29.
- Argüden, Y. (2009). İnstitusionallaşma. Giriş: May 2012, [http:// www.genbilim.com](http://www.genbilim.com)
- Benek, İ., & Yıldız, İ. (2011). Ali təhsildə innovasiyalar. Yeni tendensiyalar və problemlər. *Beynəlxalq Ali Təhsil Konqresi. İstanbul*, 814-821.
- Bilgin, V. (2009). Türkiyədə universitet problemi və universitet işçiləri ilə bağlı araşdırma. *Təhsil-Sen*. Giriş: http://www.turkegitimsen.org.tr/lib_basili/94.pdf
- Çelik, A. (1994). Yeni universitetlərdə kitabxana problemi. *Türk Kitabxanacılığı*, 8(4), 266-271.
- Dost, M. & Cenksever, F. (2007). Dövlət və fond universitetlərində çalışan professor-

- müəllim heyətinin peşə problemləri. Çukurova Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu Jurnalı, 16(2), 203-218.
- Dörtleməz, Ö. (1995). Yeni açılan universitetlər. İkinci universitet konqresi materialları kitabı (s.125- 135). İstanbul: Sarmal nəşriyyatı.
- Fidan, M. (2011). Yeni qurulan universitetlərdə işçilərin təşkilat mədəniyyətinin qavranılması: Biləcik Universiteti nümunəsi. Biləcik Universiteti Magistrlik dissertasiyası, Biləcik.
- Girgin, D. (2007). Təhsil fakültələrində professor-müəllim heyətinin dərs yüklərinin elmi işlərə və tədqiqatlara təsiri ilə bağlı nümunə araşdırması. Lisansüstü Təhsil Simpoziumu. Eskişehir.
- Günay D., & Günay A. (2011). 1933-cü ildən bu günə qədər Türkiyə ali təhsilində kəmiyyət inkişafı. Ali Təhsil və Elm Jurnalı, 1(1), 1-22.
- Huggins, R. və Cooke P. (1997). Kardiff Universitetinin İqtisadi Təsiri: İnnovasiya, Öyrənmə və İş Yaratma. Geo Journal, 41(4), 325-337.
- İlham, Ç. (2008). Universitet və onun bəzi problemləri. Təhsil jurnalı, 18.
- Karahan, Ö. & Karahan, A. Y. (2012). Universitetlərin problemləri. Journal of Higher Education, 2(2), 80-84
- Karakütük, K., & Özdemir, Y. (2011). Alim hazırlığı layihəsinin (BİYEP) və professor-müəllim heyətinin hazırlanması proqramının (ÖYP) qiymətləndirilməsi. Təhsil və Elm, 36(161), 26-38.
- Korkut, H., Yalçınkaya, M., & Muştan T. (1999). Elmi köməkçilərin problemləri. Təhsil İdarəsi, 17, 19-36.
- Leech, N., & Onwuegbuize, A. (2009). Qarışıq metodlar üzrə tədqiqat dizaynlarının tipologiyası. Kəmiyyət 43,265–275.
- Leveille, D. (2006) Ali təhsildə hesabatlılıq: Güvən və mədəni dəyişiklik üçün ictimai gündəm. Tədqiqat və təsadüfi kağız seriyası. Kaliforniya Universiteti.
- Marginson, S. və Rhodes, G. (2002). Milli dövlətlərdən, bazarlardan və ali təhsil sistemlərindən kənarda. Ali Təhsil,43, 281-309.
- Merriam, S. B. (2012). Keyfiyyətli tədqiqat metodlarının dizaynının tətbiqi üçün bələdçi. Ankara: Nobel nəşriyyatı.
- Ortaş, İ. (2002). Universitetlərin problemləri I. Elm, təhsil və düşüncə jurnalı, 2(4), 3.
- ODTÜ (2011). Ali təhsilin yenidən qurulması: Rəy və təkliflər. Komissiya Hesabatı, Ankara.
- Özdem, G. və Sarı, E. (2008). Ali təhsilə yeni perspektivləri olan yeni yaradılmış universitetlərdən gözlənilən funksiyalar. Journal of Science Education and Thought, 8(1), 8.

MÜASİR TƏDRİS METODLARININ TƏTBİQİ

Magistrant Hacızadə Elvina Zahir qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Gmail : elvinahacizade0@gmail.com

Əlaqə: 050 609 90 79

Açar sözlər: müasir tədris metodları, interaktiv təhsil, layihə metodu, problem yönli tədris, texnologiya, şagird motivasiyası

Ключевые слова: современные методы обучения, интерактивное образование, метод проектов, проблемное обучение, технология, мотивация учащихся.

Keywords: modern teaching methods, interactive education, project method, problem-based learning, technology, student motivation

Xülasə:

Məqələmdə müasir tədris metodlarının mahiyyəti, onların təhsil prosesinə təsiri, ənənəvi metodlarla müqayisəsi və tətbiq mexanizmləri araşdırılır. İnnovativ yanaşmaların şagirdlərin motivasiyası və nailiyyətlərinə təsiri təhlil edilir. Müəllimlərin bu metodlara uyğunlaşması, onların peşəkarlığının artırılması və texnologiyanın rolu da diqqət mərkəzində saxlanılır. Məqələdə konstruktiv təlim, layihə əsaslı tədris, problem yönli və interaktiv üsulların praktik tətbiq nümunələri də öz əksini tapmışdır. . Konstruktivizm, humanist və sosiomədəni yanaşmalara əsaslanan metodlar – problembazlı, layihə əsaslı, kooperativ və interaktiv təlim – şagirdlərin yaradıcı və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. İKT-nin integrasiyası təhsili rəqəmsal müstəviyə daşıyır. Tətbiq zamanı infrastruktur çatışmazlığı, müəllim hazırlığı və şagird müqaviməti kimi bu və digər çətinliklər mövcuddur . Məqsəd təhsilin keyfiyyətini artırmaq və cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun vətəndaşlar yetişdirməkdir.

Müasir yanaşmalar şagirdyönli olmaqla biliklərin mənimsənilməsinə deyil, öyrənmə bacarıqlarının formalaşmasına önə çəkir. Bu metodlar şagirdlərin yaradıcı, tənqidi və analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Nəticə etibarilə, müasir metodların effektiv tətbiqi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və cəmiyyətin dəyişən tələblərinə cavab verən şəxsiyyətlərin formalaşmasına zəmin yaradır. Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün ənənəvi metodlardan uzaqlaşib, daha çevik və tələb yönümlü tədris metodlarına üstünlük verilir. Bu, təhsilin əsas məqsədi olan şagirdin fəal iştirakını təmin etməyə xidmət edir. Ənənəvi tədrisdə müəllim əsas informasiya mənbəyi kimi çıxış edirdisə, müasir tədrisdə müəllim istiqamətverici, fasilitator rolunu oynayır.

Müasir dövrün tələbləri təhsilin bütün sahələrində, xüsusilə də tədris metodlarında yeniliklər edilməsinə zəruri edir. Ənənəvi təlim yanaşmaları informasiya əsrinin çağırışlarına tam cavab vermədiyindən, təhsil sistemində yenidənqurma işləri aparılır. Bu yeniliklər içərisində əsas yer tutan istiqamətlərdən biri də müasir tədris metodlarının tətbiqidir. Bu metodlar şagirdlərin tənqidi düşünmə, problem həll etmə, əməkdaşlıq etmə və yaradıcı yanaşma kimi bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir.

Bu məqalənin məqsədi müasir tədris metodlarının mahiyyətini araşdırmaq, onların praktik əhəmiyyətini və tətbiq mexanizmlərini nəzərdən keçirməkdir.

Müasir dövrdə təhsilin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri şagirdlərin müstəqil düşünmə, analiz etmə, problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün ənənəvi təlim metodlarından fərqli olaraq müasir tədris metodlarının tətbiqi zərurətə çevrilmişdir. İnnovativ yanaşmalar, şagirdyönümlü metodlar, texnologiyanın təhsildə istifadəsi,

təlimin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, öyrənməni daha maraqlı və effektiv edir. (Abbasov, Ş. 2021).

Müasir tədris metodları dedikdə, müəllim mərkəzli deyil, şagird mərkəzli təlim prosesləri nəzərdə tutulur. Bu yanaşma şagirdlərin öyrənmə prosesində fəal iştirakını təmin edir, onların maraqlarını və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Ənənəvi təlimdə müəllim əsas bilik mənbəyi kimi çıxış etdiyi halda, müasir təlim metodlarında müəllim bələdçi və fasilitator rolunu oynayır (Quliyeva, 2020).

Belə metodlar yaradıcı düşüncə, əməkdaşlıq, tənqidi yanaşma və kommunikasiya bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Şagirdlər öyrəndiklərini yalnız qəbul etmir, həm də tətbiq edir, təhlil edir və nəticə çıxarırlar.

Ən çox istifadə olunan müasir tədris metodları bunlardır :

- Problembazlı təlim (PBL – Problem-Based Learning):

Bu metod şagirdləri real həyat problemləri ilə qarşılaşdırır. Onlar problemi təhlil edir, araşdırma aparır, həll yolları təklif edirlər. Bu yanaşma analitik düşüncə və tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirir (Hmelo-Silver, 2004).

- Layihə əsaslı öyrənmə (Project-Based Learning):

Şagirdlər müəyyən bir mövzu üzrə layihə hazırlayaraq həm fərdi, həm də qrup şəklində işləyirlər. Bu zaman planlaşdırma, əməkdaşlıq, resurslardan istifadə etmə bacarıqları inkişaf edir.

- Kooperativ təlim:

Bu metod şagirdlərin qrup şəklində işləməsinə əsaslanır. Qrup üzvləri arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım tədris prosesini səmərəli edir (Johnson & Johnson, 1999).

- İnteraktiv texnologiyalardan istifadə:

Rəqəmsal resurslar, interaktiv lövhələr, onlayn platformalar (Zoom, Kahoot, Google Classroom və s.) şagirdlərin motivasiyasını artırır və təlimi daha çevik edir.

Bəzi hallarda müəllimlərin innovativ metodlardan istifadə etmək üçün kifayət qədər peşəkar hazırlığı olmur. Digər tərəfdən, məktəblərdə texnoloji avadanlığın yetərsizliyi və şagird sayının çoxluğu da bu metodların tətbiqini çətinləşdirir bilər (Əliyev, 2022). Bundan başqa, bəzi valideynlər ənənəvi təhsilə daha çox üstünlük verdikləri üçün müasir metodlara şübhə ilə yanaşırlar. Bu da təhsildə islahatların qəbul edilməsini ləngidə bilər.

Hazırda müasir pedaqoji praktikada daha geniş tətbiq olunan şəxsiyyətyönlü-inkişafetdirici pedaqoji texnologiyalar aşağıdakılardır:

1) Əməkdaşlıqla təlim texnologiyası;

2) Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası;

3) Modulla təlim texnologiyası. Son illər tədris prosesində istifadə olunmağa başlayan daha artıq maraq göstərilən təlim texnologiyasının mahiyyəti və məzmunu ilə bir qədər ətraflı tanış olaq:

Əməkdaşlıqla (kollektiv) təlim texnologiyası– bu təlim texnologiyasında əsas ideya nəyisə birlikdə yerinə yetirmək yox, birlikdə öyrənməkdir. Kollektiv təlim texnologiyası XX əsrin 80-ci illərindən ABŞ və İsrail pedaqoqları Ravin və onun şagirdləri tərəfindən işlənmişdir. Bu kollektiv qarşılıqlı təlim texnologiyasının aşağıdakı üstünlükləri vardır: 1) Müntəzəm şəkildə təkrar olunan çalışmalar nəticəsində şagirdlərdə məntiqi təfəkkür və anlama vərdisləri təkmilləşir 2) Şifahi nitq prosesində və görülmüş işlərin müzakirəsi zamanı şagirdlərin fikri fəaliyyət vərdisləri inkişaf edir, əvvəllər qazandığı təcrübə və bilikləri aktuallaşır 3) Qruplarda işləyən hər bir uşaq özünü sərbəst hiss edir, təlim tapşırıqlarını özünəməxsus tempdə yerinə yetirir 4) Uşaq həm öz işinin, həm də kollektivin işinin nəticəsi üçün məsuliyyət daşıyır 5) Uşaqda öz şəxsi

keyfiyyətlərini, imkan və qabiliyyətlerini qiymətləndirmək bacarığı formalaşır 6) Bu informasiyanın bir neçə müxtəlif tərəfdaşla müza kirəsi assosiativ əlaqənin miqdarını çoxaldır. Bununla da mənim səmə daha da möhkəmlənir. Bu metodda qrupun əsas üzvləri mövzu üzərində yoldaşları ilə əlaqəli şəkildə işləyirlər. Birlikdə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmağa çalışırlar. Tapşırıqlar, onların yerinə yetirilməsi üçün ayrılan vaxt müxtəlif olur. Komandalar bir-birilə yarışmırlar, onlar müxtəlif müddətdə müxtəlif tapşırıqlara cavab hazırlayırlar. Hər bir qrupun müvəffəqiyyəti onun üzvlərinin fərdi məsuliyyəti və çalışqanlığı ilə bağlıdır.

Layihələr metodu XX əsrin 20-ci illərindən ABŞ-da Con Djui və onun şagirdi Kill Patrinq tərəfindən işlənmişdir. Bu metodla fəal təlim əsas şagirdin məqsəduyğun fəaliyyəti ilə onun şəxsi maraqlarına uyğun qurulmuşdur. Metodun əsas mahiyyəti uşaqların əldə etdikləri biliklərin həyatda onlara lazım olmağını göstərməkdir. Tədris prosesində şagirdə tanış olmayan, onun üçün əhəmiyyət daşıyan, real həyatdan götürülmüş ən vacib problemin həllinə, onun malik olduğu və əldə edəcəyi biliklərdən istifadə etmək öyrədilir. Müəllim yeni informasiyaların alınma mənbəyini gös tərə bilir və bu informasiyadan necə axtarmağın mümkün oldu ğunu deyə bilir, uşağı istiqamətləndirə bilir. Layihələr metodu dundan uşaqlar fərdi, cütlər və qrup şəklində müəyyən vaxt ərzində müstəqil fəaliyyət göstərməyə, həmişə hansısa bir prob lemi həll etməyə yönəlir. Problemin həllində müxtəlif təlim metodları və vasitələri tətbiq edilməklə yanaşı, həm də müxtəlif elm, texnika sahəsində sınaqdan çıxmış biliklərdən interaktiv şəkildə istifadə etməsi nəzərdə tutulur. Müasir pedaqoji texnologiyaların bünövrəsi kimi layihələr metodu-müxtəlif təlim vasitələri və informasiya texnologiyaların dan istifadə etməklə reallaşır. Burada həm müasir (kompüter telekommunikasiyaları, elektron baza göstəriciləri, video və multimedia vasitələri, faks, video rabitə), həm də ənənəvi (elm və məlumat kitabları, video yazıları və b.) tədris vasitələrindən istifadə edilə bilər. Həmçinin layihələr metodu bir kompleks problem üzrə yerinə yetirilir.

Modulla təlim texnologiyası– Təlimdə şəxsiyyətyönümlü konsepsiyanın reallaşdırılması, inkişafetdirici pedaqoji texnologiyaların layihələşməsi və praktikada tətbiqi onların müxtəlif şəraitdə, müxtəlif mövzular üzrə sınaqdan çıxarılmasını, bu sahədə pedaqoji təcrübənin öyrənilməsini tələb edir. Məktəblərdə tətbiqinə geniş maraq göstərilən yeni pedaqoji texnologiyalardan biri də modulla təlim texnologiyasıdır. Təlimin modul texnologiyası dedikdə, uşaqların müstəqil olaraq dərstdə və dərstdənkənar vaxtlarda modullu iş prosesində konkret təlim məqsədlərinə nail olması başa düşülür. (Mehrabov A., Abbasov Ə.2006)

Texnologiya müasir təhsil yanaşmalarının əsasını təşkil edir. Lakin bəzi təhsil ekspertləri texnologiyanın çox tətbiqinin tələbələrə sosial bacarıqlarını zəiflədə biləcəyindən narahatdırlar. Onlar hesab edirlər ki, texnologiya təhsil prosesini daha cəlbədicə etsə də, bu, ənənəvi tədrisin insan əlaqələrini və müəllim-tələbə qarşılıqlı münasibətini zədələyir. Ənənəvi qiymətləndirmə metodları yazılı imtahanlar və əzbərləməyə əsaslanır. Müasir yanaşmalar isə daha çox davamlı və layihə əsaslı qiymətləndirməyə yönəlir. Bu yanaşma tələbələrə yalnız məlumatları öyrənməsini deyil, həm də bu məlumatları praktikada tətbiq etməsini hədəfləyir. Bununla yanaşı, ənənəvi qiymətləndirmə metodlarının sadəliyi və obyektivliyi müasir yanaşmaların bəzən subyektiv və çətin tətbiq olunmasını təmin edir. Ənənəvi təhsil metodlarının və müasir yanaşmaların arasında balans tapmaq təhsil sistemində ən böyük çətinliklərdən biridir. Bu balans tələbələrə həm bilik əldə etmələrini, həm də yaradıcılıq və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini təmin etməlidir. Təhsil siyasətçiləri və tədris mütəxəssisləri ənənəvi və müasir metodları birləşdirən hibrid yanaşmaların tətbiqinin təhsil sisteminin bütün gücünü ortaya çıxara biləcəyini qəbul edirlər. (Qasımov, T. 2020).

Müasir tədris metodlarının tətbiqi bir sıra müsbət nəticələrə gətirib çıxarır:

1. Təfəkkür və analiz bacarıqlarının inkişafı: Tələbə yalnız məlumatları əzbərləmir, onları təhlil edir, müqayisə edir və yeni nəticələr çıxarır.

2. Motivasiya və marağın artması: Aktiv iştirak və yaradıcı tapşırıqlar şagirdlərin dərslə olan marağını artırır.

3. Komanda ilə işləmək bacarığı: Kooperativ təlimdə şagirdlər bir-birini dinləməyi, birlikdə qərar qəbul etməyi öyrənirlər.

4. Rəqəmsal savadlılığın inkişafı: Elektron təhsil alətləri və onlayn resursların istifadəsi şagirdlərin texnoloji bacarıqlarını artırır.

5. Özünüifadə və liderlik bacarığı: Layihə və təqdimatlar zamanı şagirdlər öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyi öyrənirlər. (Jonassen, D. 1999)

Müasir tədris metodlarının uğurla tətbiqi üçün müəllimlərin bu metodları mənimsəməsi və dərslərində düzgün tətbiq etməsi vacibdir. Bu sahədə müəllimlərin peşəkar inkişafı, təlimlər və metodiki vəsaitlərlə təmin olunması önəmlidir. Məsələn:

Problembazlı təlim zamanı müəllim sinfə real həyatdan götürülmüş bir problem təqdim edir. Şagirdlər bu problemi qrup halında araşdırır, həll yolları axtarır və nəticələri sinfdə müzakirə edirlər.

Layihə metodunda şagirdlər müəyyən bir mövzu ətrafında uzunmüddətli iş aparır, araşdırmalar, sorğular keçirir və nəticədə təqdimat hazırlayırlar.

İKT vasitələri ilə tədris isə onlayn platformalarda dərslərin təşkili, interaktiv tapşırıqların verilməsi, video və animasiyalarla mövzunun izahı şəklində həyata keçirilə bilər.

Müasir metodların tətbiqində müəyyən çətinliklər də müşahidə olunur. Bəzi hallarda məktəblərdə texnoloji infrastrukturun zəifliyi, müəllimlərin bu metodlara bələd olmaması və ya müqavimət göstərməsi kimi amillər ortaya çıxır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur:

- Müəllimlərin davamlı təlimlərə cəlb olunması;
- Təhsil müəssisələrinin texniki təminatının gücləndirilməsi;
- Tədris proqramlarında müasir metodlara daha geniş yer verilməsi;
- Şagird və valideynlərin bu metodların əhəmiyyəti barədə maarifləndirilməsi.

Nəticə

Müasir tədris metodlarının tətbiqi təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Şagirdlərin motivasiyası artır, onlar daha fəal iştirak edir və öz fikirlərini sərbəst ifadə edə bilirlər. Bu metodlar həm də həyat bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Təhsil sistemində bu metodların geniş tətbiqi müəllimlərin hazırlığından və infrastrukturun mövcudluğundan asılıdır. Müasir tədris metodlarının tətbiqi XXI əsr bacarıqlarının inkişafı baxımından zəruridir. Bu metodlar yalnız bilik verməklə kifayətlənmir, həm də şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına, yaradıcı və tənqidi düşünən fərdlər kimi yetişməsinə xidmət edir. Əgər təhsil sistemində bu metodların tətbiqi genişləndirilərsə, gələcəyin cəmiyyətini daha hazırlıqlı və çevik düşüncəli nəsillə təmin etmək mümkün olacaqdır. Bu metodlar müəllimlərin informasiya ötürücüsü deyil, istiqamətverici və bələdçi rolunda çıxış etməsinə şərait yaradır. Texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası, interaktiv yanaşmalar və şagirdyönümlü metodların istifadəsi dərslərin prosesini daha maraqlı və effektiv edir. Bu metodların səmərəli tətbiqi üçün müəllimlərin mütəmadi ixtisasartırma kurslarına cəlb olunması, məktəblərin texniki imkanlarının yaxşılaşdırılması və valideyn maarifləndirilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov, Ş. (2021). Müasir təhsil texnologiyaları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Quliyeva, S. (2020). Müasir tədris metodları və onların effektivliyi. Azərbaycan Müəllimi, №4, s. 22–25.
3. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.
4. Qasımova, T. (2020). Tədris metodikası və yeni yanaşmalar. Bakı.
5. Jonassen, D. (1999). Designing Constructivist Learning Environments. Educational Technology.
6. Əliyev, R. (2022). Təhsildə innovativ metodların tətbiqi. Bakı: Elm və Təhsil.

Из опыта повышения качества учебного процесса в региональных университетах в зависимости от характера учителя и межпредметных интеграции.

Шафизаде Тамилла Салам кызы
к.б.н., доц. Разиев Сафар Амин оглы
Гаджиев Тофиг Мирабулла оглы
к.х.н., доц. Азадалиева Гюльзар Низам кызы

Закатальский Филиал UNEC
Сумгаитский Государственный Университет
E-mail: safar-raziyev@unec.edu.az
Контакты: 050 563 90 57
<https://orcid.org/0000-0003-3544-814X>
<https://orcid.org/0000-0001-9864-9921>

Ключевые слова: современные методы обучения, инновация, дидактика, межпредметная интеграция, фасилитация, практические навыки, проектные способности, групповое обучение

Açar sözlər: müasir tədris metodları, innovasiya, didaktika, fənlərarası integrasiya, asanlaşdırma, praktiki bacarıqlar, layihə bacarıqları, qrup öyrənmə

Keywords: modern teaching methods, innovation, didactics, interdisciplinary integration, facilitation, practical skills, project skills, group learning

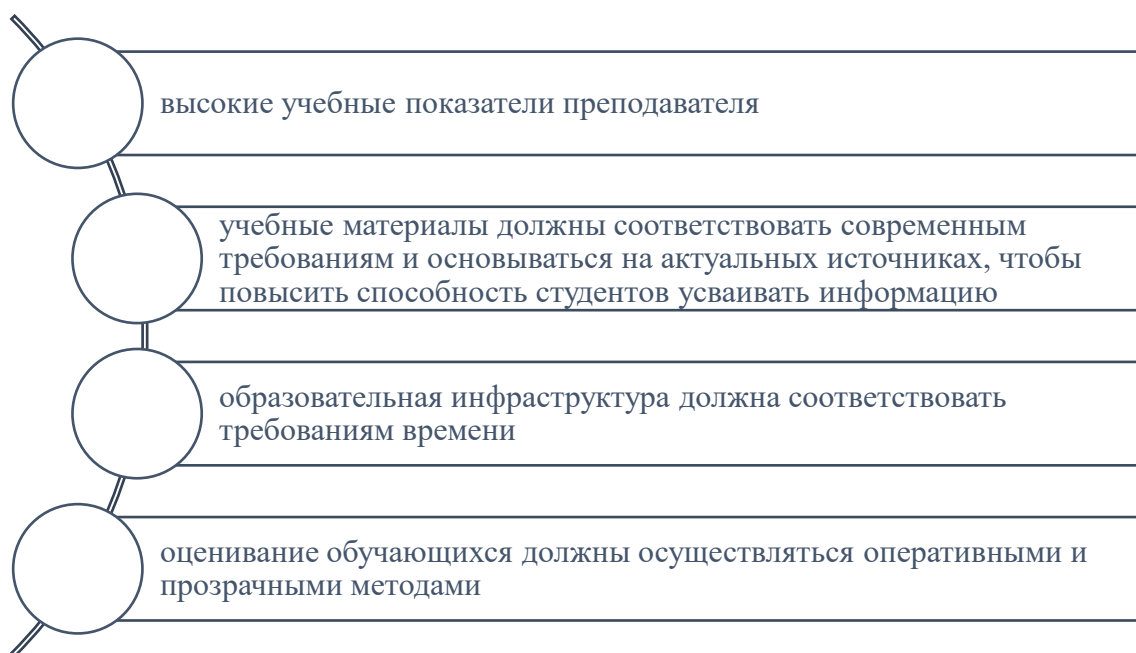
Резюме

В работе были исследованы пути повышения качества учебы на всех этапах образования в контексте личных качеств обучающего, инновативных и групповых методов. Как мы знаем одной из задач, стоящих перед Республиканским образованием, соответствия уровня учебного процесса мировым стандартам. Благодаря этому наше подрастающее поколение будет иметь высокий уровень знания, практические навыки и умение создать и осуществлять современные проекты. Благодаря вышесказанным достигнем цели интегрировать нашу учебную систему к учебным системам всесторонне развитых стран. В данной работе перечислены результаты упомянутых исследований и указаны перспективы для дальнейших исследований. Подчеркнуто, что научная деятельность и ее связь с

учебным процессом стимулирует повышение уровня всего образовательного процесса. При этом с одной стороны повышается квалификация учителя, с другой стороны уровень знаний и способностей обучающихся. Надо отметить в этой области уже сделано немало и уже есть положительные результаты. Так как в Закарпатском филиале UNEC работают высококвалификационные преподаватели и благодаря их усилиям можно достичь вышесказанных целей.

В данной работе исследованы мероприятия по формированию и развитию проектных навыков обучающихся с учетом современных методов обучения, личных качеств преподавателя. Исследования провели как в центральных, так и в региональных университетах. Роль фактора учителя как в процессе обучения, так и его роль в результатах учебного процесса всегда была и остается предметом обсуждения. Кроме этого в этих процессах немаловажное значение имеют современные методы обучения и использование межпредметных интеграции (Raziyev,2019). Изучение этих проблем и вопросы связанные с интеграцией имеют большое практическое значение на всех уровнях образовательного процесса (Askerov,2017).

В вышеуказанных исследованиях полученные результаты в прямом смысле слова зависят от качества обучающего. Одна из основных целей исследования является подготовка всесторонне развитой молодежи, обладающей глубокими знаниями и способностями разрабатывать и применять на практике проекты, что важно для развития нашего государства. В этом контексте внимание в исследовании сосредоточено не на том, что знает обучающийся, а на том, что он умеет. Конечная цель наших исследований является повышение качества образования. Что принимается под предлогом качества образования? По нашему мнению под качеством образования подразумеваются:

По нашему мнению, темперамент учителя, принятый в психологии при этих исследованиях имеет большое значение. В прошлом нашем исследовании мы сравнили учебные результаты

проповедателей с сангвиническим и холерическими темпераментами. Тогда мы пришли к выводу, что вместе с остальными компонентами учитель с сангвиническим темпераментом опережает своего партнера с холерическим темпераментом. Но с разных точек зрения второй иногда имеет преимущества перед первым. Но по нашему мнению, первый в обществе имеет большее уважение, чем второй. Потому, что гуманистические свойства у сангвиников более высокого уровня и это в обществе очень высоко оценивается. Надо отметить, что если в характере учителя есть в процентном отношении больше элементов сангвинического темперамента он очень легко управляет изучающими в разных степенях учебного процесса. Поскольку это касается участников подготовительных групп в средних школах, общеобразовательных школ, лицеев и гимназий, студентов колледжей и университетов, а также лиц, которые продолжают свою учебу в магистратуре. Между обучающимися сангвинического характера и изучающими образуется благоприятное отношение. Изучающие очень охотно осваивают пройденный учебный материал в не зависимости от степени трудности благодаря фасилитаторской способности обучающего, выполняет любое задания. Изучающие вместе с группами, которые в начале урока создаются демократическим принципом, очень легко усваивают пройденный теоретический материал и удачно их применяют на практике. С одной стороны они делают упражнения, с другой стороны готовят материал, со слайдами и демонстрируют перед публиках. Вместе с тем, для обучающего с любым темпераментом немаловажное значение имеет уровень научной подготовки, мировоззрение, практические способности, психологическая подготовка, моральные качества и т. д. (Афанасьева, 2006). В этих процессах существенную роль играет умение учителя применять дидактические принципы и современные принципы обучения в полном составе в нужное время в ходе уроков (Ramazanova, 2014).

Поскольку для обучающихся с темпераментом флегматического типа процессы вокруг них для них безразличны, при любом результате они ведут себя очень спокойно. Потому, что их в прямом смысле совсем не интересует уровень знаний и практические способности изучающих. Они с виду себя показывают с положительной стороны но, в конечном итоге, уровень обучающихся бывает низкий. В контрольных работах они дают возможность своим изучающим переписывать друг у друга, чтобы результатах их оценки были выше. Большой процент разумеется таких изучающих не обладают практическими навыками. У обучающихся темпераментом меланхолического типа обычно бывает своеобразное поведение. Это в прямом смысле действует на результаты их уроков. Поскольку они в жизни часто обижаются на любые действия противоположной стороны, это сказывается на результатах их изучающих. Изучающие разумеется не будут развиваться всесторонне. У них как теоретические, так и практические способности не будут в должном уровне. Вместе с тем используя интегративные обучения и применяя инновативные методы можно исправлять эти недостатки. Как мы знаем, из четырех имеющих темпераментов самый вспыльчивый холерический. По научному объяснению, у этих лиц специальное вещество, которое образуется в крови при любом раздражении выводит человека из себя и это сказывается в его поведении. Обучающиеся с темпераментом холерического типа в первую очередь отличаются с своим скромным поведением. На первый взгляд они считаются «хорошими учителями», поскольку изучающие их боятся. Руководство учебного предприятия спекулятивно пользуются этим для наведения порядка в учебном заведении, чтобы они спокойно вели свои дела. При этом в классах и аудиториях настает

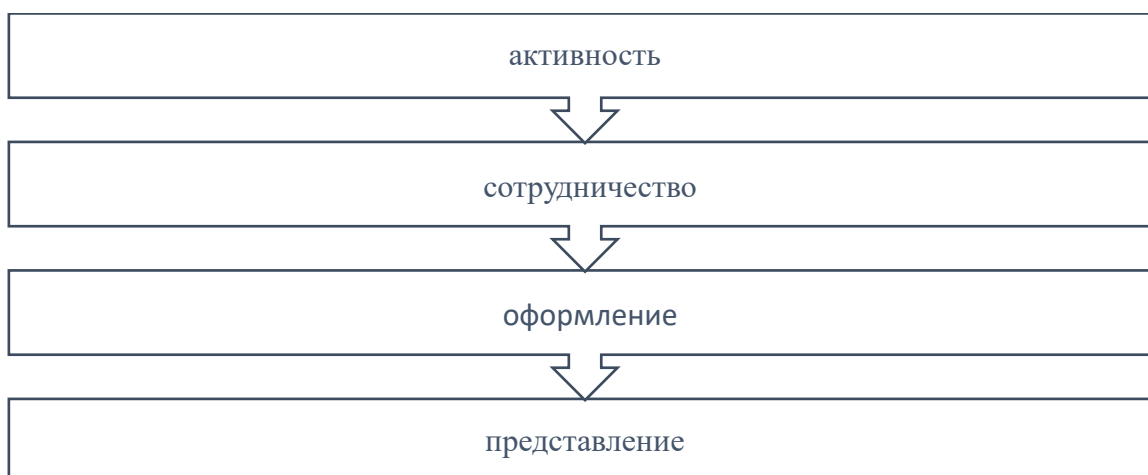
тишина. На первый взгляд все великолепно. Даже иногда при этих условиях процент успеваемости и качества учебы бывает на высоком уровне. Но это, между прочим похоже на болото. Поскольку реальность заключается совсем в другом. Дело в том, что при таких условиях интерактивность изучающих уменьшается. А это не созвучивается с требованием современных методов обучения. Вместе с тем, при таких условиях обучающие ведут себя как монарх, все должны беспрекословно выполнять его требования. При этом в дальнейшем все изучающие делятся на две группы: успевающие и не успевающие. Вторая группа на разных проверочных уроках копирует с первой группы и учитель на это закрывает глаза.

Вместе с вышесказанными для повышения практических навыков обучающихся немаловажное значение имеет использование инновационных методов. Работе в качестве метода исследования были выбраны инновационные методы. Также был выбран метод обучения в группах. Студенты делились на группы методом подсчета, в каждой группе по взаимному согласию выбирался лидер. Однако на каждом следующем занятии лидер менялся по очереди, при этом права каждого участника сохранялись. Каждый участник сохранял свои права. Члены группы выбирали название в соответствии с выбранной тематикой и распределяли задания. В процессе обучения преподаватель предоставлял, как онлайн, так и офлайн задания с подробней информацией по теме. После этого начиналась групповая работа. Осуществлялись обмен информацией, обсуждение и подготовка презентаций. Группы использовали методы «мозговой штурм» и «карусель». Преподаватель выступал в роли фасилитатора (направляющего).

Презентации групп представляли лидеры, и на этом этапе проводилось оценивание. Оценка проводилась как индивидуально, так и коллективно для всей группы на основе вышеуказанных критериев. Этот процесс осуществлялся прозрачно и оперативно, с использованием различных веб элементов. Инновационные методы при этих условиях сочетаются с условиями группового обучения. После завершения представлений с фасилитаторской ролью преподавателя начинается этап завершения исследований. При этом результаты должны быть округлены и можно давать ответы на вышесказанные вопросы. Так- как в этой работе мы делали попытку выяснить роль характера учителя, современных методов обучения и межпредметных связей для повышения качества учебного процесса. Поскольку учебный процесс складывается из многих компонентов следует в первую очередь, перечислить этапы современного урока:

- мотивация, постановка проблемы, исследовательский вопрос;
- проведение исследования;
- обмен информацией;
- обсуждение информации;
- результаты и обобщение;
- образовательное применение;
- оценивание результатов.

Надо отметить, что оценивание результатов уроков ведется как в одиночку, так и между группами. При этом учитываются следующие параметры:

Оценивание результатов ведутся оперативными и прозрачными методами. При этом используются сайты quizzz, kahoot и другие. В результате этих исследований мы пришли к результату, что вместе все с вышесказанными для повышения уровня обучения в образовательном процессе, надо выбирать обучающего с наилучшими и моральными качествами. В процессе обучения применив информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) можно расширить доступ изучающих к цифровым технологиям и искусственным интеллектом.

В заключении можно сказать, что имея положительные качества обучающихся и используя инновативные методы обучения и межпредметные связи в сочетании ИКТ можно достичь высоких результатов на всех уровнях учебного процесса. В конце хотели бы отметить важность учета при оценивании активности, сотрудничества, оформления, представления и т.д.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.Askerov Sh.G., Askerov A.Sh. Ekonophysical analysis of the relationship between monopoly and competition. The journal of economic sciences: theory and practice. 2016, V. 74,#1,p.p.49
- 2.Афанасьева О.Ю. Коммуникативное образование студентов педагогических вузов на основе идеи междисциплинарности. Педагогическое образование и наука, 2006, №2, с.24-28.
- 3.Ramazanov Kh.S. Pedagogues about the Principle of Consciousness and Activity in Education, Asian Social science, 2014, Vol.10, No.11, p.p.277-281.
- 4.Raziyev S.Ə. Fizikanın innovativ təlim metodları və fənlərarası integrasiya ilə tədrisi təcrübəsindən., “Təhsildə klassik və müasir yanaşmalar”, Beynəlxalq konfrans, BDU, Bakı, 2014., səh.340-341.

İNTEQRATİV TƏLİM VƏ RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNƏ FƏNDAXİLİ VƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Aida Əliyeva

UNEC, Zaqatala filialı, Baş müəllim

Email: aida-aliyeva@unec.edu.az

Əlaqə nömrəsi-051-913-99-66

Həzizadə Cavidan Budaq

UNEC Zaqatala filialının tələbəsi

Email: cavidanhzizad@gmail.com

Əlaqə nömrəsi-051-660-06-82

ORCID ID: 0009-0002-7298-8882

Fərzəliyeva Nəzrin

Əlaqə Nömrəsi-055-611-11-83

nazrinfarzaliyeva08@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Milli kurikulumun prioritet göstəricilərindən olan integrativ təlim və bu istiqamətlərindən biri kimi riyaziyyatın tədrisində fəndaxili və fənlərarası integrasiya anlayışları şərh edilir. Integrasiya terminlərinin meydana gəlməsi riyazi fikir ayadlarında ana yanaşmalar habelə, müasir Riyaziyyatın tədrisində nəzərdə tutulan metodologiyanın təbiət üzrə Azərbaycan təcrübəsi nəzərdən keçirilir. Ali və orta ixtisas habelə ümumtəhsil məktəblərində təhsilənlərin riyazi təfəkkürünün və məntiqi düşüncəsinin formalaşmasında bu Didaktik təlim priorollarının yeri xüsusi vurğulanır. Məsələn, riyaziyyatın tədris zamanı şagirdlərin riyazi təfəkkürü və ifadələrdən düzgün və səlis istifadə etmə bacarığını inkişaf etdirmək üçün nitq və ifadələrin düzgün və səlis istifadəsi nitq bacarığının (Danışma nitqi) inkişafına kömək edir. Riyazi ifadələri və terminləri düzgün işlətmək ümumi dil bacarığının tərkib hissəsidir.

Açar sözlər: Integrativ təlim, fəndaxili integrasiya, fənlərarası integrasiya, məzmun xətləri, fərdi yanaşma, dinləmə, təqdimetmə, riyazi təfəkkür,

Key Words: teaching of integration, inter and between subject integrations, content lines, individual approach, arithmetic brain, earing presentation,.

Ключевые слова: интегративное обучение, междисциплинарная интеграция, формы содержание, индивидуальный подход, случайные, презентация, математическое мышление,

Giriş

Təhsildə integrasiya yeni məsələ deyildir. Bu yanaşmaya görə təhsil alan təhsil müəssisələrində tədris olunan fənlər vasitəsi ilə müxtəlif sahələr üzrə seçilmiş məzmunu öyrənməli və tətbiq etməyi bacarmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ümumtəhsil fənn modullarının məzmunu olduqca integrativdir. Ona görə də fəndaxili integrasiya prinsipinə riayət edilməli və hər bir mərhələsində fənlərarası integrasiyaya ehtiyac duyulur. “İntegrasiya” termini XVII əsrdə riyazi anlayış kimi formalaşmışdır. XVIII–XIX əsrlərdə bu termin riyaziyyatın hüduqlarından çıxaraq universal kateqoriya statusunu aldığı bildirilir. Bu anlayış əsrlər boyu təhsilin məzmununda birləşmə, bağlılıq, sintez mənasını verən müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır. Didaktikada “Kompleks metodu”, “Fənlərarası əlaqə”, “Korrelyasiya” və nəhayət, “İntegrasiya” adı öz əksini tapır. Integrasiya prinsipinə pedaqoji yanaşmaların – Y.A. Komenski, I.F. Herbart, K.D. Uşinski

və başqalarının pedaqoji fikirlərində xüsusi səciyyə daşıdığı görülür. Onlar təhsilin məzmununda integrasiyaya ehtiyac kimi görürdülər.

Tədqiqatın məqsədi

Təlimdə integrasiya həm də müəllimlər üçün inkişaf etdirici xüsusiyyətə daşıyır. Bu sahə ilə məşğul olan mütəxəssislərdən T. Ağayev qeyd edir ki, integrativ təlimdə integrasiya görüşü şagirdlərin dərslə maraqlı yaratmaq funksiyası ilə yanaşı, müəllimləri özünü inkişaf-a doğru yönəldir, əməkdaşlığı artırır. [2] Bilgin integrasiyalı üsullarla mənimsənilməsi bir qədər də təqdimatçılıq bacarığının olması deməkdir. Dosent A. Bəkirəvkin fikirlərinə əsaslanaraq, müəllim yalnız müxtəlif mənbələrdəki məlumatlara belə olmaq deyil, toplanılan materialları nəzərdə tutulan sinfin səviyyəsində standartlarda reallaşdırmaq, sistemləşdirmək və onları tələbələrə çatdırmaq üçün daha səmərəli metodlar üzərində düşünməlidir. (Bəkirova.A 2003)

Müəllim integrasiya mərhələsində də, ümumilikdə dərslə prosesində olduğu kimi fərdi yanaşma göstərməlidir. Bu prinsip tələbənin bilik səviyyəsinə görə tənzimlənməlidir. İntegrasiyada fərqləndirmə, sistemsizlik yolu vermək nəinki mənimsəməyə kömək etmir, əksinə onu bir qədər də çətinləşdirir.

Tədqiqatın metodu

Sahə üzrə mütəxəssis Q. Qafarovun qənaətlərinə görə integrativ təlim təhsil alanların məntiqi tərəkəllərinin inkişafında bir-birinə yaxın olan fənlərdə öyrəndikləri mövzuların dərindən mənimsənilməsində əsaslı rol oynayır. Fənlərarası əlaqə və onların integrasiyası eyni zamanda vaxt ehtiyatına qənaət edir. (Q.Qafarov 2021)

Bu vaxt təkcə hər hansı sahənin əsaslı şəkildə öyrənilməsi üçün deyil, həm də mənimsəmənin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə, fənlərarası mövzuların öyrənilməsində əks əlaqənin qurulmasına, təlim prosesinin idarə olunmasına, müəllim–tələbə dialoqunda qarşılıqlı anlama şəraitinin yaradılmasına imkan yaradır. Milli kurikulum təhsildə fəndaxili və fənlərarası integrasiyaya xüsusi önəm verir. Müxtəlif sahələr üzrə biliklərin integrasiyası şagird tərəkəllərində ətraf aləm haqqında vahid, sistemli dünyagörüşün formalaşmasına kömək edir. (Təhsil nəşriyyatı 2006)

Riyaziyyatda fəndaxili integrasiya bu fənn üzrə müxtəlif məzmun xətlərinin və tədrisin müxtəlif mərhələlərində (siniflərində) qazanılmış bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Fəndaxili integrasiyada üfüqi və şaquli integrasiya olmaqla iki yerə ayrılır:

- Üfüqi integrasiya bir mövzu (material) daxilində müxtəlif məzmun standartlarının əlaqəsi deməkdir.
- Şaquli integrasiya isə standartların siniflər üzrə əlaqəsini əhatə edir və bəzən siniflərarası integrasiya da adlanır.

Fənlərarası integrasiya bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq bilik və bacarıqların sintezi olmaqla, bir fənnə aid olan metod və anlayışların digər bir fənnin tədrisində istifadəsini nəzərdə tutur. Bu proses eyni bir bacarığın ayrı-ayrı fənlərdə müxtəlif formalarda işlənilməsi ilə təkmilləşmə, təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır. Məsələn, riyaziyyatın tədris zamanı şagirdlərin riyazi tərəkəlləri və ifadələrdən düzgün və səlis istifadə etmə bacarığını inkişaf etdirmək üçün nitq və ifadələrin düzgün və səlis istifadəsi nitq bacarığının (Danışma nitqi) inkişafına kömək edir. Riyazi ifadələri və terminləri düzgün işlətmək ümumi dil bacarığının tərkib hissəsidir. (Hüseynov.Ə və Mehdiyeva.G 2016)

Tədqiqatın nəticəsi

Oxuma, danışma, dinləmə, təqdim etmə, yazma, şəkli sözlə təsvir etmə (şəkli oxuma və təqdim etmə) kimi nitq bacarıqlarının riyazi anlayışların dərk edilməsində rolu çox böyükdür.

Başqa bir misal, Nizami və ardıcılıqlar məsələlərinin ritmik musiqi anlayışı ilə uyğunluğu məsələsidir. Ornament və naxışlar çəkmək rəsim dərslərində şagirdlərin sevdiyi bir fəaliyyətdir. Həndəsi fiqurlar üzərində qurulmuş ornament və naxışlar həm rəsim bacarıqlarının, həm də riyaziyyat üzrə müvafiq mövzunun mənimsənilməsinə şərait yaradır. Sayma məsələlərini ritmik musiqi altında öyrədib bunun üçün müxtəlif zərb alətlərindən istifadə etmək şagirdlərin sayma fəaliyyətində daha aktiv iştirak etmələrinə imkan yaradır. Sayma, toplama, çıxma və bu qəbildən olan digər sadə riyazi əməliyyatların yerinə yetirilməsində bu didaktik priyomları açıq havada və ya sınıfta (müvafiq şərait imkan verərsə) qrup halında keçirməklə uzunsürən tullanma, yerində tullanma və s. kimi fiziki tərbiyə məşğələləri ilə müqayisə etmək olar. İctimai–mədəni həyatın inkişaf trayektoriyası bütün zamanlarda təhsildən keçmişdir. Bu kontekstdən yanaşdıqda “elmlər şahı” olan riyaziyyatın yeri və rolu aydın görünür. Zaman keçdikcə bu təlim texnologiyası, qloballaşan dünyaya inteqrasiya ola biləcək yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında mühüm yer tutur. İrili-xırdalı bütün təhsil strukturlarında, həm fundamental, həm də tətbiqi elm sahəsi kimi riyaziyyat və onun tədrisi çoxdan aparıcı status qazanmışdır. Qeyd olunan həmin strateji istiqamətin reallaşması isə bu fənnin mənimsənilməsində əsaslı prinsiplərdən biri olan interaktiv təlim üsullarına, müasir tədris metodlarına əsaslanır. Kadr hazırlığında ölkəmizin aparıcı ali təhsil müəssisələrindən biri olan Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialında aparılan tədris prosesi də, riyaziyyat fənninin tədrisində məhz bu prinsiplərə əsaslanaraq qurulmuşdur. Bu ali məktəbin struktur bölməsi olan Zaqatala filiali, Şimali-Qərb bölgəsinin elmi-tədris və tədqiqat mərkəzi statusuna yüksəlməkdə olan təhsil müəssisəsi kimi, məhz riyaziyyat fənninin tədrisi istiqamətində mütərəqqi və interaktiv təlim modellərinin tətbiqini bu gün əsas vəzifələrindən biri kimi qarşıya qoyur. Filialda təhsil alanların iqtisadi və riyazi təfəkkürünün, çevik analitik təhlil qabiliyyətlərinin, həmçinin gələcəkdə müstəqil şəxsiyyət kimi məntiqə əsaslanan peşə bacarıqlarına və qərarvermə səriştələrinə yiyələnmiş mütəxəssislər kimi formalaşmasında, riyaziyyatın interaktiv təlim əsasında tədrisi sahəsində əldə olunmuş təcrübə və tədqiqat materialları ilə növbəti yazılarda daha geniş şəkildə tanış edəcəyik.

BEŞBARMAQ SƏDDİNİN MƏDƏNİ IRS NÜMUNƏSİ KİMİ ŞƏRQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FƏLSƏFİ KONTEKSTİNDƏ

İbrahimov Anar Şahbaz oğlu

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı
və Bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin Şabran Regional İdarəsi - Aparıcı məsləhətçi

Sumqayıt. Azərbaycan

ibrahimov.11.09.97@gmail.com

0559418499

<https://orcid.org/0009-0004-3174-5109>

Açar sözlər: Fəlsəfə, mədəniyyət, incəsənət, memarlıq, şərq, təzahür

Keywords: Philosophy, culture, art, architecture, east, manifestation

Ключевые слова: Философия, культура, искусство, архитектура, восток, проявление

Xülasə:

Şərq dünyası olduqca sirli və gözlənilməz sərvətlərə malikdir. Təbii ki, belə bir əvəzedilməz məkanın mədəniyyəti həmişə diqqət mərkəzində olacaq. Bu amilləri nəzərə alaraq, fəlsəfinin şərq mədəniyyətində özünü necə təzahür etdirdiyini araşdırdıq və belə nəticəyə gəldik ki, bu sahədə hər bir maddi mədəniyyət nümunəsi özündə geniş fəlsəfi məna saxlayır. Bu fəlsəfi mənalara isə sadəcə nəzəri biliklərlə məhdudlaşmır, əksinə, gündəlik həyat tərzində, adət-ənənələrdə, incəsənətdə və dinə yanaşmada da öz əksini tapır. Şərqdə insan və kainat arasındakı münasibətlər harmoniyada qəbul olunur və bu, fəlsəfi baxışın əsas təməlini təşkil edir. Məhz bu baxımdan, Şərq fəlsəfəsi zahiri görkəmdən daha çox daxili mahiyyətə yönəlir. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, Şərq mədəniyyəti yalnız tarixi deyil, həm də fəlsəfi baxımdan dərin və çoxşaxəli bir irsə malikdir.

GİRİŞ

Şərq sirr və sirrlə doludur. Fikirləşəndə heyranamiz geyimlərdə şərq gözəlləri, ovsunlayan şərq rəqsləri, ecazkar şərq sarayları və məbədləri, albalı çiçəkləri, bizə məlum olmayan tanrıların qərribə heykəlcikləri və rəngarəng xalçalar dərhal üzə çıxır. Şərq ölkələrinin mədəniyyəti minilliklər boyu inkişaf edib, zəngin, rəngarəng, incə və cəlbedicidir. Şərqin sənəti xüsusi rol oynayır, o, dünyanın başqa ölkələrinin sənəti kimi deyil.

Fəlsəfə və sosiologiyada Qərb tipi mədəniyyəti Şərq tipi ilə ziddiyyət təşkil edir. Onu çox vaxt “ənənəvi cəmiyyət” adlandırırlar. Tarixən şərq mədəniyyəti Çin, Hindistan, Mesopotamiya və Misirin qədim sivilizasiyaları ilə bağlıdır.

Sonralar onların yerində müsəlman, hindu, buddist və konfutsi dini və mədəni ənənələrinin cəmiyyətləri yarandı. Bu mədəniyyətlərin və onların əsasında yaranmış müasir Şərq mədəniyyətlərinin orijinallığına baxmayaraq, bir çox ortaq cəhətləri bölüşürlər. Davranış nümunələri və əxlaq normaları nəsil-dən-nəslə ötürülür. Əcdadların təcrübəsi ən yüksək dəyər hesab olunur. Adət-ənənələr və rituallar ən xırda təfərrüatlarla təkrarlanır, bəzən məzmunu əvəz edir.

Bütövlükdə qədim Şərq fəlsəfəsi ilə tanışlıq göstərir ki, burada ümumilikdə insanları maraqlandıran və düşündürən problemlər, (dünyanın və insanın mövcudluğu, həyatın mənası və sair) müzakirə edilmişdir. (Hacıyev Z.2012)

Şərqdə elmi rəşənlıq əxlaqi-iradi prinsiplə ziddiyyət təşkil edir. Şəxsi özünü inkişaf etdirməyə çox diqqət yetirilir. Şərq xalqlarının təfəkkürə, sükunətə və mistisizmə yönəlməsi buradan irəli gəlir.

Şərq ölkələrinin mədəni irs nümunələrinin fəlsəfi izahı

Mədəni irs nümunələri və fəlsəfinin qarşılıqlı əlaqəsi elə ümumi sənət mühitinin özündən yaranmışdır. XV əsrin 30-cu illərində İntibah dövrü sənətinin məşhur nəzəriyyəçisi Leon Battista Alberti “Rəsm haqqında” traktatında rəssamlara ritoriklər, filosoflar və elm adamları ilə ünsiyyət qurmağı tövsiyə etdi. Belə ünsiyyətin əsl təcrübəsi Florensiyada Möhtəşəm Lorenzo sarayında başladı. Ancaq bu ünsiyyətin nəticələri dərhal görünmədi.

Çox zaman şərq dünyası qərribə görünə bilər. Biz onun haqqında demək olar ki, çox az biliyə sahib olduğumuz üçün onun “sirli” olduğunu deyirik və texniki lüğətin dəqiqliyi ilə ifadə olunan bir çox hadisələri “mistik” adlandırırıq, yalnız ona görə ki, özümüz bu lüğətlə tanış deyilik. Düzünü desək, heç kim orta əsrlər latın və sanskrit mənbələrini, heç olmasa tərcümədə öyrənməmişsə, orta əsrlər və ya hind sənətinin fəlsəfəsini izah edəcək qədər səriştəli sayıla bilməz. Orta əsrlər Aristotelin “sənətin məqsədi insanın kamilləşməsidir” ifadəsini qəbul etmiş, “sənətsiz heç bir fayda əldə etmək mümkün deyil” mövqeyinə sadıq qalmışdır. Amma “insan kamilliyi” və

“fayda”nın nə demək olduğunu bilməsək, belə sənətin mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu anlamaq, izah etmək demək olar ki, mümkün deyil. Başqa sözlə, bu sualları dərinləşdirmək istəyiriksə, işini anlamaq və “qiymətləndirmək” istədiyimiz insanların həyatlarının məqsədini soruşmaqla başlamalıyıq.

Məsələn, Seylon buddizmin mərkəzlərindən biridir. Seylondakı ən qədim monumental kult binası stupa sayılırdı, burada daqoba adlanır. 12-ci əsrdə Seylon stupası qədim formada qorunub saxlanılmışdır. Bu, yuxarıya doğru uzanan yarımkürəvari bir quruluş idi və ətrafında oyma başlıqlı bir neçə sıra sütunlar yerləşirdi. Polonnaruvada ayrıca kult konstruksiyaları - mağara məbədləri də qorunub saxlanılmışdır. Onlardan ən yaxşısı 12-ci əsrə aid olan Qal-Vikharaddır. Dağa oyulmuş Qal-viharanın daxili hissəsi çox incə deyildi. Həmişə olduğu kimi, məbədin içərisində oturmuş Buddanın heykəli var idi. Fasadın işlənməsi daha maraqlıdır. Bu tip nümunələr daha çox şərq sənətinin fəlsəfəsini özündə cəmləşdirir.

İnsanın aktiv həyatı iki cür ola bilər - əməllərin yerinə yetirilməsi və ya yaradıcılıq. Bunlar müvafiq olaraq xidmət və sənət sahələridir; onlardan biri təqva, ikincisini müvafiq olaraq sənətin özü idarə edir. Fəaliyyətin bu tərəfləri hər hansı bir insanın həyatında eyni əhəmiyyətə malikdir, hər hansı birində əskik ola bilər, lakin "Kamil ol" əmrinə uyğun olaraq hər ikisində kamilliyə can atmalıdır. Onların hər biri tamamilə öz sahəsindədir; sənətin son məqsədi əsərin mükəmməlliyidir, xidmət sahəsində son işin əldə etdiyi məqsəd də əsasdır, lakin həlledici əhəmiyyət kəsb etmir. Şüur həm əməldə, həm də yaradıcılıqda mövcuddur.

Bu deyilənlərə əyani olaraq nümunə kimi daha çox uzaq şərq incəsənətində açıq şəkildə göstərə bilərik.

Misal üçün Qədim buddist incəsənəti b.e.ə. IV-eramızın IV əsr ərzində bütün Hindistan ərazisinə yayılır. Buddizmin geniş yayılmasında missioner – səyahət edən monaxların böyük rolu olmuşdur. Hətta b.e. I ə. Çində buddizmin yayılmasına da əsas səbəb Hindistandan gəlmiş belə monaxlar olmuşdur.

Buddizmin meydana gəlməsi, onun təbliğində mühüm rol oynamış daş dini tikililərin də inşa edilməsinə səbəb olur. Aşoka dövründə çoxsaylı buddist kilsə və məbədləri yaradılır. Bu dini tikililərdə artıq formalaşmış memarlıq ənənələrindən istifadə edilmişdir.

B.e.ə. III – eramızın III əsri dövrünün mühüm memarlıq abidələri – iri buddist kilsələri tikilir. Lakin Buddist dini abidələrinin əsas tipi – kərpicdən tikilmiş gümbəzlər stupalar idi. Onlar nirvananı (cənnəti) simvolizə edirdilər.

Buddist mənbələrinə istinad edərək, Aşoka tərəfindən inşa edilmiş, lakin dövrümüzə kimi gəlib çatmamış stupalar istisna olmaqla, ən qədim stupa Bxarxuta stupasıdır. Təəssüflər olsun ki, o bizim dövrə kimi gəlib çatmamışdır və stupaların memarlıq tipi ilə bizi, bir qədər sonra inşa edilmiş Sançi stupası və yazılı mənbələr tanış edir.

Seylon – buddizmin mərkəzlərindən biridir. Seylonda ən qədim monumental kult tikinti – stupa sayılırdı, burda o daqoba adlanır. XII əsrdə Seylon stupası öz qədim formasında saxlanılmışdır. O yuxarıya doğru uzadılmış yarımsferik tikinti idi və onun dairəsində bir neçə sıra oyma kapitelləri ilə sütunlar yerləşirdi. Polonnaruvada həm də kult tikintilərinin ayrı növləri – mağara məbədləri saxlanılmışdı. Onlardan ən yaxşısı XII əsrə aid olan Qal-Vixaradı. Dağda yonulmuş Qal-vixaranın interyeri çox mürəkkəb deyildi. Həmişə olduğu kimi məbədin daxilində oturan Buddanın heykəli yerləşirdi. Fasadın traktovkası daha maraqlıdır. Bu tipli nümunələr özündə daha çox şərq incəsənətinin fəlsəfəsini özündə birləşdirir.

Çin mədəniyyətinin sonrakı inkişafına daha böyük təsir konfutsiçilik və daosizm göstərmişdir. Bu sistemlər çox halda bir-birinə zidd idilər. Konfutsiçilik - cəmiyyətdə yüksək

rütbəni, vəzifəni tutanlara tabe olmağa çağırırdı və var gücünü bu məqsədə yönəldirdi. Konfutsinin dediyinə görə dövlət - böyük ailədir, hansı ki, göyün oğlu olan hökmdarla idarə edilir. Bu sistemin əksinə daosizm naturfəlsəfəyə qarşı böyük maraq göstərirdi. Daosizmdə mərkəzi yeri dao haqqında nəzəriyyə tuturdu. Dao haqqında nəzəriyyə - təbiətin təbii zəruriliyindən irəli gələn dünyanın daima dəyişilməsi; təbiətdə isə harmonik tarazlıq - yan və in adlı kişi və qadın başlanğıcın bir-biri ilə əlaqəsinin nəticəsində əmələ gəlir. Daosizmin banisi olan Daotsinin fikrincə dao ümumdünya qanunudur. İnsan təbiətin qanunlarına riayət etməlidir.

Qədim Çin mədəniyyətinin tarixində Çjanqo dövrü ən vacib bir dövr idi. Bu dövrdə bir sıra əhəmiyyətli poetik əsərlər yaranır; ədəbiyyatda və incəsənətdə yeni mövzular və obrazlar yaranır; traktatlarda və yazılı mənbələrdə öz əksini tapmış karkaslı memarlığın və şəhərsalma prinsipləri inkişaf edirlər.

Bu dövrdə hazırlanan bürünc qablar öz səlis formaları ilə və qiymətli daş-qaşlarla işlənmiş incə inkrustasiyası ilə fərqlənir. Sujetlər genişlənir. Bürünc qabların üzərində frizvari ov, döyüş səhnələri yerləşirlər.

Qədim Şərqdə mədəniyyətin inkişafı müxtəlif sahələrdə istiqamət tapmışdır. (Yusifov Y.2007)

Beşbarmaq səddinin mədəni irs nümunəsi kimi fəlsəfi şərh

Qeyd olunan bütün fikirlər şərq dünyasının bir parçası olan Azərbaycanda da özünəməxsus formada özünü biruzə vermişdir. Ziyərgah profilli memarlıq nümunələrində fəlsəfi mahiyyət daha çox özünü göstərir. Belə nümunələrdən biri isə Beşbarmaq dağıdır.

Fövqəladə bir duruş, buludların arasından görünən əzəmətli bir dağ. İqlimə hökm edən görünüşə sahib bu sirli abidənin bütün diqqəti dalğalanan Xəzərin üzərindədir. Bu məkan hər kəsin şimalın sonsuz üfüqlərinə üz tutduğu yolun kənarında özünə tarixi bir səltənət qurmuşdur.

Hər kəs zaman-zaman haqqında söz açacağımız tarixi yer barəsində əfsanəvi hadisələr eşidib. Bu isə həmin yerə qarşı olan marağın daha da artmasına gətirib çıxarır.

Beşbarmaq çoxlu sirləri, sirləri, mifləri, əfsanələri özündə saxlayır. Bəzi alimlərin fikrincə, “Beşbarmaq” dağının adı əl barmaqları ilə bağlı deyil, tamam başqa etimologiyaya malikdir. Məsələ burasındadır ki, XVIII əsrə qədər Quba xanlığının tərkibində olan yeddi mahaldan biri olan Bərmək mahalı burada yerləşirdi.

İndi isə gələk bu fəvqəladə görünüşə sahib dağ haqqında olan əfsanələrə.

Bildiyiniz kimi, İsgəndərin farslı cariyəsi olan Barsina III Daranın bütün sarayı ilə birlikdə onun yanına gəldi. (O, Makedoniya padşahlarının sülaləsinin sonuncu varisini dünyaya gətirdi.) O, İsgəndərə Əhəməni imperiyasının kənarında ölməzlik suyu ilə bulaq haqqında danışdı.

Bunu bilən hökmdarı ən yaxşı döyüşçünü çağırıb onu möcüzəli su üçün Beşbarmaq dağına göndərdi. Amma, qayıdarkən döyüşçü küpəni sındırdı. Döyüşçü edamdan qorxaraq yerli sənətkarlara eyni qabı düzətdirdi və onu adı su ilə doldurdu.

Saxtakarlıqdan şübhələnməyən İskəndər gəmini qurutdu və bayquşun ölümsüzlüyünə inanırdı. Buna görə də Hindistana səfəri zamanı o, qorxmazlıq möcüzələri göstərdi. Lakin, yeni yürüşdən 5 gün əvvəl o, dəhşətli qızdırma ilə xəstələndi və tezliklə öldü.

Dağ haqqında təkcə əfsanələr deyil, həm də bir çox səyyahlarda öz əsərlərində qeydlər ediblər.

XIII əsr fransız səyyahı V.Rubrukun qeydlərində də xatırlanır. Beşbarmaqdan qalan qala divarı düz Xəzər dənizinə qədər uzanırdı. VII əsr coğrafiyaşünasları bu divarı Atlı Van divarı

adlandırmışlar. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu qala Şirvan bölgəsini Xursan ölkəsindən ayırır.

XVII əsrdə Şərqi Azərbaycanda olmuş holland səyyahı Yan Streys yazırdı: “Biz dənizin yaxınlığında bir dağ gördük. Onu Parmah və ya Barmah adlandırırdılar. Dağın zirvəsi uzanmış şəhadət barmağına bənzəyirdi. Bir vaxtlar bu ərazilərin müdafiəsi kimi xidmət edən möhtəşəm bir qala var idi. Bu qalanın bünövrəsi və daş bulağı bu günə kimi burada qorunub saxlanılıb”.

Alban tarixçisi Musa Kalankatuyski yazır ki, Beşbarmaq üzərində qalan qala 438-457-ci illərdə Sasani hökmdarı Yezdegird tərəfindən tikilmişdir.

1636-1638-ci illərdə müasir Azərbaycan ərazisində olmuş alman səyyahı Adam Olearius da öz yazılarında dağı təsvir etmişdir.

Ümumiyyətlə, daşların özləri daha çox maraq doğurur, onların bir çoxu qəribə formadadır, bəziləri hava şəraitinin təsiri altında çatlamış, digərləri çökmüş, digərləri isə yağış və su axınları nəticəsində boşluqlar almışlar. Qayaları araşdırarkən, sanki qılıncla iki hissəyə bölünmüş bir daş blok görünür. Yaxınlıqda böyük bir daşın üzərində kiçik, lakin uzun bir çökəklik var idi. Yerli əhalinin dediyinə görə, bu yerdə (yalnız cümə günləri) müqəddəs şirin su axır ki, Xızır peyğəmbərin göz yaşları ona müalicəvi güc verir. Təbii ki, bu su kondensasiya və ya yağış prosesində toplana bilər, sonra da daşlardakı çatlar və yarıqlardan sızma bilər.

Beşbarmaq ətrafında çoxlu qeyri-adi formalı daş və qayalıqlar olduğunu adi gözlə görmək olar. Alimlərin fikrincə, dağın ətrafında aparılan qazıntılar sayəsində qədim yaşayış məskənlərinin qalıqları, qab-qacaq və məişət əşyaları nümunələri aşkar edilib ki, bu da insanların bu ərazidə uzun müddət məskunlaşdığını təsdiqləyir. Bu faktı karvansaranın xarabalıqları, qala divarları və yerli qəbiristanlıq, qədim yaşayış məskənlərinin qalıqları da təsdiq edir. Bura yaxın qonşu kiçik dağların zirvələrində Beşbarmaq dağına bənzər kiçik qayalıq massivləri görünür. Bu onu deməyə əsas verir ki, belə qayalıq massivlər bu ərazi üçün xarakterikdir, lakin Beşbarmaq dağı onların ən böyüyü və əzəmətlisidir və buna görə də insanlara fəvqəltəbii güc, sehrli xüsusiyyətlər və qeyri-real bir şey bəxş edir. Bəlkə də burada mövcud olan enerji insanları bu dağın möcüzəvi xüsusiyyətlərinə inandırır.

Düzdür, “Beşbarmaq” adının başqa yozumu da var. Deyirlər ki, bu toponim qədim türkcə “zirvədə yaşayış” mənasını verən “parmaq” sözündəndir. Bu, IX əsr ərəb səyyahı Əl-Məsudinin yazılarında rast gəlinən ilk yerli toponimdir.

İnsanlar Beşbarmağın müqəddəs məkan olduğuna inanır və rəvayətə görə, ümid və arzuların gerçəkləşdiyi yerdir. Hələ qədim zamanlarda Beşbarmaq dağı Qafqaz Albaniyasının sakinlərinin ibadət yeri olub.

Bunun izahı çox sadədir. Hələ monodinin - yəhudiliyin, xristianlığın və islamın yaranmasından əvvəl, hətta atəşpərəstlikdən, daha sonra isə zərdüştilikdən əvvəl qədim insanlar bu gün çoxlarının unuttuğu bir dinə - orolatriyaya etiqad edirdilər.

Bu, dağ zirvələrinə, qeyri-adi formalı qayalara və ayrı-ayrı iri daşlara sitayişdir. Qeyri-adi olan hər şey ilahiləşdirildi, buna görə də sərbəst dayanan yüksək qayaların arzuları yerinə yetirə biləcəyinə inan yarandı.

Bütün bu qeyd olunan faktlar bir daha onu sübut edir ki, şərq mədəniyyətinin formalaşmasında və inkişafında fəlsəfənin danılmaz rolu mövcuddur.

Şərqdə inkişaf etmiş düşüncə tərzini və tərzlərini öyrənərkən tədqiqatçılar adətən mədəniyyətləri tamamilə müstəqil və ya “avtoxton” fəlsəfi ənənələr yaratmış, yalnız dünya fəlsəfi prosesinə təsir gücünə görə müqayisə oluna bilən Hindistan və Çini ayırırlar. Avropa fəlsəfə ənənəsi ilə. Şərq fəlsəfəsi təfəkkürün dərinliyinə, gücünə və orijinallığına görə həmişə yüksək

qiymətləndirilib. Qərbi ölkələrindəki insanları dünyaya fərqli gözlərlə baxmağa təşviq edir. Qərbin fəlsəfəçilik ənənəsinə təkan verən yunan təfəkkürü, məsələn, dünyada elmin və elmi təfəkkür tərzinin bərqərar olması üçün çox işlər görüb. Bu səbəbdən məntiq yetişdirilmiş, əsasən rəasional idrak üsulları alqışlanmış, bilik əldə etməyə sistemli yanaşma yaradılmışdır. Şərqi fəlsəfəsi insanı nəinki rahatladır, ona daxili və xarici dünyası ilə arzu olunan dincliyi, harmoniyanı verir. O, həm də ona ilham, enerji və maarif verir ki, onsuz sənət yaratmaq və sizin daxilinizdə cəmləşən gözəl şeyləri dünya ilə bölüşmək mümkün deyil.

Nəticə

Şərqi fəlsəfəsi Şərqi xalqlarının dünya və insan haqqında, xeyirxahlıq, sevgi və ailə haqqında, ağıl və söz haqqında dərin düşüncələrini əks etdirirdi. Onlarda həm qədim sakinləri, həm də müasirlərimiz üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan əbədi mənəvi suallara cavab tapa bilərik.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Beşbarmaq dağının ərazisi Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğuna çevrilir. Mədəniyyət.- 2020.- 10 iyun.- S.1;2.
2. Hacıyev Zeynəddin. Fəlsəfə. 2012
3. Yusif Yusifov. Qədim Şərqi tarixi. Bakı 2007
4. <https://postnauka.ru/video/80506>
5. https://www.coomaraswamy.ru/p/blog-page_11.html

Müasir Tədris Təlim Texnologiyaları

Tələbə, İlyasov Kamran Xan oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filiali

E-mail: seki20181818@mail.ru

Mobil: +994553103120

Açar sözlər: tədris, funksional, informasiya, struktur, komponent, texnologiya, prinsip

Ключевые слова: образовательный, функциональный, информационный, структура, компонент, технология, принцип

Key words: educational, functional, information, structure, component, technology, principle

Xülasə

Yeni insan şəxsiyyətinin hərtərəfli və ahəngdar inkişafını təmin etmək, Şəxsiyyətin formalaşması qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq. Qabaqcıl pedaqoji təcrübəni ümumiləşdirmək və yaymaq. Müəllimin təlim-tərbiyə fəaliyyətini nəzəri metodika əsasında işləyib hazırlamaq. Gənc nəslin təlim-tərbiyə işini təşkil etmək. Pedaqoji prosesdə yeniliklərin miqyası müxtəlif ola bilər. Müəyyən bir metodu, formanı təkmilləşdirmək, yeni iş texnologiyalarını tətbiq etmək, yaxud təhsil-tərbiyə sistemini yeniləşdirmək.

Elm və texnikanın sürətli inkişafı, qloballaşma və inteqrasiya prosesləri müəllimə verilən pedaqoji tələblərin müasir dövrümüzün inkişaf tələblərinə uyğunlaşdırılmasını zəruri edən başlıca amillərdir. Müəllimlər yeni təlim metodlarının, İKT-nin köməyi ilə pedaqoji prosesdə müsbət nəticələr göstərməyə çalışır, bu yolda pedaqoji ustalıq və qabiliyyətlərindən maksimum dərəcədə faydalanaraq əllərindən gələni əsirgəmirlər. "Müasir müəllim necə olmalıdır?" sualı təkcə respublikamızda deyil, həmçinin, dünyanın bütün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrində təhsil işçilərini, ümumiyyətlə, pedaqoji aləmi düşündürən ən vacib məsələlərdən biri, hətta birincisidir.

Hər bir ölkənin özünəməxsus təhsil sistemi, təhsil siyasəti, təhsil və inkişaf konsepsiyası vardır. 70 il SSRİ dövründə inzibati amirlik metodu hökm sürmüşdür. Yəni yuxarıdan əmr və sərəncamlarla məktəblər idarə olunurdu. Demokratizm və prularizmin hökm sürdüyü müstəqil Azərbaycan hökumətinin isə özünəməxsus təhsili və təhsil konsepsiyası vardır. Məktəblərin yenidən qurulması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu və Təhsil Haqqında İslahat proqramları qəbul edildi. İstər Təhsil Qanunu, istərsə də təhsil haqqında İslahat proqramlarının tələblərinə uyğun olaraq Respublika Pedaqoji ictimaiyyətinin qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur: (Mehrabov, 2007)

1. Yeni insan şəxsiyyətinin hərtərəfli və ahəngdar inkişafını təmin etmək.
2. Şəxsiyyətin formalaşması qanunauyğunluqları aşkara çıxarmaq.
3. Qabaqcıl pedaqoji təcrübəni ümumiləşdirmək və yaymaq.
4. Müəllimin təlim-tərbiyə fəaliyyətini nəzəri metodika əsasında işləyib hazırlamaq.
5. Gənc nəslin təlim-tərbiyə işini təşkil etmək.

Elm və sənət hansı ölkədən gəlsə gəlsin bütün insanlara aiddir. Ona görə də xüsusi qeyd olunmalıdır ki, dünya pedaqoji fikrinin dəyər statusu qazanmış nümunələri ayrı-ayrı seçilmiş xalqa və millətə deyil, bəşər mədəniyyətinə məxsusdur. Bu tarixi-pedaqoji irs dünya xalqları tərəfindən eyni dərəcədə öyrənilməli, tədqiq və təbliğ olunmalıdır. İndiki dövrdə bu böyük aktuallıq kəsb edir.

“Bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti maliyyə üçün ABŞ, İngiltərə, Yaponiya, Çin, Almaniya, Rusiya, Hollandiya kimi inkişaf etmiş ölkələrlə və Dünya Bankı, UNİSEF, SOROS Fondu kimi təşkilatlarla iş birliyi qurmuşdur. Odur ki, 1999-cu ildən Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı həyata keçirilməyə başlanmış və bu layihə təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və səmərəliliyinin artırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətinə yönəldilmişdir. Bunun da mərkəzində ilkin müəllim hazırlığı,

Təhsilin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına təkan verir.

İnsan 3 cəhətdən tərbiyə olunursa, o, şəxsiyyət bütövlüyünə yiyələnə bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

1). mənəvi-ruhi tərbiyə; 2). əxlaqi və etik tərbiyə; 3). aqlın, iradə və xarakterin tərbiyəsi.

Bütün zamanlarda əxlaq və mənəviyyət şəxsiyyət bütövlüyünün meyarı kimi götürülmüşdür. Azərbaycan pedaqoji cəmiyyəti fikrində şəxsiyyətin mənəviyyəti dedikdə, bütün insanlığın xeyrinə xidmət edən ümumbəşəri mənəviyyət nəzərdə tutulur. Hazırda dünyada təhsillə bağlı yeni ciddi çağırışların şahidiyik. Pandemiya dövrü hələ də davam edir. (Nəzərov, Məmmədov, 2008)

Layihələr metodu XX əsrin 20-ci illərindən ABŞ-da Con Djui və onun şagirdi Kill Patrinq tərəfindən işlənmişdir. Bu metodla fəal təlim əsas şagirdin məqsəduyğun fəaliyyəti ilə onun şəxsi maraqlarına uyğun qurulmuşdur. Metodun əsas mahiyyəti uşaqların əldə etdikləri biliklərin həyatda onlara lazım olmağını göstərməkdir. Tədris prosesində şagirdə tanış olmayan, onun üçün əhəmiyyət daşıyan, real həyatdan götürülmüş ən vacib problemin həllinə, onun malik olduğu və əldə edəcəyi biliklərdən istifadə etmək öyrədilir. Müəllim yeni informasiyaların alınma mənbəyini göstərə bilər və bu informasiyadan necə axtarmağın mümkün olduğunu deyə bilər, uşağı istiqamətləndirə bilər. Layihələr metodundan uşaqlar fərdi, cütlər və qrup şəklində müəyyən vaxt ərzində müstəqil fəaliyyət göstərməyə, həmişə hansısa bir problemi həll etməyə yönəlir. Burada həm müasir (kompüter telekommunikasiyaları, elektron baza göstəriciləri, video və multimedia vasitələri, faks, video rabitə), həm də ənənəvi (elm və məlumat kitabları, video yazıları və b.) tədris vasitələrindən istifadə edilə bilər. Həmçinin layihələr metodu bir kompleks problem üzrə yerinə yetirilir. Ümumilikdə, Tədrisdə geniş istifadəsi imkanları ilə özünü göstərən, pedaqoji təcrübədə geniş tətbiq olunan və Azərbaycan dili fənninin tədrisində tətbiq edilən üsulların da daxil olduğu şəxsiyyətə uyumlu-inkisafetdirici pedaqoji metod və texnologiyalar (üsullar) aşağıdakı kimi təqdim edilir:

1) Əməkdaşlıqla təlim texnologiyası:

2) Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası:

3) Modulla təlim texnologiyası:

Dərslərin səmərəli təşkili üçün təlim zamanı metod və texnikalardan düzgün istifadə etmək çox vacib məsələlərdən biridir. Professor Y. Kərimovun vurğuladığı kimi, «Təlim metodlarından düzgün istifadə olunduqda şagirdlər idrak metoduna yiyələnir, biliklər əldə edir və onların təcrübədə tətbiqini öyrənirlər. Lakin, səmərəli layihəli tədris fəaliyyəti üçün kiçikyaşlı məktəblilərin xüsusi hazırlığı zəruridir. Bu aşağıdakılardan ibarətdir: Birinci, şagirdlərdə tələbələrə dərs prosesində effektiv sosial intellektual qarşılıqlı əlaqələrin əsasında duran bir sıra kommunikativ bacarıqların formalaşmasıdır. (Ağayev, 2006)

- soruşmaq bacarığı (digər şagirdlərin nöqteyi-nəzərini aydınlaşdırmaq, informasiya qıtlığı zamanı müəllimə müraciət etmək);

- səsini idarə etmək bacarığı (aydın danışmaq, situasiyadan asılı olaraq səsinin tonunu dəyişmək);

- razılığa gələ bilmək bacarığı (səmimi atmosferdə ən düzgün, rəşional, orijinal həllin seçilməsi).

Bu bacarıqlar uşaqlar tərəfindən ilk dərslərdən formalaşır. Belə ki, uşaqlar müəllimlə birgə müxtəlif tədris situasiyalarında özləri üçün uyğun olan “ünsiyyət qaydalarını” kəşf edir və onları formalaşdırırlar; həm xarici tərəfi – mülahizələrin qurulması (müraciət, əvvəldən axıra qədər diqqətlə qulaq asmaq, qrupda “işlək səs-küy”), həm də daxili tərəfi – mülahizələrin məzmunu (isbatı, nəzər nöqtəsinin əsaslandırılması, müsbət istiqamət, mülahizələrin mehribanlılığı, tənqiddə konstruktivliyi) nizama salır. Kiçikyaşlı şagirdlərin layihə fəaliyyətində hazırlığının ikinci göstəricisi kimi uşaqların təfəkkürünün inkişafı, müəyyən “intellektual yetkinlik” çıxış edir.

Pedaqoji sistemin təkmilləşməsi iki yolla həyata keçirilir:

1.İntensiv yol 2.Ekstensiv yol

1.İntensiv yol pedaqoji sistemin daxili ehtiyatlarını işə salmaqla bağlıdır. Məsələn, yeni metodlar tətbiq etməklə şagirdlərə müstəqil iş bacarıqları aşılamaqla onları özünütəhsilə cəlb etmək intensiv yoldur.

2.Ekstensiv yol pedaqoji prosesə əlavə vaxt və vəsait cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, gənc nəslə möhkəm bilik vermək üçün təlim müddətini uzatmaq, proqramları genişləndirmək olar. Bu ekstensiv yoldur. Halbuki bunsuz da məqsədə nail olmaq mümkündür. Yeni pedaqoji təfəkkür, milli qaynaqlar və ümumbəşəri dəyərlər zəmində yaranan məktəbin inkişafında təsir edəcək konsepsiyalar, nəzəriyyələr meydana çıxdı. Bu dövrdə təlim və tərbiyə nəzəriyyəsində ciddi dəyişiklik baş verdi. İdeyalar dəyişdi. (Bayramov, 2004)

Təlim metodlarının köməyi ilə əsas tətbiqəvi ideyalar kollektivçilik, əməkdaşlıq, qarşılıqlı, qarşılıqlı, əməkdaşlıq, yaradıcı və s. həyata keçirilir. Kollektiv fəaliyyətdə şəxsiyyətlərarası əlaqələri möhkəmləndirir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının XXI əsri «Təhsil əsri»-«İntellekt əsri» adlandırması heç də təsadüfi deyil. Bu son illərdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində daha parlaq şəkildə nəzərə çarpan elmi-texniki nailiyyətlərin nəticəsindən, həyata tətbiqindən irəli gələn zərurətdir. Deməli, hazırkı dövrdə diqqəti cəlb edən global problemlərdən biri «təhsil əsrinin» ilk illərindən başlayaraq yeni pedaqoji texnologiyalara, fəal təlim metodlarına istinad etmək və milli təhsil sistemimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasına zəmin yaratmaqdır. Pedaqoji prosesin tarixi inkişaf strukturuna və xronologiyasına daha çox diqqət yetirən M.V.Klarin daha sonra təlim prosesində pedaqoji texnologiyanın bir sıra başlıca məsələləri üzərində dayanır. Pedaqoji texnologiya psixoloji-pedaqoji qaydaların cəmidir və bunlar formaları, metodları, üsulları, priyomları, tərbiyə vasitələrini müəyyən edir» (B.T.Lixaçov). Pedaqoji texnologiya-təlim prosesinin reallaşdırılmasının məzmunlu texnikasıdır (V.P.Bespalko). Pedaqoji texnologiya-təlim nəticəsində planlaşdırılmış müvəffəqiyyət prosesinin təsviridir. (İ.P.Volkov). Texnologiya- sənətdir, ustalıqdır, bacarıqdır, təlim metodların cəmidir, vəziyyətin dəyişməsidir (V.M.Şenel). Təlim texnologiyası-didaktik sistemin tərkibi, prosessual bir hissədir (M.Çoşanov). «Pedaqoji texnologiya» anlayışı üç aspektdə təqdim oluna bilər:

1.Elmi-pedaqoji texnologiya pedaqogika elminin məqsədləri məzmunu və təlim metodlarını öyrənib işləyən və pedaqoji prosesi layihələşdirən bir hissəsidir.

2.Prosessual-təsviri: Təlimin planlaşdırılmış nəticələrinə nail olmaq üçün alqoritm prosesi, məqsəd, məzmun və vasitələrin cəmi kimi.

3.Prosessual-təsirli: Texnoloji proses kimi bütün şəxsi, instrumental və metodoloji pedaqoji vasitələrin fəaliyyəti.

Əgər bu gün müstəqil Azərbaycanımızın təhsil sistemi dünya, təhsil sisteminə, inteqrasiya olunursa, təhsilimizin ayrı-ayrı mərhələləri təhsilin dünya standartları tələbləri səviyyəsində

qurulur və əsaslı təkmilləşdirmə, yeniləşdirmə işləri aparılırsa, deməli, pedaqoji prosesdə iştirak edənlərin hamısı «pedaqoji texnologiya» anlayışlarının mahiyyətini daha mükəmməl həyatı mövqedən mənimsəməli, buna uyğun fəaliyyət istiqamətləri nəzərə çarpmalıdır. Təlim texnologiyalarından istifadə onun müxtəlif növləri – problemlə təlim, işgüzar oyunlar, modul təlim, Valdorff pedaqogikası, Şatalov pedaqoji sistemi, kompüter təlimi və s. bunların hamısı təlim texnologiyalarının formaları kimi təhlil edilməlidir. (İsmixanov, 2013)

Beləliklə, “Tədris prosesinə fəal təlim metodlarının daxil edilməsi şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, təfəkkürün inkişafına, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Fəal təlim metodlarının tətbiqi nəticəsində “Təhsil sahəsində İslahat proqramının təlim-tərbiyə prosesinin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, diferensiallaşdırılması, fərdiləşdirmə, inteqrasiya prinsiplərini geniş tətbiq etməklə həyata keçirmək olar”

ƏDƏBİYYAT

1. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007. səh 7-8
2. Nəzərov A., Məmmədov R.. Pedaqoji ustalıq Dərs vəsaiti. Bakı, 2008.
3. “Qloballaşma və Azərbaycanda təhsilin aktual problem ləri”. Beynəlxalq Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2004.
4. Ağayev Ə., “Təlim prosesi: ənənə və müasirlik”, “Adiloğlu” nəşriyyatı Bakı-2006
5. Bayramov V.H., “Müasir təlim metodlarının və yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqinə dair”, Bakı – 2004.
6. İsmixanov, Pedaqogikanın əsasları, Pedaqoji institut və universitet tələbələri üçün dərs vəsaiti. M.A. İsmixanov. -Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, -2013.- 304 s

Gen mühəndisliyi və ekoloji təhlükə

Məmmədov İlham Qonsur oğlu

Mingəçevir Dövlət Universiteti

ilham.mammadov2@mdu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0008-0856-3883>

Əlaqə nömrəsi-070-671-47-45

Əliyev Müslüm Məmməd oğlu

UNEC- Zaqatala filialının baş müəllimi

muslum-aliyev@unec.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-4544-3749>

Əlaqə nömrəsi-070-729-07-11

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, fermer, gen mühəndisliyi, transgen, genetik modifikasiyaya uğramış orqanizmlər, “dezoksiribonuklein turşusu, genetika.

Key words: agriculture, farmer, genetic engineering, transgenic, genetically modified organisms, "deoxyribonucleic acid", genetics.

Ключевые слова: сельское хозяйство, фермер, генная инженерия, трансгенный, генетически модифицированные организмы, «дезоксирибонуклеиновая кислота», генетика.

Xülasə

Dünya qloballaşır. Elm və texnikanın inkişafı uzaq məsafələri yaxın edir. Biz dünən heç təsəvvürümüzə gətirə bilmədiyimiz artıq bu gün reallıqdır. Bu inkişaf insanların maddi rifah halının yüksəlməsinə yönəldilib. Biologiya elminin nailiyyətləri də həmçinin. Lakin məsələ burasındadır ki, texnikanın, elmin əsas predmeti cansız aləm olduğu halda, bioloji elmlər canlı aləmlə, canlı orqanizmlərlə təmasada olur, nəticələri də birbaşa onlara təsir edir. Odur ki, bu sahənin nailiyyətləri də alimlər, ictimaiyyət tərəfindən heç də bir mənalı qarşılanmır. Son zamanlar gen mühəndisliyi sahəsində əldə olunan nailiyyətlər də istisna təşkil etmir. Bənzər texnologiya genlər komplektinin müxtəlif cür qarışdırmasını nəzərdə tutur ki, bu günə qədər mövcud olmayan tamamilə yeni və fərqli orqanizmlər əldə etsinlər. Bu metodla tərkibində balıq geni olan meyvə və ya tərəvəz, tərkibində həşərat geni olan bitkilər, insan geni olan donuz, keçi və s. ala bilərik.

Əsrlər boyu Azərbaycan dünya əkinçilik mədəniyyətinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmiş, onlarla mədəni bitkilərin yetişdirildiyi unikal coğrafi bir region hesab olunmuşdur. Bunun əsas səbəbi isə respublikamızın ərazisində 9 müxtəlif iqlim qurşağının və keçmiş SSRİ ərazisində yayılmış demək olar ki, bütün torpaq tiplərinin və eləcə də yüksək günəş insolyasiyasının kompleks mövcudluğu ilə əlaqədardır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanda mədəni formada becərilən və yabanı halda bitən bir çox bitkilərin təsərrüfat, keyfiyyət və dad xüsusiyyətləri digər regionlardakı analoqlarından fərqli olaraq yüksək göstəricilərə malik olmuş və onlardan bəziləri bu üstünlüyü bu gün də qoruyub saxlaya bilmişdir.

Lakin son illər bir çox sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatı istiqamətində də müşahidə olunan global dəyişikliklər çoxlu sayda mədəni bitkilərin, o cümlədən meyvə, tərəvəz, bostan və s.-nin təsərrüfat əhəmiyyətli göstəricilərinin və bioloji xüsusiyyətlərinin xeyli aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə neqativ tendensiyanın baş verməsi müxtəlif abiotik və biotik əhəmiyyətə

malik amillərlə yanaşı, yeni yaradılmış fermer təsərrüfatlarının hələ də yüksək səviyyədə təşəkkül tapmaması, fermerlərin bilik, təhsil və bacarıqlarının qeyri-qənaətbəxş səviyyədə olması ilə izah olunur.

Təəsüflər olsun ki, respublikamızdakı fermerlər müasir biotexnologiyanın köməyi ilə yaradılan müxtəlif bitkilərin və onların sortlarının nə dərəcədə əhəmiyyət və yaxud, əksinə, təhlükə kəsb etməsini tam təfərrüatı ilə dərk edə bilmir.

Bu gün daha çox məhsul verən, ucuz başa gələn yüksək səmərəli sort dalınca qaçan fermer və təsərrüfat adamları özləri də dərk etmədən uzun illər becərilən müxtəlif mədəni bitkilərin itirilməsinin və alınan qida məhsullarının keyfiyyətinin pisləşməsinin əsas səbəblərinə çevrilmişlər.

Bu problemin yaranmasının müəyyən bir həcmi biotexnologiyanın müasir sahəsi sayılan gen mühəndisliyinin son 40 ildə əldə etdiyi nəaliyyətlərin üzərinə düşür. Müasir dövrdə gen mühəndislərinin işləyib hazırladıqları mürəkkəb metodlar canlı orqanizmlərin irsiyyət aparatında təbii şəraitdə baş verməsi mümkün olmayan rekonstruksiyaların həyata keçirilməsinə və keyfiyyətə əvvəllər mövcud olmayan yeni genotipə malik orqanizmlərin əmələ gəlməsinə imkan vermişdir. (C. Nəzərov 2019)

Hazırda bu orqanizmlər transgen orqanizmlər adı altında elmə daxil olmuş və biotexnologiyanın məhsulu kimi geniş ədəbiyyat və informasiya mənbələrində ən mərkəzi yerlərdən birini tutmuşdur.

Xatırladaq ki, transgen, başqa sözlə genetik modifikasiyaya uğramış orqanizmlər (GMO) dedikdə, hər hansı bir konkret canlı orqanizmin genotipinə (heyvanlara, bitkilərə, mikroorqanizmlərə), ona tamamilə yad olan digər canlılardan köçürülmüş gen və ya genlər əsasında alınan yeni hibrid orqanizm nəzərdə tutulur.

Dünya qloballaşır. Elm və texnikanın inkişafı uzaq məsafələri yaxın edir. Biz dünən heç təsəvvürümüzə gətirə bilmədiyimiz artıq bu gün reallıqdır. Bu inkişaf insanların maddi rifah halının yüksəlməsinə yönəldilib. Biologiya elminin nəliyyətləri də həmçinin. Lakin məsələ burasındadır ki, texnikanın, elmin əsas predmeti cansız aləm olduğu halda, bioloji elmlər canlı aləmlə, canlı orqanizmlərlə təmasada olur, nəticələri də birbaşa onlara təsir edir. Odur ki, bu sahənin nəliyyətləri də alimlər, ictimaiyyət tərəfindən heç də bir mənalı qarşılanmır. Son zamanlar gen mühəndisliyi sahəsində əldə olunan nəliyyətlər də istisna təşkil etmir. Dünya dilemma qarşında qalır: Genetikası dəyişmiş orqanizmlər xeyirlidir, yoxsa ziyanlı?

Geni modifikasiya (dəyişdirmiş) olunmuş orqanizmlər nədir və bu məsələ nə üçün ictimaiyyəti bu qədər narahat edir, mətbuatın gündəmindən düşmür?

Ərzaq təhlükəsizliyimiz, təhlükəsiz qida baxımından **Geni modifikasiya olunmuş orqanizmlər** (GMO) məsələsi ən önəmli, gələcək nəsillər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Qida təhlükəsizliyimizin tərkib hissələri çoxdur. Bura nitratlı bostan və tərəvəz məhsulları, ərzağın saxlanması, düzgün seçilməsi də daxildir. Kütləvi informasiya vasitələrində aparılan sorğular göstərir ki, əhəlinin böyük əksəriyyəti ərzaq təhlükəsizliyi məsələsindən xəbərsizdir. (İ. B. Leşinskaya 1996).

Gen mühəndisliyi nədir? Təsəvvür edək ki, kəndli balığı və pomidoru, yaxud toyuğu və kəpənəyi calaşdırmağa çalışır. Məgər bu mümkündür? Yəqin belə cavab verərsiniz, xeyr, çünki hər birimiz bilir ki, bu qeyri mümkündür, təbiətdə buna bənzər şey yoxdur. Ancaq, belə bir şeyin olması üçün gen mühəndisliyi üzrə mütəxəssislər intensiv şəkildə çalışır və orqanizmlərin irsi kodunu dəyişdirirlər.

Gen mühəndisliyi yeni texnologiyadır və genlərlə manipulyasiyanı nəzərdə tutur. O, cəmi 25 ildir ki, yaranıb və alimlərə canlı orqanizmlərin genetik kodunu dəyişməyə imkan verir, yəni onların “dezoksiribonuklein turşusunu (DNT)” dəyişdirir. Gen mühəndisliyi ilə məşğul olan alimlər DNT molekulunun ayrı-ayrı hissələrinin (genlərinin), ya da bir orqanizmin DNT-dən konkret genin kəsib çıxarmasını və bağlılığı olmayan orqanizmin DNT molekuluna köçürməsinə öyrədilər.

Fərqli orqanizmlərin - insanın, bakterianın, virusun, göbələyin, bitkinin ya da heyvanın - genlərinin bir cinsdən digərinə köçürülməsi metodu müxtəlif adlarla tanınır. Onu müasir biotexnologiya, gen texnologiyası, gen modifikasiyası, transgen texnologiyası adlandırırlar. Ancaq onların mənası eynidir: hamısı bir orqanizmdən konkret genin kəsib çıxarılması və bir çox hallarda tamamilə qohumluğu olmayan orqanizmlərin DNT molekuluna köçürülməsini nəzərdə tutur. Bu prosedura nəticəsində əmələ gəlmiş orqanizmin tamamilə yeni xüsusiyyətləri olur.

Bənzər texnologiya genlər komplektinin müxtəlif cür qarışdırmasını nəzərdə tutur ki, bu günə qədər mövcud olmayan tamamilə yeni və fərqli orqanizmlər əldə etsinlər. Bu metodla tərkibində balıq geni olan meyvə və ya tərəvəz, tərkibində həşərat geni olan bitkilər, insan geni olan donuz, keçi və s. ala bilərik.

Hər hansı butki, heyvan və ya insan bir- birindən fərqlənir. Onların miras aldıkları fərqli genetik kodu, yəni **dezoksiribonukleinin turşusu** vardır. Bu, informasiya və təlimatın bütöv kompleksidir ki, orqanizmə böyüməsi, artması və s. üçün zəruridir. Belə informasiya bütün orqanizmlərin hüceyrələrində tapılıb və DNT-in ayrı-ayrı seqmentlərində, genlərində kodlaşdırılıb. Onlar canlı orqanizmlərin bütün həyati funksiyalarını müəyyən edirlər, fərqi yoxdur bu Kanar adalarından olan tutuquşudur ya qarğa, gülün rəngidir yoxsa sizin gözlərinizin rəngi. Genlər əsas həyati əhəmiyyətli maddələrin, proteinlərin sintezinə görə məsuliyyət daşıyır, çünki həyati funksiyalar üçün bu, bütün canlı orqanizmlərə tikinti materialı, enerji mənbəyi və s. kimi zəruridir.

Doğrudur hazırda alimlərin DNT funksiyasının yalnız 3-5%-i haqqında təsəvvürü vardır, ancaq yenə də hesab etmişlər ki, artıq hər şeyi araşdırıblar və onun üzərində bir DNT-dən genin kəsib çıxarılması və digərinə köçürülməsi kimi manipulyasiyalar keçirə bilərlər.

Genetikası modifikasiya olunmuş qida nədir? Geni modifikasiyalasdırılmış qidaların necə dadı vardır və o, necə olur? Gen mühəndisliyində çalışan alimlər şəxsi biliklərindən qidanın hazırlanması prosesində onu daha da yaxşılaşdırmaq və kamilləşdirmək üçün istifadə etməyə qərar verdilər. Bax məsələn, pomidor vardır ki, o şaxtaya-buza dayana bilmir, bundan başqa Artıq balıq vardır ki, o buzlu sulara belə tab gətirir. Genetiklər Kambalada buza dayanıqlılıqla fərqlənən gen axtarıb tapdılar. Alimlər onu Kambalanın DNT malekulundan kəsib çıxardılar və buza dayanıqlılığını artırmaq üçün pomidorun DNT-nə köçürdülər. Nəticədə pomidor məhsulu buza qarşı dayanıqlı oldu və müvafiq olaraq onun kultivasiyası dövrü də yüksəkdir.(İ. N. Əhmədov 2011)...

GD(GMO)- qidaları adi qidalardan yaxşıdır ya yox ?

Bir neçə həftə ərzində xarab olmayan meyvəni və tərəvəzi təsəvvürünüze gətirin. Onlar zərərli milçəkləri öldürürlər, herbisidlər, göbələklər bə virusların təsirinə tab gətirirlər, onlar daha iri və gözəl görünürlər. Məs: şaxtaya dayanan pomidor və ya çiyələk. Fermerlər, yük daşıyanlar, istehsalçılar və satıcılar belə meyvə tərəvəzi çox sevirilər, çünki belə kəfiyyəti olan məhsul daha artıq gəlir verir. Ancaq belə məhsulun sağlamlığımıza faydalı olub - olmaması tamamilə başqa məsələdir.

Təəsüf ki, geni modifikasiyalasdırılmış qidalar asanlıqla bizi yanılsa sala bilər. Biz düşünə bilərik ki, o təzə və sağlamdır, ancaq bəlkə də o, bir neçə həftə öncə dəriləkdir. Doğrudur belə pomidor çox qırmızı və sağlam görünür, ancaq sağlamlıq üçün faydalı maddə onda çox az qalıb.

Belə ki, hər şey göründüyü kimi gözəl və cazibəli deyildir. Məs. Flavr Sarv (Flavr Sabr) pomidoru 1994- cü ildə becərildi və ona görə yarandı ki, uzun zaman xarab olmasın. Bir çox problemlərlə üzləşdi: əvvəlcə o, çox yumşaq oldu və asanlıqla əzilirdi. Bitkinin özü belə sağlam deyildi. İstehsalçılar onun qəribə metal dadından şikayət edirdilər. Beləliklə, bitki 1994-cü ildən bütün Floridada (ABŞ) uğursuzluğa məruz qaldı və istehsalatdan çıxarıldı. (İ.N.Əhmədov 2011).

Texnologiya nə dərəcədə kamildir ? Genlərin yerləşdirilməsi metodları özünü doğrultmaqdan aslıdır. Bir çox atəş açmalısın ki, heç olmasa biri uğurlu çıxsın. Ancaq bir çox hallarda onların bir çoxu nəzarətdən kənar və proqramlaşdırılmamış nəticələr verir. Hazırda alimlər nə nəticələrə nəzarət edə bilirlər, nə də nəyin ola biləcəyini əvvəlcədən görə bilirlər. Məs : alimlər insanın böyüməsi hormonunun genini siçana caladıqlarında nəhəng bir siçan aldılar. Ancaq həmin geni donuza köçürəndə böyük donuz deyil, əksinə xəstə, balaca, çaşı və steril heyvan aldılar. Analoji hal Qızılbalıqla əlaqədar baş verdi. Alimlər onun DNT- sinə xiyardan böyümək genini köçürdülər. Ondan sonra Qızılbalıq daha sürətlə böyüyürdü. Ancaq onun ətinin rəngi yaşıl oldu.

Niyə belə olur? DNT və genlərin təsirinin elmi əsasları hələlik naməlumdur. Biotexnologiyanın tərəfdarlarının təsdiq etdiklərinin əksinə, onların texnologiyası yanlış və köhnəlmiş baxışlara əsaslanmışdır. Bu sadələşdirilmiş, reduksionist düşüncənin nəticəsidir ki, guya genlər sadə koddur və bir gen bir əlamət – xüsusiyyətin aşkarlanmasına görə məsuliyyət daşıyır. Əksinə, genlər birlikdə hərəkət edirlər və bütün sistemin təsiri altındadırlar. Orqanizmin DNT-ə soxulmaq və orada yad bir genin tətbiqi proqnozlaşdırılmamış nəticələr qarmaqarışıqlıq və mutantlar yarada bilər. Genlər arasında mövcud olan bu qarşılıqlı əlaqələr tam şəkildə öyrənilənə qədər və dərk edilincəyə qədər, hər hansı eksperiment donuzun və yaşlı qızıl balığın halları kimi, uğursuz nəticələrlə başa çatacaq.

GD- məhsullarından qida kimi istifadə etmək təhlükəsizdirmi?

1989-cu ildə ABŞ yeni məlum bir xəstəlik yayıldı. Xəstəliyə tutulanlar sərt əzələ ağrılarından və qanda ağ cisimciklər konsentrasiyasının artmasından şikayət edirdilər. Bundan başqa, onlarda eyni zamanda iflic, ürək-damar problemləri, dəri şişmələri və qaşınma, immunitet sisteminin pozulması halları təsbit edilirdi. Bir neçə ay ərzində 5000 nəfər xəstəliyə yerləşdirildi, 37 nəfəri vəfat etdi və 1500 nəfəri isə əbədi əlil oldu. Həkimlər bu ağrılı və bir çox hallarda ölümcül xəstəliyi **Eozinofil mialgiya sindromu** adlandırdılar, ancaq xəstəliklərin nəzarəti mərkəzi aşkar etmişdir ki, bütün xəstələr eyni mağazalar şəbəkəsindən tərkibində L-Triptofan olan qida məhsulları qəbul etmişlər. Sonrakı tədqiqat nəticəsində dəqiqləşdi ki, bu, Yaponiya şirkəti (Şova Denko, o vaxt üçün Yaponiyanın üçüncü ən böyük kimyəvi şirkəti) tərəfindən istehsal olunmuş genetikası modifikasiya olunmuş Triptofan idi. (F.Süleymanova Z.Aağayeva2011).

Bundan dolayı, tam dəqiqliyi ilə deyilməz ki, GD məhsulları sağlamlıq üçün təhlükəsizdir. Əksinə o, çox təhlükəli də ola bilər. Min illər ərzində qəbul etdiyimiz adı təbii qidalardan fərqli olaraq, GD- məhsulları çox yeni və bizim üçün yaddır.

Siçovullar və quşlar üzərində aparılan son tədqiqatlar sübut edir ki, geni modifikasiya edilmiş qarğıdalı və ya kartofla qidalanan təcrübə heyvanlarında bir çox hallarda mədə-bağırsaq traktının pozulma halları, qara ciyər funksiyalarının pozuntuları, immunitet reaksiyaları inkişaf edir, ölü doğulma hallarının sayı artır və s. Beləliklə, insan sağlamlığına GD-qidalarının təsirini öyrənmək üçün davamlı epidemioloji müşahidələr aparılana qədər GD – qidalarının təhlükəsiz olduğunu kimsə dəqiq deyə bilməz.

Təhlükəsizlik üzrə müvafiq yoxlayış keçmədiyini bildiyimiz, ancaq mənfi nəticəsi barədə bir bilgi olmadığı halda yeni dərman içərsinizmi? Əlbətdə ki, yox! Məsələ budur ki, biotexnoloji

sənaye analoji halı təkrar etməyə bizi məcbur edir: GD- qidalarını qəbul etməliyik, yalnız ona görə ki, istehsalçı şirkət və nəzarətçi orqanlar bizi inandırılar ki, onlar tamamilə təhlükəsizdir.

Bazarlarımızda dolub- daşan xarici qida məhsullarının tərkibi orqanizm üçün təhlükəlidir. İnsan sağlamlığının əsas şərtlərindən biri məhz kefiyyətli qidalanmadır. Yəni istifadə etdiyimiz qidanın kefiyyət səviyyəsi meyvəliq tələblərə uyğun olmalıdır. Çünki qida məhsullarının tərkibini təşkil edən komponentlərin parçalanması nəticəsində qan yaranır və bizim fiziki varlığını təmin edir. Təssüf ki, bu gün tərkibi və mənşəyi məlum olmayan bəzi qida sənayesi və meyvə məhsullarının ölkəyə gətirilməsi, heç bir nəzarət olmadan bazara çıxarılması bütövlükdə vətəndaşların maraqlarına deyil, bu cür məhsulları satışa çıxaran iş adamlarının maraqlarına xidmət edir. Meyvələrin ölçüləri şişirdilir, xarici görünüşü cəlbedici hala gətirilir, qida sənayesi malları isə yüksək səviyyədə qablaşdırılır, bir sözlə kənardan alıcının zövqünü oxşayır. Bizlər isə sağlamlığımızı bu təhlükədən sığorta etməkdənsə, süni şəkildə yetişdirilmiş meyvələrə üstünlük veririk. Fikrini öyrəndiyimiz mütəxəssislər deyirlər ki, əhali bu sahədə olduqca məlumatlıdır, çünki maarifləndirmə işi aparılır, xəbərdarlıq edilmir. Müvafiq qanunvericilik aktı olmadığından belə məhsulları ölkəyə gətirənlərlə mübarizə apara bilmirik. Odur ki, Azərbaycan bazarda işbazlar üçün münbit şərait mövcuddur. İnkişaf etmiş bir çox ölkələr, xüsusən Amerika və Avropa dövlətləri süni yolla yetişdirilən və gen dəyişikliyinə uğramış məhsulların istifadəsini və xaricdən idxalını qadağan edən qanunlar qəbul edib. İstehsalı və başqa ölkələrə ixracı isə müstəqildir. (“Ərzaq Təhlükəsizliyi Uğrunda” İctimai Birliyi)

Bir neçə il öncə Milli Məclisdə “Toxumçuluq haqqında” qanuna əlavə və dəyişikliklər edilərkən 27-ci maddəyə genetik modifikasiya olunmuş bitki toxumlarının Azərbaycana idxalı barədə 2-ci bənd salındı: “Bəndin izahı ondan ibarət idi ki, bu cür toxumaların kommersiya məqsədləri üçün ölkəyə gətirilməsinə qadağa qoyulur. Gen modifikasiyası ilə bağlı hələlik ölkəmizdə yeganə qanunvericilik bazası bundan ibarətdir. Fikrimcə, Azərbaycanda bütövlükdə bu proseduru tənzimləyən spesifik qanun yaradılmalıdır. Çünki qidanın tərkibinin kimyəviləşdirilməsi dünyanı çoxdan narahat edir. Bu barədə bir çox ölkələrin mükəmməl qanunları da var. Biz onlara da baxırıq, öyrənirik. Bazarlarımız genetik modifikasiyaya uğramış məhsullarla doldurulub. Ölkədə qida məhsullarının kefiyyətinə nəzarət etmək üçün qanunvericilik bazası yaradılmasının vaxtıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, tərkibində GMO olan qida məhsulları mənşəyi məlum olmayan elə xəstəliklər törədə bilir ki, tibb aləmi onunla mübarizə aparmaqda acizdir. Bu gün bazarlarımızda satılan xarici meyvə-tərəvəz məhsullarının əksəriyyətinin genetik tərkibi dəyişdirilib. Müxtəlif növ almaları, armudları, portağal, ananas, banan, kivi, kartof, qarpız, pomidor kimi kənd təsərrüfatı məhsulları, həmçinin uşaq yeməkləri, sıyıqlar, sayə tərkibli butki yağları və kosmetik vasitələr buraya aiddir. Kənd təsərrüfatı Nazirliyinin əməkdaşları, Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzinin işçiləri və bu sahənin mütəxəssisləri deyirlər ki, əllərində hüquqi səlahiyyət olmadığından millətimizin sağlamlığına qənim kəsilən bu bazarda mübarizə apara bilmirlər. Hətta elə ölkələr var ki, dünyanın bir çox dövlətləri onların məhsullarının idxalını qadağan etdiyi halda, Azərbaycan bazarı qapılarını onların üzünə taybatay açıbdir.

Kimyəviləşdirilmiş məhsulların genetikasını təyin edən müasir texniki avadanlıq olmalıdır ki, o da hələ Azərbaycanda yoxdur. Əldə olan texniki təhcizatla yalnız malların tərkibindəki qlükozanı, mineralları, vitaminləri, duzların miqdarını təyin etmək mümkündür. Bircə o qalır ki, insanlara müraciət edək ki, bazarlarda bu meyvələrin ucuzluğuna meyillənməsinlər, uşaqların bu təhlükədən uzaq tutsunlar. Əgər insanlar bu məhsullardan imtina edib yerli məhsullara üstünlük versələr, bir zaman baxıb görərik ki, bazarlarımızda bu cür meyvə - tərəvəz qalmayıb, yəni malı

alınmasa iş adamı növbəti dəfə onu ölkəyə gətirməz. Etiraf edək ki, yerli istehsalçılar da tez və çoxlu məhsul əldə etmək üçün pestisidlər və tərkibində kimyəvi stimulyatorlar olan gübrələrdən istifadə etməyə başlayıblar. Bu cür məhsullar heç bir standart nişanı olmadan bazara çıxarılır. Həkimlər də ildən-ilə artan xərcəng xəstəliklərini təsadüfi saymırlar. Tibb mütəxəssislərinin fikrincə, pestisidlərdən olan nitroz amillərin xərcəng əmələ gətirə bilməsi elmə çoxdan məlumdur. Selikli qışanın xərcəngi də bu qəbildəndir. Müxtəlif yaşlı insanların, xüsusən də uşaqların zəhərlənməsi, allergik xəstəliklərə tutulması da bu cür məhsulların istifadə edilməsi ilə əlaqələndirilir.

İstifadə olunan ədəbiyyatlar

1. Çingiz Nəzərov “Ərzaq təhlükəsizliyi”, “Mingəçevir Poliqrafiya Müəsisəsi” MMC-2009
2. Gen mühəndisliyi. İ.B.Leşşinskaya.1996
3. Geni modifikasiya olunmuş orqanizmlər (GMO) və onların məhsullarının təhlükəsizliyi.İ.N.Əhmədov. 25.11.2011.
4. Bəşəriyyətin yeni bəlası - Genetik modifikasiya
Firəngiz Süleymanova və Zəminə Ağayeva. 07.11.2011.
5. Geni modifikasiya olunmuş orqanizmlərin kənd təsərrüfatına və ətraf mühitə təsiri. “Ərzaq Təhlükəsizliyi Uğrunda” İctimai Birliyi

Azərbaycan Respublikasının Region universitetlərində kadr təminatı məsələlərinə dair təkliflər.

m. Aida Əliyeva İsmayıl qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

E-mail: aida-aliyeva@unec.edu.az

Əlaqə: 051 913 99 66

b.m. Nərmin Həbilova Soltan qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

E-mail: narmin-habilova@unec.edu.az

Əlaqə: 050 599 68 91

m. Əli Vəliyev Fərmayıl oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

E-mail: ali.valiyev@unec.edu.az

Əlaqə: 050 265 03 04

Açar sözlər: region universitetlərində kadr təminatı, infrastruktur, beynəlxalq əməkdaşlıq, iş dünyası ilə integrasiya, inkişaf strategiyası

Ключевые слова: Кадровое обеспечение региональных университетов, инфраструктура, международное сотрудничество, интеграция с деловым миром, стратегия развития

Key words: Staffing at regional universities, infrastructure, international cooperation, integration with the business world, development strategy

XÜLASƏ

Region universitetlərinin kadr potensialının artırılması üçün müxtəlif tədbirlər təşkil olunmalıdır. Bu tədbirlər arasında peşəkar təlim proqramları, seminarlar və konfranslar, elmi tədqiqatların dəstəklənməsi və müstəqil təhsilin inkişafı üçün proqramlar yer almalıdır. Bu, müəllimlərin və elmi işçilərin fərdi inkişafını dəstəkləyəcək və onları daha maraqlı və bacarıqlı təlim təqdim etməyə imkan verəcəkdir. Belə ki, kadr təminatı məsələlərini həll etmək üçün region universitetlərinin infrastrukturunu və təchizatı möhkəmləndirilməlidir. Laboratoriya təchizatı, kitabxana imkanları, təhsil auditoriyalarının texniki təchizatı və digər infrastruktur təminatı, təhsilin keyfiyyətini artırmağa kömək edəcək və tələbələrin maraqlarını artıracaqdır. Universitetlərində tələbələrin daha çox marağını cəlb etmək üçün təhsil proqramları çeşidləndirilməlidir. Ölkənin müxtəlif bölgələrində yaşayan tələbələrə uyğun proqramlar təklif edilməsi, onların təhsil almağa daha böyük marağı olmasına səbəb ola bilər. Bu, region universitetlərinin tələbə sayını artırmağa və onların keyfiyyətli təhsil almasına kömək edəcək.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı, Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası: “...Təhsilin inkişafı ölkədə əhəlinin rifahının yaxşılaşması, həmçinin fərdin həyatının daha yüksək səviyyədə qurulması üçün zəmin yaradır. Təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzini, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir...” (Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncam). – Bakı: Prezident Administrasiyası, 2013.)

Azərbaycan Respublikasının region universitetlərində kadr təminatı məsələləri, ölkəmizin təhsil sisteminin ən vacib məsələlərindən biridir. Bu universitetlər, geniş əhəlinin təhsil almağa nail olması və ətraflı təhsil imkanları təmin etməklə, ölkənin müxtəlif bölgələrindəki tələbələr üçün əhəmiyyətli təhsil mərkəzləridir. Ancaq, bu universitetlərin nailiyyəti və effektiv fəaliyyəti, kadr təminatı məsələlərinin düzgün şəkildə həllindən asılıdır.

Birinci növbədə, region universitetlərinin kadr potensialının artırılması üçün müxtəlif tədbirlər təşkil olunmalıdır. Bu tədbirlər arasında peşəkar təlim proqramları, seminarlar və konfranslar, elmi tədqiqatların dəstəklənməsi və müstəqil təhsilin inkişafı üçün proqramlar yer almalıdır. Bu, müəllimlərin və elmi işçilərin fərdi inkişafını dəstəkləyəcək və onları daha maraqlı və bacarıqlı təlim təqdim etməyə imkan verəcəkdir.

İkinci olaraq, kadr təminatı məsələlərini həll etmək üçün region universitetlərinin infrastrukturunu və təchizatı möhkəmləndirilməlidir. Laboratoriya təchizatı, kitabxana imkanları, təhsil auditoriyalarının texniki təchizatı və digər infrastruktur təminatı, təhsilin keyfiyyətini artırmağa kömək edəcək və tələbələrin maraqlarını artıracaqdır.

Üçüncü olaraq, region universitetlərindən tələbələrin daha çox marağını cəlb etmək üçün təhsil proqramları çeşidləndirilməlidir. Ölkənin müxtəlif bölgələrində yaşayan tələbələrə uyğun proqramlar təklif edilməsi, onların təhsil almağa daha böyük marağı olmasına səbəb ola bilər. Bu, region universitetlərinin tələbə sayını artırmağa və onların keyfiyyətli təhsil almasına kömək edə bilər.

Son olaraq, ölkə hökuməti və sair təhsil strukturları, region universitetlərinin inkişafını dəstəkləmək üçün daha çox səylər göstərməlidir. Maliyyə sənədləri, elmi tədqiqatlar və infrastruktur təminatı bu universitetlər üçün daha böyük bərpa və inkişaf imkanlarını yarada bilər.

Əsas məqsəd, region universitetlərində kadr təminatı məsələlərini həll etməklə, ölkənin təhsil sistemini daha bərabər və effektiv şəkildə inkişaf etdirməkdir. Bu, müxtəlif bölgələrdə

yaşayan tələbələr üçün daha yaxşı təhsil imkanları yaratmağa və ölkədə təhsilin ümumilikdə keyfiyyətini artırmağa nail olacaqdır.

Beynəlxalq əməkdaşlıq: Azərbaycan Respublikasının region universitetlərində kadr təminatı məsələləri, beynəlxalq əməkdaşlığın tətbiqi ilə daha vacib və aktual hala gəlir. Bu, region universitetlərinin beynəlxalq standartlara uyğun təhsil təmin etməsi, müəllim və tələbələrin beynəlxalq təcrübə qazanması üçün böyük bir əhəmiyyət kəsb edir.

Birinci olaraq, beynəlxalq təcrübə proqramları və mübadilə proqramları təşkil edilməlidir. Bu proqramlar, region universitetlərinin müəllim və tələbələrinə başqa ölkələrdə təhsil almağa və iş təcrübəsi qazanmağa imkan yaradacaq. Bununla birlikdə, beynəlxalq professor və tədqiqatçıların region universitetlərində dərs verməsi və elmi tədqiqatların həyata keçirilməsi, kadr təminatının artırılmasına böyük təsir göstərəcəkdir. (A.N. Abbasov – Bakı: Mütərcim, 2010.)

İkinci olaraq, beynəlxalq təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq layihələri həyata keçirilməlidir. Bu, ölkənin region universitetlərinin müstəqil olaraq beynəlxalq standartlara uyğun təhsil proqramları təklif etməsinə və beynəlxalq təhsil müstəqil olaraq qəbul etməsinə kömək edəcəkdir. Tələbə və müəllimlər bu təhsil müəssisələri ilə əlaqələr qura bilərək daha geniş bir təhsil təklifi əldə edə bilərlər. (V.M. Həsənov – Bakı: Elm və Təhsil, 2021.)

Üçüncü olaraq, beynəlxalq təhsil proqramları üçün maliyyə dəstəyi təmin edilməlidir. Bu proqramların uğurla həyata keçirilməsi üçün təhsil nazirliyi və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq və maliyyə təminatı imkanları yaradılmalıdır. Bu, region universitetlərini beynəlxalq əməkdaşlıq və müxtəlif təcrübələrə daha da yaxınlaşdıracaq və onların kadr potensialını artıracaqdır. (H. Bayramov – Bakı: Beynəlxalq Universitet, 2010.)

Yuxarıda qeyd edilən tədbirlər, region universitetlərinin tələbə və müəllimləri üçün beynəlxalq təhsil və iş imkanlarını daha geniş bir perspektivdə görmələrini təmin etməklə birlikdə region universitetlərinin beynəlxalq standartlara nail olmağını və beynəlxalq sahədə rəqabətliyini artırmağını təmin edir.

Dar ixtisaslaşmanın təmin edilməsi və biznes-iş həyatının tələbəsinə uyğun təhsilin təşkili: İxtisaslaşmanın təmin edilməsi və ümumiyyətlə biznes-iş həyatının tələbəsinə uyğun təhsilin təşkili sahəsində kadr potensialının inkişaf etdirilməsi böyük bir əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə nəailiyyət, region universitetlərinin təhsil proqramlarını tənzimləmə və tələbələrə uyğun təhsil imkanları təmin etmə ilə mümkündür.

Birinci növbədə, dar ixtisaslaşma üçün uyğun təhsil proqramları təklif edilməlidir. Region universitetlərində təhsil alan tələbələrə müstəqil sahələrdə təhsil almağa imkan verən proqramlar təşkil etmək, onların daha spesifik və ixtisaslaşmış bacarıqlar qazanmalarına kömək edəcəkdir. Bu, iş dünyasının tələbatları ilə daha yaxından əlaqələndirilmiş tələbələr yetişdirmək üçün əhəmiyyətli bir addım olacaqdır. (A.O. Mehrabov, A.N. Abbasov və b. – Bakı: Mütərcim, 2011)

İkinci olaraq, praktika imkanlarının artırılması və sahədə təcrübə əldə etmək imkanlarının təmin edilməsi əhəmiyyətli bir məsələdir. İş dünyasında təcrübə sahibi tələbələr, təhsillərini daha effektiv şəkildə tətbiq etmək və işə daxil olmaq üçün daha hazır olmağa nail olurlar. Bu, müəllimlərin və iş təcrübəsi proqramlarının daha effektiv şəkildə təşkil edilməsi ilə əlaqəlidir. (R.H. Cabbarov – Bakı: Müəllim, 2011.)

Üçüncüsü, region universitetlərində sahənin liderləri və təcrübəli işçilər tərəfindən dərs verməsi təşkil edilməlidir. Bu, tələbələrin iş dünyasının aktual və tənzimlənmiş tələbatlarına daha yaxşı hazırlaşmalarına kömək edəcəkdir. Həm də bu, tələbələrə müasir iş dünyasının dinamikləri və müstəqil karyera inkişafı haqqında daha yaxşı bir anlayış qazandırmağa nail olacaqdır.

(T.F. Hüseynli – Bakı: Təhsil, 2018.)

Region universitetlərinin iqtisadi sahədəki tələbələr üçün təhsil proqramlarını müvafiq və müasir tutmağa nail olmaq üçün iş dünyası ilə əməkdaşlığı intensivləşdirməklə, kadr potensialının inkişaf etdirilməsi daha mümkündür. Bu, iş dünyasının tələb və inkişaf etmələrinə cavab verən təhsil proqramlarının təşkili və tələbələr üçün praktika və təcrübə təmin etməklə mümkündür. (E.M. Qasimov – Bakı: Adiloğlu, 2020.)

Nəticə olaraq, Azərbaycan Respublikasının region universitetlərində kadr təminatı məsələlərinin həllində, dər ixtisaslaşma və iş həyatının tələblərinə uyğun təhsili təmin etməklə yanaşı, beynəlxalq təcrübələrdən istifadə etmək, təhsil proqramlarını tənzimləmək və iş dünyası ilə daha yaxından əməkdaşlıq etmək əhəmiyyətli addımlardır.

1.Perspektivlər: Bu mövzuda geniş təhlillər aparıb, növbəti 10 il üçün yeni bir strategiyanın hazırlanması üçün münbit şərait vardır. Xüsusilə nəzərə alsaq ki işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni imkanlar var, bu imkanları ölkənin o cümlədən regionun gələcək inkişaf dinamiklərinə, qaynaqlarına çevrilə bilər... (V.M. Həsənov – Bakı: Elm və Təhsil, 2021.)

Qalib Azərbaycanın Təhsilin İnkişafı üçün 2024-2034 illər üçün inkişaf strategiyası....

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Abbasov, A.N. Pedagogika: orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. / A.N. Abbasov – Bakı: Mütərcim, 2010.
- 2.Bayramov, H. Təhsilin idarə edilməsinin əsasları. / H. Bayramov – Bakı: Beynəlxalq Universitet, 2010.
- 3.Cabbarov, R.H. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi məsələləri. / R.H. Cabbarov – Bakı: Müəllim, 2011.
- 4.Mehrabov, A.O. Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri. / A.O. Mehrabov, A.N. Abbasov və b. – Bakı: Mütərcim, 2011.
- 5.Həsənov, V.M. Region universitetlərinin inkişaf strategiyaları. / V.M. Həsənov – Bakı: Elm və Təhsil, 2021.
- 6.Əliyeva, S.A. Təhsil və əmək bazarı: qarşılıqlı əlaqənin pedaqoji aspektləri. / S.A. Əliyeva – Bakı: Maarif, 2019.
- 7.Məmmədov, R.B. Ali təhsildə beynəlxalq əməkdaşlıq və integrasiya problemləri. / R.B. Məmmədov – Gəncə: Akademiya, 2022.
- 8.Qasimov, E.M. Müasir təhsil sistemində region universitetlərinin rolu. / E.M. Qasimov – Bakı: Adiloğlu, 2020.
- 9.Hüseynli, T.F. Kadr potensialının inkişafı və təhsil siyasəti. / T.F. Hüseynli – Bakı: Təhsil, 2018.
- 10.Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncam). – Bakı: Prezident Administrasiyası, 2013.

"İRSİMİZİ ÖYRƏNƏK: MƏDƏNİYYƏT VƏ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRƏ SƏYAHƏT VƏ EKSKURSIYA TƏKLİFLƏRİ"

Müəllim. Nəsimova Gülnar Novruz qızı

Mingəçevir Turizm kolleci

Əlaqə: 0553900682

E-mail: gulnarqurbanova331@gmail.com

Açar sözlər: İrsimizin qorunması, mədəniyyət və folklor, adət-ənənələr, xalq sənətkarlığı, musiqi və rəqs, tarixi abidələr, bölgə kulinariyası, turizm, ekskursiya təklifləri.

Ключевые слова: Сохранение нашего наследия, культура и фольклор, обычаи и традиции, Народные ремёсла, язык и танец, исторические памятники, региональная кулинария, туризм, экскурсионные предложения.

Key words: Preservation of our heritage, culture and folklore, customs and traditions, folk craftsmanship, music and dance, historical monuments, regional cuisine, tourism, excursion offers.

Xülasə

Bu məqalə, milli irsimizin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədilə təşkil edilən maarifləndirici ekskursiyalar haqqında ətraflı məlumat verir. Bu ekskursiyalar vasitəsilə iştirakçılar xalqımızın zəngin və çoxşaxəli mədəni irsi ilə yaxından tanış olur, qədim tariximizi, milli adət-ənənələrimizi, folklorumuzu və xalq sənətkarlığı nümunələrini dərinlən öyrənmək imkanı qazanırlar. Ekskursiyalar çərçivəsində tarixi abidələrə, qədim yaşayış məskənlərinə, muzeylərə və mədəniyyət mərkəzlərinə səfərlər təşkil olunur. Bu səfərlər zamanı iştirakçılar təkcə bilik əldə etməklə kifayətlənmirlər, eyni zamanda milli dəyərlərə olan hörmət hissləri güclənir, milli kimliklə bağlı düşüncələri möhkəmlənir. Məqalədə vurğulanır ki, mədəniyyət və ənənələrə dair belə tanışlıq ekskursiyaları həm gənclərin təhsilinə müsbət təsir göstərir, həm də onların mənəvi dünyasının zənginləşməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, bu cür təşəbbüslər ölkədaxili turizmin inkişafına və regionların sosial-mədəni həyatının canlanmasına töhfə verir. Nəticə etibarilə, bu ekskursiyalar milli-mədəni özünüdərkini formalaşdırmasına və xalqımızın mənəvi irsinin qorunmasına mühüm töhfə verir.

"Azərbaycan – minilliklərin zəngin irsini qoruyub saxlayan qədim diyar. Bu torpaqda hər daşın, hər naxışın öz hekayəsi var."

Mədəni irsimiz, kimliyimizi, dəyərlərimizi və tariximizi təmsil edən bir güzgüdür. Hər bir xalqa xas olan bu miras yalnız muzeylərdə deyil, gündəlik həyatımızda, adət-ənənələrimizdə və incəsənətimizdə yaşayır. Azərbaycan irsi, yalnız bizim ölkəmiz üçün deyil, dünya mədəniyyəti üçün də unikal xəzinədir. Bu mirasın yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi bizim vəzifəmizdir.

Məqalə, Azərbaycanın qədim tarixindən, sənətkarlığından, musiqisindən və mətbəxindən, həmçinin Azərbaycanın mədəniyyəti, ənənə və adətləri ilə daha yaxından tanış olmaq üçün bir ekskursiya kimi nəzərdə tutulub. Hədəfim, oxuculara bu qədim və zəngin mirası daha dərinlən anlamalarına kömək etmək, onları Azərbaycanın ən gözəl mədəniyyət incilərinə səyahət etməyə dəvət etməkdir. Hər birimiz bu zəngin mirası daha yaxından öyrənib, onu qürurla yaşada bilərik. Gəlin, birlikdə keçmişə səyahət edək və mədəni irsimizin incilərini kəşf edək. Bu yolda, milli musiqimizdən tarixi abidələrimizə, xalqçılıq sənətimizdən milli mətbəximizə qədər mədəniyyətimizin ən qiymətli xəzinələrini birgə öyrənərək bu zəngin irsi kəşf edək. Azərbaycanın zəngin mədəniyyəti, əsrlər boyu formalaşmış ənənələr və adətləri ilə həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə diqqət cəlb edir. Azərbaycan mədəniyyəti, özünün mənəvi və maddi irsi ilə bizə yalnız keçmiş deyil, gələcəyə olan bağları da xatırladır. Son illərdə milli irsin turizm sektorunda daha çox diqqətə alınması, həm yerli əhali, həm də beynəlxalq turistlər üçün mühüm bir təcrübə sahəsi yaradıb. Milli irsə əsaslanan turizm, həm ölkə iqtisadiyyatına töhfə verir, həm də mədəniyyətin gələcək nəsillərə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Milli irsimiz turizm

sahəsində istifadəsi, həm iqtisadi cəhətdən faydalıdır, həm də mədəniyyətimizin qorunması və yayılmasına kömək edir. Azərbaycan, bu gün dünya səhnəsində mədəni irsini tanıdan və qoruyan bir ölkə kimi tanınır. Bu, yalnız ölkənin turizm potensialını gücləndirməklə qalmır, eyni zamanda millətin kimliyini və mədəniyyətini qorumağa yönəlmiş mühüm bir addımdır.

Azərbaycanın musiqisi. Azərbaycanın musiqi sənəti, onun zəngin tarixi və mədəniyyəti ilə sıx bir şəkildə bağlıdır. Musiqi irsi, bu ölkənin mədəniyyətinin ən dərin və qiymətli sahələrindən birini təşkil edir. Xalqın emosiyalarını, düşüncələrini və həyat fəlsəfəsini əks etdirən musiqi sənəti, Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz bir parçasıdır. Fərqli üslublar və janrlarla özünü təzahür etdirən musiqi sənətimizin incilərindən birincisi elə **muğam**dır. Muğam, təkcə Azərbaycan deyil, 2003-cü ildə UNESCO tərəfindən "Qeyri-Maddi Mədəni İrs" siyahısına daxil edilərək, beynəlxalq miqyasda dünya mədəni irsinin bir hissəsi kimi tanınmağa başlamışdır. Azərbaycanın muğamı, özünəməxsus melodik strukturları və dərin emosional təzahürləri ilə tanınaraq turistlərdə maraq yaradır. Onlara muğamın doğulduğu və ən çox ifa edildiyi yerləri ziyarət etmək, muğamın tədris edildiyi mərkəzlərdə canlı ifalar dinləmək təklif oluna bilər. Bakıdakı Muğam Mərkəzində və muğamın beşiyi sayılan Şuşa şəhərinə təşkil olunan konsertlər və ustad dərsləri turistlərə muğamın sirlərini daha yaxından öyrənmək imkanı verəcəkdir.

Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti təkcə muğamla məhdudlaşmır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xüsusən **Şirvan, Quba, Gəncə və Qarabağ** bölgələrində, hər biri özünə xas olan musiqi formaları və ənənələri inkişaf etmişdir. Bu musiqi növü, xalq mahnıları, xalq rəqsləri, aşıq musiqisi kimi janrlara əhatələnərək, adətən aşıqların saz ilə ifa etdiyi, dastanlar və xalq mahnılarından ibarət olan geniş bir repertuarı əhatə edir. Azərbaycanın kənd və şəhər bölgələrində təşkil olunan aşıq gecələri və festivalları, turistlərə aşıq musiqisinin canlı təqdimatını izləmək imkanı yaradır. Kütləvi tədbirlər, xüsusən də Quba və Şəki kimi bölgələrdə, turistlərə aşıqların yerli sənətkarlarla tanış olmaq və onların ifaları ilə əlaqə qurmaq fürsəti təqdim edir. Həmçinin, turistlər, saz və balaban kimi alətlərin hazırlanmasını öyrənməyə biləcəkləri sənətkarlıq dərslərində iştirak edə bilərlər. (Əliyeva M, 2016)

Yallı rəqs. Azərbaycanın zəngin mədəni irsi arasında **yallı rəqs** xüsusi olaraq seçilir. Yallı, özündə həm fiziki, həm də emosional ifadələr ehtiva edən bir rəqs növüdür və Azərbaycan xalqının ruhunu, enerji və həyatsevərliyini təcəssüm etdirir. Bu rəqs, qədim dövrlərdən bu günümüzdə qədər **Quba, Qusar, Şəki, Zaqatala və Balakən** bölgələrində yaşayan xalqların ənənəvi məclislərində və bayramlarında geniş şəkildə istifadə olunub.

Musiqi və rəqsə dair maraqlanan turistlər üçün birləşdirilmiş ekskursiya turları təklif edilə bilər. Ziyarətçilər həm muğam, həm aşıq musiqisi, həm də yerli rəqs növlərini əhatə edən müxtəlif şoular və konsertlərdə iştirak edə bilərlər. Bu tip ekskursiyalar, Azərbaycanın musiqi və rəqs ənənələrini öyrənmək, yerli mədəniyyəti daha dərinləndirən anlamaq və gündəlik həyatdan fərqli bir təcrübə yaşamaq istəyən hər kəs üçün yeni imkanlar yaradır. (Məmmədov S. 2018)

Sənətkarlıq. Azərbaycan milli irsinin mühüm hissələrindən biri də sənətkarlıqdır. Estetik zövqü, bacarığı, ənənələri əks etdirən xalçaçılıq, misgərlik, toxuculuq və tikmə sənətləri sənətkarlığın müxtəlif növləridir. Milli irsimizin incilərindən sayılan xalçaçılıq sənəti UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilib. Bölgələrimizin fərqli xalça nümunələri hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn:

- Quba xalçaları – mürəkkəb naxışlar və canlı rəngləri ilə seçilir.
- Şirvan xalçaları – incə toxunuşu və zərif ornamentləri ilə tanınır.
- Qazax və Qarabağ xalçaları – rəngarəngliyi və özünəməxsus simvolları var.
- Naxçıvan və Təbriz xalçaları – klassik motivləri və yüksək keyfiyyəti ilə məşhurdur.

Ölkəmizin bir çox bölgələrində xalçaçılıq mərkəzləri və fabrikləri mövcuddur. **Bakı Xalça Muzeyi** Azərbaycanda xalçaçılıq ənənəsinin mərkəzlərindən biridir. Muzeydə bölgələrimizin çoxlu sayda xalçaları nümayiş etdirilir. Həmin muzeydə keçirilən ekskursiyalar vasitəsilə ziyarətçilər xalçaların toxunma texnikalarını və bəzək motivlərini öyrənə bilirlər. Burada, yerli ustaların əl işlərini görmək və həmin xalçaların hazırlanma prosesini izləmək olar.

Misgərlik, Metalı döymə və oyma üsulu ilə bəzəmək sənəti Azərbaycanda qədim tarixə malikdir. Lahıç ustaları bu sahədə xüsusilə məşhurdur. Onlar müxtəlif məişət əşyaları səmovərlər, gündəlik istifadə qabları, bəzək əşyaları hazırlayırlar. Bakı, Şəki və Naxçıvanda misgərlik sənəti daha geniş yayılıb.

Azərbaycan zərgərlik sənəti də turistlərdə maraq doğurur. Bakıda və ya Şəki kimi şəhərlərdə zərgərlik sənətini öyrənmək üçün zərgərlərlə görüş və sənətkarlıq atölyələrinə ziyarət təşkil edilə bilər. Burada turistlər qızıl və gümüşdən hazırlanmış əl işləri ilə tanış ola bilərlər. Qızıl və gümüş bəzəklər – sırgılar, boyunbağılar, bilərziklər turistlərə maraqlı olacaqdır. Bakı və Şəki şəhərində ənənəvi olan Milli zərgərlik üslubu sayılan – filiqrən(şəbəkə), qravirovka(metalda cızma), miniatür və emal texnikaları maraqlı məşğuliyyət kimi turistlərə təqdim edilə bilər.

Toxuculuq və Tikmə Sənəti Azərbaycanın mədəni irsinin dərin izlərindən biridir. Toxuculuqda xüsusən **ipək toxuculuğu** və **kəlağayı hazırlığı** daha məşhurdur. Ənənəvi kəlağayı toxuculuğunun daha çox inkişaf etdiyi ərazilər Təbriz və Basqal bölgələridir. Kəlağayı – ipək parçadan hazırlanmış milli baş örtüyüdür. Rəngarəng və fərqli ornamentlərə malik olan bu ipək parçalar baramadan hazırlanır. UNESCO tərəfindən qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilən bu gözəl sənətkarlıq nümunələri ekskursiyalar zamanı istifadə edilə bilər. Bu zaman kəlağayı ustalarının işlərini izləmək və bu unikal sənətkarlığı öyrənmək turistləri maraqlandıracaq. Ziyarətçilərə kəlağayı toxuma prosesinin addım-addım izahı verilsə maraqlı bir ekskursiya alınə bilər. Quba və Şəki ipəkçilik mərkəzlərində də maraqlı ekskursiyalar təşkil edilə bilər. Burada ipək böcəyi yetişdirməkdən tutmuş, ipək parça istehsalına qədər olan bütün mərhələlər turistlərə göstərilə bilər. İpək parçaların necə toxunduğunu, rəngləndirildiyini və son məhsulun necə hazırlandığını yerində görmək hər zaman maraqlı olacaqdır. İpək toxuma dərsləri və ya kəlağayı toxuma ustad dərsləri də təşkil edilə bilər. Bu, həm gənclərin, həm də turistik qrupların toxuculuğa olan marağını artırır.(Rəhimov A.2020)

Zəngin tarix və mədəniyyət. Zəngin tarixi və mədəniyyəti ilə tanınan bir ölkə olaraq bu tarixi abidələrə ekskursiyalar təşkil etmək Azərbaycanın keçmişini, mədəni irsini və qədim sivilizasiyalarını daha yaxından tanımaq istəyənlər üçün əvəzsiz bir təcrübə təqdim edir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindəki əhəmiyyətli tarixi abidələr və ekskursiya məkanlarını mövcuddur. Bunlar içərisində ən məşhur məkanlar İçərişəhər, Qobustan, Şəki, Gəncə və bir çox bölgələrin adlarını qeyd etmək olar.(Quliyev H. 2019)

İçərişəhərin ən məşhur abidələrindən biri olan və Dünya Mədəni İrs siyahısına daxil edilmiş Qız qalası Azərbaycanın ən qədim və əhəmiyyətli tarixi obyektlərindəndir. Qalanın özünəməxsus görünüşü və mərtəbələrindən Bakı şəhərinin mənzərəsini izləmək ekskursiyalarda istifadə üçün planlaşdırıla bilər. Qız qalasında turistlər üçün maraqlı ola biləcək ekskursiyaların təşkili üçün potensial böyük olduğundan müxtəlif ekskursiya təklifləri hazırlamaq olar. Məsələn:

1. Şəhər saatlarında: Şəhər erkən saatlarda qala daha az sıx olur və ziyarətçilər sakit bir atmosferdə qalaya gözəl bir tur təşkil edə bilərlər. Ekskursiya zamanı bələdçi, bu qala ilə bağlı ən məşhur əfsanəni danışaraq turistlərdə maraq artırə bilər.

2. Gün batımında: Gün batımına yaxın saatlarda qaladan Bakı və Xəzər dənizinin mənzərəsi daha da möhtəşəm olur. Bu zaman ekskursiya bələdçisi həm Qız Qalasının tarixi

haqqında danışa, həm də İçərişəhər, Flame Towers, Dənizkənarı Bulvar, Bayraq Meydanının mənzərəsini turistlərə göstərə bilər.

Turistlər üçün mükəmməl yerlərdən birində **Şirvanşahlar Sarayı**dır. İçərişəhərdə yerləşən və Azərbaycan tarixinin ən mühüm abidələrindən sayılan bu saray, Şirvanşahlar dövlətinin mərkəzi olmuş və orta əsr memarlığının ən gözəl nümunələrindəndir. Sarayın memarlıq üslubu, zəngin tarixi və mədəni əhəmiyyəti onu Azərbaycanın tarixi irsindəki ən qiymətli obyektlərdən birinə çevirərək turistik potensialını artırır.

Şirvanşahlar Sarayının ekskursiyalar üçün potensialı çox yüksəkdir. Saray Üzrə Ekskursiya Təklifləri müxtəlif şəkildə planlaşdırıla bilər. Bunlardan bir neçəsi ilə tanış olaq:

1. Tarixi və Mədəniyyət - istiqamətli ekskursiyada əsas mövzu Sarayın tarixi, şirvanşahlar dövləti, Azərbaycanın orta əsrlərdəki mədəniyyəti haqqında verilə bilər. Bu turda ekskursiya rəhbəri, sarayın müxtəlif hissələrini izah edərək, Şirvanşahlar dövlətinin siyasətini və həyat tərzini izah edir. Ziyarətçilər sarayın memarlığını və dövrün inşaat texnologiyalarını yaxından görə bilərlər.

2. Arxitektura və Memarlıq - mövzulu ekskursiyada Şirvanşahlar Sarayının memarlıq üslubu əsas istiqamət olmalıdır. Sarayın müxtəlif hissələrində tətbiq edilmiş memarlıq üslubları – islam memarlığının incə nümunələri, mozaikalar, minarələr və su kanalları iştirakçılara göstərilə bilər. **Sarayı təhlil etməklə** təcrübəli bələdçi, sarayın planını və tikinti texnikalarını ətraflı şəkildə izah edib, o dövrün inşaat texnologiyalarına dair maraqlı məlumatlar təqdim edə bilər.

3. Kulturoloji Ekskursiya - Şirvanşahların həyatı və mədəniyyəti haqqında, Sarayda Şahların istifadə etdiyi müxtəlif məişət əşyaları, saray həyatı və adət-ənənələri haqqında məlumat verən ekskursiyalar keçirilə bilər.

4. Mədəniyyət və sənət - Sarayın möhtəşəm sənət əsərləri və tarixi əşyaları ekskursiyalarda maraqlı təqdimatlar şəklində istifadə edilərək mədəni bir mühit formalaşdırıla bilər.

5. Fotoşəkil Turu - Şirvanşahlar Sarayı həm də öz arxitekturası və möhtəşəm mənzərələri ilə fotoqraflar üçün cazibədar bir məkan təşkil edir. Ekskursiya iştirakçıları sarayın müxtəlif guşələrində fotoşəkillər çəkə bilər.

Azərbaycan kulinariyası. Azərbaycan mətbəxi Şərqi və Qafqaz mətbəxinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Dərin köklərə və çoxsaylı regional fərqliliklərə malik olan milli mətbəximizin ekskursiyalarda istifadəsi Azərbaycan kulinariyasını daha yaxından tanımaq, mədəniyyətimizi öyrənmək, dadlı yeməklərdən zövq almaq üçün gözəl bir fürsətdir. Bunun üçün müxtəlif ekskursiya təklifləri planlaşdırıla bilər. Ekskursiyalar zamanı yerli mətbəxin təqdim edilməsi, həm turistlərə əyləncəli və unikal təcrübə təqdim edir, həm də milli mədəniyyətimizin qorunmasına və yayılmasına kömək edir. Milli kulinariya istiqamətli bir sıra ekskursiya təkliflərinə baxaq:

1. Bakı Mətbəxi və Turu. Bakı şəhərində mətbəx ekskursiyaları, şəhərin ən məşhur restoranlarında ənənəvi Azərbaycan yeməklərinin dadılması ilə başlaya bilər. Ekskursiyaların əsas hissələrindən biri, iştirakçıları yerli restoranlara və ya ailəvi mətbəxlərə apararaq ənənəvi yeməkləri dadmaqdır. Xüsusilə, yeməklərdən plov, dolma, piti, qutab, şirniyatlardan şəkərbura, paxlava kimi ənənəvi milli qidalar daha çox təqdim edilir. Bakı şəhəri və Abşeron yarımadası, kababların məşhur olduğu yerlərdən biridir. Burada **qoyun kababı, beşamel kababı, balıq kababı** və **şiş kababı** çox sevilir. Bakı restoranlarında kabablar əsas yemək olaraq təqdim edilir. Xüsusilə, **Bakı çörəyi** ilə birlikdə verilən kabablar çox məşhurdur. (Rüstəmov N. 2021)

2. Quba və Quba Kəndləri Mətbəxi. Quba və ətraf kəndlər, müxtəlif təbii məhsulları və qədim kulinariya ənənələrini qorumaqda önəmli rol oynayır. Ekskursiya zamanı bələdçilər,

Qubanın xüsusi yeməkləri ilə tanış edərək, bu bölgənin mətbəxinin təbii məhsullarını təqdim edirlər. Quba bölgəsində hazırlanan qarpız plovu, yayda istifadə olunan təzə məhsulların tərəvətini simvolizə edir. Əsas ənənəvi yeməklərdən **qoyun kababı, mal əti kababı daha** məşhurdur. Bu rəngarəng mətbəx nümunələrini, yeməklərin hazırlanma prosesini ekskursiya iştirakçılarına göstərməklə mətbəximizi tanıtmmaq onlar üçün çox maraqlı ola bilər.

3. Şəki və Dağlıq Mətbəx Ekskursiyası. Dağlıq bölgənin mətbəxi, müxtəlif otlar və təbii məhsullardan istifadə etməklə seçilir. Şəkiddə hazırlanan çörək və dolmalar, yerli şirniyyatlar bu ekskursiyanın maraqlı təklifləridir. **Şəki pakhlavası** və **şəkərbura** bu bölgənin ən məşhur şirniyyatlarıdır. Şəki pakhlavası, nazik xəmərdən və müxtəlif qoz-fındıq qarışımından hazırlanır və unikal dadı ilə məşhurdur. Şəki-Zaqatala mətbəxində plov çox sevilir. Bu bölgədə, xüsusən **şərq plovu** və **quru plov** hazırlanır. **Quru plov**da ət və quru meyvələr (ərik, gavalı, albalı) istifadə edilir və bu plov çox dadlıdır. **Köftə, dovğa** və **piti** kimi digər ənənəvi yeməklər də Şəki-Zaqatala mətbəxinin sevimli xərəklərindəndir.(Həsənova L. 2017)

4. Lənkəran və Cənub Kəndlərində Mətbəx Turu. Lənkəran, Cənub bölgəsinin mətbəxində xüsusi yer tutur. Bu şəhər, çay və sitrus meyvələri ilə məşhurdur. Ekskursiya zamanı Lənkəranın məşhur çay plantasiyalarına və çay evlərinə baş çəkərək, yerli çay mədəniyyəti ilə tanış olmaq mümkündür. Lənkəran mətbəxinin özəllikləri arasında limonlu plov, balqabaq plovu, balıq yeməkləri, ləvənginin müxtəlif növləri, narşərab və müxtəlif şirniyyatlar ön planda olacaq. Cənub bölgəsi, Xəzər dənizinə yaxın olması səbəbindən balıqçılıq ənənələrinə malikdir. Bu bölgədə hazırlanan balıq yeməkləri, xüsusilə qızardılmış və buxarda bişirilmiş balıqlar, turistlərə təqdim edilir. Eyni zamanda, dəniz məhsullarından hazırlanmış çorbalar və salatlar ekskursiya proqramlarına daxil edilə bilər. Xəzər dənizinin təzə balıqları ilə hazırlanan yeməkləri yerində dadmaq, mətbəxə olan marağı artırır.

Mədəniyyət və adət-ənənələrlə tanışlıq ekskursiyaları yalnız yerli irsimizi öyrənməyə deyil, eyni zamanda Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyini və müxtəlifliyini dünyaya tanıtmğa da böyük imkanlar yaradır. Bu cür ekskursiyalar, iştirakçılara həm tarixi və mədəni abidələri, həm də ənənəvi yeməkləri, sənətləri və folkloru yaxından təcrübə etməyə şərait verir. Həmçinin, bu təcrübələr gələcək nəsillərə irsimizin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün ilham verici rol oynayır. Mədəni irsimizi daha yaxından tanımaq və bu zəngin mədəniyyətin bir parçası olmaq üçün bu cür ekskursiyaların əhəmiyyəti böyükdür. Bu ekskursiyalar həm yerli, həm də beynəlxalq turizm üçün yeni perspektivlər açır və Azərbaycan mədəniyyətini daha geniş auditoriyaya təqdim edir.(Əliyev T. 2015)

Nəticə. İrsimizi öyrənmək və mədəniyyətimizlə tanış olmaq məqsədilə təşkil edilən ekskursiyalar, milli dəyərlərimizin yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu ekskursiyalar vasitəsilə iştirakçılar xalqımızın adət-ənənələri, tarixi abidələri və mədəni irsi haqqında dərin bilik əldə edirlər. Belə təşəbbüslər milli kimliyimizin qorunmasına və cəmiyyətimizin mədəni şüurunun formalaşmasına töhfə verir. Bu səbəbdən, belə tədbirlərin təşviq edilməsi və davamlı olaraq keçirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyeva, M. *Azərbaycan Mədəniyyəti və Tarixi*. Bakı: Elm və Təhsil. 2016
2. Quliyev, H. *Milli İrsin Qorunması və Keçmişlə Bağlantılar*. Bakı: İrs Nəşriyyatı. 2019
3. Məmmədov, S. *Azərbaycan Folkloru və Mədəniyyətinin Təhlili*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı. 2018

4. Rəhimov, A. *Azərbaycanın Mədəni İrsinin Qorunması və Tanıtılması: Ekskursiya Təşkilatçılığı*. Bakı: Nəşriyyat Evi. 2020
5. Həsənova, L. *Azərbaycanın Adət-Ənənələri və Mədəniyyətindəki Yeri*. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı. 2017
6. Əliyev, T. *İrsin Gələcək Nəsillərə Təsiri və Təhsil*: Təhsil və Mədəniyyət Araşdırmaları Jurnalı, 3(2), 45-56. 2015.
7. Rüstəmov, N. *Mədəniyyət və Adət-Ənənələrin Təbliği: Turizm və Ekskursiya Mədəniyyəti*. Bakı: Miras Nəşriyyatı. 2021

Təlim prosesinin idarə olunması

p.f.d., dos. Babayeva Xəzangül Süleyman qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

E-mail: xzngl.babayeva68@mail.ru

Əlaqə: 051 362 82 26

<https://orcid.org/0009-0007-8288-0900>

Müəllim. Zuqanova Aynur Bayram qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

Əlaqə: 051 700 01 21

E-mail: aynur.zuqanova@unec.edu.az

Açar sözlər: idarəetmə, təlim, müəllim, tələbə, inkişaf, əsaslar

Ключевые слова: управление, обучение, преподаватель, студент, развитие, основы

Key words: management, learning, teacher, student, development, fundamentals

Xülasə. Təlim prosesində idarəetmə dedikdə təhsilverənin, yəni müəllimin, təhsilalanlara, yəni tələbələrə məqsədyönlü və sistemli təsiri başa düşülür. İdarəetmə - prinsiplərin, funksiyaların, metodların və üslubların bilavasitə həyata keçirilməsidir. İdarəetmənin elmi əsasını elmi biliklər sistemi təşkil edir. Elmi biliklər sistemi dedikdə isə idarəetmənin praktikasının nəzəri əsası başa düşülür. İdarəetmə yüksək şüurlu münasibətə əsaslanır, yəni elmə söykənir. Bunun hər ikisi bir-biri ilə əlaqədardır: biri olmadan digəri mümkün deyil.

Tərbiyədənə təbiiyəolunanın idarəetmədə birgə fəaliyyəti tələbənin sosial çərçivədə təcrübəsini genişləndirir, auditoriyadaxili pozitiv münasibətləri formalaşdırmağa kömək edir, həlledici mərhələlərdə öz fikrini deməyə imkan verir, müəllimlərlə ittifaq yaratmağa, onların yaxın köməkçisi olmağa istiqamətləndirir. Buna görə də müəllim və tələbə idarəetmə orqanlarının birgə qərarının lazımlı, obyektiv və təxirəsalınmaz olması zərurəti meydana gəlir. Pedaqoji sistemdə müəllimlərlə tələbələrin birgə fəaliyyəti mühüm amildir. Təhsil müəssisələrinin məqsədi şəxsiyyətin mədəni inkişafını formalaşdırmaqdır.

Müasir texnoloji cəmiyyət çox intensiv inkişaf edir və bunu təhsil sistemindən də tələb edir. Yəni ölkə iqtisadiyyatının sifarişinə uyğun mütəxəssisin operativ surətdə layihələşdirilməsini və

müvafiq məqsədlərin tədris proqramlarının məzmununa daxil edilməsini tələb edir. Bu cür layihələşdirmə nəticəsində geniş mənada – insan, dar mənada – mütəxəssis modeli yaranır, dövlətin mənafeyinə uyğun olaraq şəxsiyyətin intellektual bacarıqları, bilikləri, qabiliyyətləri və onlar arasındakı əlaqələr aydın surətdə müəyyənləşdirilir və dəqiqləşdirilir.

Qloballaşma şəraitində dövlətlərin mövqeyi və söz sahibi olmaları onların iqtisadi, siyasi və texnoloji inkişaf səviyyələri ilə bağlıdır.

Təhsil prosesinin inkişafı, əslində, onun mürəkkəb fəaliyyət növlərinin daha sadə növlərə parçalanmasından, təlimin isə daha sadə fəaliyyət növlərinə ayrılmasından ibarətdir. Lakin bu cür inkişaf mürəkkəb fəaliyyətin dərin təhlilini, onun struktur elementlərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Məqsəd, mürəkkəb professional fəaliyyət növlərinin sadə, elementar fəaliyyət növlərinə parçalanması, sonra isə bu sadə əməliyyatların konstruksiyası nəticəsində mürəkkəb peşəkar fəaliyyət növlərinin yaradılmasıdır.

Təlim prosesində idarəetmə dedikdə isə təhsilverənin, yəni müəllimin, təhsilalanlara, yəni tələbələrə məqsədyönlü və sistemli təsiri başa düşülür. Təlimin təşkilinin digər formaları da vardır. Lakin dərs həmin formalardan ötrü bünovrə, sütun rolunu oynayır. Tədris materialı dərsdə nə qədər möhkəm və aydın mənimsənilərsə, təlimin təşkilinin o biri formalarının səmərəsi də yüksək olur.

Müasir dərsə hansı tələblər verilir? Mövcud ədəbiyyata əsasən onları diqqət mərkəzinə gətirək: “Təlimə verilən tələbləri iki qrupa bölmək olar: ümumi və xüsusi tələblər. Dərsə verilən ümumi tələblər təlim prinsiplərində ifadə olunmuşdur.

Dərsdə yüksək təhsil, inkişaf və tərbiyə səmərəsi əldə edilməlidir. Hər bir fəaliyyət nəticə ilə ölçülür. Dərsdə təhsil, tərbiyə və inkişaf vəzifələri vəhdətli həyata keçirilməli, real nəticələr əldə edilməlidir.

İdarə etmək – tələbəyə təzyiq göstərmək, onu təbiətinə zidd başqa bir istiqamətə yönəltmək demək deyil, əksinə, prosesin xarakterini, bütün tərkib ünsürlərini nəzərə alaraq pedaqoji təsirləri məntiqi olaraq uzlaşdırmaqdır.

İdarəetmə – prinsiplərin, funksiyaların, metodların və üslubların bilavasitə həyata keçirilməsidir. İdarəetmənin elmi əsasını elmi biliklər sistemi təşkil edir. Elmi biliklər sistemi dedikdə isə idarəetmənin praktikasının nəzəri əsası başa düşülür. (Abbasov, 2010)

İdarəetmə yüksək şüurlu münasibətə əsaslanır, yəni elmə söykənir. Bunun hər ikisi bir-biri ilə əlaqədardır: biri olmadan digəri mümkün deyil. Tərbiyədənlə tərbiyəolunanın idarəetmədə birgə fəaliyyəti tələbənin sosial çərçivədə təcrübəsini genişləndirir, auditoriyadaxili pozitiv münasibətləri formalaşdırmağa kömək edir, həlledici mərhələlərdə öz fikrini deməyə imkan verir, müəllimlərlə ittifaq yaratmağa, onların yaxın köməkçisi olmağa istiqamətləndirir. Buna görə də müəllim və tələbə idarəetmə orqanlarının birgə qərarının lazımlı, obyektiv və təxirəsalınmaz olması zərurəti meydana gəlir. Pedaqoji sistemdə müəllimlərlə tələbələrin birgə fəaliyyəti mühüm amildir. Təhsil müəssisələrinin məqsədi şəxsiyyətin mədəni inkişafını formalaşdırmaqdır. Bu əsas intellektual, əxlaqi, estetik, əmək, ekoloji, hüquqi və şəxsiyyətin digər mədəni aspektlərini birləşdirir. Ümumi məqsəd təhsil-tərbiyə işinin ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə məqsədlərdə konkretləşdirilir. Nəticə həm ayrı-ayrı tələbələrin, həm də ümumiyyətlə, tələbə kollektivlərinin tərbiyəlilik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsini təmin edən daha sabit və real meyarların məcmusudur. (Bayramov, 2010)

Təlim prosesinin idarəolunmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

- şüurlu və planlı təsir;

- idarə edən sistemaltı ilə (müəllimlə) idarəetmə obyektı (tələbə) arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin mövcudluğu;
- idarəolunan sistemin dinamikliyi;
- etibarlılıq, yəni idarəolunan sistemin müəyyən şəraitdə verilmiş funksiyaları həll edə bilməsi;
- davamlılıq, yəni idarəolunan sistemin daxili və xarici amillərinin təsirinə baxmayaraq, müəyyən olunmuş fəaliyyət rejimini saxlaması.

İdarəetmə – həm fasiləsiz, həm də dövrü prosesdir. Bu bir sıra idarəetmə halqalarının eyni zamanda və ardıcılıqla reallaşdırılması ilə əlaqədardır. İdarəetmə fəaliyyəti məqsədin qoyulması və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi ilə başlayır, onların həlli ilə başa çatır. Bundan sonra qarşıya yeni məqsədlər qoyulur və idarəetmə fəaliyyəti davam edir.

Təlim və tərbiyə prosesi məqsəd, fəaliyyət, nəticə və yeni məqsəd sxemi əsasında idarə olunur. İdarəetmə prosesində müəllimin vəzifəsi idarəolunan prosesin inkişaf strukturunu dəyişmək və onun əvvəlcədən nəzərdə tutulan səviyyəyə çatdırmaqdır. Təlimin idarə olunması bu prosesin hər bir iştirakçısının yerini, vəzifələrini, hüquq və məsuliyyətini dəqiqləşdirməyi, məqsədə çatmaq üçün əlverişli situasiya yaratmağı tələb edir. (Cabbarov, 2011)

İdarəetmə – informasiyaverici prosesdir, o, siqnalların verilməsinin qapalı zənciridir. Obyektin davranışı üzərində daimi nəzarətdir. İdarəetmə orqanından (müəllimdən) idarəetmə siqnalları verilir. Obyektdən idarəedənə (tələbəyə) əks-əlaqə siqnalları ötürür. Sonuncular isə obyektin faktiki vəziyyəti haqqında məlumatlardır.

Təhsil sistemində idarəetmənin dörd əsas funksiyası qeyd edilir: planlaşdırma, təşkilətmə, motivasiya, nəzarət. İdarəetmə fəaliyyətinin təşkilində aşağıdakı məsələlərin həlli nəzərdə tutulur. (Mehrabov, 2011)

- idarəetmənin quruluşunun müəyyənləşdirilməsi;
- hər dövr üçün quruluş, məzmun və funksional komponentlərin ayrılması;
- idarəetmənin bütün dövrlərində işdə olan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün qarşılıq, fəaliyyətin təşkil edilməsi;
- pedaqoji və tələbə kollektivləri səviyyəsində idarəetmə bacarığının öyrənilib həyata keçirilməsi;
- əks-əlaqə, koordinasiya və idarəetmədə münasibətlərin yaradılması.

Təlim və tərbiyə prosesi məqsəd, fəaliyyət, nəticə və yeni məqsəd sxemi əsasında idarə olunur.

İdarəetmə prosesində müəllimin vəzifəsi idarə olunan prosesin inkişaf strukturunu dəyişmək və onu əvvəlcədən nəzərdə tutulan səviyyəyə çatdırmaqdır.

Təlimin idarə olunması bu prosesin hər bir iştirakçısının yerini, vəzifələrini, hüquq və məsuliyyətini dəqiqləşdirməyi, məqsədə çatmaq üçün əlverişli situasiya yaratmağı tələb edir. Təlim prosesində əks-əlaqənin yaradılması iki məqsəd daşıyır:

- əks-əlaqə məzmununun müəyyənləşdirilməsi – təlim məqsədlərinə və təlimin qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq nəzarət olunacaq xarakteristikalar məcmusunun müəyyənləşdirilməsi (bu, tədris proqramlarının tərtibi zamanı baza kimi götürülür);
- əks-əlaqənin tezliyinin müəyyənləşdirilməsi.

Tələbənin bu və ya digər tədris fənnini və yaxud həmin fənnin hər hansı bir bölməsini, mövzunu bilməməsi nəticəsində yol verdiyi səhvlər fərdi formada özünü göstərir. Tələbə mövzunu xatırlaya bilmir, izah edə bilmir, bu və ya digər faktı üzə çıxarmaqda, qanunauyğunluqları dərk etməkdə çətinlik çəkir. Deməli, ali məktəb müəllimi tələbənin

fəaliyyətinə düzəlişlər etmək üçün təlim – idrak proseslərinin əsas parametrlərini diqqət mərkəzində saxlamalıdır. (Əliyev, Həsənova 2011)

Tələbə tərəfindən biliklərin mənimsənilməsinin idarəedilməsi prosesində müəllim onların (tələbələrin) real bilik səviyyəsini nəzərə almaqla faktları müqayisə etmək və ümumiləşdirmək, nəticələr çıxarmaq, alınmış məlumatları tənqidi surətdə təhlil etmək bacarıqlarının formalaşmasına xüsusi diqqət yetirməli, dərslik materiallarını necə mənimsədiklərinə, mənimsəməyə nə qədər vaxt sərf etdiklərinə nəzarət etməli, korreksiya işi aparmalı və təlim-idrak fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə nail olmalıdır.

Təlim prosesinin effektivliyinin təmin edilməsi tələbələrin idrak fəaliyyətinin formalaşması və onların ümumi təcrübədən fərdi təcrübəyə keçməsi prosesi kimi başa düşülməlidir. (Rüstəmov, 2007)

Problemin aktuallığı. Təhsilin idarə olunması məsələsi bütün zamanlarda ən vacib, böyük əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri olmuşdur. Yeni təhsil islahatları tətbiq edildiyi ölkəmizdə və indiki dövrdə bir daha bu məsələnin araşdırılması öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Təlim prosesinin tənzimlənməsi idarəolunan sistemin fəaliyyətinin elə təşkili deməkdir ki, bu zaman idarəolunan sistemin nəzərdə tutulmuş səviyyəyə qalxması təmin olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri və magistrantları istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov, A.N. Pedagogika: orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. / A.N. Abbasov -Bakı: Mütərcim, 2010.
2. Bayramov, H. Təhsilin idarə edilməsinin əsasları. / H. Bayramov -Bakı: Beynəlxalq Universitet, -2010.
3. Cəbbarov, R.H. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi məsələləri. / R.H. Cəbbarov -Bakı: Müəllim, -2011.
4. Mehrabov, A.O. Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri. / A.O. Mehrabov, A.N. Abbasov və b. -Bakı: Mütərcim, -2011.

UNEC Zaqatala Filialında Test İmtahanlarından Yazılı İmtahanlara Keçidin Təhsil Keyfiyyətinə Təsiri

*Müəllif: Samirə Məmmədova, Müəllimə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filiali
E-poçt: samira.mammadova@unec.edu.az
<https://orcid.org/0009-0000-4516-8710>
Əlaqə nömrəsi: +994516675810*

*Müəllif: Ramella Məhmətinova, Müəllimə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filiali
E-poçt: ramella.mahmatebinova123@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-5968-5457>*

Xülasə

Bu tədqiqat, UNEC Zaqatala filialında təhsil alan tələbələrin yazılı və test imtahanları vasitəsilə əldə etdiyi tədris nəticələrini qiymətləndirməyə yönəlmişdir. Tədqiqatın məqsədi, hər iki qiymətləndirmə metodunun tələbələrin analitik və tənqidi düşünmə bacarıqlarına, yazılı ünsiyyət qabiliyyətlərinə və ümumi biliklərinə təsirini araşdırmaqdır. Sorğular nəticəsində, yazılı imtahanların tələbələrin dərin təhlil etmə, analitik düşünmə və yazılı ünsiyyət bacarıqlarını artırdığı müəyyən edilmişdir. Test imtahanları isə ümumi biliklərin sürətli qiymətləndirilməsi üçün effektiv vasitə kimi göstərilmiş, lakin analitik düşünməni ölçməkdə qeyri-kafi olduğu qeyd edilmişdir. Bu nəticələr, UNEC Zaqatala filialında təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün hər iki imtahan növünün balanslı şəkildə tətbiqinin əhəmiyyətini ortaya qoyur. Tədqiqatın nəticələri, həmçinin, qiymətləndirmə prosesinin daha ədalətli və dəqiq olması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsinin vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: İmtahan qiymətləndirməsi, yazılı imtahanlar, test imtahanları, qiymətləndirmə üsulları, təhsil keyfiyyəti, analitik düşünmə

GİRİŞ

İmtahanlar uzun illərdir ki, təhsil sisteminin əsas tərkib hissəsini təşkil edir və tələbə performansını və bilik səviyyəsini qiymətləndirməkdə mühüm rol oynayır. İmtahanların əsas məqsədinin tələbələrin dərslə müddətində mənimsədiyi bilikləri və anlayışları qiymətləndirmək olduğunu qeyd etmək vacibdir. İmtahanlar, tələbələrin əsas anlayışlar və məlumatlar üzərində nə dərəcədə konsolidə olduğunu ölçmək üçün strukturlu bir yol təqdim edir. Gündəlik tapşırıqlardan və dərslə müzakirələrindən fərqli olaraq, imtahanlar tələbələrə materiala daha dərin bir şəkildə yanaşmağa məcbur edir; onlar biliklərini xatırlamaq, analiz etmək və praktiki tətbiq etmək bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu proses yalnız öyrənməni gücləndirmir, həm də müəllimlərə tələbələrəki mümkün çətinlikləri müəyyən etməyə imkan tanıyır.

Bundan əlavə, imtahanlara hazırlıq tələbələrə zaman idarəetmə və özünə nəzarət kimi mühüm həyati bacarıqlarını inkişaf etdirir. Tələbələr çalışma planlarını tərtib etməli, vəzifələri prioritetləşdirməli və vaxt məhdudiyyətləri altında səmərəli işləməyi öyrənməlidirlər. Bu bacarıqlar, akademik mühitdə olduğu kimi, şəxsi və peşəkar həyatda da əhəmiyyətlidir. Uzunmüddətli perspektivdə, bu vərdislər tələbələrin müxtəlif həyati vəziyyətlərdə müvəffəqiyyət qazanmasına kömək edir. (Hettiarachchi et al., 2013)

Ölçmə Vasitələrinin Sahib Olması Gərəkən Əsas Xüsusiyyətlər

Təhsil və psixologiya sahələrində ölçülən xüsusiyyətlər (məsələn, zəka, daxili və xarici yönümlülük, atıqlıq, şəxsiyyət qavrayışı, akademik nailiyyət və s.) çox vaxt mürəkkəb və insanın daxili psixoloji proseslərinə aid xüsusiyyətlər olur. Bu səbəbdən, aparılan ölçmələr müəyyən suallara verilən cavablara əsaslanaraq dolayı yolla həyata keçirilir. Bu baxımdan, ölçmə vasitələrinin keyfiyyətləri, əldə olunan nəticələrin uyğunluq və **etibarlılıq** ilə birbaşa bağlıdır.

1. Uyğunluq

Uyğunluq: ölçmə vasitəsinin istədiyi xüsusiyyəti düzgün şəkildə ölçmə qabiliyyətini göstərir. Məsələn, psixologiya biliklərini ölçmək üçün keçirilən bir imtahanda, yalnız psixologiya ilə bağlı suallara cavab verilməlidir; əgər yazı tərzində və ya digər amillər (məsələn, kopya çəkmə) nəticəyə təsir etsə, bu imtahanın uyğunluğu tamdır. (*ÖLÇMƏ VE DEĞERLENDİRME REHBERİ 01.09.24.Pdf*, n.d.)

Uyğunluğun üç növü var:

Uyğunluğun növləri	Qısa İzahı
Məzmun uyğunluğu	Bu uyğunluğu növü, ölçmə alətinin (məsələn, testin, sorğunun və ya qiymətləndirmə vasitəsinin) müəyyən sahəyə və ya mövzuya aid olan bütün əsas məzmunları nə dərəcədə əhatə etdiyini göstərir.
Qiymətləndirmə əsaslı uyğunluq	Testin gələcək performansı proqnozlaşdırma gücünü göstərir. Testin nəticələri həmin anda mövcud olan bir meyarla nə qədər uyğunluq təşkil edir.
Konstruktiv uyğunluq	Testin nəzəri bir anlayışı və ya konstruktunu (məsələn, intellekt, liderlik, motivasiya) nə qədər düzgün ölçdüyünü göstərir

Bu, testin ölçdüyü psixoloji xüsusiyyətləri nə dərəcədə doğru əks etdirdiyini göstərir. Bu, görünməyən psixoloji strukturların fərdlərin testə verdikləri cavablarla necə ortaya çıxdığını araşdırır.

2. Etibarlılıq

Etibarlılıq: Qiymətləndirmə meyarları və rubriklərinin etibarlılığı, eyni işin (məsələn, şagirdin imtahan kitabçasının) müxtəlif şəxslər tərəfindən təkrar-təkrar yoxlanılması nəticəsində müvafiq və eyni nəticənin alınmasını təmin edir. İmtahan nəticələrinin obyektivliyi, düzgün və obyektiv şəkildə seçilmiş qiymətləndirmə meyarlarına əsaslanır. (*Ümumi Təhsil Məktəblərində Aparılan Qiymətləndirmələrin Nəticələrindən İstifadə imkanları*, n.d.)

Etibarlılığın təmin edilməsində ölçmə səhvlərinin mənbələri tanınmalıdır. Bu səhvlər aşağıdakı üç növə bölünür:

Etibarlılıqda səhv növləri	Təsviri
Sabit səhvlər	Qiymətləndirənin bilərəkdən etdiyi sabit dəyişikliklər (məsələn, əlavə bal)
Sistematik səhvlər	Müntəzəm və qərəzli səhvlər (məsələn, müəyyən qruplara qarşı qərəz)
Təsadüfi səhvlər	Şansa bağlı, təsadüfi amillərin yaratdığı səhvlər (yorğunluq, diqqətsizlik və s.)

Ölçmə vasitələrinin uyğunluğu və etibarlılığın, ədalətli və dəqiq qiymətləndirmələr üçün vacibdir. Müəllimlər və tədqiqatçılar bu xüsusiyyətlərə diqqət yetirməli, düzgün ölçmə metodları seçməli və mümkün olan səhv ehtimalını minimuma endirməlidirlər. Bu yanaşma, tələbələrin real bilik və bacarıqlarını daha dəqiq qiymətləndirməyə kömək edəcəkdir.

Fərqli Universitet istifadə olunan qiymətləndirmə üsulları, yazılı, şifahi və test imtahanlarını əhatə edir. Bu üsul seçimləri, ölkələrin təhsil səviyyəsi və mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Beynəlxalq qiymətləndirmə prinsiplərini bilmək bir neçə vacib səbəbdən əhəmiyyətlidir:

- 1. Təhsildə Bərabərlik:** Beynəlxalq qiymətləndirmə prinsipləri müəllimlərə, bütün tələbələr üçün ədalətli və qərəzsiz qiymətləndirmə sistemləri hazırlamağa kömək edir. Bu, sosial və mədəni qərəzlərin təsirini minimuma endirərək təhsildə ədaləti təşviq edir. (Bakar, 2021)
- 2. Qərar Qəbulunun Dəstəklənməsi:** Qiymətləndirmə təcrübələrinin öyrənilməsi, qərar qəbul etməyə, kurikulumun hazırlanmasına və təhsil siyasətinə dair məlumatların toplanmasına imkan tanıyır. Bu da müəllimlərin tələbələrin ehtiyaclarını uyğun və təlim hədəflərinin əldə olunmasını qiymətləndirməsinə şərait yaradır.

3.Müqayisənin Asanlaşdırılması: Beynəlxalq qiymətləndirmə prinsipləri müxtəlif ölkələr üzrə təhsil səviyyələrini müqayisə etməyə şərait yaradır. Standartlaşdırılmış metodologiyalar vasitəsilə, təhsil keyfiyyətini daha yaxşı anlamaq və inkişaf etdirmək mümkündür.(Black & Wiliam, 2005)

4.Ömürboyu Öyrənmənin Təşviqi: Beynəlxalq yanaşmalar, ömürboyu öyrənmə bacarıqlarının inkişafını ön planda saxlayır. Tələbələr müəkkəb problemləri həll etməyə hazırlamaq üçün bu bacarıqları ölçən qiymətləndirmələrin hazırlanması vacibdir.

Müasir təhsil sistemində qiymətləndirmə metodları tələbələrin bilik və bacarıqlarını ölçmək üçün müxtəlif üsullar təklif edir. Bu üsullar arasında yazılı imtahanlar və çoxseçimli testlər ən geniş istifadə olunan qiymətləndirmə formalarındandır. Hər iki üsulun özünəməxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcuddur ki, bu da təhsil sahəsindəki mütəxəssislərin davamlı olaraq hər iki metodun effektivliyini müzakirə etməsinə səbəb olur. Bu tədqiqatın məqsədi hər iki imtahan növünün tələbələrin tədris motivasiyasına və biliklərinə təsirini qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın məqsədi və sualları

Tədqiqatın məqsədi yazılı və test imtahanlarının tələbələrin tədris prosesinə və bilik inkişafına təsirini öyrənməkdir. Tədqiqat aşağıdakı suallara cavab axtarır:

1. Yazılı imtahanlar tələbələrin dərin düşünmə və analitik təhlil bacarıqlarına necə təsir edir?
2. Test imtahanları tələbələrin ümumi bilik və yazılı ünsiyyət bacarıqlarını necə inkişaf etdirir?
3. Yazılı və test imtahanlarının tələbələrin tədris motivasiyasına təsiri necədir?

Metodologiya

Tədqiqat kvantitativ metodlarla aparılmışdır. Tədqiqatda UNEC Zaqatala filialının tələbələri arasında keçirilmiş anketdən istifadə edilmişdir. Ankətdə yazılı və test imtahanlarının tələbələrin biliklərinə və bacarıqlarına təsirinə dair suallar yer almışdır. Sorğular tələbələrin yazılı və test imtahanları ilə bağlı fikirlərini öyrənmək, bu imtahan növlərinin onların tədris nəticələrinə təsirini müəyyənləşdirmək məqsədini daşıyır. Anket nəticələri statistik üsullarla təhlil edilib.

Anketə əsasən yazılı imtahanların təsiri Yazılı imtahanlar tələbələrin analitik düşünmə və yazılı ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Tələbələr mövzu ilə bağlı geniş və əhatəli təhlil aparmalı, fikirlərini düzgün və sistemli şəkildə ifadə etməlidirlər. Bu imtahanlar tələbələrin yaradıcı yanaşmalarını da stimullaşdırır, çünki onlar mətnləri və məlumatları müqayisə edərək nəticələr çıxarmağa çalışırlar. Anket nəticələrinə görə, UNEC Zaqatala filialında tələbələrin əksəriyyəti yazılı imtahanların onların analitik və düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirdiyini qeyd etmişdir.

Yazılı imtahanlar həmçinin tənqidi düşünmə və problemləri həll etmə qabiliyyətlərini artırır, çünki tələbələr faktları yalnız yadda saxlamırlar, həm də bu faktları məntiqi şəkildə birləşdirərək daha kompleks düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Müəllimlər isə yazılı imtahanların tələbələrin öz fikirlərini sərbəst və individual şəkildə ifadə etmələrini təşviq etdiyini bildirirlər.

Bəzi tələbələr yazılı ifadələrdə çətinlik çəkə bilirlər. Onların fikirlərini düzgün şəkildə izah edə bilməməsi, imtahanın nəticələrini yanıltıcı edə bilər. Bir digər problem isə tələbələrin saxtakarlıq olma ehtimalıdır. Yazılı imtahanlarda tələbələr digər mənbələrdən kömək alaraq cavablar yazmağa çalışa bilirlər ki, bu da biliyin düzgün qiymətləndirilməsinə mane olur.(Walstad, n.d.)

Anketə əsasən test imtahanlarının təsiri: test imtahanları daha sürətli qiymətləndirmə imkanı yaradır və tələbələrin ümumi biliklərini ölçmək üçün effektiv bir vasitədir. UNEC Zaqatala filialında keçirilmiş sorğulara əsasən, tələbələr test imtahanlarının daha sürətli və effektiv nəticələr verdiyini qeyd etmişdir. Bu testlər, tələbələrin müəyyən mövzular üzrə nə qədər məlumatlı

olduqlarını qısa zamanda göstərir. Bununla yanaşı, test imtahanları analitik düşünməyi tələb etməsə də, tələbələrin ümumi biliklərinin öyrənilməsində və təkrarlama prosesində faydalı olur.

Akademik göstəricilər əsasında verilən məlumatlar da maraqlıdır. Sorğuda iştirak edən tələbələrin əksəriyyəti (154 nəfər) 71-80 bal arasında nəticələr göstərirlər. Bu, orta akademik göstəricilərin təxminən 60%-ni təşkil edir. 126 tələbə 61-70 bal arasında, 106 tələbə isə 81-90 bal arasında nəticə əldə etmişdir. Yüksək bal əldə edənlər isə (91-100 bal) 58 nəfərdir.

Akademik göstəricilərin təhlili göstərir ki, yazılı imtahanları daha çox bəyənen tələbələr, ümumiyyətlə, daha yüksək akademik nəticələrə malikdirlər. Bu isə yazılı imtahanların tələbələrin biliklərini daha əhatəli şəkildə nümayiş etdirmələrinə imkan verdiyini göstərir. Lakin test imtahanlarının daha geniş tələbə kütləsi tərəfindən seçilməsi, onlara daha ədalətli və şəffaf qiymətləndirmə imkanı verdiyinə olan inamı artırır.

Tədqiqatın nəticələri yazılı imtahanların tələbələrin analitik və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirdiyini göstərir. Eyni zamanda, test imtahanları tələbələrin ümumi biliklərini artırmaqda və məlumatların təkrarlanmasında faydalıdır. Anket nəticələrinə görə, tələbələr yazılı imtahanların onların düşünmə və yazılı ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirdiyini vurğulamışlar.

UNEC Zaqatala filialında keçirilən sorğu, yazılı imtahanlara keçidin müəllimlər arasında necə qiymətləndirildiyini araşdırmışdır. Sorğuda müxtəlif elmi vəzifələrdə çalışan müəllimlər iştirak etmişdir. Sorğu nəticələrinə görə, müəllimlər arasında 20 nəfər Müəllim, 8 nəfər Baş Müəllim və 5 nəfər Dosent iştirak etmişdir.

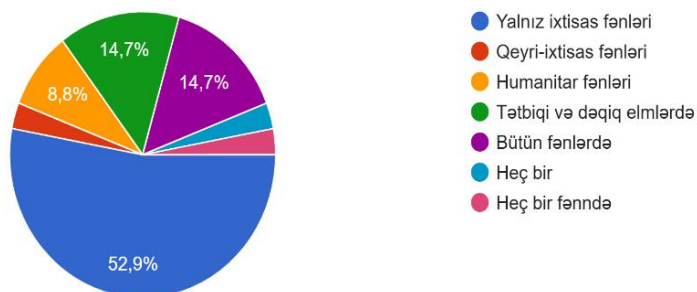
Müəllimlər 7 nəfər arasında yazılı imtahanların "effektiv deyil" olduğu düşüncəsi daha çox yayılıb. Onlar əsasən test üsulunun tələbələrin biliklərini yoxlamaq üçün daha uyğun olduğunu vurğulayırlar. Lakin Müəllimlər 13 nəfər yazılı imtahanların "qismən effektiv" olduğunu qeyd ediblər.

Baş müəllimlər, yazılı imtahanların tələbələrin özünü ifadə etmə və analitik düşünmə bacarıqlarını ölçmək üçün daha faydalı olduğunu qeyd ediblər. Onlar, yazılı imtahanların ixtisas fənlərində tətbiq edilməsinin daha məqsədəuyğun olduğunu vurğulayırlar.

Dosentlər yazılı imtahanlara keçidin tələbələrin daha dərinlən öyrənmələrinə kömək edəcəyini düşünürlər. Onlar həmçinin qeyd ediblər ki, yazılı imtahanlar bütün fənlərdə tətbiq edilməlidir, çünki bu, tələbələrin təhlil etmə bacarıqlarını və məlumatları düzgün təqdim etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirəcəkdir.

Sizcə yazılı imtahanlar hansı hallarda və hansı fənlərdə tətbiq edilməlidir?

34 yanıt

Müəllimlərin yazılı imtahanların hansı fənlərdə tətbiq edilməli olduğu barədə fikirləri müxtəlifdir:

Müəllimlərin fikirlərinə görə, yazılı imtahanlar yalnız ixtisas fənlərində tətbiq edilməlidir, çünki bu fənlər tələbələrin peşə bacarıqları ilə birbaşa bağlıdır və bu yanaşma, onların dərindən təhlil etmə qabiliyyətini yoxlamağa kömək edir. Qeyri-ixtisas fənlərində isə ümumi biliklər əldə etmək kifayətdir və yazılı imtahanlar əlavə stressə səbəb ola bilər. Ümumilikdə, testlər əsas qiymətləndirmə üsulu olaraq qalmalı, bacarıq tələb edən fənlərdə isə beynəlxalq sertifikat imtahanlarına uyğun tətbiqlər tətbiq edilməlidir. Bəzi müəllimlər isə, yazılı imtahanların bütün fənlərə tətbiq edilməsinin tələbələrin biliklərini daha geniş şəkildə qiymətləndirməyə kömək edəcəyini vurğulamışlar.

Müəllimlər yazılı imtahanların tələbələrin bilik və bacarıqlarını daha əhatəli və dəqiq qiymətləndirməyə imkan verdiyini qeyd edirlər. Test imtahanları isə daha sürətli qiymətləndirmə imkanı yaradaraq tələbələrin ümumi biliklərinin ölçülməsini təmin edir.

Bununla yanaşı, müəllimlər testlərin yalnız səthi bilikləri ölçdüyünü, tələbələrin dərin düşünmə və analitik bacarıqlarını yoxlamaqda qeyri-kafi olduğunu qeyd edirlər. Çox sayda müəllim test üsulunun inkişaf etmiş düşüncə bacarıqlarını qiymətləndirmədiyini, bunun əvəzinə yalnız əsas məlumatların yadda saxlanılmasını tələb etdiyini bildirirlər.

Bundan başqa, çoxseçimli testlərdə yanlış cavab variantları tələbələri yanıltmağa və dezinformasiyaya məruz qoymağa səbəb ola bilər. Tələbələr, səhv cavabları doğru biliklərə uyğunlaşdırmağa çalışarkən, məzmun haqqında yanlış düşüncələr inkişaf etdirə bilərlər. Bu da qiymətləndirmənin dürüstlüyünü poza bilər..(PhD, 2018)

Nəticə olaraq, Tədqiqatın nəticələri UNEC Zaqatala filialında tələbələrin təhsilini qiymətləndirmək üçün tətbiq olunan yazılı və test imtahanlarının hər birinin özünəməxsus üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını ortaya qoymuşdur. Yazılı imtahanlar, tələbələrin analitik düşünmə, tənqidi düşünmə və yazılı ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə effektivdir. Bu imtahanlar tələbələrə dərin təhlil aparma və kompleks mövzuları izah etmə imkanı verir.

Hər iki qiymətləndirmə metodunun balanslı tətbiqi, tələbələrin bilik və bacarıqlarını daha əhatəli şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Müəllimlər, yazılı imtahanların tələbələrin fikirlərini sərbəst və individual şəkildə ifadə etmələrini təşviq etdiyini, test imtahanlarının isə ümumi biliklərin ölçülməsində faydalı olduğunu qeyd edirlər. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, UNEC Zaqatala filialında təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün yazılı və test imtahanlarının birgə tətbiqi tələbələrin tədris motivasiyasını və bilik inkişafını müsbət şəkildə təsir edir.

Təklif edirik ki:

- ✓ Hibrid imtahan sistemi keçirilsin : test və yazılı imtahanların birləşdirilməsi tələbələrin daha ədalətli və balanslı qiymətləndirilməsini təmin edər.
- ✓ Yazılı imtahanların ixtisas fənlərdə tətbiqi edilsin : yazılı imtahanların ixtisas fənlərdə tətbiqi tələbələrin təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirər və daha geniş qiymətləndirmə imkanı yaradardı.
- ✓ Tələbələrə dəstək verilsin : yazılı imtahanlara hazırlıq üçün əlavə tədris dəstəyi və streslə başa çıxmaq üçün metodlar təqdim edilməlidir.
- ✓ Hazırlıq Materiallarının Təkmilləşdirilsin : İmtahan hazırlığı üçün materiallar daha təkmilləşdirilməli, tələbələrin imtahanlara daha yaxşı hazırlaşmalarına imkan verilməlidir.

Summary

This research focuses on evaluating the academic performance of students at the UNEC Zagatala branch through written and test exams. The aim of the study is to investigate the impact

of both assessment methods on students' analytical and critical thinking skills, written communication abilities, and overall knowledge. The survey results indicate that written exams enhance students' deep analysis, analytical thinking, and written communication skills. Test exams, on the other hand, were found to be an effective tool for quick assessment of general knowledge, but they were inadequate in measuring analytical thinking. These findings highlight the importance of a balanced application of both types of exams to improve the quality of education at the UNEC Zagatala branch. Additionally, the results emphasize the necessity of implementing appropriate measures to ensure a fairer and more accurate assessment process.

Keywords: Exam assessment, written exams, test exams, assessment methods, education quality, analytical thinking.

Резюме

Настоящее исследование направлено на оценку учебных результатов студентов филиала UNEC в Загатале через письменные и тестовые экзамены. Целью исследования является изучение влияния обоих методов оценки на аналитические и критические способности студентов, навыки письменного общения и общие знания. Результаты опросов показали, что письменные экзамены способствуют развитию глубокого анализа, аналитического мышления и навыков письменного общения у студентов. Тестовые экзамены, в свою очередь, являются эффективным инструментом для быстрой оценки общих знаний, однако они оказались недостаточными для измерения аналитического мышления. Эти результаты подчеркивают важность сбалансированного применения обоих типов экзаменов для улучшения качества образования в филиале UNEC в Загатале. Кроме того, результаты акцентируют внимание на необходимости принятия соответствующих мер для обеспечения более справедливого и точного процесса оценки.

Ключевые слова: Оценка экзаменов, письменные экзамены, тестовые экзамены, методы оценки, качество образования, аналитическое мышление.

Ədəbiyyat:

- 1) Bakar, S. (2021). Investigating the Dynamics of Contemporary Pedagogical Approaches in Higher Education through Innovations, Challenges, and Paradigm Shifts. *Social Science Chronicle*, 1(1), 01–19. <https://doi.org/10.56106/ssc.2021.009>
- 2) Black, P., & Wiliam, D. (2005). Lessons from around the world: How policies, politics and cultures constrain and afford assessment practices. *The Curriculum Journal*, 16(2), 249–261. <https://doi.org/10.1080/09585170500136218>
- 3) Hettiarachchi, E., Huertas, M. A., & Mor, E. (2013). Skill and knowledge e-assessment: A review of the state of the art. *IN3 Working Paper Series*. <https://www.academia.edu/download/35702935/1958-7214-1-PB.pdf>
- 4) *ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME REHBERİ 01.09.24.pdf*. (n.d.). Retrieved May 9, 2025, from <https://panel.kku.edu.tr/Content/sgbe/%C3%96L%C3%87ME%20VE%20DE%C4%9EEERLEND%C4%B0RME%20REHBER%C4%B0%2001.09.24.pdf>
- 5) PhD, M. W. (2018, February 21). Multiple-Choice Tests: Revisiting the Pros and Cons. *Faculty Focus | Higher Ed Teaching & Learning*. <https://www.facultyfocus.com/articles/educational-assessment/multiple-choice-tests-pros-cons/>

- 6) *Ümumi təhsil məktəblərində aparılan qiymətləndirmələrin nəticələrindən istifadə imkanları.* (n.d.). Retrieved May 9, 2025, from [https://anl.az/down/meqale/az_mektebi/2018/04/663904\(meqale\).pdf](https://anl.az/down/meqale/az_mektebi/2018/04/663904(meqale).pdf)
- 7) Walstad, W. B. (n.d.). *Improving Assessment in University Economics.*

Regionlarda integrasiyanın təşviqi

p.f.d., dos. *Xəzəngül Süleyman qızı Babayeva*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialı

Əlaqə: 051 362 82 26

E-mail: xzngl.babayeva68@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0007-8288-0900>

magistrant Babayeva Həyat Rövsən qızı

Azərbaycan Dövlət Texnologiya Universiteti

E-mail: babayevaheyat99@gmail.ru

<https://orcid.org/0009-0006-9551-9359>

Açar sözlər: integrasiya, sosial, konsepsiya, təhsil, təfəkkür, aktual, innovativ

Ключевые слова: интеграция, социальный, концепция, образование, мышление, текущий, инновационный

Key words: integration, social, concept, education, thinking, current, innovative

Xülasə

Təhsil insanlara davamlı gələcək üçün fərdi və kollektiv şəkildə hərəkət etməyə imkan verən özünəinam, təşkilatçılıq bacarıqları və nikbinliyi inkişaf etdirməyə kömək edir.

Təcrübə göstərir ki,təhsilin inkişafı cəmiyyətdə siyasi,sosial sabitliyin təmin edilməsində mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafında mühüm rol oynayır. Təhsilli insanlar siyasi həyatda daha sağlam,daha konstruktiv mövqe tutur,asanlıqla konsensus əldə etməklə münaqişələri daha asan həll edirlər.Təhsilsiz və ya aşağı təhsilli insanlar isə asanlıqla ayrı-ayrı qrup maraqlarının alətinə çevrilirlər. Milli təhsil sistemlərinin məqsədləri, ümumi tərkibini təyin edilməsində bəşəriyyətin ümumplanetar tələbini ən müxtəlif səviyyələrində nəzərə almaq lazımdır.

Təhsil mədəniyyətin ən vacib göstəricisi hesab olunur. O,mədəniyyət səviyyəsini həm əks,həm də onu inkişaf etdirir. Nəzərə alsaq ki,hər xalqın öz mədəniyyəti var,o zaman ayrı-ayrı ölkələrin təhsil sistemləri çox unikaldir.

Müasir qlobalaşma,integrasiya və dəyişiklərlə dolu olan dövrdə davamlı inkişaf hər bir sahəni əhatə edir. Elmlərin integrasiya məsələləri bu gün təhsil sahəsinin yeni yavaşmalarından biridir. Təbii ki,davamlı inkişaf dedikdə,ilk növbədə,təhsil sahəsində islahatların aparılması,

o cümlədən, təhsil prosesində yeni innovativ yanaşmaların yaradılması daha məqsəduyğundur. Nə qədər də iqtisadiyyat inkişaf etsə belə, təhsilsiz dövlətin və cəmiyyətin inkişafı mümkün deyil. Təhsil insanlara dayanıqlı inkişaf problemlərini və əhatə dairəsini anlamağa imkan verir, qlobal problemlərin daha effektiv həllini tapmaq üçün zəruri tənqidi, qeyri-standart və yaradıcı yanaşmanın formalaşdırmağa imkan verir.

Cəmiyyətin davamlı yönəlmiş yeni təhsil sisteminə keçidin aktuallığı heç bir şübhə doğurmur. Qloballaşan, sürətlə dəyişən müasir dünyada iqtisadi, ekoloji, sosial və mədəni aspektlərini vahid istiqamətdə nəzərə almaqla insan fəaliyyətin bütün sahələrində səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün yeni kadrlara ehtiyac duyur. (Abbasov, 2013) Lakin dünyəvi təhsilin sosial mədəniyyət sahəsi əlaqəsindən başqa elm ilə də sıx əlaqəsi var. Elm isə beynəlmiləldir, onun tərkibi bütün cəmiyyətlərdə invariantdır. Hazırda dünyəvi problemlərin kontekstində təhsil əsaslarının başa düşülməsi cəmiyyətin sabit inkişafının lazımı şərtidir. Milli təhsil sistemlərinin məqsədləri, ümumi tərkibini təyin edilməsində bəşəriyyətin ümumplanetar tələbini ən müxtəlif səviyyələrində nəzərə almaq lazımdır.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri də integrasiya prinsipidir “ integrasiya – milli təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə səmərəli formada qoşulması, uyğunlaşması və qovuşması əsasında inkişafı”. Müasir təlim texnologiyaları istifadə etməklə, təhsilənlər dünyada baş verən bütün yeni məlumatları öyrənə bilirlər, digər təhsilənləri ilə fikirləri bölüşə bilirlər, daha irəli gedərək, əməkdaşlıq da göstərə bilirlər.

Elmlərin integrasiyaya məsələləri bu gün təhsil sahəsində yeni yanaşmalarından biridir. Təhsilin müvafiq konsepsiyasının seçilməsi, ümumilikdə və bütövlükdə cəmiyyətin üstünlük təşkil edən dəyərə dünyagörüşü məqsədlərdən, sərvətindən, mənəvi ehtiyacların müxtəlifliyindən asılıdır. Mürəkkəblik bu determinasiyaedici amillərin strukturunun həmişə birmənalı və bərabər olmamasındadır. Buna görə təhsilin ümumi strategiyası, metodologiyasının aşkarlanmasında, həmçinin ayrı ayrı fənlərin tədrisində müxtəlif fərdi, metodoloji məsələlərdə bəzi problemlər yaranır. Bu cəhətdən təhsilin bütöv konsepsiyasının, onun tərkibinin, istiqamətlərinin hazırlanması, özü əsaslı və kompleksli elmi bir problem kimi meydana çıxır.

Təhsil ənənəvi olaraq insanın təbiət və sosial mədəniyyət mühitinə adaptasiya olunması, insan fəaliyyətinin bütün sahələrinin gələcəkdə inkişaf etməsi üçün lazım olan sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və təcrübələrinin mənimsənilməsi prosesi kimi meydana çıxır. Təhsil dəyəri müxtəlif mövqelərdən baxıla bilər: sosial, iqtisadi, şəxsi və s. Görünür ki, onun əsas dəyəri fərdin sosiallaşmasındadır. Sosiallaşma-mahiyyətə görə, bir nəsilə digər nəsle sosial mədəniyyət təcrübəsinin keçməsi, şəxsiyyətin cəmiyyətdə həyata uyğunlaşması deməkdir. Bu proses vasitəsilə mədəniyyət cəmiyyətin yeni üzvlərini formalaşdırır. Bunun üçün cəmiyyət ümumi mədəniyyətin formalaşmasına və yayılmasına səbəb olan müvafiq institut sistemlərini yaradır. Bu xarakterdə olan ən vacib institutlara tədris -tərbiyə müəssisələri aid olunur. (Abbasov, 2013)

Nəzərə almaq lazımdır ki, təhsilin tərkibinin təyin olunma problemi elm və sosial təcrübənin inkişaf mərhələləri ilə adətən əlaqələndirilən uzunmüddətli tarixi ənənəyə malikdir. Hər dövrdə təhsilin tərkibinin təyin edilməsi məsələsinin həll edilməsinin özünə xas xüsusiyyəti var. Həyəcənla keçirilən vaxtımız postindustrial cəmiyyət dövrünə keçid kimi səciyyələnir. Bu cəmiyyətin əsas fərqləndirici cəhətləri, onun sosial- iqtisadi və iqtisadi inkişafın oriyentasiyası, təhsilin yüksək infortlaşdırılması və ekolojiləşdirilməsi baş verəcək. Bu hal BMT sənədlərində göstəriləni kimi, insan fəaliyyətinin məqsədini, ən müxtəlif sahələrdə onun tərkibini qəti dəyişəcək. Əgər insan həyatının cəmiyyətə göstəriciləri müxtəlif

informasiya texnologiyaları ilə təyin olunacaqsa, o zaman keyfiyyət göstəriciləri -təbiət mühitinin vəziyyətinə dair daim diqqət kimi belə üstün olan şüurdakı requlyativlərə, Yer üzündə həyatın unikalılığı və şəxsi dəyərinin dərinəndən anlamasından irəli gələn biosferə ehtiyatlı münasibət ilə təyin olunacaq.

Qlobal problemlərin həll edilməsi, onların aradan qaldırılması üçün cəmiyyət hansı tip insanın formalaşmasından asılıdır. Fərdi şüurun, insanın mənəvi təsəvvürlərin inkişaf səviyyəsi, onun şəxsiyyətlərarası əlaqələrinin xüsusiyyəti və genişliyi, sosial həyata daxil olma dərəcəsi, insanların dəyər məqsədlərini, həyat fəaliyyətinin motivlərini təyin edirlər. Bu” məsuliyyətli şüuru” adlanan şəxsiyyətin formalaşması üçün lazım olan hissələri, cəmiyyət təhsil vasitəsilə verə bilər.

Hazırda insan, cəmiyyət və təbiət, daha aydın formada onların inkişaf perspektivləri haqqında biliklər məcmusu bədii və fəlsəfi, dini və elmi dərk etmə, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin inteqrasiyasasının qarşılıqlı əlaqəsinin sistem yaradıcı amili olacaq. Bu, ilk öncə, birtərəfli şüuru ilə, və mahiyyətə görə, mədəniyyətin inkişafının texnokratik təmayülünün perspektivsizliyi ilə əlaqədardır. İstənilən profilli mütəxəssisdə yüksək ümumi mədəniyyətin olması nəinki arzu olunan xarici keyfiyyətdir, həm də, xüsusi, məqsədyönlü formalaşmada ehtiyacı olan xassə olan onun fəaliyyəti üçün lazımi və atributivdir. Əlbəttə, bu mürəkkəb, geniş prosesdə təyinedici rol ətraflı düşünülmüş təhsilə məxsusdur. (Həsənlı, 2005)

Fərdin təfəkkür üslubu və onun təlim verilməsinin xüsusiyyətləri arasında birbaşa əlaqə var. Buna görə fərdin hərtərəfli inkişaf etməsi, mədəni və elmi görüş dairəsinin hər cür genişlənməsi əsasında onun yaradıcı qabiliyyətlərinin aktivləşdirilməsi lazımdır. İstənilən peşəkar hazırlıq şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafından başlamaalıdır – “şablon təfəkkür” probleminin həll edilməsinin əsas vasitəsidir.

Bu planda təhsil sistemi şiddətlənən inteqrativ prosesləri elastik təsvir etməlidir, elmlərin inkişafının ümumi metodları, onların əsaslarına diqqəti artırılmalıdır. Əlbəttə, təhsil könüllü olaraq mənəviyyətə aparır. Ancaq hərtərəfli təhsil, zərif insan mədəniyyətini həqiqətən inkişaf edə biləcək baza kimi xidmət edir. İndiki dövrün xüsusiyyəti ictimai inkişafı şiddətli dinamikasında, yeni sosial hadisələr (əvvəl göstərildiyi kimi, milli ədavət və s.) ilə toqquşmadan ibarətdir. İctimai şüurda ənənəvi stereotiplərin sınıması baş verir. Bu sosial dinamikanın tezləşməsi, ideoloji stereotiplərin dağılması, cəmiyyətin siyasətləşməsi prosesi, təhsilin himanistləşdirilməsi baxımından tələbləri daha da artırır. Təhsilin himanistləşdirilməsi hazırda əsas məsələ kimi qarşıda durur.

Humanistləşdirilmiş təhsilin sistem yaradıcı amili kimi, bizim fikrimizcə, azad inkişaf və öz bacarıqlarının ifadə edilməsinə dair insan hüquqları olmalıdır. Təhsilin himanistləşməsi belə halda ayrı-ayrı fərdlərin bacarıqlarının meydana çıxmasına dair oriyentasiya deməkdir. Təhsil prosesi insanın yüksəlməsinə, onun potensial imkanlarının açılmasına kömək etməlidir. Bu zaman təhsil istənilən vəziyyətlərdə insan xoşbəxtliyinin ictimai münasibətlərinin yüksək meyarı kimi hesab etməyə imkan verir.

Müasir dövrdə böyüyən nəslin məqsədyönlü təhsilinin zəruri olması təməmilə aydın olur. Təhsil tərkibi möhkəm informasiya-ekoloji cəmiyyətin yüksək humanistik, texnoloji və ekoloji mədəniyyətlə təşəkkül tapmasını təmin etməlidir. Bunun üçün, görünür, digər stereotip təfəkkür və davranışla olan yeni hərtərəfli təhsil almış insanlar lazımdır. Ola bilsin təhsilin ən vacib məqsədlərindən biri insanın inkişaf problemləri üzrə lazımi bilik komplekslərinin, onun sosial və təbiət mühiti ilə əlaqəsinin formalaşması olur. Bu fərdin, onun tarixinin müxtəlif

mərhələlərində cəmiyyəti dərk etməyə, mədəniyyət fenomenini, şəxsi yaşayışın və bəşəriyyətin şərtlərini anlamağa kömək etməlidir.

Cəmiyyətin sosial quruluşu, siyasi sistemi tarixə görə həmişə təhsilin xüsusiyyətlərinə, onun məqsəd və tərkibinə təsir edirdi. Demokratiya təhsil prosesinə əsasən yeni məqamları daxil edə bilir. Sərt, birmənalı formalardan palliativ tədris formalarına keçid baş verir.

Bəşəriyyət yeni təfəkkür üsulunun formalaşma əsrini yaşayır, onun məzmunlu əsasını qlobal ideyalar təşkil edir. Bu mürəkkəb, geniş proses bir sıra amillər ilə təyin edilir, onlara ən azı aiddir: iqtisadi, siyasi sahələrdə bəşəriyyəti integrativ tendensiyalarda konsolidasiya edən; həqiqətin vahid surətini təyin edən təbii elmi və humanitar biliklərin sintezi; insanları həyat tərz, onların dünyaya görünüşü dəyişdirən informasiya, kommunikativ texnologiyaların inkişaf olunması. Bununla əlaqədar olaraq qlobal şüurun tərkibi ənənəvi anlayışlarda və təsəvvürlərdə onların həcm və tərkibinin genişlənmə sivasitəsilə, yaxud prinsipial olaraq digər kateqorial strukturların integrasiyaedən qlobal ideyaların yaranması əsasında formalaşması vasitəsilə cəmləşə bilər.

Cəmiyyətin hərtərəfli inkişafı təhsil strukturlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Yeni imperativlərə cavab verən elm və texnika, iqtisadiyyat və siyasət, incəsənət və ədəbiyyat təhsilin məqsəd və tərkibinin dəyişməsində mümkündür. Təsadüfi deyil ki, sabit inkişaf üzrə müvafiq beynəlxalq və milli hüquqi sənədlərin qəbul edilməsindən sonra ilk öncə təhsil sisteminin islah edilməsi zəruriyyəti hesab olunur. İnsanın yaşanması və tərəqqisi üçün atribut kimi təhsil sabit inkişafın paradigmasına uyğun olan dəyərlərə yenidən istiqamətlənməlidir. Təhsil qlobal dəyişikliklərin əsas amili hesab olunur, indi söhbət bütün səviyyələrdə təhsil sistemində sabit inkişaf məsələlərinin integrasiyası haqqında gedə bilər. Sabit inkişafı təmin edilməsi üçün təhsil sisteminin formalaşması insana, cəmiyyətə və təbiətə bütövlüklə yanaşmaya, müasir elmi bilik birliyi, humanistik dəyərəcə dünya görünüşünə əsaslanan təhsil modelinə keçidi güman edir.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın təhsil siyasətində gənc nəsə tolerantlıq, bəşəri və mədəni dəyərlərə hörmət aşılması əsas yer tutur. Ölkəmizdə milli və ümumbəşəri dəyərin, insan hüquqları və azadlıqlarının, tolerantlıq və dözümlülüyün prioritet kimi qəbul olunması təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipi kimi müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dövləti irqindən, dilindən, dinindən, milliyətindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanı yaradılmasına və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsinə təminat verir.

Ölkəmizdə tarix boyu etnik və dini azlıqlar sərbəst yaşamış və heç bir təzyiqə məruz qalmamışdır. Onlara öz mədəni irsini qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün bütün şərait yaradılmışdır. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən ölkəmizin ümumtəhsil məktəblərində tədris Azərbaycan dili ilə yanaşı, rus və gürcü dillərində də aparılır. Bununla yanaşı, milli azlıqların sıx yaşadığı bölgələrdə onların öz ana dillərinin öyrənilməsi üçün müvafiq imkanlar yaradılmışdır. (Sultanlı, 2015)

Beləliklə, müasir cəmiyyətdə təhsil qabaqlama xarakteri daşıyır. O, gələcəyə, humanistləşdirilmə məqsədlərinə, insanların həyat keyfiyyətini artırmağa yönəldilib, sürətli tempdə inkişaf etməli, sosial fəaliyyətin digər sahələri ilə müqayisədə konservativ olmamalıdır. Sisteməyaradıcı istiqamətlərin sabit inkişaf marağında təhsilin əsas dolğun istiqamətləri arasında həyat dəyərinin şərtlərinin aşkar edilməsi olmalıdır. Nəticədə, hər şey insan üçün, onun gələcəyi üçün, insanların ləyaqətli yaşanması üçün və biosfera kimi insan varlığının belə atributunun saxlanması üçün onunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N. Pedaqogika: Dərs vəsaiti: Müəllim, 2013.
2. Həsənlı O.Q. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında diyarşünaslıq materiallarından istifadənin sistemi: Ped.elm.dok. ...dos. Bakı, 2005
3. X.H. Sultanlı. Tələbələrə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması: Monoqrafiya. Bakı: Müəllim, 2015

MÜASİR İDARƏETMƏDƏ TƏŞKİLATİ STRUKTURLARDA DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ MÜASİR TƏŞKİLAT NÖVLƏRİNİN TƏHLİLİ

Changes In Organizational Structures In Modern Management And Analysis Of Modern Organization Types

SULTANOVA Xanım Akif¹, i.ü.f.d. dos. SƏRDAROV Elnur Zaur²,

¹ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Zaqatala Filialı, İqtisadiyyat və
İdarəetmə Bölməsi, Zaqatala, Azərbaycan. +994553254903
xanim.sultanova86@unec.edu.az,

² Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Zaqatala Filialı, İqtisadiyyat və
İdarəetmə Bölməsi Zaqatala, Azərbaycan. +994518666068\+905379866077
elnur.sardarov@gmail.com, elnur-sardarov@unec.edu.az, <https://atribut.info.az>,
<https://siaib.az>, <https://orcid.org/0000-0001-5959-9140>

XÜLASƏ

Təşkilati strukturların dəyişməsi təşkilatlarda şaquli strukturə üfüqi strukturlaşmaya doğru özünü göstərir. Təşkilati strukturlarda üfüqləşdirmə (sadeləşdirmə) səlahiyyətlərin kadrəyə verilməsi və ya kadrəyə səlahiyyətləndirilməsi yolu ilə təşkilati strukturə səviyyələrin azaldılması yolu ilə daha yaltaq strukturların formalaşdırılmasına aiddir. Belə bir quruluş iyerarxiya və bürokratiyanın tamamilə aradan qaldırılması demək deyil, mümkün qədər onlardan imtina etmək deməkdir. Üfüqi təşkilati strukturlarla bağlı müxtəlif modellər işlənilib hazırlanmışdır. İdarəetmə ədəbiyyatında bu modellərdən bəziləri şəbəkə, aqlomerasiya, virtual, modul, hibrid, öyrənmə və əqli intensiv təşkilat kimi adlanır. Bu strukturlar texnologiya, insan resurslarının inkişafı, rəqabət və qloballaşma nəticəsində yaranmış üfüqi təşkilati strukturlara nümunə kimi göstərilir. Bu təşkilati strukturların bəziləri hələ də konseptual səviyyədə qalsa da, bəziləri müəssisələr tərəfindən getdikcə daha çox istifadə olunur. Bu araşdırmada təşkilati strukturlarda üfüqləşmənin fonu müzakirə edilir və idarəetmə ədəbiyyatında ön plana çıxan bəzi yeni təşkilati strukturlar təhlil edilir.

Açar sözlər: Müasir İdarəetmə, Təşkilati Struktur, İnformasiya Texnologiyaları, İnsan Resursları, Horizontal Təşkilat, Şəbəkə Təşkilatları, Virtual Təşkilat, Klaster Strukturu.

1. GİRİŞ

Heraklit deyirdi: "Bir çaya iki dəfə girə bilməzsən." İfadə dəyişikliyi ümumiləşdirir. Təbiətin ən bariz xüsusiyyəti dəyişiklikdir. İqtisadiyyat, sosial institutlar, mədəni quruluş, siyasi mexanizmlər,

xarici mühitimiz, rəqiblərimiz və müştərilərimiz daim dəyişir (Tokat, 1998, s.17). İnformasiya cəmiyyətinə keçid dövründə bütün digər sahələrdə olduğu kimi təşkilatın dizayn konsepsiyaları da əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Dəyişikliklər yüksək rəsmiləşdirilmiş iyerarxik strukturdan sərbəst və ya strukturlaşdırılmamış təşkilati struktura çevrilmişdir (Üçök, 2000, s.155). Sənaye cəmiyyətinin təşkilati strukturu 20-ci əsrin əvvəllərində bürokratiyaya bənzər tərzdə inkişaf etdiyi halda, informasiya cəmiyyətinin əsas təşkilati strukturları dəyişərək şəbəkə və virtual təşkilat tiplərinə diferensiallaşmışdır (Yüksel və Murat, 2001, s.111). Bu dəyişikliyin parametrləri informasiya texnologiyaları və sosial strukturdakı inkişaflardan ibarətdir.

İnformasiya texnologiyaları sahəsində sürətli və köklü dəyişiklik var. Klassik idarəetmə strukturlarının bu dəyişikliyə müqavimət göstərə bilməyəcəyi və bundan mütləq təsirlənəcəyi, iyerarxik təşkilatlanma nizamının isə ictimai quruluşun ən mühüm elementi olan insanlardakı inkişaflarla daha üfüqi və sadə təşkilatlarla əvəzlənəcəyi açıqdır (İzci və Arslan, 2004, s.32). Bugünkü iş mühitində şirkətlər bu reallıqları görməzlikdən gəlsələr və gələcəyə gedən yolda sürücü olmaqdan, tamaşaçı kimi qalsalar, istər-istəməz strukturlarının, dəyərlərinin və bacarıqlarının sənayenin daim dəyişən reallıqları ilə getdikcə daha az uyğunlaşdığının şahidi olacaqlar (Tokat və Kara, 1999, s. 240).

Son vaxtlara qədər, ilk növbədə ABŞ-da Fordist idarəetmə yanaşması bütün sənayeləşmiş ölkələrdə, o cümlədən “Elmi Metod” adlanan və yuxarıdan aşağı nəzarətə əsaslanan və Frederik Taylor tərəfindən hazırlanmış bu yanaşma XX əsrin əvvəllərindən tətbiq edilir. Məlumdur ki, bu yanaşmanın yarandığı dövrlərdə işçinin təhsil səviyyəsi son dərəcə aşağı idi. Taylor iddia edirdi ki, işçilər yalnız məhdud məqsədlərə nail olmaq və təşkilatın az və ya çox dəyişdirilə bilən hissələri olmaq üçün öyrədilməlidirlər. Müvafiq olaraq, hər bir işçi daim işin kiçik bir hissəsini yerinə yetirir. Menecerin rolu dar, əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir sahədə işi yerinə yetirən işçilərin təcrübə olunmuş fəaliyyətlərinə nəzarət etməkdir. Lakin uzun müddətdir qəbul edilən bu anlayış zamanla dəyişmiş və bu gün öz funksionallığını itirməyə başlamışdır. Drucker deyir ki, gələcəyin təşkili daha çox biliyə əsaslanan, iyerarxiya baxımından daha yaltaq və tapşırıqların peşəkar ekspertlər tərəfindən yerinə yetirildiyi daha çox tapşırıq yönümlü təşkilatlar olacaq. (İzci və Arslan, 2004, s.38).

Yeni təşkilati strukturların xüsusiyyətlərindən biri olan düz (üfüqi) görünüş iyerarxik təbəqələrin azlığını ifadə edir. Heyətlə yuxarı rəhbərlik arasında addımların olmaması təşkilatın düz görkəm almasına səbəb olur. İerarxik nəzarət strukturundan yaranan məsrəflər biznesdə səmərəsizliyin mənbəyidir (Seabright və Delacroix, 1996, s.141). İerarxik nəzarət resurslardan səmərəsiz istifadəyə səbəb olur. İerarxik təbəqələrdən azad olan və arıq idarəetmə tərzini mənimsəyən müəssisələr belə bir xərcə üzləşməyəcəklər. Bir çox təşkilatlarda pilləli təşkilati struktura qarşı işçilərin səlahiyyətlərinin artırılması yolu ilə iyerarxik səviyyələrin sayını azaltmaqla mübarizə aparılır (Adler, 1999, s. 37).

2. TƏŞKİLATİ STRUKTURLARDA HORIZONTALLAŞMANIN ƏSASI

Təşkilati struktur; İnsanların iş həyatını və bir-biri ilə münasibətlərini tənzimləyir. Təşkilat strukturu dedikdə ağıla aşağıdakı elementlər gəlir (Blanchard and Waghorn, 1996, s. 38-39):

- Biznes daxilində şöbə və bölmələrin müəyyən edilməsi,
- İdarəetmə və nəzarət tərzini,
- İşçilərin vəzifə və vəzifə təsvirləri,
- Menecerlərin nəzarət sahələri,
- Səlahiyyətlərin necə və nə dərəcədə həvalə edildiyi,
- Fiziki yer.

Təşkilatın strukturu işçilərə nəyə görə məsuliyyət daşıdıqlarını, hansı səviyyədə olduqlarını, kimə hesabat verdiklərini və kimlərlə işlədiklərini, hansı səlahiyyətlərə malik olduqlarını göstərir. Təşkilatın strukturu biznesin nə qədər tez və çevik hərəkət edə biləcəyini müəyyən edir (Güzəlcik, 1999, s.90).

Təşkilati strukturların horizontallaşmasının bir çox səbəbləri var. Bu səbəblər əsasən daxili və xarici təşkilati səbəblər kimi qruplaşdırılır. Daxili səbəblərdən bəziləri insan resurslarında və cəmiyyətdə sosial dəyişiklik, təşkilatın ixtisar və ya böyüməsi, istehsal növünün dəyişməsi, coğrafi yayılma və strateji qərarların azaldılması, göstərilməsi və ya imtina edilməsi kimi sıralana bilər. Xarici səbəblərə gəlinə, informasiya texnologiyalarında baş verən inkişaf, artan rəqabət şəraiti, bazar şəraiti, qloballaşma və istehsal fəaliyyəti ilə bağlı texnoloji inkişaf bunlardan bəziləri kimi göstərilə bilər.

Yuxarıda qeyd olunan bütün amilləri müzakirə etmək bu araşdırmanın əhatə dairəsi xaricindədir, lakin təşkilati strukturlardakı dəyişiklik və transformasiyanı daha yaxşı izah etmək üçün bu amillərdən ən mühüm ikisi olan insan resursları və informasiya texnologiyalarında baş verən inkişaf və transformasiyaları qısaca qeyd etmək yerinə düşərdi.

2.1.İnformasiya Texnologiyaları Sahəsində İnkişaf

Təşkilati strukturlardakı dəyişikliklərin ən mühüm səbəblərindən biri informasiya texnologiyalarının inkişafıdır. İnformasiya texnologiyası anlayışı, informasiya texnologiyaları və ya informasiya texnologiyaları olaraq da adlandırılır, “məlumatların yaradılması, əldə edilməsi, saxlanması və lazım olduqda əldə edilməsi və istifadə edilməsində istifadə olunan bütün texnologiyalar” kimi müəyyən edilir (İzci və Arslan, 2004, s.33).

Davenport və Prusak (2001, s. 198-199) informasiya texnologiyaları anlayışını fərqli şəkildə şərh etmiş və onu “informasiyanın yaradılması məsələsi hazırda diqqətdən kənarda qoymaq olar, informasiya texnologiyaları isə informasiya əldə etməyə, informasiyanın saxlanmasına və lazımı anda lazımı şəxsə lazımı məlumatı əldə etməyə imkan verən texnologiyalardır” kimi müəyyən etmişlər.

Təşkilat məlumatların emal qabiliyyətini məlumat istehsalına yönəltəndikdə, bu təşkilatda təsirlənən iki əsas sahə qərar qəbul etmə prosesi və təşkilatın strukturudur (Drucker, 2000, s. 212). Başqa sözlə, informasiya texnologiyalarının təşkilati dəyişikliklərə təsiri ənənəvi texnoloji dəyişikliklərin təsirindən fərqlidir. İnformasiya texnologiyaları təkcə texniki sahələri dəyişdirmir, həm də təşkilat daxilində kommunikasiya kanallarını, qərar qəbuletmə funksiyalarını və mexanizmlərini, nəzarəti və səlahiyyət mövqelərini dəyişir. Bu səbəbdən təşkilatların daha çevik bir quruluşa sahib olması zəruri olur. Təşkilatlarda sərt iyerarxiya piramidalarının qüvvədə olduğu dövrlər geridə qaldı, daha üfqi və çevik təşkilat tipləri meydana çıxdı və hələ də yaranmaqdadır. Daha yaltaq, iyerarxiyanı azaldan, orta səviyyələri aradan qaldıran, daha çox iştiraka imkan verən və daha mərkəzdənqayma idarəetmə tərzini ehtiva edən strukturlar daha təsirli olur (İzci və Arslan, 2004, s.36).

Drucker, 1989-cu ildə yazdığı “The New Realities” (2000, s. 211) kitabında təşkilati strukturlardakı inkişafın istiqamətinə diqqəti cəmlərək deyirdi: “İyirmi ildən sonra böyük bir kommərsiya müəssisəsi və ya dövlət qurumu kimi tipik bir böyük təşkilat bugünkü nümunələrin yalnız yarısı qədər idarəetmə səviyyələrinə sahib olacaq və dövlət təşkilatlarının menecerləri birdən çox olmayacaq və dövlət qurumları artırılacaq. biliyə əsaslanan və əsasən həmkarlarından və müştərilərindən aldıkları rəylərə əsasən öz fəaliyyətlərini istiqamətləndirən və tənzimləyən ekspertlərdən ibarət olacaqdır.

İnformasiya texnologiyalarının yaratdığı bu dəyişikliklər informasiya cəmiyyəti olmağın təbii zərurətidir və nəticəsidir. Nəticədə, ənənəvi təşkilati strukturlarda informasiya qiymətləndirmə sistemləri strateji yeni bazar imkanlarını qiymətləndirməkdən və buna görə də biznesin əsas məqsədindən, yəni gəlir əldə etməkdən uzaqdır. Belə bir vəziyyət biznesin sağ qalması üçün son dərəcə kritikdir. Yeni təşkilati strukturlarda informasiya texnologiyaları sayəsində informasiya və verilənləri daha dəqiqləşdirilmiş formalara çevirmək mümkündür (Akın, 2003, s.224). Bu vəziyyət təşkilati ünsiyyətə müsbət təsir göstərəcək və nəticədə qərarların qəbul edilməsində və liderlikdə heç bir təsiri olmayan, yalnız ötürücü rolunu oynayan bir çox idarəetmə səviyyələrini aradan qaldıraraq təşkilati strukturu horizontallaşdıracaq (Drucker, 2000, s.213).

2.2. İnsan Resursları və Sosial Strukturda Dəyişikliklər

Son illərdə şaquli piramidal strukturlardan çevik və üfüqi təşkilati strukturlara keçid əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu hərəkətliliyin əsas səbəblərindən biri də insan və sosial amildir. Məlum olduğu kimi, informasiya cəmiyyəti anlayışı cəmiyyətin hazırkı istiqamətini müəyyən edən hadisədir. Sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid dövründə insan resurslarında mühüm dəyişikliklər və inkişaf baş verdi.

İnsanları 20-ci əsrin əvvəllərində olduğu kimi düşünmək artıq mümkün deyil. Buna görə də insan resurslarındakı bu dəyişiklik nəzərə alındıqda, təşkilatlarda ierarxik şaquli struktur insan resurslarının bilik və potensialından səmərəli istifadəyə mane olan bir struktura çevrilmişdir. Bu halda, iyerarxiyadan tamamilə imtina etmədən daha çevik və daha yaltaq təşkilati strukturların yaradılması və artan səriştəli insan resurslarının yaradılması bütün müəssisələr üçün zərurətə çevrilmişdir.

21-ci əsrin dəyişən insan resursları üzərində qurulacaq informasiya cəmiyyəti həyatın bütün sahələrini dəyişəcək. Yüksək texnologiyanın hökm sürdüyü iqtisadiyyatda köhnə qaydalar və fərziyyələr artıq etibarlı olmayacaq. İnformasiya cəmiyyəti sosial-iqtisadi inkişaf prosesində iqtisadi, sosial, mədəni, siyasi və biznes sahələrində yeni həyat tərzini tələb edir (Şen, "İnsan Kapitalı və Sosial-İqtisadi İnkişaf Mərhələlərinə Göre İnsan Kapitalının Rolu" http://www.isguc.org/arc_view.php?ex=138.06 giriş:)

Koçel (1993, s. 257) insan resurslarındakı dəyişikliyin insan hüquqları, insan dəyərləri, şəxsiyyət anlayışı və insanların yaradıcılığından istifadə sahəsindəki inkişaflardan asılı olduğunu bildirmiş və bu amillərin təşkilatların strukturlaşma və fəaliyyət proseslərinə köklü təsir göstərdiyini bildirmişdir.

İnsan resurslarındakı bu dəyişikliyin digər səbəbi texnoloji inkişaflardır. 1970-ci illərdən etibarən texnoloji inkişaflarla əlaqədar olaraq biz "mavi yaxalı" işçi qüvvəsi dediyimiz fiziki gücə əsaslanan iş tərkibi olan işçi qüvvəsindən keçdik; Zehni əmək potensialından daha çox istifadə edən "ağ yaxalıqlı" bilik işçilərinə (koqnitariat) doğru transformasiya baş verib. Bilik və xidmət işçilərinin nisbəti o yerə çatmışdır ki, onlar asanlıqla inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi işçi qüvvəsinin dördüdə üçünü təşkil edirlər. Bu baxımdan, ağ yaxalıq sektorunda məhsuldarlığı ölçmək və qiymətləndirmək çətinidir və məhsuldarlığı artırmaq üçün daha təkmil və mürəkkəb "insan resursları" tətbiqlərinə ehtiyac var. Bu nöqtədə insan gücünün dəyişən strukturu mövcud idarəetmə modelləri altında təsirli ola bilmədi və insanlara yönəlmiş yeni idarəetmə və təşkilat modellərinin inkişafına imkan yaratdı (Keser, http://www.bilgiyonetimi.org/cm/pages/mkl_gos.php?nt=407. giriş: 12.01.2006). Bəzi fikirlərə görə, yeni informasiya əsrində istehsal və xidmət sektorlarında rutin tipli işlərə işçilərə tələbat azalacaq; yalnız yüksək ixtisaslı texniklər və menecerlər üçün gələcək var (Dereli, "Texnoloji Dəyişikliklər, Əmək Münasibətləri və Yeni Məşğulluq Növləri" http://www.isgucdergi.org/index.php?arc=arc_view.php&ex=62&inc=arc&cilt=3&sayi=2&year

0.0.0.0.1). Buna görə də, məşğulluğun dəyişən siması təşkilati strukturlarda üfüqiləşməni zəruri edən səbəblərdən biri kimi qəbul edilir.

3. HÖRİZONTAL TƏŞKİLATİ STRUKTURLAR

Müasir təşkilat yanaşmasına qədər təşkilatla bağlı tədqiqatların diqqət mərkəzində daha yaxşı təşkilati strukturun necə tərtib ediləcəyi, təşkilatın resurslarının necə daha səmərəli istifadə oluna biləcəyi və təşkilatın fəaliyyətini təmin edən proseslərin (planlaşdırma, ünsiyyət, motivasiya və s.) daha yaxşı həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Daha sonra sistem və gözlənilməzlik yanaşmaları ilə təşkilatın öz mühitindən təcrid olunmuş və öz daxilində səmərəlilik və optimallıq axtaran bir vahid ola bilməyəcəyi, onun mühiti ilə birlikdə düşünülməsi lazım olduğu və buna görə də hər bir təşkilat üçün keçərliliyi olan mütləq səmərəlilik standartlarının ola bilməyəcəyi kimi fikirlər ortaya çıxdı (Koçel, 1993, s.256). 20-ci əsrin son rübündə yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən təşkilatların strukturlaşması və bu baxışlara uyğun yeni və üfüqi təşkilati strukturlarla bağlı yeni baxışlar meydana çıxdı.

Şaquli iyerarxik səviyyələrdən üfüqləşdirməyə gedən yolda ilk addım matris strukturları ilə ortaya çıxdı. Məlum olduğu kimi, matris təşkilati strukturları müasir təşkilat nəzəriyyəsi ilə ortaya çıxan bir yanaşma olsa da, iyerarxik təşkilatın müəyyən qaydalarının öz qüvvəsini itirdiyi ilk təşkilati strukturdur.

Aşkun və Tokata (2003, s.204) görə matris təşkilati strukturunda “əmr birliyi” prinsipinə əməl olunmur. Hər bir şəxsi heyətin iki rəhbəri (başçıları) var. Onlardan biri şöbə müdiri, digəri isə üzərində çalışdıqları layihənin rəhbəridir. Matris təşkilatda ardıcılıq prinsipinə də əməl edilmir. Çünki biznesin təşkilati strukturunun bir hissəsində konkret addımlar ardıcılığı (iyerarxiya) yoxdur. Başqa sözlə desək, layihə və şöbə menecerləri funksional olaraq bir-birindən ayrı olsalar da, onlar arasında kaskad əlaqəsi yoxdur. Göründüyü kimi, biz ilk növbədə matris təşkilati strukturlarda təşkilati strukturlarda horizontallaşma nümunələrini görürük.

Təşkilati strukturlarda üfüqləşmənin başqa bir səbəbi daha sərt rəqabət şəraitində sürətli və çevik təşkilatların olması ehtiyacıdır. Son illərdə meydana çıxan yeni təşkilati strukturlarda orta səviyyəli menecerlər aradan qaldırılmış və qalan menecerlər informasiya kanalı kimi çıxış edən komanda məşqçiləri rolunu öz üzərinə götürmüşlər (Varol, 1996: 23-24).

Ədəbiyyat skan edildikdə, üfüqi təşkilati strukturlarla bağlı bir çox anlayışlara rast gəlmək mümkündür. Bunlardan bəzilərini hibrid təşkilatlar, şəbəkə təşkilatları, müştərək müəssisələr, şaquli dezaqreqasiya, yalın təşkilatlar, klaster təşkilatları, virtual təşkilatlar, modul təşkilatlar, özünü idarə edən işçi qrupları və polinoetik təşkilatlar kimi göstərmək olar. (Koçel, 1993, s. 258-264; Eren, 2001, s. 263-274; Tüz, 2001, s. 76-80, Üçok, 2000, s. 157-160) Bu təşkilati strukturlar daha çox aşağı səviyyəli bürokrasi və aşağı səviyyəli strukturlardır. Əksəriyyəti konseptual səviyyədə qalan bu strukturlar yalnız indi yeni tətbiq sahələri tapır. Bu araşdırmada, əksəriyyəti konseptual ölçüdə olan və tədricən həyata keçirilmək imkanı tapmış strukturlara diqqət yetirəcəyik.

3.1. Şəbəkə Təşkilatları

Bu gün yaşanan sürətli dəyişikliklər və inkişafklar klassik biznes strukturlarının dəyişikliyə ayaqlaşma bilməməsi ilə nəticələnir. Müəssisə keyfiyyət, səmərəlilik və xərclərlə bağlı sistem yaratmalı, bu sistemlə fəaliyyətini davam etdirməli və məhsullarını fərqləndirərək rəqabət üstünlüyü əldə etməlidir. Çünki dünyanın istənilən yerində rəqabət aparmaq üçün dünyanın istənilən yerində mövcud olan istehsal imkanlarından, texnologiyalarından, maliyyə imkanlarından, yəni beynəlxalq maliyyə alətlərindən, xammal və əmək resurslarından yararlanmaq zərurətə çevrilib. Bu səbəblərdən, klassik və çətin strukturları və hətta matris layihə strukturları ilə bu sürətli dəyişikliyə ayaq uydurmağa çalışan müəssisələr, bir çox iş və idarəetmə

fəaliyyətini öz daxilində həyata keçirmək və bu məqsədlə öz strukturlarında təşkilati bölmələr yaratmaq əvəzinə, bu xidmətləri həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə səmərəlilik, xərc, keyfiyyət və müxtəliflik baxımından yaxşı xidmət göstərən təşkilatlardan almağa başlamışlar.

İş dünyasındakı bu vəziyyət şəbəkə təşkilatının yaranmasına səbəb olub. Bu təşkilatlar dünyadakı iqtisadi və siyasi meyllərin və dünya dövlətlərinin iqtisadi sərhədlərinin yox olmasının nəticəsidir. Bu tendensiyalar və inkişafalar şəbəkə təşkilatlarının informasiya ehtiyaclarını da artırır. Çünki məhsul və xidmətlərin özləri istehsal etmək əvəzinə, öz ölkələrində və ya başqa ölkələrdə səmərəlilik, keyfiyyət, çeşid və xərc üstünlükləri baxımından daha sərfəli şəkildə istehsal edən təşkilatların kim olduğu, harada yerləşdiyi, hansı keyfiyyətlərə malik olduğu, hansı qiymət və şərtlərlə işlədiyi digər mühüm məsələləri təşkil edir (Eren, 2001, s. 263-164).

Şəbəkə təşkilatları əsas funksiyaların heç birinin əsas təşkilat tərəfindən yerinə yetirilmədiyi, lakin kənardan təhvil verildiyi və birləşdirildiyi təşkilat formasıdır (Üçök, 2000, s.158). Başqa bir tərifə görə, şəbəkə təşkilatları (Eren, 2001, s. 264-265); "İki və ya daha çox təşkilatdan ibarət olan, işi öz aralarında bölən və bir mal və ya xidmət istehsal etmək üçün uzun müddət əməkdaşlıq edən bir quruluşdur." Bu tərifə daha geniş prizmadan yanaşsaq, müstəqil qarşılıqlı münasibətlərdə olan, öz aralarında heç bir iyerarxik üstünlüyə malik olmayan, lakin müəyyən razılaşmalarla işi öz aralarında bölməklə əmtəə və xidmətlərin istehsalı və satışında əməkdaşlıq edən bir qrup sahibkarlıq subyektləri şəbəkə təşkilatları adlanır. Şəbəkə təşkilatlarında funksional bölmələrin bir-biri ilə üzvi əlaqəsi və iyerarxik üstünlüyü yoxdur. Əsas təşkilat (broker) yalnız xarici fəaliyyətlər üçün koordinasiya bazasıdır (Üçök, 2000, 158; Tüz, 2001, s. 77).

Təşkilati strukturlarda üfüqləşmənin açıq şəkildə göründüyü strukturlardan biri olan şəbəkə təşkilatlarının klassik təşkilati strukturlardan bir çox fərqləri var. Klassik təşkilati strukturlarda eyni idarəetmə altında müxtəlif meyarlara uyğun yaradılmış şöbələrdə zəruri işlər və fəaliyyətlər toplanır. Ona görə də lazımi resurslar təşkilatın nəzarətindədir. Bununla belə, şəbəkə təşkilatlarında əsas fəaliyyətlərin hər biri ayrıca təşkilati subyektə çevrilir. Məsələn, satınalma funksiyasını bu sahədə ixtisaslaşmış ayrıca şirkət, istehsalı ayrıca təşkilat, marketinqi ayrıca təşkilat, tədqiqatı isə ayrıca təşkilat həyata keçirir (Şəkil 1). İlk baxışda bu vəziyyət müəssisələrdə rastlaşdığımız istehsal şirkəti ilə satış şirkəti arasındakı fərqi xatırladır. Lakin məlum olduğu kimi, klassik strukturdan bu fərq təşkilati məsələlərdən çox maliyyə səbəblərinə əsaslanır. Bununla belə, şəbəkə təşkilatlarının yaranmasının əsas səbəbi biznesin ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə dərhal reaksiya verməsi, səmərəliliyin artırılması və biznesin ekspert olduğu əsas işi yerinə yetirə bilməsi, eyni zamanda bazar intizamı çərçivəsində digər zəruri işləri başqa təşkilatlara ötürə bilməsidir (Koçel, 1993, s. 258-259).

Şəbəkə təşkilatları məqsədlərinə, proseslərinə və struktur elementlərinə görə müəyyən edilir. Struktur olaraq, şəbəkə təşkilatı alt ixtisasları, xüsusilə qeyri-maddi aktivləri ümumi nəzarət altında birləşdirən təşkilati modeldir. Birgə investisiyalar vacibdir, çünki onlar zənginlik, ünsiyyət və effektiv idarəetmə yaradır. Bir prosedur olaraq, şəbəkə təşkilatı iştirakçıların hərəkətlərini təşkilat daxilindəki rolları və mövqeləri ilə məhdudlaşdırır. Şəbəkə təşkilatı həm biznes bölmələri daxilində, həm də xarici bölmələr arasında şəffaf sərhədlər yaradır. İdarəetmə daha az iyerarxik olur. Bu vəziyyət daha yüksək dərəcədə mücərrəd, yerli və xüsusi texniki bilikləri nəzərdə tutur. Ünsiyyət birbaşa və qarşılıqlıdır, kanallar vasitəsilə deyil. Tapşırıqlar daha çox layihə əsaslıdır və daha az funksionaldır. Şəbəkə təşkilatının idarə edilməsi konsepsiyası yeddi prinsipə əsaslanır, bunlar (Tüz, 2001, s.77):

1. Strateji idarəetmə ilə restrukturizasiyanın həyata keçirilməsi,

2. Üfüqi bir yanaşma ilə şəbəkənin nümayəndə heyəti və nəzarət strukturunun layihələndirilməsi, 3- İnteqral iş məsuliyyətlərinin həvalə edilməsi,
3. Müştərilərin və təchizatçıların şəbəkə komponentləri kimi qəbul edilməsi, 5- Funksional və əməliyyat məsuliyyətlərinin strateji inteqrasiyası,
4. Şəbəkə bölmələri idarəetmə proseslərinə əhəmiyyətli təsir göstərir və
5. Bürokratik qaydalarla nəzarəti aradan qaldıraraq iştiraka və daxili sahibkarlığa mükafat qoyulması.

3.2.Virtual Təşkilatlar

1990-cı illərin əvvəllərində yaranan və 1990-cı illərin ikinci yarısında haqqında getdikcə daha çox danışılan virtual təşkilat əslində struktur model deyil, adından da göründüyü kimi bir konsepsiyadır. Konsepsiyanın tam olaraq qurulduğunu söyləmək olmaz. Virtual termini kompüter anlayışdır. Kompüterin verilənlərin əslində olduğundan daha çox saxlama qabiliyyətinə malik olduğu kimi saxlama qabiliyyəti virtual yaddaş adlanır. Eynilə, virtual təşkilat müxtəlif yerlərdən resursları birləşdirərək əslində olduğundan daha yüksək imkanlara malik kimi hərəkət edə bilər. Başqaları ilə əlaqələr qurmaq və virtual təşkilat yaratmaqla firma, ən uğurlu olduğu əsas funksiyaları başqalarının ən yaxşı olduğu sahələrlə birləşdirir (Üçok, 2000, s. 158-159).

Virtual təşkilat, hər kəsə fayda verəcək işi yerinə yetirmək üçün intensiv şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olan insanlardan və iş proseslərindən ibarət müəssisələr qrupudur (Yüksel və Murat, 2001, s.113). Virtual təşkilat coğrafi bölgələrdəki müəssisələrin müəyyən məhsullar istehsal etmək məqsədi ilə kommunikasiya texnologiyalarının köməyi ilə bir-birinə bağlandığı, uyğunlaşdığı və tək bir iş varmış kimi fəaliyyət göstərdiyi təşkilat kimi təyin edilə bilər (Koçel, 1999, s.340).

Başqa sözlə, virtual təşkilat işçilərin müəyyən bir yerə toplaşmadığı, lakin müxtəlif yerlərdəki müəssisələrin məhsul və ya xidmətin istehsalının müəyyən mərhələlərində iştirak etdiyi, kompüter vasitələri ilə daimi əlaqədə olduğu, müştərilərinə sanki vahid bir təşkilat kimi mal və xidmətlər təqdim edən təşkilatdır. Virtual təşkilatlar coğrafi baxımdan dağınıq olan bir çox müxtəlif beynəlxalq hüquqi şəxslərin bir araya gəlməsi nəticəsində yaranır (Tüz, 2001, s.79).

Virtual təşkilat şəbəkəyə bənzəyir. Bu şəbəkə bir sıra əsas təcrübə sahələrində aparıcı biznesləri əhatə edir. Virtual təşkilata giriş əsas təcrübə ilə şərtlənir. Bu xüsusiyyət ilə virtual təşkilatın şəbəkə tipli təşkilata bənzədiyini iddia etmək olar. Bununla belə, virtual təşkilatlarla şəbəkə təşkilatları arasında fərqlər var. Bu fərqləri cədvəlin köməyi ilə aşağıdakı kimi sıralamaq olar;

Cədvəl 1: Virtual təşkilat və şəbəkə tipli təşkilat arasında fərqlər

Şəbəkə Təşkilatı	Virtual təşkilat
Hər bir virtual təşkilat bir növ şəbəkə təşkilatıdır.	Şəbəkə xüsusi təşkilat formasıdır və hər növ şəbəkə virtual təşkilat deyil.
Şəbəkə tipli təşkilatlar müvəqqəti və ya daimi ola bilər.	Təşkilat müvəqqətidir və layihə öz məqsədinə çatdıqda sona çatır.
Yalnız bir lider ola bilər.	Lider tək deyil. Layihəyə və məqsədə görə dəyişir.
Bölmə və toplama vahid səviyyəsində baş verir.	Bölünmə və əlavə fərdin özünə gələ bilər.

Mənbə: Yüksel, Öznur və Murat, Güven., "Virtual Təşkilatlar: İnformasiya Texnologiyalarının Müəssisələrin Təşkilatı Strukturuna və Rəqabət Qabiliyyətinə əks olunması", Qazi Universiteti İqtisadiyyat və İnzibati Elmlər Fakültəsi. Jurnal, 3/2001, səh.114

Virtual təşkilat strukturunun üç əsas elementi var: “strateji istiqamət”, “strateji istehsal vahidləri”, “fəaliyyət səviyyəsi” (Yüksel və Murat, 2001, 114-116); Strateji Pik: Virtual təşkilat strukturunda strateji zirvənin rolu;

- Şirkətin missiyasının müəyyən edilməsi,
- Şirkət daxili vizyonunun müəyyən edilməsi,
- Təşkilati mədəniyyətin, inancların və dəyər sisteminin müəyyən edilməsi,
- Müxtəlif strateji istehsal bölmələri arasında əlaqələrin qurulması,
- Mübahisələrin həlli,
- Layihələrə başlamaq və idarə etmək,
- Digər strateji istehsal bölmələrinin bilik və təcrübəsini yaymaq,
- Texnoloji ixtira proseslərində qabaqcıl olmaq.

Strateji İstehsal Bölmələri: Strateji istehsal bölmələri rəşional olaraq iki əsas prosesi həyata keçirir; istehsal və marketinq funksiyalarını layihələndirir və həyata keçirir. Prosesin özü müştərinin nöqtəyi-nəzərindən şirkətin əlavə dəyərli məhsul və xidmətlərinin inkişafını istiqamətləndirdiyi dərəcədə təşkilatın integrasiyasında mühüm rol oynayır.

Fəaliyyət Səviyyəsi: Fəaliyyət səviyyəsi girişlərin təmin edilməsi, bu girişlərin çıxışa çevrilməsi və nəticələrin paylanması fəaliyyətlərini yerinə yetirənlər tərəfindən formalaşır. Bu səviyyədə yerinə yetirilməsi lazım olan, lakin təşkilatın əsas proseslərinə aid olmayan digər fəaliyyətlər və vəzifələr xarici resurslardan faydalanmaq üçün xaricə verilə bilər.

İnformasiya texnologiyalarına malik virtual təşkilatlar birgə müəssisələrin ən son uyğunlaşmasıdır. Paylaşılan xərclər, paylaşılan mənfəət və paylaşılan risklər virtual təşkilat təşəbbüslərinin elementləridir. Bununla belə, virtual təşkilatın fiziki ofis strukturu və iyerarxiyası yoxdur. Başqa sözlə, virtual təşkilatın bütün nəzarəti bir tərəfdəşin əlində deyil. Virtual təşkilatların sayı sürətlə artır, çünki onlar gəlirlilik və vaxtdan səmərəli istifadə kimi üstünlüklər təqdim edirlər. Virtual təşkilatın müəssisələrin təşkilati strukturuna ən mühüm təsiri fiziki (real) təşkilatdan virtual (görünən) təşkilata keçiddir (Yüksel və Murat, 2001, s.120). Bundan əlavə, virtual təşkilatın digər mühüm fərqi, öz aralarında heç bir iyerarxiik üstünlüyü olmayan təşkilatların birlikdə işləməsidir.

3.3. Klaster Strukturu

Son illərdə iş dünyasında baş verən inkişaflar göstərdi ki, biznesdəki bürokratik təşkilati strukturlar artıq bu inkişaf və dəyişikliklərə cavab verə bilmir. Bu inkişaflara cavab olaraq Quinn Mills bu dəyişikliklərə və inkişaflara cavab vermək üçün klaster strukturu hazırladı (Morley və Qaravan, 1995, s.5). Əslində, bu təşkilati strukturun və daha əvvəl təsvir edilən şəbəkə təşkilati strukturunun əsas ideyası eynidir: xarici resurslardan faydalanmaq, iyerarxiik səviyyələri azaltmaq və azaltmaq və daha çevik və daha sürətli qərar qəbul edən təşkilati struktur üçün sadələşmək (Koçel, 1993, s.262).

Məcmu təşkilatlar müxtəlif fənlərdən və müxtəlif vəzifə adlarına malik bir qrup insanın daimi və ya yarı daimi əsasda tapşırıqları yerinə yetirmək üçün bir araya gəldiyi zaman formalaşır. Təmiz aqlomerasiya təşkilati strukturu aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir (Morley və Qaravan, 1995, s.6).

- Qruplar yarı daimi əsasda bir araya gələn müxtəlif vəzifə adlarına malik insanlar tərəfindən yaradılır.
- Qrup ölçüsü otuz ilə əlli nəfər arasındadır. Alt qruplar beş-yeddi nəfərdən ibarət olmalıdır,
- Qalıq iyerarxiya və ya sıfır iyerarxiya,
- Qərar qəbulu mümkün olan ən kiçik səviyyəyə və ya işi görən şəxsə həvalə edilir,
- Liderlik iş səriştəsi ilə bağlıdır,

- Qrupun hər bir üzvü qrupun performansına və məhsulun keyfiyyətinə cavabdehdir. Bundan əlavə, performans və keyfiyyət ölçülə bilən olmalıdır,
- Qruplar arasında iyerarxik üstünlük yoxdur.

Aqlomerasiya təşkilatı strukturu biznesin aparılmasının son dərəcə radikal üsulunu özündə cəmləşdirən strukturdur. Məhz, tapşırıqların yerinə yetirilməsində vəzifə yönümlü olmaqdan daha çox proses yönümlü olmaq əhəmiyyət qazandığından, bir proses vahid komandanın işinə çevrilmiş və proseslərin idarə edilməsi bu komandalara bir hissəsinə çevrilmişdir. Prosesə cavabdeh olan komandalara klasterlər deyilir. Vaxtilə onlara verilən göstərişlərə əməl etməklə kifayətlənən insanlar indi özbaşına seçim və qərarlar verməyə başlayıblar. Biznes qərarlarının qəbulunu işi görən insanlara həvalə etmək menecerlərin ənənəvi rollarını aradan qaldırır. Bu vəziyyət funksional təşkilatların mövcudluğunun səbəblərini aradan qaldırır. Başqa sözlə, əvvəllər bir çox vəzifələrə bölünmüş işi bir yerdə saxlamaq üçün hər bir tapşırıqda menecerlərin olmasına ehtiyac yoxdur. İş müstəqil işləyən və az sayda menecer tərəfindən dəstəklənən bərabərhüquqlu qruplar tərəfindən yerinə yetirilir. Menecerlərin sayı ona görə azdır ki, bir menecer cəmi yeddi nəfəri idarə edə bilər, bu say otuz nəfərə çatanda isə onları ancaq məşq edə bilər. Bu səbəbdən klaster komandalarına menecer yox, məşqçi (mentor və ya məşqçi tipli menecer) lazımdır. Bu şərtlərdə idarəetmə tapşırığı eyni vaxtda işi görən bir neçə nəfərə verilir (Eren, 2001, s. 274-275).

NƏTİCƏLƏR VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Şəbəkə təşkilatı müasir birgə müəssisədir. O, müxtəlif təşkilatların birgə işləməli olduğunu və bu təşkilatlar arasında iyerarxik üstünlük olmadığını bildirirsə də, hər bir qurum öz daxilində iyerarxiyadan istifadə edə bilər. Bu məsələ ilə bağlı heç bir açıqlama verilməyib. Virtual təşkilatlar texnologiyadan istifadə etməklə yaradılmış şəbəkə təşkilatlarının törəməsidir. Burada da bütövlü təşkil edən hissələr öz daxilində bir iyerarxiyaya malik ola bilər. Şəbəkə təşkilatları iyerarxiyanın yoxa çıxmasının ən yaxşı nümunəsidir, lakin belə strukturun çatışmazlıqları da var.

Eren (2001, s. 284-285) görə, klaster təşkilatlarının uğuru birbaşa liderin uğuru ilə bağlıdır. Əgər ümumiləşdirmə qrupunun rəhbəri keyfiyyətsizdirsə və ya əsas komandanın vizyonun müəyyən edilməsində effektivliyi zəifdirsə, birləşmə təşkilatları uğursuzluğa düşər olacaq. Digər tərəfdən, aqlomerat təşkilatlarında bəzi idarəetmə nəzarəti itirilə bilər. Təşkilatda idarəetmə nəzarəti formasının məhdudlaşdırılması mübahisəli məsələdir. Bundan əlavə, təşkilatlarda işəgötürənə və bütövlükdə biznesə sədaqət təbii olaraq azalacaq. Nəticədə təmiz klaster strukturu praktikada son dərəcə radikal bir üsuldur. Xüsusilə, heç bir iyerarxiyaya malik olmayan struktur tək bir biznes daxilində tətbiq oluna bilməz.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Keser, Aşkın., “Dəyişən Aspektləri ilə Personel İdarəetmə: İnsan Resursları İdarəetmə”
2. http://www.bilgiyonetimi.org/cm/pages/mkl_gos.php?nt=407. giriş: 12.01.2006.
3. Şen, Arzu., “İnsan kapitalı və sosial-iqtisadi inkişaf mərhələlərinə görə insan kapitalının rolu” http://www.isguc.org/arc_view.php?ex=138. giriş: 10.01.2006
4. Dərəli, Toker., “Texnoloji Dəyişikliklər, Əmək Münasibətləri və Yeni Məşğulluq Növləri”
5. http://www.isgucdergi.org/index.php?arc=arc_view.php&ex=62&inc=arc&cilt=3&sayi=2&year=2001. giriş: 10.01.2006).
6. ADLER Paul S., “Daha yaxşı bürokratların qurulması”, İdarəetmə Akademiyasının İcraçı direktoru, noyabr 1999, cild: 13, buraxılış: 4

7. SEABRIGHT Mark, Jacques DELACROIX, "Minimalist təşkilat postbürokratik forma kimi: Anonim alkoqolların nümunəsi", Journal of Management Inquiry, Jun96, Cilt:5, Sayı:2
8. Ken Blancard Terry Waghorn, "Managing the Future", Trans.: Mehmet Özcan, İstanbul: Management Development Center Publications, 1997, s.198
9. Koçel, Tamer., "Biznesin İdarə Edilməsi", 7. Printing, Beta Printing Publishing, İstanbul, 1999
10. VAROL, Ergin Sait (1996), Təşkilatlarda Ümumi Tip Quruluşu və Elektronika Sənayesində Tətbiq, Doktorluq dissertasiyası, I.U. Biznesin idarə edilməsi fakültəsi.
11. VAROL, Ergin Sait və Ertuğrul Tarcan (2000), "Virtual olaraq İşləmək və Reallıq Üretmək: Virtual Təşkilatlar", İstanbul Universiteti Biznesin İdarə Edilməsi Fakültəsi, İş İqtisadiyyatı İnstitutunun jurnalı, İdarəetmə, 11-ci il, Sayı 36, səh. 25-32.

UNEC Zaqatala Filialının Strateji İnkişafı və Regionda Sosial-İqtisadi Təsiri

təü-fə dosent Arixov Camal Cuma oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

E-mail: bilikocagi@mail.ru

Əlaqə: +994503993875

+994775219409

Açar sözlər / Ключевые слова / Keywords

Azərbaycan: UNEC, Zaqatala filialı, inkişaf, təhsil, region sosial-iqtisadi inkişaf, kənd təsərrüfatı, turizm, sənaye, infrastruktur, ətraf mühit, dayanıqlı inkişaf, ailə təsərrüfatları

Русский: УНЭК, филиал Закалата, развитие, образование, регион, социально-экономическое развитие, сельское хозяйство, туризм, промышленность, инфраструктура, окружающая среда, устойчивое развитие, семейные хозяйства

English: UNEC, Zaqatala branch, development, education, region, socio-economic development, agriculture, tourism, industry, infrastructure, environment, sustainable development, family farming

Xülasə

Məqalədə UNEC-in Zaqatala filialının inkişaf istiqamətləri geniş şəkildə təhlil olunur. Ali təhsilin regionlarda yayılması və onun sosial-iqtisadi təsirləri nəzərdən keçirilir. Filialın akademik potensialı, maddi-texniki bazası, beynəlxalq əlaqələri və innovativ inkişaf imkanları əsas tədqiqat obyektidir. Təklif olunan strategiyalar filialın regional və milli miqyasda rolunu artırmağa yönəlib (UNEC rəsmi saytı - www.unec.edu.az).

Eyni zamanda məqalədə Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən Zaqatala rayonunun sosial-iqtisadi inkişaf imkanları və potensialı geniş şəkildə təhlil olunur. Rayonun əsasən kənd təsərrüfatı, turizm, sənaye, infrastruktur, təhsil və ətraf mühit sahələrindəki mövcud vəziyyəti araşdırılmış, bu sahələrin inkişafına təsir edən amillər müəyyən edilmişdir. Zaqatalanın ekoloji cəhətdən təmiz mühiti və təbii resurslarla zənginliyi rayonun dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün mühüm imkanlar yaradır. Eyni zamanda, məqalədə dövlət və beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə həyata keçirilən layihələrə istinad edilərək, kiçik ailə təsərrüfatlarının, təhsilin və turizmin inkişafına dair praktiki nümunələr verilir. Sonda, rayonun sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək üçün konkret tövsiyələr təqdim edilir.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Zaqatala filialı, ölkənin Şimal-qərb bölgəsində iqtisadi və sosial baxımdan əhəmiyyətli bir ali təhsil müəssisəsidir. Filialın əsas məqsədi regionda iqtisadiyyat, idarəetmə və digər sahələr üzrə ixtisaslı kadrlar yetişdirmək, eləcə

də ali təhsilin regionlarda əlçatanlığını təmin etməkdir. Məqalədə filialın inkişafı üçün vacib istiqamətlər geniş şəkildə təhlil olunur.

UNEC Zaqatala filialının inkişaf perspektivləri:

1.1. Yeni ixtisasların yaradılması

Zaqatala filialında tələbələrin maraq və regionun əmək bazarının tələblərinə uyğun yeni ixtisasların yaradılması tədrisin keyfiyyətini yüksəldəcək.

1.2. Pedaqoji heyətin inkişafı

Müəllimlərin mütəmadi təlimlərə cəlb olunması, yerli və xarici elmi tədbirlərdə iştirakı onların tədris keyfiyyətini artıracaq.

2.1. İnnovativ kampus mühiti

Müasir texnologiyalarla təchiz edilmiş kampus tələbələrin təhsil və sosial həyatlarını balanslaşdırmağa imkan verəcək.

2.2. Rəqəmsal resurslara çıxış

Elektron kitabxana və onlayn dərsliklərin mövcudluğu tədris prosesini daha effektiv edəcək.

3.1. Yerli iqtisadiyyata təsir

Regionun iqtisadi ehtiyaclarına uyğun ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı aparılması yerli sahibkarlığın inkişafına təkan verəcək.

3.2. Sosial layihələrin təşkili

Tələbələr tərəfindən icra olunan sosial layihələr cəmiyyətlə universitet arasında əlaqəni möhkəmləndirəcək.

4.1. Mübadilə proqramları

Tələbə və müəllimlərin qısa müddətli təhsil və təcrübə proqramlarına göndərilməsi onların bilik və bacarıqlarını artıracaq (Ali təhsilin inkişafı üzrə milli strategiya) (2021-2030), Bakı, 2021.

4.2. Birgə elmi-tədqiqat layihələri

Beynəlxalq universitetlərlə birgə araşdırmaların aparılması elmi nüfuzun artmasına səbəb olacaq.

5.1. Startup və innovasiya təşəbbüsləri

Gənc təşəbbüskarlar üçün inkubasiya mərkəzlərinin yaradılması regionda innovasiya mühitini gücləndirəcək (Regionlarda ali təhsilin inkişaf modeli, Elmi Əsərlər toplusu, 2023).

5.2. Süni intellektin tətbiqi

Tədris prosesində süni intellekt və avtomatlaşdırma sistemlərinin tətbiqi fərdi yanaşmanı mümkün edəcək.

Beləliklə, yuxarıda sadalanan bütün istiqamətlər UNEC Zaqatala filialının gələcək inkişafında mühüm rol oynaya bilər. Akademik kadr potensialının artırılması, müasir infrastrukturun yaradılması, beynəlxalq əməkdaşlıq və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi tədris keyfiyyətini yüksəldəcək. Filialın regionda sosial-iqtisadi inkişafa verdiyi töhfənin gücləndirilməsi üçün dövlət və özəl sektorun dəstəyi də vacib rol oynayır.

Eyni zamanda Zaqatala rayonu Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşərək, zəngin təbii resursları, əlverişli coğrafi mövqeyi və çoxşaxəli iqtisadi potensialı ilə seçilir. Bu rayonun inkişafı, ölkənin ümumi sosial-iqtisadi strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Məqalədə Zaqatalanın mövcud vəziyyəti, inkişaf istiqamətləri və perspektivləri təhlil olunur (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi – www.stat.gov.az)

1. Əhəlinin Sosial Durumu və Demografik Göstəricilər

Zaqatala rayonunun əhalisi müxtəlif etnik və dini qruplardan ibarət olub, multikultural dəyərlərin qorunub saxlanıldığı bir bölgədir. Əhalinin əsas məşğulluq sahələri kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və sənətkarlıqdır. Son illərdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial layihələr əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəlib.

2. Kənd Təsərrüfatı və Ailə Təsərrüfatlarının İnkişafı

Zaqatala rayonu kənd təsərrüfatı sahəsində böyük potensiala malikdir. Əsasən tütünçülük, fındıqçılıq, taxılçılıq və baramaçılıq kimi sahələr inkişaf etdirilir. 2017-ci ildən başlayaraq, Avropa İttifaqı və BMT-nin İnkişaf Proqramının dəstəyi ilə həyata keçirilən layihələr çərçivəsində 44 kəndli ailəsinə kiçik bizneslərini qurmaq və ya genişləndirmək üçün dəstək verilib. Bu layihələr nəticəsində ailələrə biznesin inkişafı, brendinq, satış və maliyyə uçotu sahələrində təlimlər keçirilib və lazımi avadanlıqlar təmin edilib (BMT İnkişaf Proqramı (UNDP) Azərbaycan – [www.undp.org/azerbaijan])(<https://www.undp.org/azerbaijan>)..

3. Turizm və Rekreatsiya Potensialı

Zaqatala rayonu zəngin təbii gözəllikləri, tarixi abidələri və mədəni irsi ilə turizm üçün böyük imkanlara malikdir. Rayonun dağlıq əraziləri, meşələri və çayları ekoturizm və dağ turizmi üçün əlverişlidir. Eyni zamanda, bölgədə yerləşən tarixi abidələr və etnoqrafik xüsusiyyətlər mədəni turizmin inkişafına şərait yaradır.

4. Sənaye və Emal Sektorunun İnkişafı

Rayonda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində müəyyən irəliləyişlər müşahidə olunur. Qida sənayesi, xüsusilə meyvə-tərəvəz konservləşdirilməsi və süd məhsullarının istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr mövcuddur.

Nəticə və Təvsiyələr

Zaqatala rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı üçün aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülə bilər:

- Kənd təsərrüfatı sahəsində müasir texnologiyaların tətbiqi və ailə təsərrüfatlarının dəstəklənməsi (Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi – [agrico.gov.az])(<http://agrico.gov.az>);
- Turizm sektorunun inkişafı üçün infrastrukturun gücləndirilməsi və reklam-təbliğat işlərinin aparılması;
- Sənaye və emal müəssisələrinin yaradılması üçün investisiya təşviqi;
- Təhsil və peşə hazırlığı sahəsində layihələrin həyata keçirilməsi;
- Ətraf mühitin mühafizəsi və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Zaqatala rayonunun iqtisadi potensialının tam reallaşdırılmasına və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. UNEC rəsmi saytı - www.unec.edu.az
2. Ali təhsilin inkişafı üzrə milli strategiya (2021-2030), Bakı, 2021.
3. Regionlarda ali təhsilin inkişaf modeli, Elmi Əsərlər toplusu, 2023.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi – [www.stat.gov.az])(<http://www.stat.gov.az>)
5. BMT İnkişaf Proqramı (UNDP) Azərbaycan – [www.undp.org/azerbaijan])(<https://www.undp.org/azerbaijan>)
6. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi – [agrico.gov.az])(<http://agrico.gov.az>)

TƏDRİSYÖNLÜ KROSSVORDLARDAN, İŞGÜZAR OYUNLARDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ TƏLƏBƏLƏİRİN NƏZƏRİ BİLİKLƏRİNİN, RƏQƏMSAL BACARIQLARININ ARTIRILMASI YOLLARI.

UNEC Zaqatala filialınının Marketing ixtisası üzrə II kurs tələbəsi Qarayev Qara

Sabirabad rayonu A.Ağarəhimov adına Yenikənd kənd tam orta məktəb

e-mail: qara.qarazade22@gmail.com

Əlaqə: 0506158090

Xülasə

Məqalədə müxtəlif fənlərin tədrisi keyfiyyətinin yüksəlməsində, tələbələrin özünüqiyətləndirmə, özünütəkmilləşdirmə bacarıqlarının, həyati bacarıqlarının formalaşdırılmasında, dərstdə qısa müddətdə də olsa öyrənənlərin 100% fəallığının təmin edilməsində intellektual oyunların bir növü olan krossvord həlli və hazırlanmasının, işgüzar oyunların, rollu səhnələşdirilmiş oyunların müstəsna əhəmiyyəti vurğulanır. Beynəlxalq təcrübədə, inkişaf etmiş xarici ölkələrin təhsil sistemində, elmi-tədqiqat işlərində, akademik dairələrdə istifadə olunan “Ciddi oyunlar”, bu istiqamətdə keçirilən beynəlxalq konfranlar, çempionatlar, UNEC Zaqatala filialında Menecment fənninin tədrisi zamanı müxtəlif mövzular üzrə krossvord həlli, hazırlanmasından, işgüzar oyunlardan istifadə edərək fənnin daha səmərəli yolla mənimsənilməsinin mümkünlüyü qeyd olunur. Tələbə tədqiqatının I mərhələsinin nəticələrindən biri kimi hazırlanmış vəsaitin yaxın gələcəkdə işgüzar oyun, rollu səhnələşdirilmiş oyun nümunələri ilə daha da genişləndiriləcəyi, integrativ, interaktiv krossvordlar, tədrisyönlü qısa filmlərin toplandığı diskin də vəsaitə əlavə ediləcəyi vurğulanır.

Açar sözlər: intellektual oyunlar, krossvord, işgüzar oyunlar, menecment, marketing, özünüqiyətləndirmə.

Ключевые слова: интеллектуальные игры, кроссворд, деловые игры, менеджмент, маркетинг, самооценка

Key words: intellectual games, crossword, business games, management, marketing, self-assessment.

Müasir dövrdə təlimin fərdiləşdirilməsinə, öyrənənlərin (tələbə, şagird) müstəqil, yaradıcı fəaliyyətinə xüsusi önəm verilir. Tədris prosesində intellektual oyunlardan istifadə hər bir tələbənin “biliklər zəncirindəki” boşluqları görməsinə, özünütəhsili, özünütəkmilləşdirməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Hər bir fənnin tədrisində mövzuların mənimsənilməsi üçün ilk növbədə terminlərin dərk olunması, düzgün yazılışı, yadda saxlanması, tətbiqi praktik bacarıqların, həyati bacarıqların formalaşması, mükəmməlləşməsi vacib şərtlərdən biridir (İsmayılova B.İ., Ahmadov H.Q., Humbataliyev R.Z. “The role of modern educational theories and computer technology in the development of intelligence”, 2020).

Mən ibtidai sinif müəllimiyəm, 20 illik pedaqoji stajım var. Amma ikinci ildir ki, Marketing ixtisası üzrə qiyabi təhsil alıram. Təbii ki, tələbəlik həyatımın ilk günlərindən tamam fərqli ixtisas almağın çətinliklərini hiss edirdim. İlk növbədə iqtisadi terminləri, anlayışları anlamalı, müqayisə etməli, dərk etməli, tətbiq etməyi bacarmalı idim. Allaha şükürlər olsun ki, çətinliklər məni çox da qorxutmadı, müəllimlərimin dəstəyi ilə keçən ilin may ayından hər hansı fənnin tədrisində keyfiyyətin yüksəldilməsi yollarını, eyni zamanda bizə tədris olunan fənlər üzrə nailiyyətlərimi

artırma yollarını araşdırmağa başladım və qısa bir müddətdən sonra başa düşdüm ki, xüsusilə krossvord həlli, tərtibi zamanı tələbə anında səhvini görür, müxtəlif mənbələrdən (müəllim, mütəxəssis, kitablar, İnternetin imkanları və s) istifadə edərək səhvini düzəltməyə çalışır, özünü təhsillə məşğul olur, onun özünə inam, özgüvən hissi artır. Nəticədə təkmilləşdiyini hiss edən tələbə daha böyük əməkdarlıqla məhsuldar fəaliyyət göstərməyə, sevdiyi fənn üzrə krossvord toplusu-broşur hazırlamağa səy göstərir. Tələbə öyrənmək istəməsə, onu heç kəs öyrədə bilməz! Daxili və xarici motivasiya, metodikanın əlçatanlığı onu ruhlandırır. (İsmayılova B.İ., “Роль интеллектуальных игр, влияющих в процессе обучения на развитие человеческого капитала”, Муниципиальное образование: инновации и эксперимент, № 5, 2019). Krossvord həlli, hazırlanması ən zəif tələbənin inkişafına imkan yaradır.

Beynəlxalq təcrübədə krossvord həlli və hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilir, Rusiya Federasiyasında krossvordlar haqqında bir çox kitablar nəşr olunur. **Ümumdünya Krossvord İdman Federasiyası (World Crossword Sport Federation, WCSF)** tərəfindən neçə illərdir ki, krossvord həlli üzrə çempionatlar, yarışlar təşkil olunur, krossvord həllinin insanın sağlamlığına müsbət təsiri alimlər tərəfindən rəsmən təsdiqlənmişdir.

Ciddi oyunlar (Serious games), tədrisyönlü kompüter oyunları təhsil, səhiyyə, iqtisadiyyat, hərbi və s. sferalarda istifadəçilərin əyləncəli şəkildə müəyyən bilik və bacarıqlara malik olması, təkmilləşməsi və s. məqsədlərlə istifadə olunur (<http://www.academic-conferences.org/conferences/ecgbl/>). Müəlliminin rəhbərliyi ilə tələbə tədqiqatının ilk mərhələsində inkişaf etmiş xarici ölkələrin təhsil sistemində istifadə olunan intellektual oyunları araşdırdım, hazırladığım broşur araşdırmalarımın, tələbə tədqiqat işimin I mərhələsinin ilk nəticələrindən biridir. Kəndimizdə dərs dediyim IV sinif üçün mövzulara, tədris vahidlərinə uyğun olaraq hazırladığım 50 krossvorddan ibarət vəsait hələ tam hazır deyil. Müəllimim-tələbə tədqiqatı üzrə elmi rəhbərimlə birgə belə qərara gəldik ki, ilk növbədə tələbə olaraq keçdiyim fənnə aid vəsaiti tamamlayım, çünki bu proses mənə keçdiyim fənn üzrə nəzəri materialları öyrənməyimə çox kömək edirdi. Nəyə görə ilk olaraq Menecment fənnini seçdik?

Menecment anlayışını bir kəlmə ilə ifadə etmək istəsək, idarəetmə demək olar (Şahbazov K.H., Məmmədov M.N.). Hər bir insan, tələbə, uşaq belə kiçik yaşlarından özünü idarəetməyi öyrənməlidir. Bunun üçün ilk növbədə özünü tanımalı, özünə “kənardan”, başqalarının gözü ilə baxmağı, “İkinci mən”i görməyi öyrənməlidir (İsmayılova B.İ., “İşgüzar oyunların tədrisə inteqrasiyası ilə bəzi problemlərin həlli”, Azərbaycan Dövlət İqtisad Unversitetinin Elmi Xəbərləri, 2017). Bu asan məsələ deyil. Ümumtəhsil məktəblərində ibtidai sinifdən başlayaraq şagirdlərdə danışıqına, sözlərinə, davranışlarına diqqət etmə, məsuliyyətli olma, özünü qiymətləndirmə, səhvlərini anlama, düzəltməyə çalışma və s. kimi bacarıqları formalaşdırmaq, təkmilləşdirmək vacibdir. Şagird, tələbə tədrisdə uğurlu olmaq üçün ilk növbədə nəzəri biliklərini özü davamlı olaraq qiymətləndirməyi bacarmalı, zəif cəhətlərini aradan qaldırmalı, özünü təhsillə, məşğul olmalı, bilik, bacarıq, dəyərlərini təkmilləşdirməlidir. Nəzəri biliklərin qiymətləndirilməsi üçün düşünürük ki, krossvord ideal vasitədir. Heç bir müəllim hər dərs, hər bir öyrənməni qiymətləndirə bilməz. Krossvord həlli, hazırlanması prosesi hər bir şagird, tələbənin hər bir fənnin tədrisi zamanı mövzulara aid anlayışları başa düşməsinə, terminləri müqayisə, təhlil etməsinə, öyrəndiklərini dəyərləndirərək, sintez edərək öz fikirlərini söyləməsi bacarıqlarına malik olmasına çox yardımçı olur.

Müasir dövrün aktual problemlərindən biri şagird və tələbələrin mütaliə səviyyəsinin aşağı olması, oxuyub anlama bacarıqlarının zəifliyi, söz ehtiyatının azlığı, fikrini yığcam, dəqiq ifadə etmə qabiliyyətinin lazımı səviyyədə olmamasıdır. Krossvord həll edən, müəyyən mərhələdən

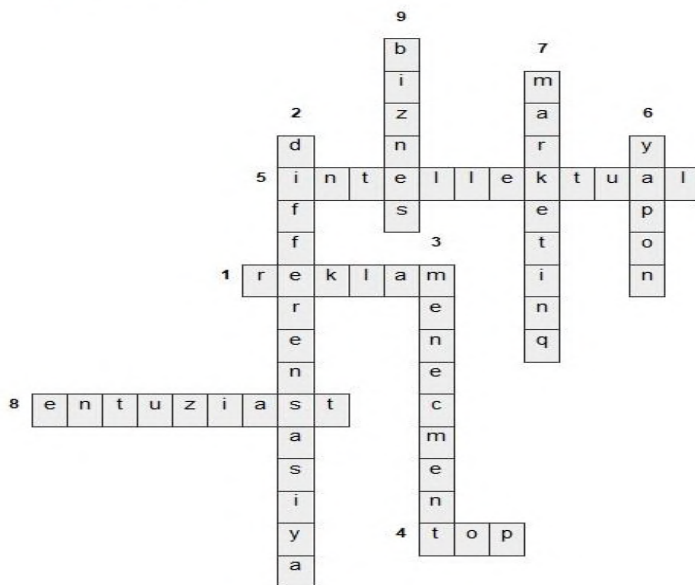
sonra özü krossvord hazırlayan tələbə başa düşmədiyi mövzunu ilk növbədə kitabdan oxuyub öyrənməyə çalışır, terminlərə aid müxtəlif növ suallar qurur. Dəfələrlə, bu istiqamətdə məşq etmə, krossvord həlli və ya hazırlanması nəticəsində öyrənənin nəzəri bilikləri artır, dərinləşir. Nəzəri biliklərini müxtəlif istiqamətli işgüzar oyunlar, rollu səhnələşdirilmiş oyunlar vasitəsilə tətbiq edən öyrənən artıq praktiki bacarıqlar, həyati bacarıqlar qazanır, nəticədə hər bir fəaliyyətini daha uğurlu həyata keçirə bilir. Ümid edirəm ki, tələbə tədqiqatlarımda ikinci mərhələsində (tədrisiyönü qısa filmlər, rollu səhnələşdirilmiş oyunlar, işgüzar oyunlar hazırlama) müəllimlərimin, mütəxəssislərin dəstəyindən istifadə etməklə praktiki bacarıqlar, həyati bacarıqların əldə edilməsi ilə uğurlu nəticələr ala bilərik.

Dərs dediyim IV sinif şagirdləri üçün hazırladığım integrativ krossvordların, sadə işgüzar oyunların tətbiqinin nəticələri, təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsiri, hətta IV sinif şagirdlərinin və bəzi müəllimlərin də krossvord hazırlaması bizi çox sevindirdi və daha əzmkarlıqla işləməyə həvəsləndirdi.

Təcrübə göstərir ki, ən zəif şagird, tələbə müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə, potensialına uyğun olaraq əvvəlcə sadə krossvordlar həll edir, hazırlayır, uğurlu fəaliyyət onda özünə inam hissi oyadır, müəyyən dövr ərzində bu cür fəaliyyət onun nailiyyətlərini artırır. Xüsusilə birinci kurs tələbələrini passivliyinin səbəblərindən biri cavablarının səhv ola biləcəyindən çəkinərək dərslərdə fəal olmamasıdır. Krossvord həlli zamanı isə o heç kəsdən utanmır, özü səhvini görür və düzəldir. Dəfələrlə məşq etmək, müqayisəedici, ümumiləşdirici və s. kimi suallarla işləmək mürəkkəb terminlərin anlaşılan olmasına, yadda saxlanmasına, nəticədə mövzuların mənimsənilməsinə, həm də tələbənin psixoloji cəhətdən güclü olmasına, həyəcənsiz, özünə inam hissi ilə yarışmasına, qələbə qazanmasına kömək edir.

Bəzən terminlərin çoxluğu, mürəkkəbliyi və digər səbəblərdən bu istiqamətdə problemlər yaranır. Menecment fənnində tədris olunan mövzuların məzmununda da mənə və bəzi tələbə yoldaşlarıma çətin görünən terminlər az deyil (Şahbazov K. H., Abbasbəyli A.N. 2009). Şəxsən mən bu fənni çox sevirəm və düşünürəm ki, hər kəs bu fənni öyrənsə onun həyati bacarıqları artar, dünyagörüşü genişlənər, həyatını daha uğurlu qurmağı öyrənər. Belə terminlərin dərk olunması, yadda saxlanması üçün ən yaxşı yanaşmalardan biri onları müqayisəli təhlil etməkdir. Eyni terminlərin müxtəlif fənlər üzrə şərhinə, müqayisəli təhlilinə, qiymətləndirilməsinə aid integrativ, interaktiv krossvordların həlli, hazırlanması həm də integrativ biliklərin yaranmasına kömək edir. Aşağıda hazırladığım krossvordlardan biri təsvir olunmuşdur. Tələbə yoldaşlarımla, müəllimlərlə birgə bir neçə krossvord müzakirə etdik, sorğu keçirdik. Sorğunun nəticələrinə görə belə qərara gəldik ki, müəllimlərimizin dəstəyi ilə yaxın gələcəkdə integrativ və interaktiv krossvordların hazırlanması, diskə yazılaraq vəsaitə əlavə edilməsi ilə də məşğul olaq.

❖ **Marketing**

Şəkil 1. Marketingə aid mövzularla bağlı sadə integrativ krossvord

Nö	Üfuqi	Nö	Şaquli
1	Marketing ... vermək, məhsul satmaqla bitmir, müştəri ehtiyaclarını anlamaq, onlara uyğun daha keyfiyyətli və qiymət baxımından məqsədmüvafiq məhsullar hazırlamaq və bu məhsulları düzgün kanallar vasitəsilə müştərilərə təqdim etmək kimi bir çox aspekti əhatə edir.	2	Təşkilatda menecerlərin ...sı menecerlərin vəzifələrinin, funksiyalarının mürəkkəblik səviyyəsi ilə əlaqədardır.
4	Orta və aşağı səviyyəli menecerlərin seçimini, yerləşdirilməsini ... menecerlər həyata keçirir.	3	Mənfəətin və təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ...in məqsədlərindən biridir
5	... olmaq menecerin əsas mənəvi keyfiyyətlərinə aiddir.	6	Dünyada ən səmərəli menecment sistemi sistemidir.
8	 sevdiyi sahəyə dərin maraq göstərir, bu barədə daim öyrənir və yenilikləri izləyir.	7	... məhsul və xidmətlərin istehlakçılara təqdim olunmasını, tanındılmasını və satışını artırmaq məqsədilə həyata keçirilən fəaliyyətlər, strateji yanaşmalar və proseslər toplusudur.
		9	Marketingin əsas məqsədi, müştəri məmnuniyyətini təmin etmək, marka dəyərini artırmaq və ...in uzunmüddətli uğurunu təmin etməkdir.

1. “İsmayılova B.İ., Qurbanova Ə.M. “Tədrisyönlü oyunlardan, intellektual testlərdən istifadə etməklə informatika fənninin tədrisində olan bəzi problemlərin həlli yolları // Bakı:AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, “İnformasiya cəmiyyəti problemləri” jurnalı, 2018, №1,
2. B.İ.İsmayılova,H.Q.Ahmadov,R.Z.Humbataliyev “The role of modern educational theories and computer technology in the development of intelligence”, International Journal of Psychosocial Rehabilitation,№ 9,Vol.24 Issue 09.ISSN:1475-7192, 2020
3. B.İ.İsmayılova “Роль интеллектуальных игр, Влияющих в процессе обучения на развитие человеческого капитала”,Муниципальное образование:и нновации и эксперимент,№ 5,2019.
4. B.İ.İsmayılova,”İşgüzar oyunların tədrisə inteqrasiyası ilə bəzi problemlərin həlli”,Azərbaycan Dövlət İqtisad Unuversitetinin Elmi Xəbərləri,Bakı 2017
5. [Kamil Şahbazov](#), [Məmməd Məmmədov](#),Menecment.Dərslik 2007
6. [Kamil Şahbazov](#), [A.N Abbasbəyli](#),Dünya iqtisadiyyatının tarixi
7. <https://unec.edu.az/marketingin-kommunikasiya-sistemi-marketing/>
8. <http://institute-of-progressive-education-and-learning.org/elearning/elearning-educational-games/>
9. <http://www.academic-conferences.org/conferences/ecgbl/>
10. <http://www.biouroki.ru>

BÖLMƏ 3

KEYFİYYƏTLİ KADR HAZIRLIĞININ TƏMİN OLUNMASI

Təhsildə Müasir Təlim Metodlarının Tətbiqi və Əhəmiyyəti

Mobil Məcidov Kamil oğlu

mobil.mecidov@mail.ru

Seymur Süleymanov Elman oğlu

seymursuleymanov71@mail.ru

050 335 21 08

ADPU-nun Ağcabədi filialı

Xülasə: Məqalədə XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin pedaqoji innovasiyalardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem kimi önə çəkilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulduğu vurğulanır.

Məqalədə həmçinin göstərilir ki, müasir təlim texnologiyaları şagirdlərdə daim sərbəst düşünmə və işləmə bacarığını artırır, müqayisə edərək nəticə çıxarmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir, müəllimləri daim öz üzərində daha çox işləməyə, çalışmağa vadar edir, şagirdlərə müstəqil biliklərin əldə edilməsi yollarını öyrətməklə onların vaxtdan qənaətlə istifadə etmələrinə nail olmaq imkanı yaradır.

Beləliklə, Müasir təlim texnologiyalarının köməkliyi ilə təlimin həm təhsilləndirici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur. İnteraktiv təlim metodları və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı edir, dərstdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini xeyli dərəcədə gücləndirir.

Açar sözlər: İnteraktiv, prioritet, təhsil, innovativ, strategiya

Qloballaşan, daim irəliləyən – yeniliyə doğru can atan dünyamızı bu gün ən müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları – internet, elektron poçt və global rabitə imkanları olmadan təsəvvür belə etmək mümkün deyil. Yeni minillikdə bəşər sivilizasiyasını düşündürən ən aktual və təxirəsalınmaz məsələ – telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları sahəsində “inqilabi” dəyişikliklər yolu ilə əlçatmaz zirvələri fəth etmək, dövlətlər və xalqlararası zaman və məkan fərqlərini aradan qaldırmaqdır (Şükürov, 2006).

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə təhsil sisteminin İKT əsasında təkmilləşdirilməsi informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007- ci illər)” ölkəmizdə bu prosesə start verdi. Bundan sonra 10 iyun 2008-ci il tarixində ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilmiş “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” isə İKT-dən isyitfədə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun kefiyyətə yeni təhsil modelinin qurulmasını, vahid elektron təhsil məkanının yaradılmasını və təhsil sisteminin dünya təhsil

məkanına inteqrasiya etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyub.

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin pedaqoji innovasiyalardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur.

Təhsil sisteminin inkişafı və pedaqoji innovasiyalar sahəsində məktəblərin novator müəllimlərinin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşməni və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına, pedaqoji prosesə “texnologiya” anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Texnologiya, ümumi halda, ətraf aləmin öyrənilməsi və müvafiq dəyişikliklərin aparılması, materiallar istehsalı və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı insanlar tərəfindən tətbiq olunan, elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət sistemidir. İstehsal sferasında texnoloji yanaşma materiallar istehsalı sənayesində elmin son nailiyyətlərinin tətbiqi nəticəsində keyfiyyətli maddi nemətlər istehsalı üçün tətbiq olunan texnologiyaları özündə cəmləşdirir.

Təhsildə, təlim-tərbiyə prosesində texnologiyanın və texnoloji yanaşmanın tətbiqi sosial fəaliyyətdə yeni strateji inkişaf istiqaməti olub, böyük elmi və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda təhsil sistemində texnologiya termininin işlənilməsinə və başa düşülməsinə münasibətlərdə müxtəlif meyllər, yanaşmalar mövcutdur.

Müasir təlim texnologiyaları şagirdlərin qazandıqları bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu bacarıqlar lazım olan məlumatların axtarışını müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək, işçi qrupda və ya fərdi yerinə yetirmək, səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək, lazım olan məlumatı işləmək, seçmək və qiymətləndirmək, əldə edilmiş bilikləri təcrübədə tətbiq etmək, bilikləri müstəqil əldə etməyə səy göstərmək və s. hesab olunur.

Bu texnologiyalardan istifadə zamanı şagirdlərin hamısı: fəallar, orta səviyyəli, həm də zəiflər problemin həllinə eyni səviyyədə cəlb edirlər. Bu zaman hər bir şagirdin öz qabiliyyət və bacarıqlarını həyata keçirmək imkanı olur. Onlara həvəslə öz bilik və bacarıqlarından maksimum istifadə etmək şəraiti yaradılır. Şagirdlərə bilikləri müstəqil əldə etməyin yolları və vasitələri öyrədilir (Mehrabov, və b., 2006).

Müasir təlim texnologiyaları şagirdlərdə daim sərbəst düşünmə və işləmə bacarığını artırır, müqayisə edərək nəticə çıxarmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir, müəllimləri daim öz üzərində daha çox işləməyə, çalışmağa vadar edir, şagirdlərə müstəqil biliklərin əldə edilməsi yollarını öyrətməklə onların vaxtdan qənaətlə istifadə etmələrinə nail olmaq imkanı yaradır. Dərsdə hamı müəyyən bir problemin həlli ilə məşğul olarsa, onların digərinə maneçilik və səs-küyü olmaz. Belə olduğu halda şagirdlərdə tədricən yeni təlim vərdisləri, bacarıqları formalaşacaq, onların təfəkkürü daha yaxşı inkişaf edəcəkdir (Ağayev, 2006).

Bir sözlə, müasir təlimi səciyləndirən yeni strukturu, məzmun və forma ilə yanaşı, müasir metodlar—yeni təlim texnologiyaları—interaktiv təlim metodları artıq məktəblərdə özünə geniş yer tapmışdır.

İnteraktivlik müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri və ya bir-biri ilə ünsiyyət prosesində yeni biliklər əldə etməsinə imkan verilən bütün təlim metodlarının məcmusundan ibarətdir.

Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində müəllimin rolu böyükdür. O, şagirdlərlə

daha səmərəli işləməyi, onların potensialını aşkara çıxarmağı bacarmalı və bunun üçün imkan yaratmalıdır. Müəllim unutmamalıdır ki, şagirdin özünəməxsus dünyagörüşü, zəngin emosional aləmi, həyata, təbiətə, insanlara baxışı, qabiliyyəti vardır.

Təcrübə və müşahidələr sübut edir ki, müasir təlim texnologiyaları üçün aşağıdakılar daha səciyyəvidir:

- müəllimin özünün fəallığı ilə şagirdin yaradıcı fəallığa cəlb edilməsi;
- şagirdin aktiv fəaliyyəti və bu zaman onlara elementar bacarıqların aşılması;
- müəllimin şagirdlərlə və şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı;
- hərəkətli, süjetli, musiqili didaktik rollu oyunlardan istifadə, sosial bərabərliyin və psixoloji şəraitin yaradılması;
- müəllimin təqdim etdiyi tematik materialın şagirdin yaradıcı təfəkkürünə və milli düşüncə tərzinin formalaşmasına təsir etməsi.

Müasir təlim texnologiyaları şagirdlərə aşağıdakı keyfiyyətləri aşılamalıdır:

- müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək;
- öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək qabiliyyəti;
- özünü qiymətləndirmək;
- əməkdaşlıq etməyi (başqaları ilə işləməyi bacarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün işin bölüşdürülməsi);
- başqalarını dinləməyi, müxtəlif fikirlərə hörmət etməyi və dözümlü olmağı;
- öz fikirlərini arqumentlərlə izah və sübut etmək;
- kreativ təfəkkürün inkişafı;
- birgə həll yollarını müəyyənləşdirməyi və qərar çıxarmağı.

Müasir təlim texnologiyaları dərəcə qədərki hazırlıq prosesində müəllimin, dərəcə isə şagirdlərin fəallığını tələb edir. Müasir təlim texnologiyalarının köməkliyi ilə təlimin həm təhsilləndirici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Ümumtəhsil məktəblərində təhsilin keyfiyyətinin artırılması problemi ilə bağlı bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Problemin həllini bəziləri təhsilin məzmununun kökündən dəyişdirilməsində, bəziləri yeni pedaqoji texnologiyaların işlənilib hazırlanmasında, digərləri təhsilin humanitarlaşdırılmasında, pedaqoji kadrların yenidən hazırlanmasında, təlim prosesinin fərdiləşdirilməsində və s. görürlər.

Təhsilin keyfiyyətinin artırılmasının əlverişli yollarından biri yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə hesab edilir.

Müəllim tədris prosesini elə təşkil etməlidir ki, şagird müstəqil fəaliyyət vərdişlərinə yiyələnsin, özünün bilik və bacarıqlarını obyektiv qiymətləndirməyi öyrənsin, qarşısına məsələ qoyaraq həllini tapsın. Müəllim materialı dərindən bilməli, hər bir dərəcə yaradıcı yanaşmalı, mütəmadi olaraq yeni texnoloji üsullar axtarmalı, şagirdin psixologiyasını öyrənməlidir (<http://www.edu.gov.az>).

Dünyada gedən qloballaşma həyatın bir çox sahələrinə öz təsirini göstərir. Təhsildə aparılan islahat məhz həmin zərurətdən yaranmışdır. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənilib onlardan səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur. Müəllimin ümumi proqram üzrə dərəcə hazırlığı yüksək səviyyədə olmalıdır. Məlum həqiqətdir ki, hər dövrün özünəməxsus pedaqoji fikri olmuşdur. İndi təlim-tərbiyə prosesində şəxsiyyət anlamı daha demokratik şəkildə dərk edilir. Şagirdin subyekt olması müasir dövrün çox

səslənən və bəzən mübahisələrə səbəb olan məsələlərindəndir.

Yeni pedaqoji təfəkkürün başlıca prinsipləri-demokratikləşmə, humanistləşdirmə, fərdiləşdirmə, diferensiallaşdırma, integrasiya, şəxsiyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini həyata keçirir.

Müasir pedaqoji texnologiyanın məzmununda, əsasən interaktivliyi metod və təlim olaraq fərqləndirmək olar.

Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin gedişindən-mövzudan, şərhdən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s.-dir. Yəni bu tərz əvvəldən planlaşdırılmaz, işin-təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən-öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq bələdçi, fasilitator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir: şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış istiqamətlərini hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə-öz aralarında tədqiqat aparır, diskussiya apararaq işləyirlər (Veysova, 2007).

İnteraktiv təlim dərstdə yaranan, meydana çıxan şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim-şagird birliyini nəzərdə tutur. İnteraktiv metodlar isə təlim prosesində öyrənmə və anlaşılmaya, bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar və vasitələrdir.

Müasir təlim metodlarından istifadə bu gün müasir dərsin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Həyat, məktəb, müəllim və şagirdlər qarşısında yeni tələblər qoyulduğuna görə bu məsələlərin üzərinə təkrar-təkrar qayıtmaq lazım gəlir. Müasir dərslər elmi- texniki tərəqqinin tələblərini təmin edən, inkişaf etməkdə olan müstəqil dövlətimizdə cəmiyyətin məqsədlərinə cavab verən və psixoloji-pedaqoji elmlərin nailiyyətlərini nəzərə alan dərslərdir. Müasir dərstdə qavranılmış biliklər, yeni biliklərin mənimsənilməsində bir komponent kimi həyata keçirilməli, dərstdə biliklə fəaliyyətin dialektik əlaqəsi və asılılığı, sualların obyektiv həqiqətdən doğması və düşündürücü olması, şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün fərqləndirici xüsusiyyəti mütləq nəzərə alınmalı, şagirdlərin idrak fəaliyyətindəki müstəqilliyi əsas götürülməlidir.

Müasir dərslər dedikdə, öyrətmə prosesində müəllimin göstərdiyi pedaqoji məharət, ustalıq nəzərdə tutulur. Müəllim sinifdə işgüzar şərait yaradıb şagirdlərin müstəqil mühakimələrinə geniş meydan açırsa, hər mövzunun xarakterinə uyğun priyomlardan, çeviklik və interaktivliyin təmin edilməsindən, problemli situasiyadan istifadə edərsə, deməli o, dərsləri müasir tələblər əsasında qura bilər.

Məlumdur ki, ənənəvi dərstdə əsasən müəllim aparıcı mövqeyə malik olur, daha çox özü danışır, təhlili də, ümumiləşdirməni də bir qayda olaraq özü aparır, şagirdlər isə bir çox hallarda passiv müşahidəçi kimi müəllimi dinləyir, onun dediklərini qəbul etməyə məcbur olur. Təlim prosesi bir növ avtoritar xarakter daşıyır. Müasir dərslərin təşkilində isə sadalanan bütün bu nöqsanları interaktiv (fəal) təlim metodlarının tətbiqi vasitəsi ilə, fənlər üzrə kurikulumun əsas funksiyasını yerinə yetirməklə aradan qaldırmaq olar.

İnteraktiv termini isə “dialoq, qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək” kimi izah olunur. İnteraktiv təlim metodları və üsullarının (qruplar, cütlər, rollar, əqli hücum, nəticə və s.) tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı edir, dərstdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini xeyli

dərəcədə gücləndirir.

İnteraktiv təlim prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlər biliyi tədqiqat yolu ilə əldə etsin. Odur ki, öyrəniləcək mövzuya çıxaracaq problem qoyularaq motivasiya yaradılır. Motivasiya təhrik etmə deməkdir. Yeni şagirdlərin (auditoriyanın) təlim-dərketmə marağını problemin həllinə doğru fəal, canlı şəkildə istiqamətləndirir. Onun digər vəzifəsi isə tədqiqat sualını ortaya qoymağa şərait yaratmaqdır. Məhz həmin tədqiqat sualı ilkin fərziyyələr irəli sürməyə və tədqiqat işlərini təşkil etməyə imkan yaratmış olur. Tədqiqat sualı tədqiqat işinin həyata keçirilməsini tələb edir. Tədqiqat işlərinin nəticələri işçi vərəqlərində qeyd olunur və təqdimatlar həyata keçirilir. Sonra təqdim olunan məlumatlar təşkil və təsnif olunur. Alınan qənaətlər ilkin fərziyyələrlə müqayisə olunaraq nəticələr çıxarılır. Sonra isə alınmış nəticələrin tətbiqi barədə işlər yerinə yetirilir.

Yeni pedaqoji texnologiya fəal təlimə əsaslanır. Fəal təlimin modeli müəyyən olunan komponentlərlə şərtlənir. Bura fəal təlimin məzmunu, metodları, öyrədici mühit və qiymətləndirmə daxildir.

Təlimin məzmunu nəyi öyrətmək, necə öyrətmək və hansı şəraitdə öyrətmək, qiymətləndirmənin ayrı-ayrı komponentlərinin səmərəliliyinin müəyyən edən amillərə uyğun olaraq nəticəni aşkarlayır. Fəal təlim prosesində şagirdlər tamhüquqlu iştirakçı olmaqla, qazanılan bilikləri axtarışlar və kəşflər hesabına mənimsəyirlər.

Fəal təlim metodları bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilir:

1. Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi.
2. Təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi.
3. Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət.
4. Həyatı məqsədlərə nail olmaq üçün biliklərin yaradıcı tətbiqi.

Qeyd olunan xüsusiyyətlər şagirdlərin təlim əməyi üzrə hazırlığının başlıca amilləridir.

Fəal təlim zamanı müəllim şagirdlərə fərdi yanaşmalı, onların bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişafı üçün daha səmərəli tədris üsullarından informasiya texnologiyalarından istifadə etməlidir.

Son illər respublikamızda interaktiv təlim metodlarının mənimsənilərək iş prosesinə tətbiqi sahəsində müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur. Tədris prosesində fəal-interaktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi dərslərin səmərəliliyini yüksəldən ən vacib şərtlərdəndir (Mahmudov, 2009).

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Mahmudov M. Azərbaycanın Boloniya prosesinə daxil olmasının reallığa çevrilməsi. Bakı, 2009, s. 117-127.
2. Veysova Z. Fəal-interaktiv təlim. Bakı, 2007, s. 9-10.
3. Şükürov A. Qloballaşmış cəmiyyətlər:dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2006, s. 115-120.
4. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, 2006, s.72-79.
5. Mehrabov A. Abbasov Ə. və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006, s. 158-164.
6. <http://www.edu.gov.az>

Fiziki tərbiyə müəlliminin vəzifə borcu və peşə komponentlərinin ümumi xarakteristikasının təhlili

Turqut Quliyev Elman oğlu

Azərbaycan İdman Akademiyası

turgut.guliyev2023@sport.edu.az

Əlaqə: 0555504205

Açar sözlər: fiziki tərbiyə dərsləri, idman, harmonik inkişaf, təlim prosesi, sağlamlaşdırıcı vəzifələr, tərbiyəvi vəzifələr, bacarıq və vərdişlər, pedaqoji ustalılıq

Ключевые слова: уроки физкультуры, спорт, гармоничное развитие, учебный процесс, оздоровительные задачи, воспитательные задачи, умения и навыки, педагогическое мастерство

Keywords: physical education lessons, sports, harmonious development, learning process, health-improving tasks, educational tasks, skills and habits, pedagogical skills

Xülasə

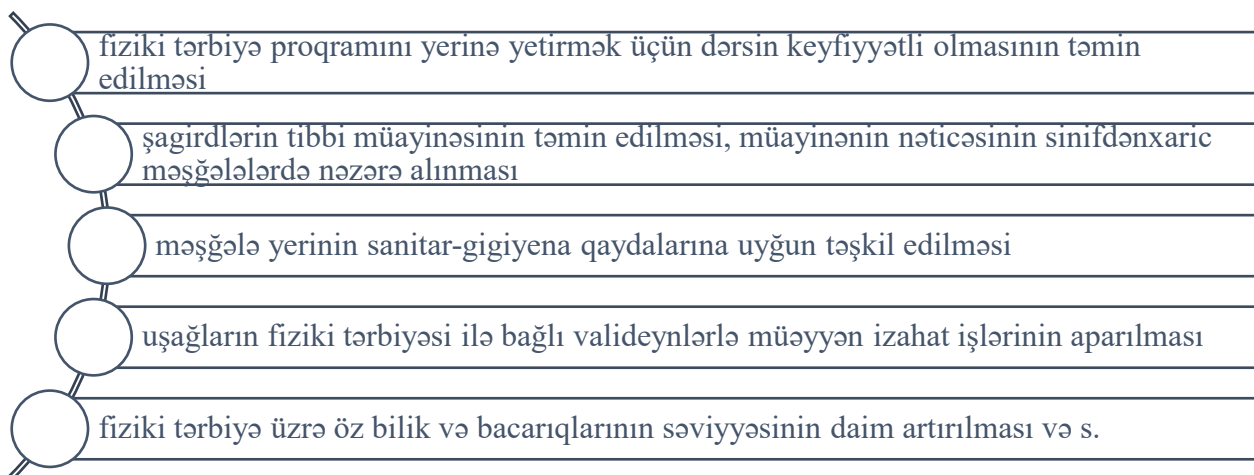
Fiziki tərbiyə müəlliminin professionallığı praktik fəaliyyətdə nəzəri biliklərin tətbiq edilməsi ilə müəyyən olunur. Digər fənlərdən fərqli olaraq fiziki tərbiyə fənninin tədrisində praktiklik xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq olunması fiziki tərbiyə müəllimləri üçün vacib şərtlərdəndir ki, bu da müəllimin təcrübəsinə bağlıdır. Bunun üçün müəllim pedaqoji ustalığa və mədəniyyətə malik olmalıdır. Müəllimin psixoloji- pedaqoji sintezi kimi xarakterizə edilir. Bura peşəkar-pedaqoji bilik, bacarıq və vərdişlərin hesabına təlim-tərbiyə vəzifələrinin uğurla həll edilməsi daxildir. Müəllimin şagirdlərə göstərdiyi təsirlər pedaqoji texnikanı təşkil edən bacarıqların vasitəsilə həyata keçirilir. Metodiki ustalılıq daha səmərəli metodların istifadə edilməsi və təlimlə tərbiyənin vahid şəklində təzahür edilməsi ilə qiymətləndirilir.

Son zamanlar ölkəmizdə kifayət qədər ciddi dəyişiklər baş vermiş və bu yolda böyük çətinliklər olsa da, bu proses irəliləməkdə davam edir. Bu prosesin daha səmərəli olması üçün əsas şərt yetişməkdə olan gənc nəslin hərtərəfli və harmonik inkişafının təmin edilməsidir. Bu məsələnin səmərəli qaydada həll edilməsi bilavasitə fiziki tərbiyə müəllimlərinin peşəkar ustalığından asılıdır. Çünki gənc nəslin dünya standartları səviyyəsində formalaşdırılması üçün onlar normal fiziki hazırlığa malik olmalıdırlar [Aslanlı, 2000]. Fiziki tərbiyə prosesində eyni zamanda müasir dövrün tələblərinə uyğun olan əmək, estetik və əqli tərbiyə vəzifələri də həll edilir.

İctimai baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu vəzifələrin həllində fiziki tərbiyə müəllimlərinin rolu olduqca böyükdür. Buna görə də ölkəmizdə böyüməkdə olan gənc nəslin sağlamlığının təmin edilməsi üçün bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bununla bağlı fiziki tərbiyə fənni üçün təkmilləşmiş tədris proqramı tərtib edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq uşaq və yeniyetmələrin fiziki tərbiyəsinin təmin edilməsi üçün bəzi aktual problemlər mövcuddur [Hüseynova, 2017]. Məlum olduğu kimi məktəbdə fiziki tərbiyənin əsas forması fiziki tərbiyə dərsləri hesab olunur. Təcrübə göstərir ki, həftədə cəmi 2 saat keçirilən fiziki tərbiyə dərsləri məktəblilərin fiziki tərbiyəsinin təmin edilməsi üçün kifayət ola bilməz. Ona görə də

uşaqların dərscdənkcncr fiziki tərbiyə və idman mşğclclərinə cəlb edilməsi zəruridir. Bu məsələdə əsas məsuliyyət məktəbin fiziki tərbiyə müəllimlərinin üzərinə düşür.

Fiziki tərbiyə müəllimlərinin əsas məqsədi şagirdlərin hərtərəfli və harmonik inkişafının təmin edilməsindən ibarətdir. Bu məqsəd tərbiyəvi, maarifləndirici və sağlamlaşdırıcı vəzifələrin həll edilməsinin vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu məsələlərin həll edilməsi üçün müəllimin qarşısına müəyyən vəzifələr qoyulur:

Fiziki tərbiyə müəlliminin fəaliyyəti əvvəldən axıra kimi qarşılıqlı münasibətlərdən ibarətdir. Bu münasibətlər dünyasından baş açmaq üçün müəllim şagirdlərin bütün fərdi xüsusiyyətlərini bilməlidir. Bu vəzifəni həll etmək üçün müəllim ilk növbədə pədaqoji ustalığa malik olmalıdır. Fiziki tərbiyə müəlliminin pədaqoji ustalığının əsas konstruktiv, kommunikativ, təşkilatçılıq və qnostik komponentlər təşkil edir. Təlim prosesində müəllim qarşıya qoyduğu məqsədi yerinə yetirmək üçün onun bədən tərbiyəsi və idmana aid bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnməsi zəruridir. Çünki fiziki tərbiyə müəlliminin bilik və bacarığı pədaqoji ustalığın təşəkkülünün zəruri əlamətləri və göstəriciləridir.

Müstəqillik dövründə ölkəmizdə bədən tərbiyəsi və idman sahəsində köklü islahatlar aparılmasına baxmayaraq bir sıra problemlər hələ də mövcuddur. Hal-hazırda Bakıda və respublikamızın müxtəlif bölgələrində beynəlxalq standartlara cavab verən ən müxtəlif idman kompleksləri fəaliyyət göstərir. Bu gələcək fiziki tərbiyə müəllimlərində praktik vərdişlərin formalaşması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin buna baxmayaraq bədən tərbiyəsi və idman sahəsində pədaqoji ədəbiyyatın kəskin qıtlığı müşahidə olunur.

Fiziki tərbiyə müəllimlərinin digər fənn müəllimlərindən fərqli olan bəzi özünəməxsus xüsusiyyətləri olur. Bu xüsusiyyətlərdən birincisi onların praktik fəaliyyətlərinin üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır. Ona görə də fiziki tərbiyə müəllimlərindən digər fənn müəllimlərinə aid komponentlərlə yanaşı hərəkət fəaliyyətlərini tətbiq etməyi bacarmaq da tələb olunur [Hüseynov, 2012].

Fiziki tərbiyə müəllimləri üçün xarakterik olan ikinci xüsusiyyət onun istifadə etdiyi alət və avadanlıqların bir-biriləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasıdır. Bu xüsusiyyət məktəbdə keçirilən fiziki tərbiyə dərslərində daha qabarıq şəkildə təzahür olunur. Belə ki, mşğclə zamanı lazım olan alət və avadanlıqlardan biri olmayanda qarşıya qoyulan vəzifələrin həll edilməsi xeyli çətinləşir. Fiziki tərbiyə dərslərinin maraqlı və cazibədar olması üçün ilk növbədə maddi-texniki baza müasir dövrün tələblərinə uyğun olmalıdır.

Fiziki tərbiyə müəlliminin fəaliyyət sahəsinə daxil olan üçüncü xüsusiyyət onun əməlinin iki hissəyə bölünməsindən ibarətdir. Bu hissələrdən biri saatla tənzimlənir, digəri isə tənzim olunmur. Saatla tənzim olunan vaxt idman zalında və idman meydançasında olan fəaliyyətlərdən ibarətdir. Tənzimlənməyən vaxt isə onun məktəbin ictimai həyatında təşkil olunan tədbirlərdə iştirak etməsi və validenlərlə əlaqəsi daxildir. Bu baxımdan fiziki tərbiyə müəlliminin əmək fəaliyyəti digər fənn müəllimlərinin fəaliyyətlərindən müəyyən qədər fərqlənir. Şagirdləri məktəbdaxili və məktəbdənkənar idman yarışlarına hazırlayan fiziki tərbiyə müəlliminin fəaliyyəti digər fənn müəllimlərinin fəaliyyətləri ilə müqayisədə daha dinamikdir.

Cəmiyyətin hərbi və iqtisadi qüdrətinin birbaşa fiziki tərbiyə müəllimlərinin fəaliyyətlərindən asılı olduğunu iddia etsək yanlışdır. Onun gördüyü işlər bilavasitə şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlir. Ona görə də fiziki tərbiyə müəllimlərinin şəxsi və peşəkar keyfiyyətlərinin formalaşdırılması aktual bir problem kimi pedaqoji ustalığın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi xarakterizə edilir. Fiziki tərbiyə müəlliminin pedaqoji ustalığının formalaşması bilavasitə onun şəxsi və peşə keyfiyyətlərindən asılıdır. Bugün ölkəmizdə yüksək şəxsi peşə keyfiyyətlərinə malik olan, özünün həyat fəaliyyətini yetişməkdə olan gənc nəslin sağlamlığına və fiziki tərbiyəsinə həsr edə biləcək müəllimlərə böyük ehtiyac duyulur.

Fiziki tərbiyə təlimində müəllimin nitqi anlaşıqlı, sadə və asan olarsa şagirdlər verilən hərəkətləri daha yaxşı mənimsəyə bilirlər [Abdullayev,2014]. Müəllim hər hansı bir texniki elementi izah edərkən ilk növbədə məşğul olanların zehni və fiziki qabiliyyətlərini nəzə almalıdır. Nitqin sadəliyinin əsas göstərici süni ifadələrdən uzaq olması hesab olunur. Nitq mümkün qədər sadə, anlaşıqlı və yığcam olmalıdır. Onun əvvəldən planlaşdırılması daha məqsədə uyğundur.

Fiziki tərbiyənin təhsil, təlim və tərbiyə vəzifələrini həll edərkən müəllimlə şagirdlərin arasında olan münasibətlər ən vacib amillərdən biri hesab olunur. Müəllim-şagird münasibətlərinin səmərəli olması üçün müəllim öz fənnini dərinlən bilməklə yanaşı həm də hərtərəfli elmi-dünyagörüşünə malik olmalıdır. Bunun üçün müəllim daim öz pedaqoji ustalığını təkmilləşdirməlidir. Bunu uşaqların ildən-ilə artan əqli və fiziki inkişafı tələb edir. Yəni bu il istifadə edilən metod və vasitələr növbəti il öz təsir qüvvəsini itirmiş olur.

Müəllim fiziki tərbiyə prosesini elə aparmalıdır ki, onun hər bir sözü və hərəkətini şagirdlər nümunə kimi qəbul etsinlər. Ona görə də müəllim və şagirdlər arasında olan münasibətlərdə xırda səhvlərə də yol vermək olmaz. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər müəllimin səriştəsizliyini hiss edəndə ona hörmət etmir və onun dediyi fənni sevmirlər. Fiziki tərbiyə təlimində əsas şərtlərdən biri də müəllimin sözü ilə əməli arasında uyğunluğun olmasıdır. Müəllimin şagirdlərə qarşı nəzakətli, həssas və obyektiv olmalıdır. Müəllim şagirdin yaşadığı hissləri duymağı və ona müvafiq məsləhətlər verməyi bacarmalıdır.

Fiziki tərbiyə müəllimi öz bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün pedaqogika və psixologiya üzrə üzrə müvafiq biliklərə yiyələnməlidir. O, təlim prosesini pedaqoji qanunauyğunluqlar əsasında təşkil etməyi və ayrı-ayrı şagirdlərin psixologiyasını anlamağı bacarmalıdır [Hüseynzadə, 2013]. Müəllim istənilən vəziyyətdə təmkinli olmağı bacarmalıdır. O səmimi olmalı, uşaqların fikrini dinləməyi və obyektiv şəkildə qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bütün bu deyilənlərlə yanaşı müəllim qarşıya qoyduğu vəzifələri uğurla həll etmək üçün tələbkar olmalıdır.

Fiziki tərbiyə müəlliminə verilən tələblər cəmiyyətdə baş verən yeni ictimai-siyasi və iqtisadi münasibətlərin dəyişməsinə görə müəyyən edilir. Onun fəaliyyəti idman zalında olan şəraitin, inventarların, alətlərin və avadanlıqların dəyişməsindən asılıdır. Onlardan düzgün istifadə edilmədikdə zədələnmə halları baş verə bilər. Yüksək hərəkət fəallığı ilə gedən məşğələlərdə

nizam-intizam qaydalarına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Çünki zədələnmə halları çox zaman intizamsızlıq nəticəsində baş verir.

Çox zaman müəllim fiziki hazırlıq səviyyələri müxtəlif olan uşaqlarla yüksək motor sıxlığı ilə keçdiyi dərstdə müxtəlif alətlərdə bir neçə qrupa rəhbərlik etməklə olur. Qısa vaxt ərzində məşğələni səmərəli şəkildə təşkil etmək üçün müəllim hərəkətləri yüksək səviyyədə icra etmək vərdislərinə malik olmalıdır. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəllim öz şəxsi keyfiyyətlərini müntəzəm qaydada inkişaf etdirməlidir. Böyük iş təcrübəsi olan müəllimlər təlim prosesində daha diqqətli olur və zəruriyyət yaranarsa məşğələlərin məzmununu başqa istiqamətə yönəldirlər. Müəllimlik fəaliyyətinə təzə başlayanlar isə əsas diqqətlərini vəzifələrin nəzəri üsulla yerinə yetirilməsinə verirlər.

Fiziki tərbiyə müəllimi daim öz bilik və bacarıqlarını artırmalı və yaradıcılıq meyillərinə malik olmalıdır. Bunun üçün öz peşəkar fəaliyyətini müasir dövrün tələbləri əsasında qurmalıdır. Müasir dövrdə fiziki tərbiyənin texnologiyaları sürətlə dəyişir və inkişaf edir. Ona görə də dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmaq üçün fiziki tərbiyə müəllimi bilik və bacarıqları müstəqil şəkildə mənimsəməyi bacarmalıdır. Bunun üçün ən optimal variant təlim və tərbiyə proseslərinin vahid şəkildə həyata keçirilməsi hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı. Maarif. 2014
2. Aslanlı M.D. Fiziki yetkinlik və milli mənəviyyat. Bakı. Maaarif. 2000
3. Hüseynov F.A. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-11-ci siniflərində fiziki tərbiyə. Bakı. Müəllim. 2012
4. Hüseynzadə R.L. Məktəblərdə pedaqoji prosesin təşkili. Bakı.ADPÜ. 2013
5. Hüseynova G.Ə. Kurikulum təliminə praktik baxış. Bakı. Hədəf. 2017

Klinoptilolitın xəstəliklərin müalicəsində tətbiqi: biotibbi perspektivlər

k.e.n., dos. Əhmədov Vəlyəddin Nüsrət oğlu

Abuşova Ziyafət Bəhram qızı

Məhərrəmov Aida Saleh qızı

Mahmudova Rəhilə Əmirsultan qızı

Gülməliyeva Afət Əhməd qızı

Quliyeva Cəmilə Qabil qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

E-mail: valyaddin.ahmadov@sdu.edu.az

mahmudova.65@inbox.ru

afet_gulmaliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4075-3747>

<https://orcid.org/0000-0002-0462-5396>

<https://orcid.org/0009-0001-9970-9954>

<https://orcid.org/0009-0006-2177-3434>

Əlaqə: 0503173859

Açar sözlər: Klinoptilolit, radioprotektiv xüsusiyyətlər, ağır metal ionlarının təmizlənməsi, antioksidant təsir, biotibbi tətbiqlər

Ключевые слова: Клиноптилолит, радиозащитные свойства, поглощение ионов тяжелых металлов, антиоксидантный эффект, биомедицинское применение

Keywords: Clinoptilolite, radioprotective properties, heavy metal ion removal, antioxidant effect, biomedical applications

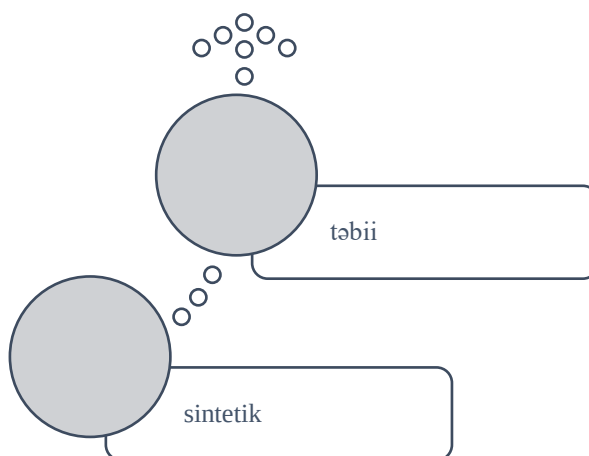
Xülasə

Klinoptilolit, təbii olaraq meydana gələn seolit mineralı olub, tibbi və ekoloji tətbiqlərdə böyük potensiala sahibdir. Bu material, bağırsaq mikrobiotasının sabitliyini qoruyaraq, zərərli maddələrin – xüsusilə amonyak, nitritlər və bakterial endotoksinlərin bağırsaqdan effektiv şəkildə atılmasına kömək edir. Beləliklə, klinoptilolit qida zəhərlənmələri və müxtəlif qastrointestinal infeksiyaların müalicəsində vacib rol oynayır. Həmçinin, bu mineral, ağır metal ionları – Cd^{2+} , Pb^{2+} , Hg^{2+} və Ni^{2+} kimi toksik elementləri orqanizmdən çıxararaq, ekoloji və bioloji təmizlənmədə mühüm bir vasitə olaraq istifadə edilir. Klinoptilolit radioprotektiv və onkoprotektiv xüsusiyyətləri, radioaktiv maddələrin orqanizmdən çıxarılmasına və şiş hüceyrələrinin yayılmasının azaldılmasına kömək edir. Ayrıca, antioksidant və iltihabəleyhinə təsirləri ilə müxtəlif xəstəliklərə qarşı qoruyucu funksiya göstərir. Hüceyrə səviyyəsində təhlükəsizliyi və biotibbi tətbiqlərə uyğunluğu ilə, klinoptilolit dərman daşıyıcı sistemlərində və tibbi implantlarda istifadəyə yararlıdır. Bu xüsusiyyətlər, onun gələcəkdə müalicə metodlarında geniş tətbiq sahələri tapacağına işarə edir.

Seolitlər — tərkibində əsasən fosfor, alüminium, oksigen və silisium atomlarını ehtiva edən, təkrarlanan topologiyaya malik yüksək dərəcədə nizamlı kristal quruluşlu minerallardır (Mohammadkhani, B., Haghighi, M., & Sadeghpour, P., 2016).

“Seolit” termini ilk dəfə 1756-cı ildə İsveçli mineralog Aksel Fredrik Kronsted tərəfindən Stilbit mineralının kəşfi zamanı elmi ədəbiyyata daxil edilmişdir. Bu minerallar əsasən məsaməli alüminosilikat birləşmələri kimi xarakterizə olunur. Kristallik baxımdan seolitlər sabit və yaxşı təyin olunmuş üçölçülü quruluşa malik məsaməli bərk maddələrdir. Bu strukturlar bir-biri ilə əlaqəli tetraedrik şəbəkədən ibarət olub, şəbəkənin küncələrində yerləşən oksigen atomları vasitəsilə birləşdirilən mərkəzi silisium (Si) və alüminium (Al) atomlarından təşkil olunmuşdur (Van Koningsveld, H., Jansen, J.C., & van Bekkum, H., 1990).

Seolitlər iki əsas kateqoriyaya bölünür:

Sintetik seolitlər müəyyən kimyəvi komponentlərin reaksiya qabiliyyətindən istifadə edilərək, nisbətən qısa müddətdə və idarə olunan hidrotermal şəraitdə (100–200 °C temperaturda) sintez edilir. Bu sintez prosesi, adətən, qələvi mühitin iştirakı ilə və müxtəlif şablonlaşdırıcı maddələrin əlavə olunması vasitəsilə həyata keçirilir (Mohammadkhani, B., Haghighi, M., & Sadeghpour, P., 2016). Nəticədə kiçik və ya böyük kristal ölçülərinə malik müxtəlif morfolojiyalı seolitlər əldə olunur.

Təbii seolitlər isə geoloji zaman kəsiyində — milyon illər ərzində, vulkanik külün və dəniz suyu duzlarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Bu səbəbdən təbii seolitlər sintetik analoqlarından fərqli olaraq daha iri kristal ızgarasına və yüksək termodinamik sabitliyə malik olurlar (Şəkil 1). (Rhodes, C.J., 2010).

Seolitlərin əsas tərkib hissələri olan silisium və alüminium atomları, onların struktur və funksional xüsusiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Seolitlərin təsnifatı yalnız onların mənşəyi əsasında deyil, həm də kristallik strukturlarına əsasən aparılır. Hal-hazırda elmi ədəbiyyatda 200-dən artıq sintetik seolit növünün strukturu və təxminən 10 müxtəlif struktur tipinə malik təbii seolit məlumdur. Bu strukturların hər biri konkret struktur tiplərinə aid edilir və bu struktur tipinə daxil olan seolitlər özünəməxsus morfoloji, fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Məsələn, Faujasit (FAU) struktur tipinə aid olan X və Y seolitləri müxtəlif tətbiq sahələri üçün nəzərdə tutulmuşdur və onların hər biri spesifik ion mübadilə qabiliyyəti, məsamə ölçüsü və termal sabitlik kimi fərqli xassələr nümayiş etdirir.

Nəticə etibarilə, seolitlərin tətbiq sahələrinin (adsorbsiya, ion mübadiləsi, kataliz və s.) seçimi onların kristal strukturu və kimyəvi tərkibi ilə sıx şəkildə bağlıdır (Carr, D.A., Lach-hab, M., Yang, S., Vaisman, I.I., & Blaisten-Barojas, E., 2009). Bu baxımdan, seolitlərin seçimi və modifikasiyası müvafiq texnoloji və ekoloji tələblərə uyğunlaşdırılmaqla aparılır.

Şəkil 1. Təbii seolitlərin müxtəlif morfoloji formaları

Bu şəkildə müxtəlif təbii seolit növlərinin xarakterik morfoloji quruluşları nümayiş etdirilir:

(A) *Şabazit* – incə iynəvari kristallardan ibarət olan və şüa şəklində düzülən struktura malikdir.

(B) *Analzim* – kubik və ya psevdokubik kristal formalarında rast gəlinir, hamar və parlaq səthə malikdir.

(C) *Klinoptilolit* – təbəqəvari və ya sütunvari kristallarla xarakterizə olunur, açıq rəngli və şəffaf quruluşa sahibdir.

(D) *Modernit* – lifşəkilli və ya sərbəst iynəvari kristallar şəklində müşahidə olunur, adətən yumşaq quruluşa malikdir.

(E) *Smektit* – laylı quruluşa malik gil tipli seolit olub, zəif kristallaşma səviyyəsi və yüksək şişmə qabiliyyəti ilə seçilir.

(F) *Stilbit* – yelpikvari və ya buxaqvari düzülüşlü, adətən şüa şəklində böyüyən parlaq kristallar əmələ gətirir.

(G) *Fillipsit* – prizmavari və ya piramidal kristallarla xarakterizə olunur, adətən dördüzlü formalara malik olur.

(H) *Erionit* – lifşəkilli, tüklü quruluşa malik olan, mikroskopik ölçülü məsaməli kristallardan ibarətdir.

Bu morfoloji müxtəliflik seolitlərin təbii şəraitdə əmələgəlmə şərtlərindən və onların kimyəvi tərkibindən asılı olaraq formalaşır. Seolitlərin bu cür fərqli formaları onların sənaye, ətraf mühitin mühafizəsi və kataliz kimi müxtəlif sahələrdə istifadəsində mühüm rol oynayır.

Seolitlər – xüsusilə də təbii mənşəli klinoptilolit – yüksək biouyğunluğa malik, toksik təsiri minimal və qida üçün yararlı qeyri-üzvi silikat tərkibli materiallar kimi tanınır. Bu mineral materiallar özünəməxsus molekulyar ələk strukturu, ion mübadiləsi qabiliyyəti və su soruculuq (adsorbsion) xüsusiyyəti ilə seçilərək, müxtəlif biotibbi və ekoloji tətbiqlərdə geniş istifadə potensialına malikdir.

Təbii klinoptilolit, qida əlavəsi kimi istifadəsi zamanı insan orqanizmi üçün zəruri olan bəzi makro və mikroelementlərin (məsələn, Ca^{2+} , Mg^{2+} , K^{+}) orqanizmə daxil olmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, o, ətraf mühətdə, qidada, içməli sulara və atmosfer havasında mövcud olan zərərli maddələrin (ağır metallar, toksinlər və s.) adsorbsiyası və bədənə xaric olunmasına xidmət edir (Papaioannou, D.S., Kyriakis, S.C., Papasteriadis, A., Roumbies, N., Yannakopoulos, A., Alexopoulos, C., (2002).

Digər bir istiqamətdə, gümüş nanohissəcikləri ilə modifikasiya olunmuş Ag-Nano-ZSM-5 seolitlərinin RAW 264.7 makrofaq hüceyrə xətti və CaCo-2 epitel hüceyrələri ilə apardığı toksikoloji analizlər bu materialların sitotoksik olmadığını sübut etmişdir. Beləliklə, bu seolit-nanomaterial kompleksinin biotibbi implantasiya, xüsusilə də sümük implantları üçün perspektivli biomaterial olması ehtimalı qeyd olunmuşdur (Kaur, B., Srivastava, R., Satpati, B., Kondepudi, K.K., & Bishnoi, M., 2015).

Seolitlərin ion mübadiləsi və zəhərli maddələrin seçici adsorbsiyası xüsusiyyəti onların tətbiq sahəsini daha da genişləndirir. Kristal quruluşunda yerləşən bir-biri ilə əlaqəli, mənfi yüklü mikrogözenəkli kanallar vasitəsilə müsbət yüklü ionlar (məsələn, Pb^{2+} , Cd^{2+} , Ni^{2+} və s.) effektiv şəkildə struktur daxilinə adsorbsiya olunur. Bu xüsusiyyət seolitlərin detoksifikasiya proseslərində istifadə olunmasını mümkün edir. Nümunə olaraq, Çernobıl atom-elektrik stansiyasındakı nüvə fəlakəti zamanı ətraf mühətdəki radioaktiv izotopların (məsələn, Cs-137 və Sr-90) zərərsizləşdirilməsi məqsədilə seolitlərdən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur (Ming, D.W., & Allen, E.R., 2001).

Bundan əlavə, nanoölçülü zeolitlərin toksikoloji qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatlarda, Thomassen və həmkarları tərəfindən sintez edilmiş Zeolit A və Zeolit Y tipli nanozeolitlərin 25–100 nm ölçü diapazonunda bioloji sistemlərə təsiri araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, bu materialların 500 µg/ml konsentrasiyasında tətbiqi zamanı orqanizmə və hüceyrələrə qarşı əlamətdar toksik təsir müşahidə olunmamışdır. Bu nəticə nanozeolitlərin dərman daşıyıcı sistemlər, toxuma mühəndisliyi, biotibbi örtüklər və digər biotexnologiyaya tətbiqlər üçün perspektivli funksional materiallar olduğunu təsdiqləyir.

Detoksifikasiya və bağırsaq mikrobiotası üzərində təsiri. Klinoptilolitin detoksifikasiyaedici təsiri bağırsaqda birikmiş müxtəlif toksinlərin aradan qaldırılması ilə əlaqələndirilir. O, xüsusilə orqanizm üçün zərərli olan amonyak, nitritlər və bakterial endotoksinləri effektiv şəkildə adsorbsiya edərək, orqanizmin toksiki yükünü azaldır və bağırsaq mikrobiotasının balansını təmin edir. Bu xüsusiyyət, klinoptilolitin qida zəhərlənmələri və müxtəlif qastrointestinal infeksiyaların müalicəsində necə təsirli olduğunu göstərir. Klinik sınaqların nəticələri klinoptilolit əlavələrinin bağırsaq divarının keçiriciliyini azaldaraq, xüsusilə "sızan bağırsaq sindromu" kimi sindromların simptomlarını zəiflətdiyini göstərir. Bunun nəticəsində bağırsaq mikrobiotasının sağlam fəaliyyət göstərməsi təşviq olunur və bu, müalicəvi təsirini daha da gücləndirir (Colella, C., 2011).

Klinoptilolitin bu xüsusiyyəti, həmçinin bağırsaq florasında yaşayan faydalı bakteriyaların artmasına kömək edir, çünki toksinlərin bağırsaqdan çıxarılması orqanizmin ümumi sağlamlığını və mikrobiomanın yaxşılaşmasını dəstəkləyir. Beləliklə, bu mineralın istifadəsi bağırsaq xəstəlikləri, o cümlədən ishal, qida zəhərlənmələri və qastrointestinal pozğunluqların müalicəsində əhəmiyyətli bir vasitə olur.

Ağır metal və zəhərli ionların orqanizmdən xaric edilməsi. Klinoptilolitin toksik metal ionlarını, xüsusilə Cd^{2+} , Pb^{2+} , Hg^{2+} , Ni^{2+} və Cs^{+} -i yüksək selektivliklə soraraq bədənə xaric etməsi onun ekoloji və bioloji zəhərlənmələr ilə mübarizədəki əhəmiyyətini artırır. Bu ionlar təbii

olaraq orqanizmə daxil olduqda ciddi zərərli təsirlər göstərir və birikdikdə müxtəlif xəstəliklərə, o cümlədən xərçəng və nevroloji pozğunluqlara səbəb ola bilər (Pavelic, K., Hadzija, M., Bedrica, L., Pavelić, J., 2001). Klinoptilolit, bu ionları adsorbsiya edərək bədənə təmizləyir və beləliklə də ağır metal intoksikasiyalarının qarşısını alır. Bu xüsusiyyət xüsusilə sənaye sahələrində və ekoloji zəhərlənmələrə məruz qalmış ərazilərdə yaşayan insanlar üçün faydalıdır.

Nanoseolitlər üzərində aparılan toksikoloji sınaqlar göstərmişdir ki, klinoptilolit hüceyrə səviyyəsində sitotoksik deyil, yəni toxunulmazlıq sisteminə və hüceyrə strukturuna zərər vermədən toksinlərin adsorbsiya olunmasını təmin edir (Kraljevic Pavelic, S., 2018). Bunun nəticəsində, klinoptilolit bioloji antidot kimi istifadəsi təhlükəsizdir və onun tətbiqi müalicəvi məqsədlərlə daha da genişlənir. Bu xüsusiyyət klinoptilolit həm tibbi, həm də ekoloji problemlərin həlli üçün perspektivli bir material olduğunu sübut edir.

Radioprotektiv və onkoprotektiv təsirlər. Klinoptilolit radioprotektiv təsiri, radioaktiv maddələrin orqanizmdən təhlükəsiz şəkildə xaric edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, Cs-137 və Sr-90 kimi radioaktiv izotopları soraraq bu maddələri orqanizmdən çıxaran klinoptilolit, radiyaya məruz qalmış şəxslərin müalicəsində istifadə oluna bilər. Çernobıl qəzası sonrasında aparılan tədqiqatlar klinoptilolit bu xüsusiyyətinin təsdiqlənməsinə kömək etmişdir. Klinoptilolit həmçinin onkoprotektiv xüsusiyyətləri də mövcuddur. Bu mineral şiş hüceyrələrinin inkişafını zəiflədir və onların proliferasiya proseslərini tənzimləyir, bu da onun onkoloji xəstəliklərin qarşısını almağa və ya müalicə etməyə kömək edəcəyini göstərir. Klinoptilolit bu xüsusiyyətləri onu onkologiya sahəsində mühüm bir tədqiqat obyektinə çevirir və xərçəngin qarşısının alınması və müalicəsində yeni potensial imkanlar yaradır.

Antioksidant və iltihabəleyhinə təsirlər. Klinoptilolit antioksidant xüsusiyyətləri, orqanizmdəki oksidləşdirici stressin qarşısını alaraq hüceyrədaxili sabitliyi qorumağa kömək edir. Bu mineralın təsiri, orqanizmdəki sərbəst radikalların azaldılması və hüceyrə strukturlarının zədələnməsinin qarşısını alması ilə əlaqədardır. NF- α , IL-6 və IL-1 β kimi iltihab sitokinlərinin səviyyəsini azaltdığı göstərilmişdir, bu da onun iltihab əleyhinə fəaliyyətinin təsdiqidir (Hayashi, H., 2010). Bu xüsusiyyət, xüsusilə xroniki iltihab xəstəliklərinin müalicəsində klinoptilolit perspektivli bir vasitə olmasını göstərir.

Klinoptilolit antiinflamatuar təsiri, təkcə müəyyən iltihab xəstəliklərinin müalicəsində deyil, həmçinin yaşlanma proseslərinin qarşısının alınmasında və müxtəlif orqanlarda meydana gələn iltihabi reaksiyaların yüngülləşdirilməsində də əhəmiyyətlidir. Bu xüsusiyyətlərin klinik tətbiqi, xüsusilə otoimmün xəstəliklər və xroniki xəstəliklərdə müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilər. Hüceyrə biouyğunluğu və toksikoloji təhlükəsizlik. Klinoptilolit hüceyrəvi biouyğunluğu və toksikoloji təhlükəsizlik məsələləri biotibbi tətbiqlərdə əsas əhəmiyyət kəsb edir. Klinoptilolit insan hüceyrələri ilə uyğunluğu, onun biotibbi tətbiqlərdə təhlükəsiz istifadə oluna biləcəyini göstərir. Xüsusilə ZSM-5 tipli seolitlərin insan sümük ilişi mənşəli stromal hüceyrələrlə qarşılıqlı əlaqəsi, onların artımını və metabolizmasını mənfi təsir etmədən təmin edir. Eyni zamanda, Ag-ZSM-5 seolitlərinin bakteriyalara qarşı aktivliyi, onların antimikrobik implantlar kimi istifadəyə uyğun hala gəlməsinə imkan verir. Bu xüsusiyyətlər, klinoptilolit biotibbi və tibb sahəsindəki tətbiqlərini daha da genişləndirir və onun təhlükəsiz və effektiv istifadəsini təmin edir.

Klinoptilolit hüceyrə səviyyəsində zəhərsizliyi və biouyğunluğu, onu müxtəlif tibbi tətbiqlərdə, o cümlədən dərman daşıyıcı sistemlərində, implantlarda və toxuma mühəndisliyində istifadəyə uyğun edir. Bu xüsusiyyətlər klinoptilolit gələcəkdə müxtəlif müalicə metodlarında əvəzsiz bir vasitə olmasını təmin edir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, klinoptilolit, təbii mənşəli, kristal quruluşlu alüminosilikat seolitlər qrupuna aid olan və müasir biotibbi tədqiqatlarda geniş diqqət çəkən bir materialdır. Onun yüksək selektiv ion mübadiləsi qabiliyyəti, detoksifikasiyaedici təsirləri, antioksidant və antiinflamatuar xüsusiyyətləri bu materialın tibbi və ekoloji sahələrdə geniş tətbiq imkanları yaratmasına səbəb olur. Klinoptilolitin bağırsaq mikrobiotasına təsiri və toksinlərin orqanizmdən çıxarılmasında rolu, xüsusilə qida zəhərlənmələri, bağırsaq infeksiyaları və sızan bağırsaq sindromu kimi xəstəliklərdə müalicəvi potensialını ortaya qoyur.

Ağır metal ionlarının, xüsusən də Cd^{2+} , Pb^{2+} və Hg^{2+} kimi toksik maddələrin detoksifikasiyasında klinoptilolitin rolu, ekoloji zəhərlənmələrin qarşısını almağa və ağır metal intoksikasiyasının müalicəsinə kömək edir. Bu xüsusiyyətlər onu ekoloji zəhərlənmələrə qarşı effektiv bir vasitə kimi təqdim edir. Bundan əlavə, klinoptilolitin radioprotektiv xüsusiyyətləri, onun radioaktiv izotopların bədənədən təhlükəsiz şəkildə çıxarılması üçün istifadə oluna biləcəyini göstərir. Şiş hüceyrələrinin inkişafını zəiflətmə və onkoloji xəstəliklərin qarşısının alınması sahəsindəki potensialı da onun müalicəvi dəyərini artırır.

Klinoptilolitin hüceyrə səviyyəsində biouyğunluğu və toksikoloji təhlükəsizliyi, bu materialın tibb sahəsində geniş istifadə imkanlarını gücləndirir. Seolitlərin antimikrobik xüsusiyyətləri və implantlarda istifadəyə uyğunluğu, onların biotibbi tətbiqlər üçün əlverişli olduğunu göstərir.

Nəticə olaraq, klinoptilolit, həm tibbi, həm də ekoloji sahələrdə yüksək potensiala malik bir materialdır və gələcəkdə onun tətbiq sahələrinin genişlənməsi və daha da təkmilləşməsi gözlənilir. Bu mineralın müalicəvi və biotibbi sahələrdə daha geniş istifadəsi üçün əlavə tədqiqatlar və təcrübələr aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Mohammadkhani, B., Haghighi, M., & Sadeghpour, P. (2016). Adsorption of heavy metals by natural zeolite. *RSC Advances*, 6, 25460-25471. <https://doi.org/10.1039/C6RA05546A>
2. Van Koningsveld, H., Jansen, J.C., & van Bekkum, H. (1990). The use of zeolites in industrial processes. *Zeolites*, 10, 235-242.
3. Rhodes, C.J. (2010). A review of the ecological and environmental applications of zeolites. *Sci. Prog.*, 93, 223-284.
4. Carr, D.A., Lach-hab, M., Yang, S., Vaisman, I.I., & Blaisten-Barojas, E. (2009). Structure and properties of zeolite-based materials for environmental applications. *Microporous and Mesoporous Materials*, 117, 339-349.
5. Papaioannou, D.S., Kyriakis, S.C., Papasteriadis, A., Roumbies, N., Yannakopoulos, A., Alexopoulos, C. (2002). Veterinary applications of zeolite-based materials. *Res. Vet. Sci.*, 72, 61-68.
6. Kaur, B., Srivastava, R., Satpati, B., Kondepudi, K.K., & Bishnoi, M. (2015). Synthesis and characterization of zeolite for biotechnological applications. *Colloids and Surfaces B: Biointerfaces*, 135, 201-208.
7. Ming, D.W., & Allen, E.R. (2001). The mineralogy and geochemistry of zeolites: Implications for environmental remediation. *Rev. Mineral. Geochem.*, 45, 619-654.
8. Colella, C. (2011). Applications of natural zeolites in water and wastewater treatment. *Reviews in Mineralogy & Geochemistry*, 45, 573-588.

Kadr hazırlığında innovativ metodlardan istifadənin xüsusiyyətləri

Xəyalə Xəlilova Qəmbər qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti

E-mail: xayala.xalilova@mdu.edu.az

Əlaqə: 050 419 88 85

<https://orcid.org/0009-0007-8288-0900>

Açar sözlər: İnnovasiya, kadr hazırlığı, rəqabət qabiliyyəti, innovativ metodlar, müəssisə, müasir təhsil sistemi

Ключевые слова: Инновация, подготовка кадров, конкурентоспособность, инновационные методы, предприятие, современная система образования.

Keywords: Innovation, personnel training, competitiveness, innovative methods, enterprise, modern education system

Xülasə

Müasir bazar şəraitində şirkət və müəssisələrin öz sabitliyini təmin etmək və rəqabət qabiliyyətini artırılmaq üçün ən vacib alət, onun daxili və xarici mühitinin indiki və gələcək tələblərinə uyğun kadrların hazırlanmasıdır. Müəssisə heyətinin rəqiblərdən daha sürətli öyrənmə qabiliyyəti və peşəkarlığı şirkətin əmək bazarında, məhsul və xidmətlərdə effektiv fəaliyyətini təmin edən etibarlı bir faktordur. Bu gün yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olan və müvəffəqiyyət əldə etmiş müəssisələr öz kadrlarının peşə-ixtisas hazırlığını və davamlı təhsilini aparan şirkətlərdir.

Bazar iqtisadiyyatı və artan rəqabət müasir şirkətləri yüksək dərəcəli kadrların hazırlanması və inkişafına böyük diqqət yetirməyə məcbur edir. Kadrların hazırlanması və ya yenidən hazırlığı kadrların idarə edilməsinin strateji funksiyalarının ən vacib hissəsidir. Bu isə cari və gələcək dövrdə daxili və xarici dəyişikliklərə əsasən şirkətlərdə yüksək keyfiyyətli insan resurslarının idarə olunması sistemini yaratmağı nəzərdə tutur. Kadrların peşəkar bacarıqlarının və şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafı müasir müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması və davam etdirilməsi üçün ən vacib şərtlərdən biridir və xarici əmək bazarında tələb olunan bacarıq və qabiliyyətlərin artmasına kömək edir.

İnnovasiya (yenilik) dedikdə, müxtəlif fəaliyyət sahələrində, eləcə də istehsal və sənaye sahələrində yeni dəyişikliklərin tətbiq edilməsi prosesi başa düşülür. İstənilən sahədə baş verən yeni dəyişkenliklərin nəticəsi yenilikdir. Hər hansı bir innovasiya qaçılmazdır, onlar cəmiyyətdəki dəyişikliklərin və elmi və texnoloji inqilabın inkişafı məntiqindən yaranır və hər 5-10 il ərzində bütün müəssisələrin və təşkilatların əmək prosesində əhəmiyyətli dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur.

İnnovasiya prosesi, bir qayda olaraq, təşkilatın məqsədlərinə, quruluşuna, kadr strategiyasına və insan resurslarına birbaşa təsir edir. Bu daxili dəyişənlər bir-biri ilə bağlıdır, məsələn, kadr hazırlığında və ya idarəetmə sistemində innovativ üsulların tətbiqi komandanın peşəkar və ixtisas strukturunda dəyişikliklər, həll olunacaq tapşırıqlar səviyyəsində və nəzarət sistemində, hətta işin mahiyyətində də olur. İnnovasiyanın mahiyyəti yeni nəticələr əldə etmək, onları əldə etmək üçün vasitələr və üsullara nail olmaq, ənənəvi fəaliyyət üsullarını və elementlərini aradan qaldırmaqdır.

Müəssisələrdə və təşkilatlarda innovasiyaları tətbiq edərkən, üç ziddiyyət qrupu yaranır və həll olunur:

- Yeni və köhnə arasında;

- Radikal dəyişiklik baş verməsi, yəni innovasiya prosesində modernləşdirmə aparılması, işin forma və prinsipləri yaxşılaşdırılması və ya ənənəvi üsulların innovativ transformasiyası baş verir;
- İnnovasiyalar işçinin maraqlarını və dəyər yönümlərini dəyişdirərkən, işçilərin şüurunun yenidən qurulması ilə əlaqəli ziddiyyətləri aradan qaldırır: (İvanova, 2015)

Təşkilatlarda kadrların hazırlığında innovativ proseslərinin təsiri, kadr hazırlığında innovativ metodlardan istifadə şirkətin uğuruna necə təsir göstərir? və. s bu kimi suallar günümüzdə öz aktuallığını saxlayan vacib məsələlərdəndir.

Ölkəmizdə də kadrların hazırlanmasında və inkişafında innovativ metodlarından istifadəni zəruri edən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Ölkəmizdə kadr hazırlığında innovasiya proseslərinin inkişafı müasir metod və üsulların tətbiqinin asanlaşdırır;

2. İdarəetmə kadr idarəçiliyində innovasiya prosesləri və texnologiyaları şirkətin beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətliliyinə birbaşa təsir göstərir. (Ağamaliyev, 2009)

İnnovasiya sisteminə əsaslanan kadr hazırlığı strategiyası təşkilatlar üçün üç şərti uzunmüddətli üstünlüklər yaradır:

- İnnovasiyalar ənənəvi kadr hazırlığına qarşı olan prinsiplərə əsaslanır;
- İnnovasiya sistematik xarakterdə olub, geniş bir proses və metodları əhatə edir;
- İnnovativ yeniliklər davamlı olaraq innovasiya proseslərinin bir hissəsidir.

Ölkəmizdəki müəssisələr üçün kadr hazırlığında innovasiyaların tətbiqi aktual problemlərdən biridir. Çünki kadrların hazırlanmasında innovativ sistem olmadan müasir bazar şəraitində xarici rəqabətdə qalmaq olduqca çətindir. İnnovativ proseslərin əsas məzmunu işçilərdən fərdi düşüncə tərzinə, effektiv qavrayış sisteminə, yaradıcılıq üçün daxili tələbata, özünü həyata keçirmək və sosial sistemə inteqrasiyaya malik olmasını tələb edir. İqtisadiyyatda böhran hadisələrinin təsiri altında mövcud vəziyyət və bazarda artan rəqabət iqtisadi subyektlərin məhsuldarlığını artırmaq üçün yeni yollar axtarmasını tələb edir. Eyni zamanda, təşkilatların idarəetmə heyəti xüsusi rol oynayır, çünki müasir şirkətlərin rəqabət üstünlükləri təkcə maddi və istehsal ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə deyil, həm də mövcud idarəetmə strukturundakı işçilərin peşəkarlığı sayəsində mümkündür. Şirkətin kadr hazırlığı sahəsində yeni innovativ metod və texnologiyaların tətbiq edilməsinə səbəb olan amillər arasında aşağıdakılar daxildir:

- Mənfi iqtisadi şərtlər. Ölkənin iqtisadiyyatında çətin vəziyyət, insanların gəlirlərinin azalması ilə nəticələnən, bazarda fəaliyyət göstərən şirkətləri istehsalat səmərəliliyini artırmaq və rəqabəti artırmaq üçün yeni innovativ layihələr həyata keçirmək;

- Kadr xərclərinin azaldılması. Böhran ölkədə biznesə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və bir çox təşkilat maliyyə resurslarına qənaət rejiminə keçməyə məcburdur. Personal xərclərinin payının azalması innovativ texnologiyaların istifadəsi üçün katalizator kimi xidmət edir;

- Əmək məhsuldarlığında azalma. İnnovativ metodların tətbiqini zəruri edən səbəblərdən biri də müəssisələrdə kadrlarının hazırlanması və inkişafı sahəsində siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Bu halda təşkilatın rəhbərləri şirkətin iş proseslərinə yeni yanaşmalar təqdim etməyə hazır olacaq öz işçilərindən yüksək ixtisaslı və yaradıcı mütəxəssisləri ala biləcəklər. Kadr hazırlığı və inkişafı siyasətini həyata keçirmək üçün bir çox iri şirkətlər korporativ universitetlər, tədqiqat mərkəzləri yaradır, onların peşəkar bacarıqlarının davamlılığı ilə lazımi səlahiyyətləri inkişaf etdirməyə imkan verən bir mentorluq sistemini tətbiq edirlər.

Təşkilatın rəhbərliyində innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar müsbət nəticələrin əldə edilməsi üçün ilk növbədə kadr idarəçiliyində innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı təşəbbüslər innovasiya üçün büdcə ilə dəstəklənməlidir. Yeni ideyalar və yanaşmaların həyata

keçirilməsi üçün maliyyə fonduna malik olmaq, eləcə də şirkətin işinə çevirməklə məşğul olan şirkətin heyətinin yaradıcılığını təşviq etmək lazımdır.

İkincisi, əsas qaynaq şirkətin rəhbərliyinin təşəbbüsü və dəstəyidir. Bunun olmaması aktiv işçilərin çalışmasını dayandırmasına gətirib çıxarır, yenilikçi metod və texnologiyaların tətbiqində effektiv nəticə əldə etmək olmur və yenilik müvəffəqiyyətə gətirib çıxarmaz, ancaq kağız üzərində qalır.

İnnovativ metodlara uyğun kadrların idarə olunması strategiyası kadrların hazırlığı sistemində əsas aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir;

- İnnovativ sistemə uyğunlaşdırılan kadr planlaşdırması üzrə alt sistemi ilkin işi, insan resursları siyasəti və strategiyasının inkişafı, kadr potensialının analizi, idarəetmə üzrə kadr bazasının təhlili, idarəetmə kadrlarına tələbatın planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması funksiyalarını yerinə yetirməyi nəzərdə tutur;

- Kadrların inkişafı alt sistemi bütünlükdə kadrların peşə inkişafına, yəni hər bir işçinin təşkilatdakı yeniliklərin həyata keçirilməsi üçün nə və necə etməli olduqları barədə fərdi məlumatlarının formalaşdırılması məqsədilə, təşkilatın daxili və xaricində təhsilə yönəldilmişdir.

- Kadrların motivasiya və stimullaşdırılması alt sistemi-heyətin işinin motivasiyasını idarə etmək, əmək fəaliyyətinin standartlaşdırılmasına və tarazlığına, əmək haqqı sistemlərinin inkişafı, personal üçün mənəvi təşviqlərin inkişafı, kadr idarəetmə sisteminin normativ və metodiki dəstəkləməsinin təşkili funksiyalarını yerinə yetirir.

Kadrların hazırlığında innovasiyaların müasir istiqamətlərinə aşağıdakı əsas vəzifələr aiddir:

1. İdarəetmə fəaliyyətinin məhsuldarlığının artırılması;
2. Kadrların səmərəli hazırlanması və inkişafı;
3. İş əlaqələrini yaxşılaşdırmaq və yaradıcı mühit yaratmaq;
4. Həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
5. Rəhbər işçilərdə konstruktiv ideyaların stimullaşdırılması;
6. İdarəçilik heyətinin bacarıq və qabiliyyətlərini daha da yaxşılaşdırmaq;
7. Kadrların yeniliklərə olan həssaslığını və uyğunlaşdırılmasını artırmaq.

Kadrların idarə edilməsində bir neçə əsas innovativ istiqamət müəyyən edilib:

- İnnovativ və təhsil idarəetməsi - universitetlər, institutlar, kolleclər, digər təhsil müəssisələrində peşəkar kadrların hazırlanması sahəsində innovasiyalar.

- İnnovasiya və insan resurslarının marketinqi - yeni və effektiv insan resurslarının formalaşması sistemi.

- İnnovativ və texnoloji kadrların idarə edilməsi - peşə fəaliyyətində yeni avadanlıq və texnologiyalar növlərinin mənimsənilməsi mərhələsində kadrlarla işləməyin müasir yolları, attestasiya, mövcud kadr strukturunda yeni funksiyalar və səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi, kadrların yenidən hazırlanmasının və inkişafının formaları və metodları üzrə yeniliklər, əməkdaşları təşviq etmək və hərəkət etdirmək yolları, elit kadrlarla işin təkmilləşdirilməsi və.s.

Məlumdur ki, kadr hazırlığı strategiyası müəyyən proseslərdən ibarətdir:

- kadrların işə qəbulu; kadr idarəçiliyi; inkişaf və təlim; qiymətləndirmə, attestasiya; motivasiya, əməyin stimullaşdırılması; təşkilati inkişaf və karyera idarəçiliyi və.s.

Bu proseslər çərçivəsində bir qayda olaraq, aşağıdakı əsas vəzifələr həll olunur: (Kudryavtseva, 2013)

- Kadr siyasətinin vahid prinsiplərinin hazırlanması və onun məqsədlərinin müəyyən edilməsi;
- İnsan resursları strategiyasına uyğun tələb olunan kadrların hazırlanması;

- Kadr hərəkəti sisteminin formalaşdırılması və kadrlar haqqında məlumatların inkişafı (informasiya siyasəti),
- Pul vəsaitlərinin ayrılması prinsipləri, əməyin effektiv təşviqi sistemini (maliyyə strategiyası) təmin etmək;
- İnkişaf proqramı, işə gətirən rəhbərliyin və işçilərin uyğunlaşdırılması, kadrların fərdi təşviqi, təlim, ixtisas artırmaq və əlavə təlimi. (kadrların inkişafı strategiyası);
- İşin nəticələrinin qiymətləndirilməsi, şirkətin kadr siyasətinin strategiyası ilə uyğunluğunun öyrənilməsi, kadrların işində problemlə sahələrin müəyyən edilməsi, həmçinin əmək potensialının qiymətləndirilməsi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağamalıyev K.Q. "Azərbaycanda müasir peşə təhsili: kadr hazırlığı və idarəetmə". Bakı. 2009.
2. İvanova L.N, Biceev M.A. Kadrların idarə edilməsində innovativ idarəetmə: Bakı. 2015.
3. Kudryavtseva E.I. Kadr hazırlığı sahəsində yenilikçi texnologiyalar. Bakı. 2013.

REGIONLARIN İNKİŞAFINDA TƏHSİL VƏ TƏDQIQAT MƏRKƏZLƏRİNİN STRATEJİ ROLU

Əliyeva Təranə Əsman qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti

tarana.aliyeva@mdu.edu.az

[+994504281072](tel:+994504281072)

Xülasə

Bu məqalə, region universitetləri və tədqiqat mərkəzlərinin yerli və ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafındakı rolunu araşdırır. Universitetlər və tədqiqat mərkəzləri, əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, elmi tədqiqatların aparılması və innovasiyaların tətbiqi ilə regionların sosial-iqtisadi inkişafını dəstəkləyir. Məqalədə universitet və tədqiqat mərkəzləri arasında əməkdaşlığın əhəmiyyəti, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, elmi fəaliyyətin gücləndirilməsi və yeni texnologiyaların tətbiqi məsələləri müzakirə olunur. Dövlət və özəl sektorun bu prosesdəki rolu və gələcək perspektivlər də nəzərdən keçirilir. Yekunda, təhsil və elmi əməkdaşlığın regionların davamlı inkişafında vacib strateji rol oynadığı vurğulanır.

Açar sözlər: tədqiqat mərkəzləri, region universitetləri, beynəlxalq əməkdaşlıq, elmi inkişaf, innovasiya, sosial və iqtisadi inkişaf, təhsil siyasəti

Müasir dövrdə təhsil, elmi tədqiqat və innovasiya arasında sıx bir əlaqə mövcuddur. Regionların inkişafında bu əlaqə xüsusilə əhəmiyyətli rol oynayır. Tədqiqat mərkəzləri və universitetlər regionların sosial-iqtisadi inkişafına təkan verməklə yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında da mühüm yer tuturlar.

Region universitetləri yalnız təhsil müəssisələri deyil, həm də ətrafdakı cəmiyyətlərin inkişafını dəstəkləyən mühüm mərkəzlərdir. Onlar həm yerli əhalinin ixtisaslaşmış bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirir, həm də regionların iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir. Region universitetlərinin funksiyaları müxtəlifdir: tədqiqat və inkişaf, kadr hazırlığı, sosial xidmətlər və yerli problemlərin həlli.

Tədqiqat və inkişaf sahəsində region universitetlərinin rolu əvəzolunmazdır. Onlar yerli problemlərin həllində, xüsusilə kənd təsərrüfatı, ətraf mühit və kənd iqtisadiyyatı sahələrində elmi tədqiqatlar aparırlar. Universitetlər həmçinin təhsil almış gənclərin yerli iş gücü bazarına integrasiyasını təmin edir və beləliklə, əhalinin təhsil səviyyəsini artırır.

Əmək bazarının tələblərinə uyğun kadrların hazırlanması region universitetlərinin və tədqiqat mərkəzlərinin inkişafında əsas prioritetlərdən biridir. Bu, xüsusilə ətraf mühitin qorunması, kənd təsərrüfatı, kənd turizmi və digər yerli sahələrdə daha çox hiss olunur.

Tədqiqat mərkəzləri universitetlərdən fərqli olaraq daha spesifik və müstəqil strukturlar olaraq fəaliyyət göstərir. Onlar, əsasən, elmi tədqiqatları həyata keçirən, yeni texnologiyaların və metodologiyaların inkişafını təmin edən qurumlardır. Regionlarda fəaliyyət göstərən tədqiqat mərkəzlərinin əhəmiyyəti xüsusilə nəzərə çarpır, çünki onlar yerli problemləri elmi əsaslarla həll etməyə yönəlmişdir.

Tədqiqat mərkəzləri həmçinin sənaye ilə əməkdaşlıq edir, yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasına dəstək olur, həm də kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrində yeni innovasiyaların tətbiqinə imkan yaradır. Belə mərkəzlər yerli bazarın tələblərinə uyğun yeni tədqiqatlar və innovasiyalar təklif edərək, regionda iqtisadi inkişafı sürətləndirir.

Bu mərkəzlər, həmçinin innovasiya və texnoparkların yaradılması sahəsində mühüm rol oynayır. Onlar startaplar üçün inkubatorlar, yeni texnologiyaların test sahələri və kiçik və orta müəssisələr üçün inkişaf proqramları təklif edirlər.

Universitetlər və tədqiqat mərkəzləri arasında əməkdaşlıq elmi və texnoloji inkişafın əsasını təşkil edir. Bu əməkdaşlıq, təhsil və tədqiqat sahələrinin birləşdirilməsi ilə nəticələnir və həm akademik, həm də praktiki nailiyyətlərin əldə edilməsini təmin edir.

Universitetlərdə həyata keçirilən tədqiqatlar yerli iqtisadiyyatın ehtiyaclarına uyğun formalaşdıqda, universitetlərin tədqiqat mərkəzləri ilə birgə layihələr həyata keçirməsi daha effektiv olur. Məsələn, kənd təsərrüfatı və kənd turizmi sahələrində yerli universitetlər və tədqiqat mərkəzləri müştərək şəkildə yeni texnologiyalar, innovativ layihələr və yerli iqtisadiyyata uyğun tədqiqatlar hazırlayır.

Tədqiqat mərkəzləri ilə universitetlər arasında qurulan əlaqələr həmçinin gənc tədqiqatçılar üçün imkanlar yaradır. Regionda təhsil almış gənclər, elmi işlər aparmaq, startaplar yaratmaq və yeni texnologiyalar inkişaf etdirmək üçün bu mərkəzlərdə çalışmağa dəvət olunur. Bu isə gənclərin bölgədə qalmasını və yerli iqtisadiyyata töhfə verməsini təmin edir.

Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə universitetlər və tədqiqat mərkəzləri arasında əməkdaşlıq yüksək səviyyədədir. Məsələn, Cənubi Koreya və Estoniya kimi ölkələrdə universitetlər və tədqiqat mərkəzləri arasındakı əlaqələr elmi tədqiqatların və innovasiyaların sürətli inkişafına şərait yaradıb. Bu ölkələrdə təhsil və tədqiqat müəssisələrinin birgə layihələr vasitəsilə sosial və iqtisadi inkişafı dəstəkləyən əhəmiyyətli nəticələr əldə olunub.

Azərbaycanın regionlarında da bu cür əməkdaşlıqların inkişaf etdirilməsi vacibdir. Xüsusilə, ölkəmizdə kənd təsərrüfatı və ətraf mühitin qorunması sahələrində universitetlər və tədqiqat mərkəzlərinin birgə fəaliyyətinə ehtiyac vardır. Bu əməkdaşlıq həm elmi tədqiqatların, həm də yerli problemlərin həllində mühüm rol oynayacaq.

Universitetlər və tədqiqat mərkəzləri arasında daimi əməkdaşlıq, müştərək layihələrin və elmi işlərin həyata keçirilməsi vacibdir. qeyd etmək olar ki, region universitetləri və tədqiqat mərkəzləri üçün yeni maliyyə mexanizmlərinin yaradılması və mövcud resursların effektiv istifadə edilməsi tələb olunur. Yeni texnologiyalar, elmi tədqiqatlar və startaplar üçün inkubatorların yaradılması, regionların inkişafını sürətləndirəcəkdir.

Tədqiqat mərkəzləri müxtəlif struktura və idarəetmə modellərinə malikdir. Mərkəzlərin qurulmasında əsas məqsəd yerli problemlərin elmi əsaslarla həll edilməsidir. Regionlar üçün xüsusi tədqiqat mərkəzləri, həmçinin yerli iqtisadiyyata təsir edəcək müstəqil elmi işlər aparır. Bu mərkəzlərin strukturuna universitetlərdə fəaliyyət göstərən laboratoriyalar, sənaye sahələri ilə əməkdaşlıq edən departamentlər, kənd təsərrüfatı və ekoloji tədqiqatlar üzrə ixtisaslaşmış şöbələr daxildir.

İdarəetmə modeli, tədqiqat mərkəzinin fəaliyyətini müstəqil şəkildə həyata keçirməsinə imkan verir, ancaq universitetlər ilə sinerji yaratmaq üçün bu mərkəzlər arasında qarşılıqlı əlaqə də vacibdir. Həmçinin, tədqiqat mərkəzlərinin fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik və beynəlxalq standartlar, bu mərkəzlərin uğurlu inkişafını dəstəkləyir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq region universitetləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Regionlar arasında universitetlər və tədqiqat mərkəzləri ilə qurulan əlaqələr tədqiqatların beynəlxalq standartlara uyğun həyata keçirilməsinə, tələbələrin və tədqiqatçıların xarici ölkələrdə təcrübə qazanmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, beynəlxalq layihələr vasitəsilə region universitetləri dünya elminə töhfə verirlər və digər ölkələrlə təcrübə mübadiləsi aparılır.

Beynəlxalq əlaqələr həmçinin universitetlərə qrantların əldə edilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi və mühüm elmi işlərin aparılması imkanını yaradır. Məsələn, Avropa Birliyi proqramları, TPE (Texnoloji Parklar və Elmi Tədqiqat Mərkəzləri) və Erasmus+ proqramları, region universitetləri üçün vacib dəstək mənbələridir.

Region universitetlərində tətbiq olunan yeni texnologiyalar və innovasiyalar yerli inkişafı sürətləndirir. Yeni texnologiyaların tətbiqi kənd təsərrüfatı, ətraf mühitin qorunması və digər sahələrdə sosial-iqtisadi inkişafı artırır. Region universitetlərinin texnoloji infrastrukturunu, yeni araşdırmaların və müasir elmi inkişafın praktiki tətbiqinə imkan verir.

İnnovativ startaplar, elmi tədqiqatlar və texnoparklar regionda iş imkanlarını artırır, tələbələrə və gənc tədqiqatçılara öz layihələrini həyata keçirmək imkanını yaradır. Həmçinin, universitetlərdə yaranan yeni texnologiyalar, yerli istehsal sahələrinə tətbiq edilərək iqtisadiyyata yeni dəyər əlavə edir.

Region universitetlərinin və tədqiqat mərkəzlərinin fəaliyyətləri yalnız iqtisadi inkişafı məhdudlaşmır, həm də sosial və mədəni inkişafı dəstəkləyir. Universitetlər yerli əhəlinin mədəniyyətini və ənənələrini qorumaqla yanaşı, eyni zamanda onları müasir dünyada aktiv iştirakçı olmaları üçün hazırlayır. Təhsil müəssisələri gənclərin sosial aktivliyini artırır, onları yerli icmaların inkişafına cəlb edir.

Elmi tədqiqatların və layihələrin yerli əhaliyə təqdim edilməsi, sosial məsələlərin həllində universitetlərin və mərkəzlərin iştirakını təmin edir. Məsələn, təhsil müəssisələri vasitəsilə təşkil olunan sosial layihələr və mədəni tədbirlər yerli cəmiyyətin inkişafına töhfə verir.

Tədqiqat mərkəzlərinin və universitetlərin inkişafında dövlət və özəl sektorun rolu böyükdür. Dövlət tərəfindən təhsil və tədqiqat sahəsinə qoyulan investisiyalar, həmçinin dövlət siyasətləri universitetlərin və tədqiqat mərkəzlərinin inkişafını dəstəkləyir. Dövlətin elmi və təhsil sahəsində həyata keçirdiyi proqramlar və qanunvericilik dəyişiklikləri, universitetlərin və tədqiqat mərkəzlərinin fəaliyyətini asanlaşdırır.

Özəl sektor da universitetlər və tədqiqat mərkəzləri ilə əməkdaşlıq edərək elmi layihələrə dəstək verir. Özəl sektorun universitetlərə dəstək verməsi, tədqiqatların maliyyələşdirilməsi, yeni texnologiyaların yaradılması və işçi qüvvəsinin yetişdirilməsi məsələlərində vacib rol oynayır. Özəl şirkətlər, həmçinin universitetlərin tədqiqat mərkəzlərinə sponsorluq edir və müvafiq sahələrdə praktiki təcrübə təqdim edirlər.

Sonda qeyd etmək olar ki, tədqiqat mərkəzləri və region universitetləri yerli inkişafın mühüm aktorlarıdır. Onların birgə fəaliyyətləri, elmi tədqiqatlar və innovativ layihələr regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərir. Bu sahədə inkişaf etdiriləcək siyasətlər və yeni əməkdaşlıq formaları ölkəmizin regionlarının davamlı inkişafını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Gözlüklü A., Nuriyev H. Region universitetlərinin beynəlxalq əlaqələri və innovasiyaların tətbiqi. *Beynəlxalq Təhsil və Araşdırmalar*, 8(2). Bakı, 2023.
2. İsmayılov T. Yerli cəmiyyətlərdə sosial və mədəni inkişafda universitetlərin rolu. *Sosial Elmlər və Tədqiqatlar*. 6(4). Bakı, 2023
3. Quliyev Z. "Elmi tədqiqat mərkəzlərinin inkişafında dövlət və özəl sektorun rolu". *İqtisadiyyat və İdarəetmə Jurnalı*, 9(1). Bakı, 2024
4. Məmmədov N. Tədqiqat mərkəzlərinin inkişafı və təhsil müəssisələrinin rolu. *Təhsil Araşdırmaları Jurnalı*, 15(3), Bakı, 2022.

Tələbələrdə Xarici dili öyrənməkdə Motivasiya: Artırma yolları və Pedaqoji yanaşmalar

Bilalova Sumayə Xosrov qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

efendiyevesumaye@gmail.com Telefon-077-533-82-61

ORCID-0009-0009-7463-451X

UNEC- Zaqatala filialı, müəllim

Açar sözlər: *xarici dil, motivasiya, pedaqoji yanaşma, tələbə, tədris metodları, texnologiya*

Keywords: *foreign language, motivation, pedagogical approach, student, teaching methods, technology*

Ключевые слова: *иностраннный язык, мотивация, педагогический подход, студент, методы обучения, технологии*

Xülasə

Məqaləmizdə tələbələrin xarici dili öyrənməkdə motivasiyasının necə və hansı yollarla artırılması çoxcəhətli şəkildə araşdırılır. Hər hansı bir xarici dili öyrənmək üçün həmin dilin qrammatik bilik və lüğət bazasına malik olmaq kifayət etmir. Dil öyrənmə prosesinin məhsuldar olması üçün tələbələrin motivasiyası önəmli rol oynayır. Dil öyrənmənin əsas psixoloji və pedaqoji

komponentlərindən biri olaraq qiymətləndirilən motivasiya - öyrənmə sürəti, davamlılıq və nəticələrin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Məqaləmizdə motivasiyanın daxili və xarici növləri nəzərdən keçirilmişdir, onların fərqləri və tədris prosesindəki funksiyaları izah olunmuşdur. Eyni zamanda müəllimin fərdi pedaqoji yanaşması, müxtəlif təlim metodları, dərslərin interaktiv təşkili və tələbə-müəllim- dostluq münasibətləri kimi amillərin motivasiyaya geniş təsiri təhlil olunmuşdur. Məqalədə müasir tədris texnologiyalarının, o cümlədən rəqəmsal platformalar və mobil tətbiqlərin motivasiyanın yüksəldilməsindəki rolu da xüsusi vurğulanır. Araşdırma əsnasında qeyd oluna bilər ki, motivasiyanı gücləndirən amillər sırasına tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini, öyrənmə tərzlərini və psixoloji ehtiyaclarını nəzərə almağın önəmini ortaya çıxarır. Nəticədə, motivasiyanın artırılması istiqamətində kompleks yanaşmaya əsaslanan praktik tövsiyələr irəli sürülmüş və müəllimlər üçün pedaqoji strategiyalar təklif olunmuşdur. Məqalə həm tədris prosesində effektivliyin artırılması, həm də tələbələrdə xarici dilə qarşı müsbət münasibətin formalaşdırılması baxımından nəzəri və praktik dəyərə malikdir.

Giriş

Qloballaşma dövründə xarici dil bilikləri istər təhsil, istərsə də əmək bazarında uğur qazanmaq üçün əsas bacarıqlardan birinə çevrilmişdir. Xüsusilə universitet tələbələri üçün xarici dili mənimsəmək həm akademik fəaliyyətlərdə, həm də gələcək karyera imkanlarında mühüm rol oynayır. Bununla belə, bir çox tələbənin xarici dili öyrənməyə qarşı motivasiyası zəifdir. Bu da tədris prosesində çətinliklərə, aşağı nəticələrə və ümumilikdə öyrənmə keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Motivasiya — insanı müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün hərəkətə gətirən daxili və ya xarici impulslar toplusudur. Xarici dili öyrənmək isə uzunmüddətli və səbr tələb edən bir prosesdir. Belə olan halda motivasiya tələbənin davamlı öyrənməsində və dili praktik olaraq tətbiq etməsində mühüm rol oynayır (Dörnyei, 2001). Psixoloji yanaşmalara əsasən, motivasiya təkcə öyrənməyə başlamağa deyil, həm də bu prosesi davam etdirməyə imkan verir (Deci & Ryan, 2000). Bu baxımdan, müəllimlərin üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biri tələbələrdə bu motivasiyanı yaratmaq və davam etdirməkdir. Bunun üçün pedaqoji yanaşmaların düzgün seçilməsi, texnologiyanın imkanlarından istifadə edilməsi və fərdi yanaşmaların tətbiqi zəruridir (Ushioda, 2011; Gardner, 2010).

Məqalənin məqsədi tələbələrdə xarici dil öyrənməyə marağın və motivasiyanın artırılması yollarını tədqiq etmək, müasir pedaqoji yanaşmalardan və texnoloji vasitələrdən necə istifadə olunacağını araşdırmaqdır. Eyni zamanda, mövcud problemləri aşkarlamaq və onların həlli yollarını təqdim etmək də əsas hədəflər sırasındadır.

1. Xarici Dil Öyrənmədə Motivasiya Nədir?

Motivasiya xarici dili öyrənmək istəyini doğuran və davam etdirən daxili və ya xarici amillərin məcmusudur (Deci & Ryan, 2000). Ümumilikdə motivasiyanı iki yerə ayırmaq mümkündür:

- Daxili motivasiya (intrinsic motivation) – tələbənin öz marağı və şəxsi inkişaf məqsədi ilə dili öyrənmək istəməsi.
- Xarici motivasiya (extrinsic motivation) – qiymət almaq, diplom əldə etmək, iş tapmaq kimi xarici faktorların təsiri ilə öyrənmək istəyi (Gardner, 2010).

Hər iki motivasiya növü effektiv şəkildə tətbiq olunduqda tələbələrin dərslərdə fəallığı, tapşırıqlara yanaşması və ümumilikdə nəticələri daha yüksək olur (Dörnyei, 2001).

2. Motivasiya və Müəllimin Rolu

Müəllimlər tələbələrin motivasiyasını formalaşdıran əsas şəxslərdir (Dörnyei, 2001). Onların dərşə yanaşması, tələbələrlə münasibəti və istifadə etdikləri metodlar tələbələrin marağını ya artırır, ya da azaldır. Müəllim:

- Tələbənin maraq dairəsini nəzərə almalı,
- Real həyatla bağlı mövzular seçməli,
- Tələbələri təşviq etməli və onların uğurlarını qiymətləndirməlidir.

Həmçinin müəllimlər motivasiyanı artırmaq üçün oyunlar, qrup işləri, debatlar və təqdimatlar kimi interaktiv metodlara üstünlük verməlidirlər (Oxford, 1996; Ushioda, 2011).

3. Müasir Texnologiyaların Rolu

Müasir texnologiyalar xarici dil öyrənməsində motivasiyanı artıran mühüm vasitələrdən biridir (Ushioda, 2011). Rəqəmsal platformalar, mobil tətbiqlər, video dərslər, interaktiv oyunlar və onlayn testlər vasitəsilə tələbələr öyrənmə prosesinə daha maraqla qoşulur.

Bu alətlər öyrənməni daha çevik, əyləncəli və tələbəyə uyğunlaşdırılmış formada təqdim edir. Eyni zamanda texnologiyalar tələbələrin öz biliklərini dərhal yoxlaya bilməsinə, danışq bacarıqlarını praktikada sınamasına və dinləmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsinə imkan verir. Onlayn mühitin təmin etdiyi fərdi tədris imkanları isə xüsusilə zəif və ya sürətli öyrənən tələbələr üçün əlavə dəstək rolunu oynayır (Oxford, 1996).

4. Fərqləndirilmiş Tədris

Xarici dili öyrənən tələbələrin bilik səviyyəsi, öyrənmə tərzı, motivasiya dərəcəsi və psixoloji ehtiyacları bir-birindən fərqlidir (Gardner, 2010). Bu fərqliliklərin nəzərə alınmaması tədris prosesində bərabərsizliklərə və motivasiya azalmasına səbəb ola bilər. Fərdi yanaşma və fərqləndirilmiş tədris anlayışları məhz bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün təhsil prosesinə daxil edilmişdir (Dörnyei, 2001).

Fərqləndirilmiş tədris isə eyni dərş zamanı tələbələrin səviyyəsinə və öyrənmə tərzinə uyğun müxtəlif tapşırıqların, materialların və üsulların tətbiqini nəzərdə tutur. Bu metodla həm zəif, həm də irəliddə olan tələbələrin öyrənmə ehtiyacları qarşılır, hər bir tələbəyə fərdi inkişaf imkanı yaradılır (Oxford, 1996).

5. Fərdi Yanaşmaların Əhəmiyyəti

Tələbələrin xarici dili mənimsəmə səviyyələri, maraqları və öyrənmə tərzləri bir-birindən fərqlidir. Bu səbəbdən müəllimlərin fərdi yanaşmadan istifadə etməsi onların motivasiyasını artırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır (Deci & Ryan, 2000; Gardner, 2010).

Fərdi yanaşma dedikdə, tələbənin əvvəlki bilik səviyyəsinə uyğun tapşırıqlar vermək, onun maraq dairəsinə uyğun mövzular seçmək və fərdi geribildirim təqdim etmək nəzərdə tutulur. Belə münasibət tələbəyə özünü dəyərli hiss etdirməklə yanaşı, onun öyrənməyə olan marağını və inamını artırır (Ushioda, 2011).

6. Tələbələrin Özünüqiymətləndirmə Bacarığı və Məsuliyyətin Artırılması

Xarici dil öyrənmə prosesində tələbənin özünüqiymətləndirmə bacarığı və öyrənməyə görə məsuliyyət hissi motivasiyanın davamlı olmasında əsas rol oynayır. Özünüqiymətləndirmə, tələbənin öz nailiyyətlərini təhlil etməsi, zəif və güclü tərəflərini dərk etməsi deməkdir (Oxford, 1996). Bu bacarıq tələbəyə öz öyrənmə prosesini idarə etmək, məqsəd qoymaq və ona doğru irəliləmək imkanı verir.

Özünüqiymətləndirmə vasitəsilə tələbələr tapşırıqlara daha məqsədyönlü yanaşır, müstəqil işləmə bacarığı inkişaf edir və öz irəliləyişini daha aydın görür. Bu isə onlarda daxili motivasiyanı gücləndirir və öyrənmə prosesində daha aktiv iştirak etmələrinə şərait yaradır (Ushioda, 2011).

Müəllimlər bu bacarığın formalaşması üçün tələbələrə müntəzəm geribildirim verməli, onları özlərini qiymətləndirməyə təşviq etməli və səhvlərə öyrənmə fürsəti kimi yanaşmalıdırlar.

Bu yanaşma yalnız nəticəyə deyil, prosesə də diqqət ayırır və tələbənin öz nailiyyətlərini müstəqil izləməsinə təşviq edir. Bu, xüsusilə ali təhsil səviyyəsində dil öyrənən tələbələr üçün vacib bir mərhələdir.

7. Sosial Mühit və Qrup Daxili Əməkdaşlıq

Xarici dil öyrənmədə sosial mühit və tələbələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi motivasiyanın mühüm mənbələrindən biridir (Gardner, 2010). Qrup işləri, cütlərlə fəaliyyətlər, müzakirələr və birgə layihələr tələbələr arasında əməkdaşlıq ruhunu artırır, eyni zamanda sosial motivasiyanı gücləndirir.

Sosial qarşılıqlı əlaqə tələbənin dili real kontekstdə istifadə etməsinə, fikirlərini ifadə etməsinə və başqalarının düşüncələrini anlamasına imkan verir. Bu prosesdə tələbələr bir-birindən öyrənir, dəstək alır və motivasiyanı paylaşırlar (Dörnyei, 2001).

Bu cür əməkdaşlığa əsaslanan mühit həm də sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə uyğun olaraq tələbələrdə dilin kommunikativ funksiyasını ön plana çıxarır. Əməkdaşlıq əsaslı tapşırıqlar və dil oyunu formatları tələbələrin həm danışmaq, həm də dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün effektiv vasitələrdir (Oxford, 1996).

Nəticə

Nəticə olaraq, xarici dili öyrənməkdə motivasiya tələbələrin nailiyyətlərinə və öyrənmə prosesindəki fəallıqlarına birbaşa təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Tədris zamanı daxili və xarici motivasiya növlərinin uyğun şəkildə birləşdirilməsi, tələbələrin dil öyrənməsinə qarşı xüsusi münasibətini daha pozitiv və məqsədyönlü edir. Müəllimin pedaqoji yanaşması, dərs zamanı yaratdığı mühit və seçdiyi metodlar tələbənin motivasiya səviyyəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Araşdırma zamanı interaktiv dərs metodlarının və texnologiyaların tətbiqinin motivasiyanı əhəmiyyətli dərəcədə artırdığı müşahidə olunmuşdur. Həmçinin tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinin və öyrənmə tərzlərinin nəzərə alınması onların dərsə marağını və fəallığını yüksəldir. Dil öyrənmə prosesində özünü dəyərli hiss edən və məqsədini müəyyənləşdirən tələbə daha davamlı və nəticə yönümlü davranış sərgiləyir. Nəticələr göstərir ki, motivasiya təkcə öyrənməyə başlanğıc vermir, eyni zamanda öyrənmə prosesini uzunmüddətli və səmərəli edir. Bu baxımdan motivasiya, xarici dil öyrənmənin əsas yön verən qüvvəsi kimi qəbul olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54–67. <https://doi.org/10.1006/ceps.1999.1020>
2. Dörnyei, Z. (2001). *Motivational Strategies in the Language Classroom*. Cambridge University Press.
3. Gardner, R. C. (2010). *Motivation and second language acquisition: The socio-educational model*. Peter Lang.
4. Ushioda, E. (2011). Language learning motivation, self and identity: Current theoretical perspectives. *Computer Assisted Language Learning*, 24(3), 199–210.
5. Oxford, R. L. (1996). *Language learning strategies around the world: Cross-cultural perspectives*. University of Hawaii Press.

Rəqəmsallaşmada mövcud vəziyyəti və inkişaf yolları

Elmi Rəhbər; bş Rəna Əliyeva Qafar qızı
Tələbə; Ələkbərov Zeynalabdin Xəqani oğlu

Azərbaycan Dövləti iqtisad Universiteti Zaqatala filialı

E-mail; aliyeva.rena83@gmail.com

zeynalabdin416@gmail.com

Əlaqə: 051 658 20 42

Açar sözlər

Rəqəmsallaşma, Regionlar, İnfrastruktur, Elektron hökumət, Süni intellekt, Əşyaların İnterneti, BigData, Texniki savadlılıq, Onlayn xidmətlər, Rəqəmsal iqtisadiyyat

Keywords:

Digitalization, Regions, Infrastructure, E-government, Artificial Intelligence, Internet of Things, BigData, Technical literacy, Online services, Digital economy

Ключевые слова:

Цифровизация, Регионы, Инфраструктура, Электронное правительство, Искусственный интеллект, Интернет вещей, BigData, Техническая грамотность, Онлайн-сервисы, Цифровая экономика

Xülasə

Məqalədə regionlarda rəqəmsallaşmanın mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır. Qlobal rəqəmsal transformasiyanın iqtisadi və sosial sahələrə təsiri təhlil olunmuş, süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data), Əşyaların İnterneti (IoT) kimi texnologiyaların yeni iqtisadi dəyərlərin formalaşmasında rolu vurğulanmışdır. Azərbaycanda internetə çıxışın və rəqəmsal texnologiyaların istifadəsinin ÜDM-ə müsbət təsiri qeyd edilmişdir. Regionlarda rəqəmsallaşmanın qarşısında duran əsas problemlər kimi infrastruktur çatışmazlığı, texniki avadanlıq qıtlığı, əhəlinin texniki savadsızlığı və onlayn xidmətlərə əlçatanlığın aşağı səviyyədə olması göstərilmişdir. Bu problemlərin həlli üçün sürətli internetin təmin olunması, texniki biliklərin artırılması, elektron xidmətlərin genişləndirilməsi və region sahibkarlarına dəstək verilməsi kimi tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Məqalə nəticə olaraq qeyd edir ki, rəqəmsallaşma regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

Rəqəmsalmanı əhəmiyyətli günü-gündən daha çox artır. Bu artım ölkə iqtisadiyyatının inkişafına

əhəlinin gəlirləri mühüm təkan verir.

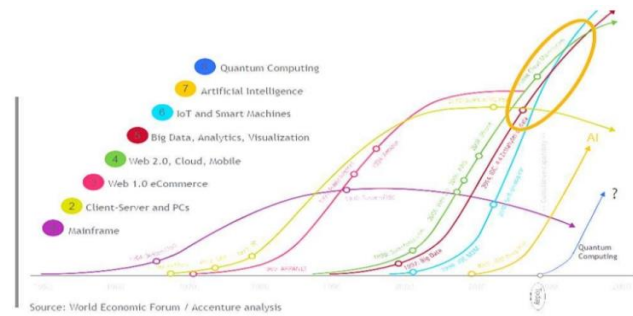
Regionlarda rəqəmsallasma əhəmiyyətli yaxşı başa düşmək üçün dünyada rəqəmsallaşmanın əhəmiyyətinə baxmaq lazımdır

Dünya İqtisadi Forumun (The World Economic Forum) və ACCENTURE məsləhət şirkətinin 2018-ci ildə dərc etdikləri birgə «100 trilyon ABŞ dollarının rəqəmsal dəyişiklik hesabına biznes

və cəmiyyətə açılması hesabatında əks olunan məlumatlara əsasən, 2025-ci il üçün, rəqəmsal iqtisadiyyatın qlobal təsirləri və müvafiq iqtisadi dəyişikliklər, transformasiyalar nəticəsində, dünya sənayesi və əhalisi 100 trilyon ABŞ dollarının üzərində olan əlavə dəyərə sahib olacaqdır².

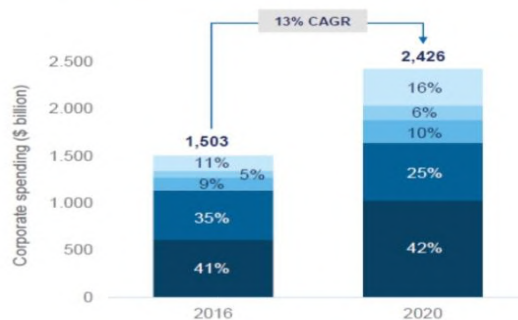
Bu məbləğin strukturuna diqqət yetirdikdə məlum olur ki, bilik iqtisadiyyatına keçid, robot və dronların kütləvi istehsalı və tətbiqi, əmək məhsuldarlığının artması və əhəlinin sağlamlıq durumunun yaxşılaşması səbəbindən, əldə olunacaq əlavə dəyərin həcmi, hər il üçün, 6.5-12 trilyon avro miqyasında gözlənilir. 2020-ci ildə, robot və süni intellekt əsasında qurulmuş istehsal

və xidmət sahələrindən əldə olunacaq əlavə dəyər - 142 milyard ABŞ dolları həcmində gözlənilir.

Şəkil 1. Rəqəmsal texnologiyaların inkişaf dialektikası, dinamikası və perspektivləri.

Corporate Spending on New Technologies (2016-2020)¹
% share by technology category

Regionlarda korporasiyalar 2016-cı ildə "Əşyaların İnterneti" texnologiyalarına (IoT)-616 milyard, mobil və

sosial şəbəkələr texnologiyalarına (Mobile/Social)-526 milyard, koqnitiv texnologiyalara (Cognitive Technologies - Süni İntellekt və BigData) - 136 milyard, robotların hazırlanması və istehsalı sənayesinə (Robotics)-75 milyard, digər sahələrə (Other) - 165 milyard ABŞ dolları vəsait investisiya etmişlər.

2020-ci il üçün, "Əşyaların İnterneti" texnologiyalarına (IoT) - 1.018 trilyon, mobil və sosial şəbəkələr texnologiyalarına (Mobile/Social)-606 milyard, koqnitiv texnologiyalara (Cognitive Technologies - Süni İntellekt və BigData) - 243 milyard, robotların hazırlanması və istehsalı sənayesinə (Robotics)- 146 milyard, digər sahələrə (Other)-388 milyard ABŞ dolları həcmində

investisiya qoyuluşu gözlənilir.

Beynəlxalq ekspert qiymətləndirmələrinə əsasən, növbəti 10 il ərzində, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və onların müxtəlif iqtisadi sahələrə tətbiqi nəticəsində, tamamilə yeni

keyfiyyətə malik 7 iqtisadi sahə daha yüksək önəmə və əhəmiyyətə sahib olacaq və daha çox investisiya cəlb edəcəkdir

SEVEN TECHNOLOGIES ARE TRANSFORMING THE INDUSTRIES COVERED BY DTI RESEARCH

WORLD ECONOMIC FORUM

Bu yeddi iqtisadi və yüksək texnoloji sahə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Süni intellekt texnologiyalarına əsaslanan "ağıllı" əşya və sistemlərin istehsalı;
2. Avtonom rejimdə hərəkət edən pilotsuz avtomobillər və digər hərəkət edən cihazlar (pilotsuz

qayıqlar, hərbi maşınlar, dronlar və s.);

3. İrimiqləşmiş datalar (BigData) və bulud texnologiyaları;

4. Fərdi xüsusiyyətlər əsasında individual sifarişlər sənayesi və 3D çap texnologiyaları;

5. Əşyaların İnterneti və 5G texnologiyaları;

6. Robot və dronların hazırlanması və kütləvi istehsalı;

7. Sosial media, sosial şəbəkələr və kommunikasiya platformaları sənayesinin inkişafı.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, 2016-2025-ci illərdə rəqəmsal transformasiyası nəticəsində, cəmiyyətin və biznesin 100 trilyon ABŞ dolları həcmində əlavə dəyərə sahib olacağı gözlənilir.

Bu vəsaitin mənbəyi və həcmi aşağıdakı 10 iqtisadi sahə üzrə hesablanmışdır (şəkil 4) 10.

İstehlak sahəsi: cəmiyyət - 5.439 trilyon & sənaye 4.877 trilyon;

Avtomobil sənayesi: cəmiyyət - 3.141 trilyon & sənaye 0.667 trilyon;

Logistik xidmətlər: cəmiyyət-2.393 trilyon & sənaye 1.546 trilyon;

Elektrik enerjisinin istehsalı və satışı: cəmiyyət 1.741 trilyon & sənaye 1.360 trilyon;

Telekommunikasiya xidmətləri: cəmiyyət-873 milyard & sənaye 1.280 trilyon;

Aviasiya xidmətlər: cəmiyyət - 705 milyard & sənaye 405 milyard;

Neft-qaz sənayesi: cəmiyyət-637 milyard & sənaye 945 milyard;

Media xidmətləri: cəmiyyət 274 milyard & sənaye 1.037 trilyon;

Təbii resursların (metal, kömür və s.) hasilatı: cəmiyyət 106 milyard & sənaye 321 milyard;

Kimya sənayesi: cəmiyyət - 2 milyard & sənaye 308 milyard;

Azərbaycan üzrə nəzərə salsaq

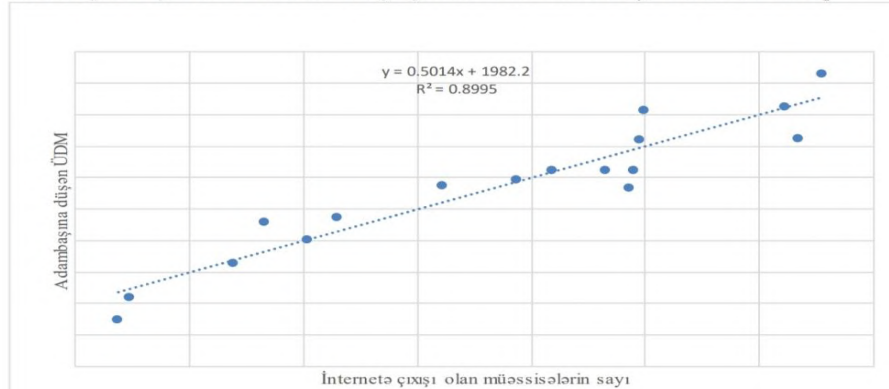
Azərbaycanda aparılan araşdırmalara əsasən 2005 -2021 ci ilə kimi aparılan araşdırmalar görə internet çıxış olan müəssisələrin 1% artımı adam başına düşən ÜDM nin 0.6 % artması gətirəcək. Hesablama aşağıdakı cədvəldə əsasən aparılıb

Qiymətləndirmədə istifadə edilən göstəricilər (2005 – 2021)

	Öhalının hər 100 nəfərinə düşən genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı (X)	İnterneta çıxışı olan müəssisələrin sayı (X)	Veb sahifəsi olan müəssisələrin fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin ümumi sayında yüzə qədər (ədədə çevrilmiş) (X)	Adambaşına düşən ÜDM, min manatla (Y)
2005	2	760	0,01	1494,3
2006	2	968	0,01	2208,2
2007	4	2774	0,02	3296,6
2008	7	3330	0,02	4603,7
2009	11	4069	0,02	4033,2
2010	15	4600	0,05	4753
2011	30	6433	0,09	5752,9
2012	50	7749	0,09	5966,1
2013	55	8372	0,09	6258,3
2014	65	9288	0,10	6268
2015	72	9712	0,12	5706,6
2016	72	9787	0,12	6269,6
2017	73	9892	0,12	7226
2018	75	9981	0,12	8136,2
2019	77	12439	0,10	8268,8
2020	83	12676	0,10	7277,4
2021	85	13102	0,10	9303,8
Orta hesabı	45,76	7407,8	0,08	5814,3

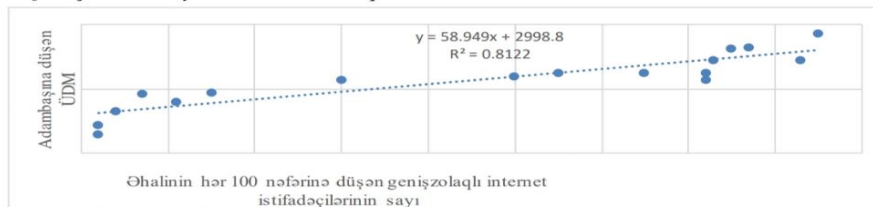
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi saytı, informasiya cəmiyyəti bölməsi.

Adambaşına düşən ÜDM-lə Internetə çıxışı olan müəssisələrin sayı arasındakı asılılıq

Eyni zamanda əhalinin hər 100 nəfərinə düşən internet istifadəçilərinin sayının 1% artması adam başına düşən ÜDM-in 0,4% artması ilə nəticələnmişdir.

Adambaşına düşən ÜDM-lə əhalinin hər 100 nəfərinə düşən genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı arasındakı asılılıq

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Rəqəmsallaşma artımı hər sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir və daimi olaraq diqqət yetirməlidir. Nümunə olaraq Təhsil sahəsində rəqəmsalmanın əhəmiyyətini 2020 ci ildə Covid-

19

pandemiyası dövründə başa düşdük. Həmin dövrdə təhsildə rəqəmsallaşmanın nə qədər mühüm olduğunu gördük.

Rəqəmsallasmanın sürətlə getdiyi bu dövrdə regional müəyyən səbəblərdən şəhərlərdən geridə

qalır. Bu səbəblər aşağı qeyd olunub

İnfrastruktur Problemləri

Rayonlarda internet olmaması olsada internet zəif olması rəqəmsallaşmada böyük problem yaradır.

Texnologiya və Avadanlıq çatışmazlığı

Regionlarda olan dövlət qurumları xəstəxanalar və biznes müəssisələrində texnologiyalardan zəif istifadə olunması rəqəmsalmanı zəif inkişaf etdirir

Regionlarda yaşayan əhalinin texniki savadlılığın az olması

Rayonlarda yaşayan əhalinin kompüter və internet istifadəsində biliylərinin zəif olması

Bu işə əhalinin onlayn xidmətlərin istifadəsində problem yaradır. Nümunə olaraq bank xidmətləri

Dövlət xidmətlərinə əl çatanlığını artmas

Elektron hökumət xidmətlərinin regionlarda əl çatanlığı az olsada son illərdə inkişaf müşahidə

Olunur Onlayn ticarət

Onlayn platformalarda ticarət əsasən böyük şəhərlərdə cəmlənməsi. Regionlarda yaşayan

əhalinin məlumatının olmaması.
 Həll yolları
 İnternetə əl çatanlığı artırmaq
 Regionlara sürətli və stabil internet təminatı üçün dövlətin dəstəyi mühümdür
 Əhalinin texniki savadlılığın artırılması
 Regionlarda yaş qrupları uyğun şəkildə tədbir keçirilməli Regionda yerləşən məktəb və universitetlərdə dərs keçirilməlidir
 Elektron xidmətin sayını genişləndirilməsi
 Dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin inkişafı və əlçatanlığın artırmaq Əhalini bu xidmətlər haqqındaməlumatlandırmaq
 Sahibkarlara texniki və maliyyə dəstəyi
 Regionlarda olan kiçik sahibkarlara müəyyən qədər güzəşt və ya güzəştli kreditlər verməklə rəqəmsallaşmasına kömək etmək
 Sahibkarlara rəqəmsal platforma çıxış dəstəyi
 Region sahibkarlarına veb sayfların yaradılması rəqəmsal marketinq, elektron ödənişlər artırılması və müştəri əlaqələri sahəsində dəstək göstərilməlidir.
 İşlərin rəqəmsallaşması
 Müəyyən sahələrdə işləri onlayn olaraq görmək (dizayn SMM müəllimlik)mümkün. Onlayn işlər
 çox olması regionlarda işsizliyin azalması insanların iş üçün şəhərlərə getməyə ehtiyac qalmaz

Ədəbiyyat

Dünya sosial-iqtisadi həyatın rəqəmsallaşması:
qlobal trendlər, nailiyyətlər və çağırışlar kontekstində Azərbaycanın milli maraqları və inkişaf perspektivləri

Əli Abbasov, Milli Elmlər Akademiyasının akademiki Oqtay İbrahimov, fizika-riyaziyyat elmlər namizədi

Azərbaycanda rəqəmsallaşmanın iqtisadi artıma təsirinin Qiymətləndirilməsi

Səbinə ƏSƏDOVA

Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun "Post-konflikt ərazilərin bərpası Elmi Mərkəzi"nin böyük elmi işçisi

Rəqəmsal iqtisadiyyatın əmək bazarına və mütəxəssislərin karyera

Yüksəlişinə təsiri: müsbət və mənfi meyillər

Rəsulov Z.Y., baş müəllim Mingəçevir Dövlət Universiteti

Universitetlərdə Akademik Səviyyədə Müasir Tədris Metod Və Texnologiyalarının Yaradılması

Səmədağa Elşən oğlu Rizvanlı

ARETN akademik Y.H.Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu

rizvanlisemedaga170@gmail.com

(+994)51-579-10-30

Xülasə. Məqalədə universitetlərdə akademik səviyyədə müasir tədris metodlarının yaradılması üzrə bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür. Burada ilk növbədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələsi, tədrisə intellektual texnologiyaları tətbiq etməklə onun məzmununun müasirləşdirilməsi, tədris məşğələlərinin ənənəvi auditoriyalardan virtual auditoriyaya keçirilməsi, öyrənənlərin müstəqil işinin artırılması, tədris prosesinin çevikliyinin təmin olunması ilə yerinə yetirilir. Bu məqalədə universitetdə tədrisin yeni metod və texnologiyalarının üstünlükləri və çatışmazlıqlarının öyrənilməsinə, xarici universitetlər tərəfindən bu metodlardan istifadənin səmərəliliyinin nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir. Respublikamızda ali təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi universitet müəllimlərinin tələbələrin fəallığını oyatmağa yönəlmiş müxtəlif interaktiv tədris metodları və texnologiyalarına marağını dəstəkləməyi şərtləndirir. Bununla yanaşı, yerli ali təhsilin təlimin yeni təhsil standartlarına keçidi şəraitində universitetdə təlimin bu cür üsul və texnologiyaları fərdin rəqabət qabiliyyətinin inkişafı və onun peşəkar mobillik dinamikasının inkişafı kimi peşəkar səriştələrin formalaşmasına yönəlmişdir.

Açar sözlər: universitet, akademik səviyyə, metod, ölkə

Problem əsaslı öyrənmə

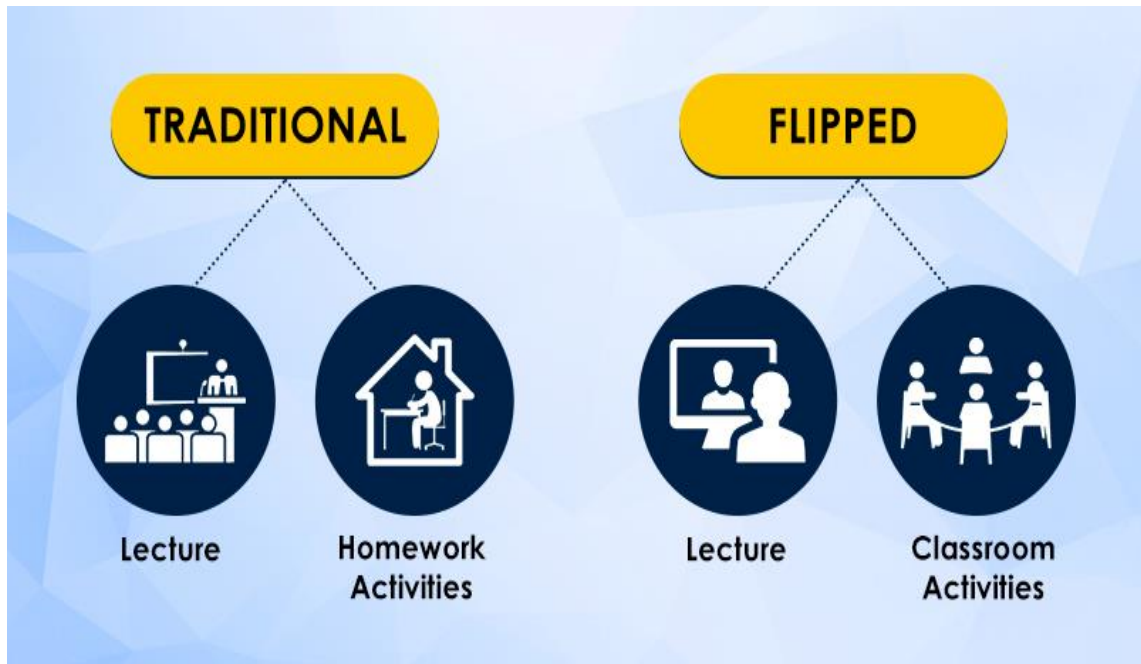
Giriş. Hazırda xarici universitetlərin təhsil praktikasında tədrisin innovativ modelləri və texnologiyaları hazırlanır və tətbiq olunur. Cəmiyyətin bütün sferaları sosial dəyişikliklərlə qəbul edilir. Təhsil sahəsi daim inkişaf tələb edən sahədir. Texnologiya və təlim metodlarında əldə edilən əhəmiyyətli nailiyyətlərə qarışıq öyrənmə modelinin tətbiqi daxildir. Layihəyə əsaslanan təlim metodu çox qədim tarixə malikdir. İlk dəfə XVI-XVII əsrlərdə memar və mühəndislər tərəfindən öz tədrislərini hazırlamaq üçün Fransa və İtaliyada istifadə edilmişdir. 1918-ci ildə Vilyam Kilpatrin "Layihə metodu" kitabı nəşr olunmuşdur. O, mühazirələrin klassik formatı əvəzinə, praktik, tətbiqi hissəni nəzəri ilə əlaqələndirən yeni metod təklif etdi. Tələbələrin rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi, belə ki, onlar təhsil prosesində daha tam iştirak etdilər. Ali təhsil sistemində yeniliklərin təqdim edilməsi onun dinamikliyini göstərir. Belə ki, bu, tələbələrin innovativ formatda təhsil almaq üçün dəyişən ehtiyaclarının ödənilməsidir ki, bu da bütövlükdə tədris prosesinin effektivliyinin artırılmasını müəyyən edir. (Mortensen və Nikolson, 2015)

Ali təhsildə müəllim heyəti yeni nəsil şagirdlər üçün təlimin metod və texnologiyalarını daim yeniləyir. Təhsildə bu yeniliklərin əsas üstünlüyü, ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, təhsil prosesində praktiki komponentin artması, tələbələr arasında özünütəhsillik ehtiyacının inkişaf etdirilməsi və şagirdlərin aldıkları təhsil səviyyəsinə görə məsuliyyətinin gücləndirilməsidir.

Yuxarıda göstərilən metod və texnologiyaları daha ətraflı nəzərdən keçirək.

1. "Flipped learning" modeli bu model təkcə tədris prosesinin modellərindən biri deyil, həm də qabaqcıl rəqəmsal texnologiyalardan fəal istifadə edən xətti olmayan təhsil məkanının qurulması üçün bir sistemin modelidir. "Flipped learning" modeli qarışıq öyrənmə modellərinin sinfinə uyğun gəlir. Bu modelə həm innovativ yeni təlim metodları, həm də ənənəvilər daxildir. Qarışıq tədris sistemində tələbə dərslə rəqəmsal təhsil texnologiyalarını birbaşa tətbiq etməklə

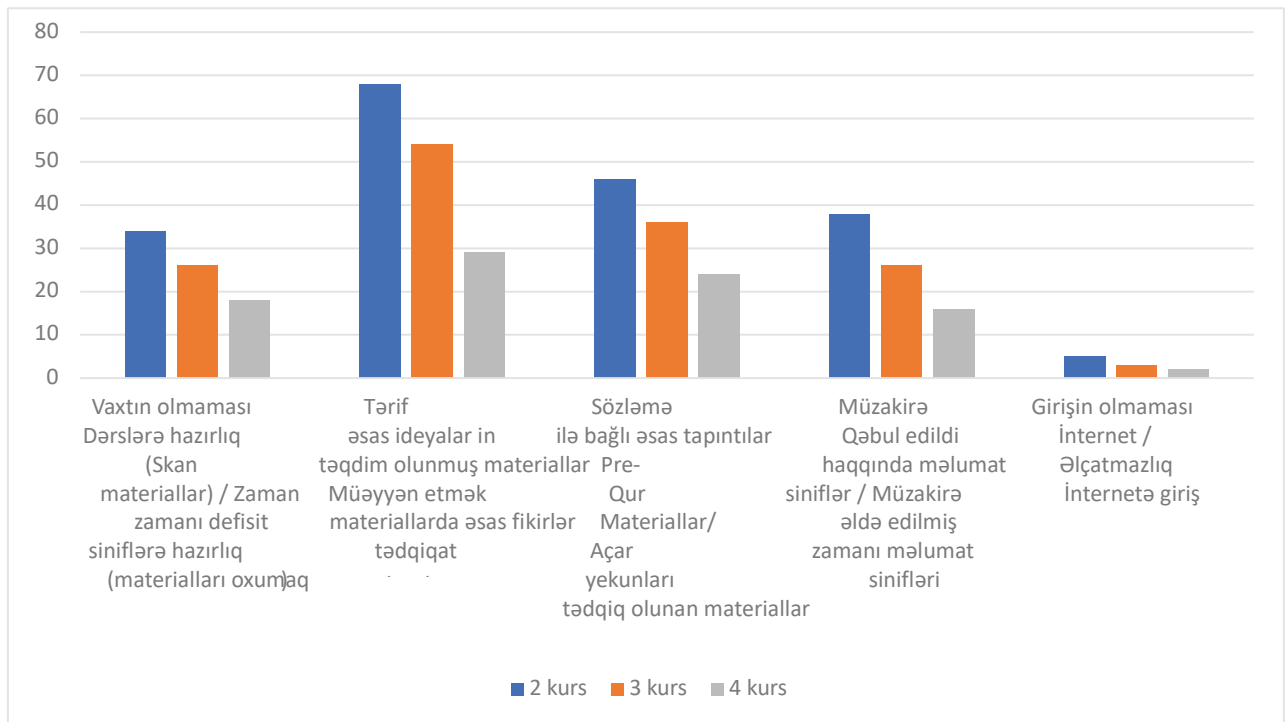
hazırlaşır, lakin dərstdə əldə olunan bilikləri özündə birləşdirir. Ancaq tələbələrin idrak fəaliyyətinin oyanması və onların diqqətinin mövzunun əsas hissələrinə cəmlənməsinə imkan yaradır. Beləliklə, müəllim, tədris prosesində təşkilati, dəstək, koordinasiya, motivasiya və geribildirim funksiyalarını yerinə yetirərək, tədris prosesində məsləhətçi və öyrətmənin yeni rolunu əldə edir. "Flipped learning" modelinin çox böyük miqyasda video mühazirələrdən istifadə etməklə materialın assimilyasiyasını dəyişməyə və təkmilləşdirməyə zəmin yaradır. Bununla da tələbənin dərsin interaktivliyinin və özünütənzimləmə səviyyəsinin artırılması prosesini yaradır. Qeyd olunur ki, "flipped learning" modelinin tətbiqi müəyyən dövrün inkişafını tələb edir: pedaqoji videoların ustalaşdırılması – sinifdə əlaqəni qurmaq – auditoriyanın fikrini bildirmək və cari vəziyyətin qiymətləndirilməsi. (Benet və b, 2018)

Şəkil 1. "Flipped learning" modeli.

Birmənalı olaraq təhsilin yeni modelinin tətbiqi müəllimlərin mühazirələrinin transformasiyası ilə bağlıdır. Bu baxımdan elmi tədqiqatların məntiqini, əhəmiyyətli nəticələrin əldə edilməsi üçün problemlərin və metodların həllinə yanaşmaların müəyyənəndirilməsi vacibdir. Bununla yanaşı, müxtəlif elmi materiallarla müstəqil işin texnologiyası üzrə tələbələrin yetişdirilməsi də zəruridir. Aparılmış tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdu ki, hazırda tələbələrin 86%-i "flipped learning" modelinə daxil olmağa hazır olduqlarını qeyd ediblər. Tələbələrin 73%-i onlayn mühazirələrə baxaraq müsbət təcrübə qazandıqlarını lakin, bu müsbət nəticələrə baxmayaraq, tələbələr bu öyrənmə modelinin həyata keçirilməsində çoxlu sayda maneələri də müəyyən etmişdirlər.

Aparılan araşdırmalardan göründüyü kimi, tələbələrin 96%-i dərstdən kənar müəllimlərin hazırladıqları video mühazirələrə baxmağa cəlb ediliblər. Bununla yanaşı, müəllimlər özləri də qeyd edirlər ki, çox vaxt buna hazırlaşmaq üçün kifayət qədər vaxtları olmur. Bu isə "flipped learning" modelinin tam həyata keçirilməsinə maneədir.

Şəkil 2. "Flipped learning" modelinin tətbiqində çətinliklər, %.

2. Case metodu – tələbələrin həll olunmamış və provokativ problem və ya sual təqdim edən bir vəziyyətdən, məlumat nümunəsindən və ya hadisədən çıxış yolu. Case metodu – tələbələrin tənqidi düşüncə, ünsiyyət və qrup dinamikası bacarıqları əldə etdikləri müzakirə əsaslı öyrənmə metodudur.

Bu, tibb, hüquq və biznesin peşəkar məktəblərində, mühəndislik, kimya, təhsil, jurnalistika kimi sahələrdə tez-tez istifadə olunan problem əsaslı tədris növüdür. Tələbələr dərs zamanı real dünya şəraitində real vəziyyət üzərində təkbəşinə və ya kiçik qruplarda işləyə bilirlər. (Titova və b, 2004)

İş üsulunun müsbət tərəfləri aşağıdakı vəzifələrdədir:

- 1) Effektiv: fəal öyrənmədən istifadə edir, şagirdin yaradıcılıq və potensialının açılmasına töhfə verir. Müəllim burada vasitəçi kimi çıxış edir.
- 2) Tənqidi düşüncə bacarığını inkişaf etdirir: sorğulama, müzakirə və debat bacarıqlarından istifadə edir.
- 3) İdarəetmə bacarıqlarını qurur. Tələbələr qərar qəbul etmək üçün çərçivə hazırlamalıdırlar.
- 4) Öyrənmə mühitini simulyasiya edir: insanlar arasında fikir mübadiləsini təklif edir, etibar və hörməti təmin edir.
- 5) Təcrübədən induktiv öyrənmə prosesini simulyasiya edir: ömür boyu öyrənmək üçün faydalıdır.
- 6) Bu, real həyat vəziyyətinin təqlidi yaradır: qərarlar bəzən doğru və yanlışın mütləq dəyərlərinə deyil, nisbi dəyərlərə və qeyri-müəyyənliyə əsaslanır.

Məsələnin öyrənilməsi metodunda, situasiya tapşırığının hazırlanması üçün əsas kimi xəbər məqalələri, analitik hesabatlar, etnoqrafik məlumat dəstləri və s. kimi orijinal sənədlərdən istifadə olunur. (Kudryaşov, 2007)

3. Layihəyə əsaslanan tədris (LƏT) – mürəkkəb məsələlərin dərinlən öyrənilməsi yolu ilə tələbələr ilə məşğul olmağa təkan verən innovativ təlim metodudur. Başqa sözlə, bu metod etməklə öyrənir.

Ən yaxşı şəkildə LƏT konkret bilik və bacarıqlar verməyə, tələbələrə fəal şəkildə suallar verməyə, tənqidi düşünməyə və öyrənmə ilə reallıq arasında əlaqələrə sövq etməyə yönəltmişdir. Layihə standart təlim metodlarından biridir.

Ümumiyyətlə, bu, tələbələrin bacara biləcəyi vasitə hesab olunur:

- müstəqilliyi və məsuliyyəti inkişaf etdirmək;
- sosial və demokratik davranış növlərini tətbiq etmək.

Layihə metodu Amerika mütərəqqi təhsil hərəkətinin əsl məhsuludur. Bu metod ətraflı təsvir edilmiş və ilk dəfə bütün dünyada tanınan "Layihə metodu" əsəsində W. H. Kilpatrik tərəfindən qəti şəkildə müəyyən edilmişdir.

Yeni tədris metodları və texnologiyalarının tətbiqi sahəsində xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrinin təcrübəsinin nəzərdən keçirilməsi.

Kembridc. Bu universitetdə mühazirələr tələbələrin öz tədqiqatlarının başlanğıc nöqtəsi kimi çıxış edir. Əsasən 50 dəqiqə davam edir. Mövzudan asılı olaraq dərstdə bir neçə-yüz şagird ola bilər. Bir çox mühazirəçilər öz sahəsində çalışan aparıcı alimlərdir. Buna görə də mühazirələr maraq doğuran elm sahəsi üzrə aparılan ən son tədqiqatlar haqqında öyrənmək üçün böyük fürsətdir. Məşğələlər adətən orta qruplar (məs. 10-30 tələbə) üçün nəzərdə tutulub. Məşğələlər 1-2 saat davam edir və konkret mövzuları daha ətraflı müzakirə etmək imkanı yaradır. Onlara alimlər rəhbərlik edir, lakin tələbələr fəal iştirak etməlidirlər. Praktiki dərslər verilir, bəzən onları laboratoriya dərsləri adlandırırlar. Bəzi kurslarda praktiki iş qiymətləndirilə bilər.

Harvard. Harvard Universiteti ABŞ-ın ən məşhur və ən qədim universitetlərindən biridir. Onun məzunları bütün dünyada siyasi və elmi elitanın nümayəndələrinə çevrilirlər. Bu təhsil ocağında ilk tədris günündən tələbələr təhsil prosesində fəal iştirak etmək üçün faydalı vərdişə yiyələnərək, bu vərdiş elə formalaşır ki, çətin məsələ haqqında sinif yoldaşı (partnyoru) ilə müzakirə, eksperimentin nəticələri, əldə olunan biliklərin tətbiqi haqqında proqnoz konkret bir problemin həlli. Aktiv öyrənmə adətən yalnız cüt və ya böyük qruplarda tələbələr arasında əməkdaşlıq deyil, həm də mühazirələrdə real vaxtda cavab məktubunun əks etdirilməsi və ya sürətli yazılması ilə bağlı müstəqil fəaliyyətlərlə bağlıdır. (Kondratyeva və Kulakova, 2009)

NƏTİCƏ

Dünyanın aparıcı universitetlərində xaricdə təhsil almaq üçün müxtəlif yeni metod və texnologiyalardan istifadə təcrübəsinin öyrənilməsinin nəticələrinə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələr çıxarmaq olar:

1. Ölkədaxili təhsil sahəsinin müasir tələbatı - meta-subyekt kompetensiyalarının formalaşdırılması, yəni komandada işləmək bacarığı, liderlik keyfiyyətləri, yüksək ünsiyyət bacarığı - ən çox təhsilin bütün səviyyələrində layihə əsasında öyrənmə yolu ilə təmin oluna bilər. Müasir sosial-mədəni reallıqda layihəyə əsaslanan öyrənmənin istifadəsinin holistik baxışı onun şəxsiyyət yönümlü təhsil texnologiyası olduğunu sübut edir.

2. Yuxarıda göstərilən bütün metodların həyata keçirilməsi texnologiyası, məsələn, "flipped learning" modeli, case metodu, layihəyə əsaslanan öyrənmə (LƏT) multimedia resurslarını və rəqəmsal texnologiyaları optimal şəkildə birləşdirmək imkanı yaradır. Bu da biliklərin praktiki konsolidasiyasına, əldə olunmuş kompetensiyaların təkmilləşdirilməsinə, tələbələrin tədqiqat və yaradıcılıq fəaliyyətinin aktivləşməsinə təkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mortensen C. J., Nikolson A. M. Flipped sinif daha çox öyrənməyə stimül verir və müasir XXI əsrin müasir yanaşmasıdır. Bu günkü ixtisasartırma təlimlərinə yanaşma tərzidir . Bakı, 2015, 93 səh.
2. Benet S., Maton K., Kervin L. «Rəqəmsal yerli əhali» debati. Sübutların tənqidi nəzərdən keçirilməsi » British Journal of Educational Technology. Bakı, 2008, 39 səh.
3. Titova S. V., Talmo T. Mobil sorğu sistemi SRS-in köməyi ilə interaktiv mühazirənin modelinin yaradılması / СТРН. Moskva Universiteti. Ser. 19: Linqvistika və mədəniyyətlərarası ünsiyyət. Bakı, 2004, s.49-63.
4. Kudryaşova A. V. Qarışıq tədris metodunun texniki universitetin tələbələrinin dil tədrisi sisteminə integrasiyası modeli (2010). (2010). 2015. № 4 (157). Bakı, 2007, s.75-80.
5. Kondratyeva İ. V., Kulakova E. N. Tibbi Təhsildə "Inverted Learning" (ing. Inverted Learning) (ing. 2015. № 2. Bakı, 2009, s.39-46

Tədrisdə Yeni Metodologiyaların Tətbiqi

Əlizadə Nərmən Əsədullah qızı

UNEC-in Zaqatala filiali
narmin.alizada@unec.edu.az
+994507756369

Xülasə

Bu məqalədə müasir dövrdə təhsildə yeni metodologiyaların tətbiqinin zəruriliyi, onların əsas prinsipləri və növləri araşdırılmışdır. Ənənəvi müəllim mərkəzli yanaşmalardan fərqli olaraq, tələbəyönümlü, fəal öyrənməni təşviq edən metodologiyaların üstünlükləri vurğulanmışdır. Problem əsaslı öyrənmə, layihə əsaslı öyrənmə, tərsinə sinif metodu və inkişaf etdirici təlim kimi yanaşmaların mahiyyəti və tətbiq sahələri geniş təhlil edilmişdir. Məqalədə texnologiyanın yeni metodologiyaların effektivliyinin artırılmasında mühüm rol oynadığı qeyd olunmuşdur. Elektron platformalar və TPACK modeli müəllimlərin innovativ təlim fəaliyyətlərini dəstəkləyir. Eyni zamanda yeni metodların tətbiqində qarşılaşılan əsas çətinliklər və onların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr təqdim olunmuşdur. Nəticədə, yeni tədris metodologiyalarının davamlı tətbiqi təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə və tələbələrin fərdi inkişafını dəstəkləməyə xidmət edir.

Açar sözlər: təhsil, metodologiya, innovasiya, öyrənmə, texnologiya

Müasir dövrün dinamik inkişafı təhsil sistemində də köklü dəyişiklikləri zəruri edir. Ənənəvi tədris metodları artıq global çağırışlara cavab verə bilmir, buna görə də yeni pedaqoji metodologiyaların tətbiqi aktual məsələyə çevrilmişdir (Fullan, 2007). İnnovativ yanaşmalar, tələbəyönümlü strategiyalar və texnologiya integrasiyası bu dəyişimin əsas elementləri sırasındadır. Məqalənin məqsədi tədrisdə yeni metodologiyaların əsas prinsiplərini, tətbiq sahələrini və effektivliyini araşdırmaqdır.

Tədrisdə yeni metodologiyaların tətbiqi bir çox yenilikçi yanaşmaların integrasiyasını əhatə edir. Bu metodologiyalar təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, tələbələrin fəallığını artırmaq və onların tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədini güdür. Yeni metodların

tətbiqi ilə bağlı ən mühüm amillərdən biri müəllimlərin bu dəyişikliklərə adaptasiyasıdır. Müəllimlərin yeni pedaqoji yanaşmalara uyğunlaşması üçün müxtəlif təlimlər və kurslar təşkil olunmalı, həmçinin texnoloji infrastruktur daha da gücləndirilməlidir. Texnologiyanın təhsilə inteqrasiyası, xüsusən də elektron təhsil platformaları və simulyasiya proqramları, tələbələrə daha interaktiv və maraqlı öyrənmə imkanları təqdim edir.

Bundan əlavə, yeni metodologiyaların tətbiqində qarşılaşılan ən böyük çətinliklərdən biri tələbələrin ənənəvi təhsil yanaşmalarına alışmış olmalarıdır. Bu səbəbdən, dəyişikliklərə qarşı ilkin müqavimət göstərilə bilər. Lakin, düzgün yanaşmalarla bu müqaviməti aşmaq mümkündür. Məsələn, tələbələrin öyrənmə prosesinə daha çox cəlb edilməsi, onların aktiv iştirakını təmin edərək təhsil prosesinə olan münasibətlərini dəyişə bilər.

Tədris prosesində yeni metodologiyaların tətbiqi, həmçinin tələbləri olan bir məsələdir. Müəllimlər, tələbələr və digər təhsil iştirakçıları arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi bu prosesin uğurlu həyata keçirilməsini təmin edə bilər. Tələbə mərkəzli yanaşmaların tətbiqi, müxtəlif öyrənmə tərzlərinə uyğun tədris metodlarının tətbiqini tələb edir və beləliklə, hər bir tələbənin fərdi inkişafına dəstək olur. Eyni zamanda, texnoloji alətlərin istifadəsi ilə tədris mühiti daha da inkişaf edir və tələbələrin öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirir.

Yeni metodologiyalar dedikdə, tələbə mərkəzli, fəal öyrənməyə əsaslanan, yaradıcı düşüncə və kritik təhlil qabiliyyətlərini inkişaf etdirən yanaşmalar nəzərdə tutulur (Bransford, Brown, & Cocking, 2000). Ənənəvi müəllim mərkəzli yanaşmalardan fərqli olaraq, bu metodologiyalar öyrənmənin aktiv iştirakına və fərdi inkişafına şərait yaradır. Bəzi əsas xüsusiyyətlər bunlardır:

- ✓ Tələbənin fəallığını artırmaq
- ✓ Problemlərin praktiki həllinə yönəlmək
- ✓ Yaradıcı və tənqidi düşüncəni inkişaf etdirmək
- ✓ Multimodal resurslardan istifadə etmək

Tədqiqatlar göstərir ki, yeni metodologiyalar tələbələrin motivasiyasını artırır və biliklərin uzunmüddətli yadda saxlanılmasına kömək edir (Prince, 2004).

1. Problem əsaslı öyrənmə (Problem-Based Learning – PBL)-Problem əsaslı öyrənmə metodu tələbələrin real həyatda qarşılaşa biləcəkləri problemlər üzərində işləyərək bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməsini nəzərdə tutur (Hmelo-Silver, 2004). Bu metod tələbələrdə araşdırma aparmaq, analiz etmək və müstəqil qərar qəbul etmək bacarıqlarını formalaşdırır.

2. Layihə əsaslı öyrənmə (Project-Based Learning)-Layihə əsaslı öyrənmə tələbələrin bir layihə çərçivəsində biliklərini tətbiq edərək öyrənmələrini təmin edir. Bu metod əməkdaşlıq, liderlik və zaman idarəetməsi kimi bacarıqları da inkişaf etdirir (Thomas, 2000).

3. Flipped Classroom (Tərsinə Sinif Metodu)-Tərsinə sinif metodunda ənənəvi dərs zamanı verilən mühazirələr ev tapşırığı kimi təqdim edilir, dərs vaxtı isə müzakirə, təhlil və tətbiqə ayrılır (Bishop & Verleger, 2013). Bu metod aktiv öyrənmə mühiti yaradır və tələbələrin dərsə hazırlıqlı gəlməsini stimullaşdırır.

4. İnkişaf etdirici təlim (Formative Teaching)-İnkişaf etdirici təlim davamlı olaraq tələbələrin bilik və bacarıqlarını ölçərək, dərs prosesini ona uyğun tənzimləməyi nəzərdə tutur (Black & Wiliam, 1998). Bu metod təlimin effektivliyini artırmaq üçün geribildirimdən aktiv istifadəni tələb edir.

Texnologiyanın tədrisə inteqrasiyası yeni metodologiyaların effektiv tətbiqində mühüm rol oynayır. Elektron öyrənmə platformaları, virtual laboratoriyalar, interaktiv lövhələr və simulyasiya proqramları dərslərin daha maraqlı və effektiv olmasına kömək edir (Mishra & Koehler, 2006).

"TPACK" (Technological Pedagogical Content Knowledge) modeli müəllimlərin texnologiya, pedaqogika və məzmun biliklərini bir araya gətirərək dərsləri planlaşdırmasına kömək edir.

Yeni metodologiyaların tətbiqi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur:

- ✓ Müəllimlərin dəyişən rollara uyğunlaşması
- ✓ Tələbələrin ilkin müqaviməti
- ✓ Resurs çatışmazlığı
- ✓ İnfrastruktur problemləri

Bununla belə, təcrübə göstərir ki, düzgün yanaşma və fasilitasiya üsulları ilə bu maneələri aşmaq mümkündür (Ertmer, 1999). Tədrisdə yeni metodologiyaların davamlı tətbiqi təhsilin keyfiyyətini artırır, tələbələrin fərdi potensialını üzə çıxarır və əmək bazarının tələblərinə daha uyğun məzunlar yetişdirir.

Bu məqalədə müasir dövrdə təhsildə yeni metodologiyaların tətbiqinin zəruriliyi, onların əsas prinsipləri və növləri araşdırılmışdır. Ənənəvi müəllim mərkəzli yanaşmalardan fərqli olaraq, tələbəyönümlü və fəal öyrənməni təşviq edən metodologiyaların üstünlükləri vurğulanmışdır. Problem əsaslı öyrənmə, layihə əsaslı öyrənmə, tərsinə sinif metodu və inkişaf etdirici təlim kimi yanaşmaların mahiyyəti təhlil edilmişdir. Azərbaycan təhsil sistemində də bu metodların tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atılır. "Təhsildə İnkişaf və İnnovasiyalar üzrə Dövlət Proqramı (2015–2025)" çərçivəsində məktəblərdə layihə əsaslı öyrənmə layihələri həyata keçirilir, UNEC və ADA Universitetində isə problem əsaslı öyrənmə geniş tətbiq olunur. Elektron təhsil platformaları və "Rəqəmsal bacarıqlar" proqramı vasitəsilə texnologiya təhsilə effektiv inteqrasiya olunur. Məqalədə həmçinin yeni metodların tətbiqində rast gəlinən çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları təhlil edilmişdir. Yeni metodologiyaların davamlı tətbiqi təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə və tələbələrin fərdi inkişafını dəstəkləməyə xidmət edir.

Azərbaycan təhsilində yeni metodologiyaların tətbiqinə ciddi önəm verilir. 2015–2025-ci illəri əhatə edən **Təhsildə İnkişaf və İnnovasiyalar üzrə Dövlət Proqramı** çərçivəsində məktəblərdə layihə əsaslı öyrənmə təşviq olunur. Məsələn, "STEAM" (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət və Riyaziyyat) proqramı vasitəsilə problem əsaslı və layihə əsaslı yanaşmalar məktəb mühitinə inteqrasiya edilir.

Ali təhsil müəssisələrindən **ADA Universiteti** və **UNEC** kimi nüfuzlu qurumlarda tələbələr praktiki problem həll etməyə, tədqiqat aparmağa yönəldilir. Flipped Classroom yanaşması isə Bakı Dövlət Universiteti və Bakı Ali Neft Məktəbi kimi ali məktəblərdə bir sıra fənlər üzrə pilot layihə kimi tətbiq olunmuşdur. **Texnologiyanın rolu:** "Rəqəmsal Bacarıqlar" layihəsi və "Elektron Təhsil" portalı vasitəsilə təhsil müəssisələrində texnoloji resursların istifadəsi genişləndirilib. Bu təşəbbüslər tələbələrin interaktiv öyrənmə imkanlarını artırır.

Yeni metodların tətbiqində müəyyən çətinliklər mövcuddur:

- ✓ Müəllimlərin yeni metodologiyalara adaptasiya problemləri
- ✓ Texnoloji infrastrukturun bəzi bölgələrdə qeyri-kafi olması
- ✓ Şagird və valideynlərin ənənəvi təhsil modelinə üstünlük verməsi

Buna baxmayaraq, dövlət proqramlarının və müəllim hazırlıq kurslarının gücləndirilməsi sayəsində bu maneələrin aradan qaldırılması istiqamətində ciddi addımlar atılır.

Tədrisdə yeni metodologiyaların tətbiqi qlobal təhsil sistemlərinin dayanıqlı inkişafı üçün vacibdir. Problem əsaslı, layihə əsaslı və tərsinə sinif kimi yanaşmalar öyrənməni daha interaktiv və tələbəyönümlü edir. Texnologiyanın inteqrasiyası isə bu metodların effektivliyini artırır. Qarşıda duran əsas vəzifə müəllimlərin və tələbələrin bu dəyişikliklərə adaptasiyasını dəstəkləmək

və resurs bazasını genişləndirməkdir. Yeni tədris metodologiyalarının tətbiqi Azərbaycanın təhsil sisteminin modernləşməsinə, şagird və tələbələrin yaradıcı, tənqidi düşünən fərdlər kimi yetişməsinə mühüm təsir göstərir. Dövlət dəstəyi və texnologiyanın düzgün istifadəsi bu prosesin davamlılığını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bishop, J. L., & Verleger, M. A. (2013). The flipped classroom: A survey of the research. *ASEE National Conference Proceedings*, Atlanta, GA.
2. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 5(1), 7–74.
3. Bransford, J. D., Brown, A. L., & Cocking, R. R. (Eds.). (2000). *How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School*. Washington, DC: National Academy Press.
4. Ertmer, P. A. (1999). Addressing first- and second-order barriers to change: Strategies for technology integration. *Educational Technology Research and Development*, 47(4), 47-61.
5. Fullan, M. (2007). *The New Meaning of Educational Change* (4th ed.). New York: Teachers College Press.
6. Hmelo-Silver, C. E. (2004). Problem-based learning: What and how do students learn? *Educational Psychology Review*, 16(3), 235–266.
7. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for integrating technology in teachers' knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.
8. Prince, M. (2004). Does active learning work? A review of the research. *Journal of Engineering Education*, 93(3), 223–231.
9. Thomas, J. W. (2000). *A Review of Research on Project-Based Learning*. Retrieved from https://www.bie.org/research/study/review_of_project_based_learning_2000

“Şəki və Qax rayonlarında qonaqpərvərlik müəssisələrinin və yerləşdirmə obyektinin yaşıl sənaye müəssisəsi kimi qiymətləndirilməsi”

Kahayeva Zümriü Müslüm qızı

UNEC Zaqatala filialının iqtisadiyyat və idarəetmə bölməsinin müəllimi

Email: zkahayeva@gmail.com

Korporativ mail: kahayeva.zumrud.muslum@unec.edu.az

Əlaqə: 0516132442

Babazadə Samirə Əfqan qızı

Email: samirebabazade20@gmail.com

Əlaqə: 070 281 08 05

Açar sözlər: enerji səmərəliliyi, su səmərəliliyi, tullantıların idarə edilməsi, yaşıl otel, yaşıl sertifikat

Ключевые слова: энергоэффективность, водосбережение, управление отходами, зеленый отель, зеленый сертификат

Keywords: energy efficiency, water efficiency, waste management, green hotel, green certificate

Xülasə:

Bu məqaləni yazmaqda əsas məqsəd qonaqpərvərlik müəssisələrin və yerləşdirmə obyektlərin yaşıl müəssisəsi standartlarına cavab verilməsini araşdırmaqdır. Və həmçinin hansı formada enerjiden səmərli istifadə edilməsini, sudan səmərəli istifadə edilməsini və tullantıların idarə edilməsini müəyyənləşdirməkdir. Məqalə sorğu əsasında araşdırılıb. Sorğu Şəki və Qax rayonlarında olan qonaqpərvərlik müəssisələri və yerləşdirmə obyektləri arasında keçirilib.

Giriş.

Yaşıl turizm anlayışı və xüsusiyyətləri

Yaşıl turizm — ətraf mühitə mümkün qədər az təsir göstərən, ekoloji dəyərləri qoruyaraq həyata keçirilən turizm formasıdır. Bu turizm növü yalnız təbiətin mühafizəsinə deyil, eyni zamanda yerli icmaların sosial-iqtisadi inkişafına da töhfə verir. Yaşıl turizmin əsas məqsədlərindən biri həm təbii landşaftların, həm də yerli mədəni irsin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanmasıdır (UNWTO, 2022). Bu növ turizm, adətən meşələr, dağlıq ərazilər, çaylar və göllər kimi təbii ərazilərdə təşkil olunur. Ətraf mühitin qorunması məqsədilə tullantıların azaldılması, su və enerji resurslarının qənaətlə istifadəsi kimi prinsiplər əsas götürülür. Bundan başqa, yaşıl turizm yerli icmalarla sıx əməkdaşlıq etməyi də əhatə edir: turistlər yerli məhsulları alır, kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinə qoşulur və bu da kənd əhalisinin gəlirlərinin artmasına şərait yaradır (Honey, 2008). Yaşıl turizmin mühüm cəhətlərindən biri də yerli adət-ənənələrin, sənətkarlığın və yaşayış tərzinin turistlərə təqdim olunmasıdır. Bu, həm mədəni müxtəlifliyi qoruyur, həm də turistlərin yerli mədəniyyətə marağını artırır. Eyni zamanda, bu turizm növü maarifləndirici xarakter daşıyaraq turistlərə ekoloji məsuliyyət və davamlı inkişafı bağlı biliklər qazandırır (Weaver, 2001).

Azərbaycanda yaşıl turizm nümunələri

Azərbaycanın bir çox regionu yaşıl turizm üçün əlverişli şəraitə malikdir. Xüsusilə Lahıc, Qəbələ, Şəki, Quba və İsmayıllı kimi bölgələrdə kənd həyatının öyrənilməsi, təbiət qoynunda istirahət, milli mətbəxin dadılması və yerli sənətkarlıq nümunələrinin əldə edilməsi bu sahənin inkişaf etdiyini göstərir (Azərbaycan Turizm Bürosu, 2023).

Yaşıl otellər, ətraf mühitin qorunmasına xidmət edən, təbii resurslardan səmərəli istifadəni təmin edən və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan mehmanxana növüdür. Bu tip obyektlər su və enerjiyə qənaət edən texnologiyalardan istifadə etməklə yanaşı, tullantıların azaldılması və təkrar emalı kimi davamlılıq tədbirlərinə də önəm verir. Yaşıl otellər həmçinin ekoloji balansın qorunmasına töhfə verməklə, turizm sahəsində dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsinə dəstək olur (UNWTO, 2022).

Bildiyimiz kimi yaşıl otel ətraf mühitimizi qoruyan enerji səmərəliliyi, suya qənaət və tullantıların idarə edilməsi kimi əsas prinsiplər əsasında qurulur.

Enerjiden səmərəli istifadə etmə prinsipinə aşağıdakıları aid etmək olar: LED və enerji səmərəli işıqlandırma; hərəkət və işıq sensorları vasitəsilə işıqlandırmadan istifadə etmək izolyasiya və istilik qorunması, səmərəli su qızdırıcıları və istilik nasoslarından istifadə edilməsi; A+++ sinifli məişət avadanlıqlarının (kondisionerlər, soyuducular, paltaryuyan maşınlar) istifadəsi; istifadə

edilməyən otaqlarda istilik və işıqlandırmanın avtomatik söndürülməsi üçün texnologiyaların tətbiqi; elektrik avtomobilləri üçün şarj məntəqələrinin qurulması; elektrik avadanlıqlarının gecə və istifadə olunmadıqda söndürülməsi; enerji səmərəliliyi haqqında işçilərə təlimlərin keçirilməsi; günəş panellərdən istifadə etmə və sair qeyd etmək olar. Yaşıl otellərin enerji səmərəlilik prinsipinin əsas faktoru günəş panellərdən istifadə etmək və yaşıl dam örtüyü anlayışıdır. Bir yaşıl otel sudan səmərəli istifadə edərsə aşağıdakı standartlara cavab verir: ağıllı su kranları və sensorlu qurğuların istifadəsi; aşağı axınlı duş başlıqları və unitazların quraşdırılması; yağış sularının toplanması və texniki məsələlərdə istifadəsi; borularda və kranlarda olan sızmaların mütləq yoxlanılması və operativ təmiri; az su tələb edən bitkilərin seçilməsi və damcılı suvarma sistemlərindən istifadə edilməsi; suya qənaət edən məişət texnikalarının seçilməsi (məsələn, paltaryuyan, qabyuyan maşınlar); otaqlarda və ümumi istifadədə olan yerlərdə qonaqları suya qənaət etməyə təşviq edən elanlar yerləşdirmək; filtrasiya sistemləri vasitəsilə istifadə olunmuş suyun yenidən texniki məqsədlər üçün istifadəsi; borulardakı su təzyiqini tənzimləyən qurğular quraşdırmaqla su axınının optimallaşdırılması, plastik butulkalar əvəzinə doldurula bilən su bulaqlarının istifadəsi; bağ və yaşıl zonaların optimal şəkildə suvarılmasını təmin edən avtomatik sistemlərdən istifadəsi; qonaqların butulka suyundan istifadəni azaltmaq üçün obyekt daxilində filtrli su dispenserlərinin yerləşdirilməsi. Tullantıları effektiv idarə edilməsi prinsiplərinə aşağıdakılar aiddir: kağız, plastik, şüşə və orqanik tullantıların ayrıca toplanmasını təmin edən xüsusi konteynerlər quraşdırmaq; yemək tullantılarının azaldılması və qida tullantılarının kompostlaşdırılması; plastik çəngəl-bıçaq, stəkan və çantalardan imtina edərək, ekoloji təmiz alternativlərdən istifadə etmək. (eko-qablar, eko-fincanlar, eko-çantalar); otaqlarda birdəfəlik şampun və sabun qabları əvəzinə doldurula bilən dispenserlər yerləşdirmək; kağız israfını azaltmaq üçün qonaq qeydiyyatı, hesab-fakturalar və digər sənədləri rəqəmsallaşdırmaq; artıq, lakin istifadəyə yararlı əşyaları və yeməkləri ehtiyacı olanlara vermək; mətbəx və bağ tullantılarının kompost edilməsi üçün xüsusi sahələr ayırmaq; tullantıların düzgün idarə olunması üçün işçi heyətinə təlimlər keçmək; qonaqların tullantıların düzgün idarə olunmasına dair maarifləndirici elanlar yerləşdirmək; batareyalar, işıq lampaları və elektron tullantıları xüsusi toplanma məntəqələrinə yönləndirmək (e-tullantılar, yəni elektron tullantılar). Sorğu əsasında yerləşdirmə obyektlərindən yağ artıqlarını nə edirsiniz və istifadə müddəti bitmiş və ya sıradan çıxmış yataq ağlarına nə edirsiniz və harada istifadə edirsiniz kimi suallar verildi və bu haqda yağ artıqlarını tullayırıq və təkrar emala göndəririk kimi cavablar aldıq. Köhnəlmiş və istifadə müddəti bitmiş və ya sıradan çıxmış yataq ağlarına nə edirsiniz və harada istifadə edirsiniz sualına isə tullayırıq, yararlı yerləri yastıq üçün istifadə edirik kimi cavablar aldıq.

Yaşıl otel sertifikatları, otellərin ətraf mühitə uyğun fəaliyyət göstərdiyini və dayanıqlı turizm prinsiplərinə əməl etdiyini rəsmi şəkildə təsdiqləyən beynəlxalq və regional akkreditasiya sistemləridir. Bu cür sertifikatlar həm turistlərə ekoloji baxımdan məsuliyyətli otelləri seçməkdə yardımçı olur, həm də otel idarəçiliyində davamlılıq və təbii resurslardan səmərəli istifadəni təşviq edir (UNWTO, 2022). Yaşıl otel sertifikatlarına Green Globe, Earth Check, BREEAM, LEED və Green Key daxildir. **Green Key (Yaşıl Açar)** 60-dan çox ölkədə tətbiq edilən bu beynəlxalq proqram, mehmanxana sektorunda enerji və su istehlakının azaldılması, tullantıların düzgün idarə olunması, ekoloji təmiz təmizlik vasitələrindən istifadə və turistlərin maarifləndirilməsini qiymətləndirir (Green Key, 2024). (<https://www.greenkey.global>). **LEED (Leadership in Energy and Environmental Design)**. ABŞ mənşəli bu sistem əsasən binaların layihələndirilməsi və tikintisi mərhələsində ekoloji səmərəliliyi ölçür. LEED standartlarına cavab verən otellər, yaşıl infrastruktur prinsiplərinə uyğun tikildiyini və idarə olunduğunu sübut etmiş olur (USGBC, 2024,

<https://www.usgbc.org/leed>). **Green Globe**. Bu sistem qlobal səviyyədə fəaliyyət göstərən otellərin sosial məsuliyyət, enerji səmərəliliyi, yerli icmalarla əməkdaşlıq və ətraf mühitə təsir sahələrindəki performansını qiymətləndirir (Green Globe, 2024, <https://www.greenglobe.com>) **EarthCheck**. Daha çox iri turizm müəssisələri üçün nəzərdə tutulmuş bu platforma illik auditlər vasitəsilə otellərin davamlılıq göstəricilərini, ətraf mühitin qorunmasına yanaşmalarını və texniki həlləri qiymətləndirir (EarthCheck, 2024, <https://earthcheck.org>). **EU Ecolabel** Avropa İttifaqı tərəfindən təqdim edilən bu ekoloji etiket, su və enerji qənaətinə, zərərsiz təmizlik vasitələrinə və təkrar emala yönəlmiş fəaliyyətləri qiymətləndirir. Əsas məqsədi istehlakçılara ətraf mühitə minimal təsir göstərən xidmətləri tanıtmadır (European Commission, 2024). **BREEAM** (Building Research Establishment Environmental Assessment Method) — dünyada ilk və ən geniş yayılmış bina ekoloji qiymətləndirmə sistemidir. 1990-cı ildə Böyük Britaniyada hazırlanmış və bu gündəmdə yaşıl binaların və davamlı infrastrukturun qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. BREEAM sistemi otellər də daxil olmaqla müxtəlif tikililərin və layihələrin ekoloji baxımdan nə qədər dayanıqlı olduğunu ölçür. BREEAM müxtəlif sahələr üzrə ballar verərək binanın ekoloji performansını qiymətləndirir: enerji səmərəliliyi, suya qənaət, tullantıların idarə olunması, materialların davamlılığı, ətraf mühitə təsir, səhiyyə və rifah, nəqliyyat əlçatanlığı, innovasiya və idarəetmə. Qiymətləndirmə nəticəsində bina Pass (keçid balı), Good (yaxşı), Very Good (çox yaxşı), Excellent (əla), Outstanding (qüsursuz) kimi kateqoriyalar üzrə sertifikat alır. Yerləşdirmə müəssisəsi və qonaqpərvərlik obyekti yaşıl otel standartına cavab verirsə bunların birinə uyğun dəyərləndirilərək sertifikat alır.

Nəticə. Azərbaycanda yaşıl sertifikat alan otel yoxdur. Bakıda bir çox yüksək səviyyəli 4 və 5 ulduzlu lüks otellər, məsələn Fairmont Hotel, Four Seasons, Hilton Bakı, JW Marriott kimi otellər yaşıl otel standartların bir çoxuna cavab verir, lakin ətraf mühit faktoru burada əsasdır. Otellərin yerləşdiyi ekolojiya və ətraf mühit təmiz olmadığından otellər yaşıl sertifikat ala bilmir. Bölgələrdə isə vəziyyət fərqlidir. Bölgələrimizdə də bir çox yüksək səviyyəli 4 və 5 ulduzlu otellərimiz var. Məsələn Qəbələdə Chenot Palace Health Wellness Hotel, Qafqaz Tufandağ Mountain Resort Hotel, Qafqaz Riverside Hotel, Nohur Hotel Gabala; Qubada Quba Palace Hotel & Golf Resort, Macara Lake Park, Quba Vadi Chalet Hotel; Qusarda Pik Palace, Shahdag Hotel & Spa, Park Chalet; Lənkəranda Lankaran Springs Wellness Resort; Şamaxıda Sakit Göl Hotel, Shamakhi Palace Sharadil; İsmayıllıda Basqal Resort & Spa otelləridir.

Şəki və Qax rayonlarında yerləşən yüksək səviyyəli lüks otellərə Marxal Resort & SPA, El Resort Hotel, Shaki Palace misal çəkə bilərik. Otellərin yerləşdiyi ekolojiya, landşaft, ekosistem və ətraf mühiti çox yaxşıdır. Məsələn yaşıllıq, təmiz hava və s. kimi. Sorğu əsasında belə bir nəticəyə gəldik ki bölgəmizdə yerləşən otellər yaşıl standartların hər birini yerinə yetirmir. Buna səbəb otellərin yaşıl sertifikat almağa maraq yetirilməməsi və yaşıl sertifikat üçün maliyyə təminatının yetərsiz olmasını misal çəkə bilərik. Bu sahədə dövlət dəstəyin olması və investisiya layihələrin təşkili vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Honey, M. (2008). *Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise?* (2nd ed.). Island Press.
2. UNWTO. (2022). *Sustainable tourism development*. United Nations World Tourism Organization. <https://www.unwto.org/sustainable-development>

3. Weaver, D. B. (2001). *Ecotourism*. John Wiley & Sons Australia.
4. Azərbaycan Turizm Bürosu. (2023). *Yaşıl turizm imkanları*. <https://azerbaijan.travel>
5. Green Key. (2024). *About Green Key*. <https://www.greenkey.global>
6. USGBC. (2024). *LEED Rating System*. U.S. Green Building Council. <https://www.usgbc.org/leed>
7. Green Globe. (2024). *Sustainable Tourism Certification*. <https://www.greenglobe.com>
8. EarthCheck. (2024). *About EarthCheck*. <https://earthcheck.org>
9. European Commission. (2024). *EU Ecolabel*. <https://ec.europa.eu/environment/ecolabel>
10. UNWTO. (2022). *Sustainable Tourism and Green Accommodation*. United Nations World Tourism Organization. <https://www.unwto.org>

ŞİMAL-QƏRBİ AZƏRBAYCANDA TURİZM İMKANLARININ REALLAŞDIRILMASI

Tələbə: Müsənnif Şabanov Zeynəddin oğlu
tələbə, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

Email: sabanov.musennif@mail.ru
Əlaqə: 051 300 01 90

Elmi rəhbər: Rəna Əliyeva Qafar qızı
baş müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı
E-mail: aliyeva.rena83@gmail.com
Əlaqə: 051 962 99 63

Açar sözlər: turizm, inkişaf, sosial rifah, təbii şərait, sərmayə

Ключевые слова: туризм, развитие, социальное благосостояние, природные условия, инвестиции

Keywords: tourism, development, social welfare, natural conditions, investment

Xülasə

Məqalədə turizm sənayesinin inkişafının zəruriliyi barədə məlumat verilir. Eyni zamanda, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin turizm imkanları təhlil olunur, buranın təbii-iqlim şəraiti, resursları, flora və faunası, mədəniyyəti, tarixi abidələri haqqında araşdırma aparılır. Regionda turizmin inkişafının əhalinin sosial rifahının yüksəlməsinə müsbət təsir edəcəyi bildirilir. Bildirilir ki, müasir informasiya əsrində turizm sektoru demək olar ki, bütün aktual inkişaf istiqamətlərini özündə cəmləşdirir və onların inkişafına paralel şəkildə təkan verir.

Hər bir ölkənin özünəməxsus təbii resursları və iqlimi vardır. Onun fiziki-coğrafi, fiziki-iqtisadi, coğrafi-nəqliyyat və geosiyasi durumu turizmin inkişafında mühüm yer tutur. Öz gözəlliyi və özünəməxsusluğu ilə seçilən dənizlər, körfəzlər, göllər, çaylar, şlalələr, bulaqlar, gözəl çimərliklər, dağlar, dağ mənzərələri, meşələr, qoruqlar, çəmənliklər, müxtəlif iqlim qurşaqları,

müalicəvi təbii resurslar, həmçinin rahat nəqliyyat vasitələrinin və infrastrukturun varlığı, əmin-amanlıq və digər təbii amillər turistlərin cəlb edilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu təbii amillərin əksəriyyəti yay turizminə yarayan mövsümi xarakter daşıyır. Onların bəzilərindən qış turizmi üçün də istifadə edilir və istifadənin genişləndirilməsi yolları araşdırılır.

Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün hərtərəfli münbit şərait mövcuddur. Məlum olduğu kimi ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün münasib təbii-iqlim şəraiti (9 iqlim növü), maddi-texniki infrastruktur imkanları, müxtəlif turizm marşrutları mövcuddur (Bilalov, 2016, s.39). Turistləri qarşılayıb yola salmaq üçün beynəlxalq hava limanları (Bakı-Binə, Lənkəran, Laçın, Füzuli, Zəngilan, Gəncə, Naxçıvan, Qəbələ, Zaqatala), yerli AZAL və digər xarici aviaşirkətlər, hər iki tərəfə biletdə satışını təmin edən dəmiryol xidməti, turoperatorlar vasitəsilə müxtəlif ölkələrə təşkil olunan avtonəqliyyat vasitələri, rəsmi turizm şirkətləri, turizm haqqında qanunvericilik bazası mövcuddur. Sosial-iqtisadi siyasət, müvafiq təhsil sistemi, mədəniyyət səviyyəsi və tolerantlıq mühiti, müsbət beynəlxalq imic, yerli turizm sənayesinin beynəlxalq turizmlə əlaqələri və digər bu kimi bir çox şərtlərin varlığı labüddür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın turizm potensialını dəyərləndirərək demişdir: "...Xoşbəxtliyimiz ondadır ki, bizim çox gözəl ölkəmiz vardır. Bəlkə dünya xəritəsində çox nadir hallarda belə gözəl, təbii imkanlara malik ölkəyə rast gəlmək olar. Bizim doqquz iqlim qurşağımız, gözəl dənizimiz, dağlarımız, çaylarımız, bulaqlarımız vardır. Ona görə turizmin inkişafında, xüsusilə coğrafi vəziyyətimiz və Azərbaycanda hökm sürən sabitlik, ictimai-siyasi asayiş, təhlükəsizlik – bütün bu amillər turistlərin cəlb olunmasında xüsusi rol oynayır" (az.president.az).

Azərbaycanda turizmlə bağlı mövcud potensialımızı səmərəli şəkildə dəyərləndirmək və çatışmazlıqları ortadan qaldırmaq məqsədilə daha səmərəli işlər görmək ehtiyacı vardır. Azərbaycanda neftdən gələn gəlirlərin yönəlcəyi əsas sahələrdən biri də turizm sektoru olmalıdır. Çünki alternativ enerji növlərinin günü-gündən aktuallaşması, digər tərəfdən təhsil, turizm kimi sahələrin günü-gündən daha böyük gəlir mənbəyinə çevrilməsi, bizi bunları düşünməyə vadar edir (Salıhov, 2018, s.67).

Turizmin inkişafı bölgələrdə də sosial-iqtisadi problemlərin həllinə yardım göstərir. Çünki bölgəyə gələn turistlərin tələblərinə uyğun istehsal və xidmətlər növü artır, yeni iş yerləri açılır. Həmçinin sosial-iqtisadi durumun yaxşılaşması, bölgə xalqının istehlak qabiliyyətini də artırır. Turizm həmçinin bölgə xalqının turizm tələblərinə uyğun ixtisaslaşmasına, təhsil səviyyəsinin artmasına şərait yaradır.

Mədəni turizm əksər turizm növlərini özündə birləşdirir. Onlara, dini, idman, elmi, tibbi, ekoloji turizm növlərini və bunlarla bağlı təşkil olunan yarmarkaları, sərgiləri, konqresləri, olimpiadaları və digərlərini aid etmək olar (Bilalov, 2016, s.58). Mədəni turizm ilin bütün aylarında öz aktuallığını itirməyən, tarixə, ətraf mühitə, yerli ənənələrə, tarixi-mədəni irsə hörmət aşılان, həmçinin yerli əhalinin öz tarixi-mədəni irsinə sahib çıxmasını təmin edən, istehlak problemi ilə üzləşməyən və tükənməyən, digər turizm növlərinin mənfi xüsusiyyətlərini, zərərələrini ortadan qaldırmağa yardım edən, həmçinin ticarətin genişlənməsinə şərait yaradan turizm növüdür.

Azərbaycanda inkişaf səviyyəsi, ehtiyatların fərqliliyi, təbii şəraiti və perspektivliyinə görə fərqlənən və müxtəlif turizm növlərinin formalaşdığı səkkiz turizm bölgəsi vardır. Bunlardan biri də Şəki-Zaqatala turizm bölgəsidir. Bu bölgəni belə səciyyələndirmək olar:

- **Təbii şərait:** Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamacında dağlıq və dağətəyi landşaft, dağ gölləri (Xalaxi gölü), şalalələr (Zaqatala, Katex, Mucuq şalaləsi), Qəbizdərə, Mamrış. Meşləş çay dərələri, çay, qızılgül, lavanda plantasiyaları, kükürlü və termal su bulaqları (Xalxal, Bum, Kemirvan, Cımcımax), Qax mineral su ehtiyatları, zəngin faunası və florası, etnik qrupları.

- **Dağ istirahət və müalicə-sağlamlıq turizmi:** Şəki karvansara hotelləri, “Səadət”, “Marxal” istirahət zonaları, “Sahil”, “Çənlibel” istirahət mərkəzləri və restoranları (Yeddi gözəl, Səadət, Qarabağ, Soyuq bulaq, Marxal, Narınqala və s) və ekskursiyalar təşkil edən Qəbələ “Dağ turizm bazası”, həmçinin “Ay işığı”, “Sahil”, “Xanlar”, “Duyma” istirahət zonaları və restoranları (Durna yolu, Soyuq bulaq, Şəlalə), Zaqatalada DTQ (dövlət təbiət qoruğu), Zaqatala Parkı, “Ay işığı”, “Ləzzət” istirahət zonası, “Tala Rooms” oteli və restoranları (Ləzzət, Murad, Tala, Turan), Balakəndə Park, “Qubek” oteli və restoranları (Katex, Şabalıdlıq), Qaxda “İlisu” DTQ (dövlət təbiət qoruğu), “İlisu” və “Şəfa” pansionatları və restoranları (Qaxbaş Qala, Səngər qala, Uludağ) vardır.

- **Mədəni-tarixi abidələr və sənətlər:** qədim dövrlərdə iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi tanınmış Şəki şəhərinin “Yuxarı Baş” Tarix-Memarlıq Qoruğu, Şəki Xan Sarayı, Kiş məbədi, İsfahan, Təbriz, Ləzgi karvansaraları, Gələsən-görəsən qalası, Narınca qalası, orta əsr memarlığına aid Ağvanlar, Dəvə və yeraltı hamamları, ev muzeyləri, rəsm qalereyaları, diyarşünaslıq muzeyləri, Qax və Zaqatalanın qədim qalaları, Qaxda Sumuq qala, Keşikçi qülləsi (XV), Sırtqala istehkamı (XVIII), Qum xarabaları (V), Dəyirmi məbəd (VII), Ləkid məbəd kompleksi (XII), Zaqatala Kebeleoba abidələri (XIV), namazgah, məscidlər, tanınmış İslam üləması Şeyx Əhməd Əfəndinin məzarı, 10,393 eksponat saxlanılır və ekspozisiya zalında 537-si nümayiş etdirilir. Zaqatala Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi Mazıx alban qalası (XII), Pəri qalası (V), Cingözqala (XIV), Paşan alban qalası (XIII), Axaxdərə alban qalası (XII), Talalar Nur kilsəsi (XIV), Gül qala (XVI), Katex Cicixana məbədi, Hacı Murtuz qalası (XVIII-XIX), Balakən Noxa mağarası, dəmir dövrünə aid küp qəbirləri və Orta əsr yaşayış məskənlərinin qalıqları (V-VIII əsrlər) və onlardan əldə olunan eksponatların saxlandığı diyarşünaslıq muzeyləri, məscid, qüllə və qala divarları, Qəbələ Əmili alban məbədi (IV əsr), Ustacan qülləsi (IX əsr), Hacı Qərib məscidi və Çotari alban kilsəsi, Şeyx Bədrəddin və Şeyx Mənsur türbələri (XV əsr), Şəfili kəndindəki məqbərə (XVII əsr), Şıxbaba piri (XVI əsr), Komrad piri, Nic kəndi yaxınlığında qədim insan məskəni, Yalovlu təpə mədəniyyəti, Oğuzda qədim insan məskəni və s.

- **Bölgənin özünəməxsusluğu:** özünəməxsus mətbəxi və şirniyyatları (Şəki halvası, paxlavası, Zaqatala maxarası, qoz halvası, qoz mürəbbəsi, gül mürəbbəsi, bəkməzli fındıq əzməsi, bamiyə, balqabaq tatlıları, gicirkən qutabı, ayısoğanı (xalyar) çıxırtması, şabalıqlı dolma, qozlu plov, Qax sürhüllüsü, qaxaclı xəmir xörəkləri). Ənənəvi özünəməxsus xalq sənəti növləri (xalçaçılıq, metal və ağac üzərində oyma nümunələri) Şəkidə təkəldüz tikmə, şəbəkə, papaqcılıq, musiqi alətləri istehsalı sənəti; Qaxda qadınlar naxışlı xalılar və yun corablar toxuyur, Balakəndə misgərlik, şəbəkə, ağac oyma dulusçuluq peşələri inkişaf etmişdir.

- **Perspektivləri:** zonanın faunası və florası ekoturizm, dağ turizmi, qış turizmi (qarlı dağlarda xizək idman növünü), dağ istirahət və müalicə-sağlamlıq turizmi, yaşıl turizm, mədəni turizm, ov turizmi, alpinizm, raftinq üçün əlverişlidir. Bölgənin təbii və tarixi-mədəni resursları investisiya qoyuluşunu tələb edir. Bu həm də bölgədə işsizlik probleminin həll olunmasında mühüm rol oynaya bilər. Biz əgər beynəlxalq turizm yollarının (Gürcüstan və Dağıstana gedən yollar) bu bölgədən keçdiyini nəzərə alsaq, onda bölgədə turizmin inkişafının, yəni beynəlxalq səviyyəli turizm obyektlərinin tikilməsinin nə qədər vacib olduğunu anlamaq olar.

- **Maddi-texniki baza:** bölgədə infrastruktur nisbətən inkişaf etmişdir. Bölgədə dəmiryolu, avtomobil yolları, magistral su kəmərləri, telekommunikasiya xətləri, müxtəlif istiqamətlərə aviareyslər təşkil edən Beynəlxalq hava limanı vardır (Salıhov, 2018, s.97-98).

Digər turizm bölgələrində mövcud turizm növləri ilə yanaşı, yeni turizm növlərini də inkişaf etdirmək, təkmilləşdirmək imkanları və perspektivlər mövcuddur. Bölgələrdə olan təbii və sosial-

mədəni resurslar hələ lazımınca dəyərləndirilməmişdir. Müasir dövrdə ekologiyani və mədəni özünəməxsusluğu qorumaq məqsədini daşıyan yeni davamlı turizm növünün Azərbaycanda inkişafı üçün zəmin vardır. Xüsusilə, Zaqatala, Balakəndə multikultural mühitin harmonik və ekzotik mənzərəsini nümayiş etdirən etnik turizmi inkişaf etdirmək olar.

Turizm bölgələrində əhalinin mükəmməl təhsil almaq, xarici dil öyrənmək, milli-mənəvi dəyərlərinə sahib çıxmaq, milli sənət növlərini inkişaf etdirmək və tolerant mədəniyyət daşıyıcısına çevrilmək imkanlarının artırılmasına xüsusi diqqət yetirmək məqsədilə müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Bölgədə turizm potensialının tam reallaşdırılması üçün mövcud imkanlardan daha səmərəli istifadə olunmalı, yerli və xarici turistlər üçün tanıtım tədbirləri gücləndirilməlidir (Salıhov, 2018, s.104). Eyni zamanda, ekoloji mühitin qorunması və dayanıqlı və yaşıl turizmin təşviqi məqsədilə müvafiq strategiyaların həyata keçirilməsi zəruridir. Bölgə həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətli turizm məkanı kimi formalaşdırıla bilər.

Bunun üçün həmin sahələrə sərmayə qoyulmalı və peşəkar insanlar cəlb olunmalı və beynəlxalq imici inkişaf etdirmək vacibdir. Azərbaycanda mövcud olan və durmadan inkişaf edən turizm resursları, infrastruktur, bölgələrdə sosial-iqtisadi durum, fərqli müəssisə, firma və təşkilatlar arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq, müasir təhsil və səhiyyə müəssisələri, bölgələrdə informasiya texnologiyasının tətbiqi və digər fəaliyyətlər yerli turizmin inkişafını təmin edir və onun inkişafına zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bilalov B.Ə. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı, Mütərcim, 2016,- 276 s.
2. az.president.az
3. Salıhov T. Azərbaycanda turizmin inkişafı. Bakı, ADTMU, 2022, -146 s.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialının regionda rolu

Rəşad Əlisultanov Aydınoviç

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

E-mail: rashad-alisultanov@unec.edu.az

Əlaqə: (+994) 55 2103215

<https://orcid.org/0000-0003-3452-5537>

Açar sözlər: regional inkişaf, ali təhsil, kadr hazırlığı, iqtisadi inkişaf, təhsil və əmək bazarı, regionda sosial-iqtisadi təsir, yerli əməkdaşlıq, təhsilin keyfiyyəti.

Xülasə

Müasir dövrdə ali təhsil müəssisələrinin regionların sosial-iqtisadi inkişafında rolu getdikcə artmaqdadır. Regionların inkişafında müasir universitetlərin əhəmiyyətini daha da artırmaq üçün müasir universitetlərin regionlarda reallaşdırılması daha da məqsədəuyğundur. Bu kontekstdə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Zaqatala filialı regionun təhsil, iqtisadiyyat və ictimai həyatına əhəmiyyətli tövələr verməkdədir. Filial regionun ali təhsil ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, yerli əmək bazarına uyğun kadrların hazırlanmasına da tövhə verir. UNEC-in bu bölgədə fəaliyyət göstərməsi, gənclərin təhsil imkanlarına əlçatanlığını artırır və onların paytaxta

getmədən keyfiyyətli iqtisadi təhsil almalarına şərait yaradır. Eyni zamanda, filialın elmi-tədqiqat fəaliyyəti və yerli müəssisələrlə əməkdaşlığı regionda intellektual potensialın formalaşmasına kömək edir. UNEC Zaqatala filialı, regionda maarifləndirmə, sahibkarlığın inkişafı və iqtisadi süurun yüksəldilməsi sahəsində də fəal iştirak edir. Bu amillər onu yalnız bir təhsil müəssisəsi deyil, həm də regionun inkişafına strateji dəstək verən institut səviyyəsinə qaldırır.

Filialın yaradılmasında əsas məqsəd bölgədə iqtisadiyyat, idarəetmə və biznes sahəsində kadr hazırlığını gücləndirmək olmuşdur. Bu təhsil müəssisəsi bölgədə ali təhsilin əlçatanlığını artıraraq, gənclərin paytaxta köç etmədən təhsil almalarına şərait yaratmışdır. Mərkəzi şəhərlərdə hazırlanan kadrlar şəhər həyatına alışır və nəhayətdə regionlara qayıtmırlar. Əyər qayıdanlar varsa da bu miqdar faiz göstərici ilə 10-20% təşkil edir. Ona görə də regionlar üçün səciyyəvi olan sahələr üzrə mütəxəssislərə olan tələbatın ödənilməsi üçün regionlarda da ali təhsilli kadrların hazırlığı aparılmalıdır. Regionlarda universitetlərin olmadığı təqdirdə bir çox aztəminatlı ailələrdən olan savadlı gənclərin yataqxana problemi, yüksək təhsil haqqı və s. kimi problemlərə görə təhsildən yayınmaq məcburiyyətinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan UNEC Zaqatala filialı çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Təəssüflə bildirmək istəyirəm ki, Dünya Bankının hesabatına görə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda ali təhsillilərin sayı nisbətən azdır. Bunun əsas səbəbi də ali təhsil müəssisələrinin çoxluğunun Bakıda toplanmasıdır. Buna misal olaraq bildirim ki, ümumilikdə universitetlərdə təhsil alan tələbələrin təxminən 80 faizindən çoxu bu müəssisələrdə təhsil alır. Buna görə də universitetlərin regionlarda paylanması çox vacib məsələdir. UNEC Zaqatala filialının ən mühüm funksiyalarından biri region üçün peşəkar iqtisadçılar, menecerlər və maliyyəçilər hazırlamaqdır. Bu məzunlar sonradan yerli dövlət orqanlarında, özəl sektorda və qeyri-hökumət təşkilatlarında fəaliyyət göstərməklə regionun iqtisadi potensialının inkişafına xidmət edirlər(1. Əliyev S. (2023). Regionda təhsilin rolu. Bakı: Təhsil nəşriyyatı)

Filialın əməkdaşları və tələbələri müxtəlif elmi konfranslarda iştirak edərək, regionun problemlərinə dair araşdırmalar aparırlar. Yerli resurslardan səmərəli istifadə, kənd təsərrüfatının inkişafı və kiçik biznesin təşviqi kimi məsələlər tez-tez tədqiqat mövzusu olur(2. UNEC Rəsmi Statistika Bölməsi (2024). UNEC Zaqatala filialı həm də regionda sosial və iqtisadi dinamikanı canlandıran mərkəzlərdən birinə çevrilmişdir. Tələbələrin və müəllim heyətinin fəaliyyəti bölgədə yeni xidmət sahələrinin yaranmasına, ictimai aktivliyin artmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, filialın təşkil etdiyi seminarlar, forumlar və maarifləndirici tədbirlər yerli icmanın inkişafına müsbət təsir göstərir(3. Həsənlı R. (2022) UNEC məzunlarının kayera təhlili. İqtisadi araşdırmalar Jurnalı, N2) Gələcəkdə filialın magistratura pilləsi üzrə təhsil imkanlarının yaradılması, elm mərkəzlərinin yaradılması və xarici universitetlərlə əməkdaşlığın qurulması nəzərdə tutulur. Bu istiqamətdə atılan addımlar Zaqatalanın regional təhsil mərkəzi kimi mövqeyini daha da möhkəmləndirəcəkdir.

UNEC Zaqatala filialı özünün strateji fəaliyyət planını hazırlamış və filialın keyfiyyətli ali təhsil verən bir təhsil müəssisəsinə çevrilməsi üçün bütün strategiya hazırlanmışdır. [https://unec.edu.az/application/uploads/2024/08/Strateji-f%C9%99aliyy%C9%99t-plani.pdf\(4\)](https://unec.edu.az/application/uploads/2024/08/Strateji-f%C9%99aliyy%C9%99t-plani.pdf(4))

Universitetlərə məşğulluq yeri kimi baxmaq, kirayə evlərə, yaşayış vasitələrinə tələbi artıran vasitə kimi baxmaq, regionlarda yeni universitetlərin açılmasına çalışmaq fikrimcə doğru yanaşma deyil. Bu regionların inkişafı deyil. Doğrudur, universitetlər müəssisə kimi yerləşdiyi regionda qeyd edilən iqtisadi təsirləri yarada bilirlər. Ancaq bu təsirləri universitet olmayan başqa müəssisələrlə də yaratmaq mümkündür. Universitet ilk növbədə keyfiyyətli təhsili, yüksək effektiv tədqiqatları, intensiv sosial fəaliyyətləri ilə həqiqi universitet tələblərinə cavab verməli və bunlarla sosial-iqtisadi inkişafa xidmət etməlidir. Onu da qeyd edirəm ki, universitet hər yerdə qurula bilməz.

Tələbələrin təhsili, onların yetişməsi təkcə universitet divarları arasında baş vermir. Tələbələrin yaxşı yetişməsində təhsil aldıkları universitetlə yanaşı, yaşadıkları ərazidəki innovasiyaların, sosial-iqtisadi və mədəni infrastrukturun, həyat tərzinin və mədəni mühitin də həlledici rolu vardır. Teatrlardan, kinoteatrlardan, kitabxanalardan, sərgilərdən, inkişaf etmiş nəqliyyat sistemlərindən, yüksək mədəni davranış tərzini aşılayan ictimai işə infrastrukturundan və s. məhrum olan ərazilərdə tələbələrin istənilən səviyyədə yetişməsi də çox çətin məsələdir. Yeni universitetlərin açılması ilə bağlı qərarlar verildikdə, ölkənin maliyyə resursları, kadr potensialı mütləq nəzərə alınmalıdır. Universitetlərin regional paylanması ölkənin ərazi ölçüsü, əhali sayı və iqtisadiyyatın miqyası da mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan “kiçik ölkələr”in ABŞ, Almaniya, Çin, Rusiya, Türkiyə kimi ölkələrlə müqayisə edilməsi tamamilə yanlış olardı. Özünü bu ölkələrlə müqayisə edərək hər regionda bir universitet qurmağa çalışmaq, heç şübhəsiz ki, resurslardan səmərəsiz istifadə problemini doğuracaqdır. <https://azedu.az/> (5) Bununla bağlı ən gözəl nümunələrdən biri Viskonsin Universitetidir. Viskonsin universitetinin rektoru Çarlz Von Hayz çox maraqlı bir ideologiya ilə çıxış edir di. Onun ideyası belə idi: “Universitetimizin faydalı təsirini ştatımızdakı hər bir ailə hiss etmədikcə mən məmnun qala bilmərəm”.

Ali təhsil hüququ qazanan hər bir tələbə universitet seçimi zamanı xüsusilə paytaxtda yerləşən təhsil ocaqlarına üstünlük verir. Hətta bölgələrdə dövlət universitetlər yerləşsə də, regionlardakı abituriyentlər Bakıdakı özəl universitetlərdə oxumağa can atır. Əhali arasında belə fikir formalaşmış ki, region universitetləri zamanla ayaqlaşma bilmir və paytaxtdakı ali təhsil ocaqlarından keyfiyyət baxımından geri qalır. Lakin, fikrin yanlış olmasını sübut edən çox misal gətirmək olar. Məsələn, ABŞ, İngiltərə, Türkiyənin dünyaca məşhur əksər universitetləri paytaxtdan uzaqda, ölkənin fərqli şəhərlərində yerləşir. Dünyaca məşhur Harvard Universiteti ABŞ-in Kembriç şəhərində, Oksford Universiteti isə İngiltərənin Oksford şəhərində yerləşir. Ölkəmizdə bu fikri dəyişmək biraz zaman alacaq. Lakin, mümkünsüz deyil. Qardaş Türkiyədə artıq tələbələrin çoxu ali təhsil almaq üçün İstanbul və Ankaranı seçmir. Bölgələrdəki Universitetlərə üstünlük verir. Regionun inkişafı üçün ali təhsil müəssisələri tam rola malik olmasa da, fikrimcə böyük əhəmiyyətə malik olmanın qədəmini qoyur. Çünki, tələb olunanı yaratmaq rahatdır, nəinki, tələb olunmayana sahib olmaq. Bugün tələbələrin marağını azaldan bir sıra amillər var. Nəzərə alaq ki, təhsil təkcə universitet divarları arasında baş vermir. Bununla yanaşı ərazidəki innovasiyaların, sosial-iqtisadi infrastrukturun da rolu var. Bu nə deməkdir? Regionların inkişafında universitetlərin rolu o dərəcədə böyükdür ki, hətta universitetin gəlməsi belə regionun müəyyən qədər inkişafına gətirib çıxarır. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialı buna misaldır. Filial hələ çox cavandır. Lakin buna baxmayaraq artıq bölgələrdən, hətta paytaxtdan da tələbələrimiz var. Bu da öz növbəsində universitetlərin bölgələrdə yerləşdirilməsinin uğurlu olacağının ən parlaq nümunəsidir.

Universitetlərin regionlarda fəaliyyəti həmişə bölgənin inkişafı üçün zəruridir. Regional universitet regionun inkişafının baza elementidir. Bu günün regional universiteti bölgənin beyin mərkəzi olmalıdır. Regionun sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası ilə universitetin fəaliyyət istiqamətlərini əlaqələndirərək regionun kadr potensialını, həyata keçirilən regional və lokal layihələrin kadr təminatı və elmi təminatını gücləndirmək olar. Əgər keyfiyyətli universitet global mənada millətin, dövlətin rəqabət qabiliyyətliyini yüksəldirsə, keyfiyyətli regional universitet regionun ölkə daxilində rəqabətqabiliyyətliyini yüksəldir.

Müasir dövrdə ali təhsil müəssisələrinin regionların sosial-iqtisadi inkişafında rolu danılmazdır. Bu baxımdan Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yerləşən universitet və onların filialları yalnız təhsil verməklə kifayətlənməyib, həm də cəmiyyətin inkişafına təkan verən əsas mərkəzlərə

çevrilmişdir. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Zaqatala filialı da bu qəbildən olan təhsil ocaqlarındandır. Bu məqalədə UNEC-in Zaqatala filialının region üçün əhəmiyyəti, fəaliyyət istiqamətləri və qarşıda duran inkişaf perspektivləri təhlil olunur.

UNEC-in Zaqatala filialı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 29 aprel 2016-cı ildə yaradılmışdır. Filialın əsas məqsədi Azərbaycanın əsasən şimal-qərb bölgəsində və bütövlükdə bütün regionlarda yaşayan gənclərə iqtisadi sahədə yüksək səviyyəli ali təhsil vermək, regionun əmək bazarına uyğun kadr hazırlığını təmin etmək və elmi-tədqiqat fəaliyyətini gücləndirməkdir. Filial öz fəaliyyətində UNEC-in ümumi təhsil strategiyasına uyğun olaraq müasir təlim texnologiyalarına əsaslanır. Zaqatala və ətraf rayonlarda (Balakən, Qax, Şəki) iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün ixtisaslı kadr hazırlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. UNEC-in Zaqatala filialı bu ehtiyacı ödəmək məqsədilə iqtisadiyyat, menecment, mühasibat uçotu və audit, maliyyə ixtisasları üzrə bakalavr təhsili verir. Məzunların bir qismi dövlət qurumlarında, digər qismi isə özəl sektorda uğurla fəaliyyət göstərir.

Filialda tədrisin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə davamlı olaraq təkmilləşmə tədbirləri görülür. Müəllim heyətinin bir qismi UNEC-in Bakıdakı əsas binasından ezam edilir, digər qismi isə yerli potensiala əsaslanır. Müasir informasiya texnologiyalarının tədrisdə tətbiqi, distant təhsil imkanlarının yaradılması, beynəlxalq əməkdaşlıq layihələrinin reallaşdırılması da filialın fəaliyyətində mühüm yer tutur. UNEC-in Zaqatala filialı yalnız tədris fəaliyyəti ilə kifayətlənmir, eyni zamanda elmi-tədqiqat işləri də aparılır. Regionun iqtisadi və sosial problemlərinin araşdırılması, kənd təsərrüfatı istehsalının təhlili, turizm potensialının inkişafı və digər aktual mövzularda tədqiqatlar həyata keçirilir. Bu, tələbələrin tədqiqat bacarıqlarının inkişafına və müəllimlərin elmi potensialının artırılmasına səbəb olur.

Filialın fəaliyyəti təkcə iqtisadi deyil, sosial sahədə də öz təsirini göstərir. Yerli gənclərin doğma yurdlarında təhsil alma imkanları artmış, regiondan köç meylləri müəyyən qədər azalmışdır. Həmçinin filialın təşkil etdiyi tədbirlər — konfranslar, seminarlar, sosial layihələr — regionda elmi-mədəni mühitin formalaşmasına mühüm töhfə verir. Filialın məzunlarının regionda işlə təmin olunması məsələsi daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Bunun üçün yerli icra strukturları, sahibkarlıq subyektləri və qeyri-hökumət təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq həyata keçirilir. Məzunlar üçün karyera günləri, təcrübə proqramları və startap layihələr təşkil edilir ki, bu da onların əmək bazarına daha rahat integrasiyasına kömək edir.

Zaqatala filialının gələcək inkişaf perspektivləri onun regionda daha geniş təsir imkanlarının yaranması ilə bağlıdır. Yeni ixtisasların açılması, magistratura pilləsinin təşkili, beynəlxalq təhsil proqramlarına integrasiya, eyni zamanda regionun sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərinə uyğun tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması filialın qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

UNEC Zaqatala filialı yarandığı gündən bu günə kimi daima inkişaf etmişdir. Bura hər il artan ixtisas sayı, daima artan tələbə sayını və s. misal göstərmək olar. 2016-cı ildən 2025-ci ilə qədər filialın tələbə qəbulu artımı ilə aşağıdakı cədvəldə tanış olmaq olar.

Tədris ili	2016-2017	2017-2018	2018-2019	2019-2020	2020-2021	2021-2022	2022-2023	2023-2024	2024-2025
Tələbə sayı	113	196	296	296	314	319	334	374	330

Cədvəl 1

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialı regionun sosial və iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Bu təhsil müəssisəsi gənclərin biliklə silahlanmasında, əmək

bazarının ixtisaslı kadrlarla təminində və regional problemlərin elmi əsaslarla araşdırılmasında əvəzsiz rol oynayır. Gələcəkdə filialın imkanlarının genişləndirilməsi, onun regionda aparıcı elmi-mədəni mərkəzə çevrilməsi üçün dövlət dəstəyi və ictimai təşəbbüslərin birgə fəaliyyəti vacibdir. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialı regionun sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. O yalnız təhsil müəssisəsi kimi deyil, həm də elmi, mədəni və ictimai inkişafın aparıcı qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Filialın davamlı inkişafı Zaqatala və ətraf bölgələrin gələcəyi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev S. (2023). Regionda təhsilin rolu. Bakı: Təhsil nəşriyyatı
2. UNEC Rəsmi Statistika Bölməsi (2024)
3. Həsənlı R. (2022) UNEC məzunlarının kayera təhlili. İqtisadi araşdırmalar Jurnalı, N2
4. unec.edu.az
5. <https://azedu.az/>

Orta Məktəblərdə Bədii Nümunələr Üzərində İşin Təşkili Məsələsinə Qısa Nəzər

Lalə Bəkirova Şükür qızı

Bakı Slavyan Universiteti
lalebekirova86@gmail.com

050-867-10-81

Xülasə

Bu məqalədə orta məktəblərdə bədii nümunələr üzərində işin təşkili məsələləri elmi-metodik aspektdən təhlil olunur. Ədəbiyyat fənni yalnız mətni oxumaq və məzmunu öyrətmək deyil, həm də şagirdin təfəkkürünü formalaşdırmaq, estetik zövqünü inkişaf etdirmək, analitik düşünmə və yaradıcı yanaşma bacarıqlarını gücləndirmək üçün geniş imkanlar yaradır. Bədii nümunələrlə iş prosesində şagirdlərə fərqli təhlil və şərh etmə yolları təqdim olunur, onların əsərlə şəxsi münasibət qurması təşviq edilir. Məqalədə kommunikativ, tənqidi, yaradıcı və integrativ metodların tətbiqi ilə şagirdlərin dərse fəal cəlb olunması yolları göstərilir. Praktiki nümunələr əsasında göstərilir ki, düzgün qurulmuş metodik iş həm təlimin keyfiyyətini artırır, həm də şagirdin şəxsi və sosial inkişafına xidmət edir. Məqalə müəllimlər üçün həm nəzəri əsas, həm də praktik istiqamətverici vəsait rolunu oynayır.

Açar sözlər: 1-ədəbiyyat dərsləri; 2-bədii nümunələr; 3-şagirdlər; 4- tədris metodları; 5-fəal öyrənmə; 6-analitik düşüncə; 7-təhsil prosesinin təşkili

Şagirdlərin düşüncə qabiliyyətlərinin tam şəkildə formalaşmasında, bədii və estetik zövqlərinin inkişaf etməsində həlledici rol məhz ədəbiyyat fənninin üzərinə düşür. Orta məktəblərin V sinifindən etibarən sistemli şəkildə tədrisə cəlb olunan bu fənnin əsasını bədii nümunələr təşkil edir. Məhz bu nümunələr şagirdlərin təxəyyüllərinin genişlənməsinə, onların müxtəlif talelərə qarşı empatiya qurma bacarığının formalaşmasına yardım edir. Orta məktəb dərslərində yer alan bədii materialların bir sıra təlimi əhəmiyyəti vardır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

1) Dil bacarıqlarının inkişafı- Sözügedən bədii materiallar şagirdlərə ədəbi dilimizin zəngin üslubi imkanları ilə tanış olmaq imkanı yaradır. Bu isə öz növbəsində onların söz ehtiyatlarının zənginləşməsinə xidmət edir.

2) Estetik zövqün formalaşdırılma- Ayrı-ayrı sənətkarların qələm yaradıcılığı ilə tanışlıq şagirdlərdə bədii sözün gücünə qarşı maraq hissi oyadır.

3) Milli-mənəvi dəyərlərin təbliği- Ədəbiyyat dərslərində yer alan bədii nümunələr Azərbaycan xalqının zəngin tarixi, mədəni keçmişi və eləcə də ulu əcdadlarımızdan bizə miras qalan adət-ənənələrimiz haqqında şagirdlərdə aydın təsəvvürlər formalaşdırır.

Ədəbiyyat dərslərinin özəyi hesab olunan bədii parçaların seçilməsi prosesi isə heç də düşünüldüyü qədər asan bir proses deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu bədii nümunələr şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm tərbiyəvi rola sahibdir. Məhz buna görə də bu günkü təhsilin qarşısında duran vacib məsələlərdən biri də bədii nümunələrin ədəbiyyat dərsləklərinə daxil edilmə prosesində xüsusi həssaslıqla yanaşmaqdır. Belə ki, tədris prosesinə cəlb olunan bədii nümunələrin seçilməsi prosesində bir sıra prinsiplərin gözlənməsi mütləq şərtlərdəndir. Belə prinsiplərdən biri də yaşayışlılıqdur. Bu prinsipə görə bədii nümunələr şagirdlərin yaş və anlayış səviyyəsinə uyğun şəkildə seçilərək dərsləyə daxil edilməlidir. Dərsləkdə milli ədəbiyyatımızla yanaşı dünya ədəbiyyatının kamil sənət nümunələrinə də yer ayrılmalıdır. Burada əsas məqsəd təhsilalanlarda milli-mənəvi dəyərlərlə yanaşı, ümumi bəşər dəyərlərin də aşılmasından ibarətdir. Nümunələr arasında yazılı ədəbiyyatla yanaşı, çoxəsrlik zəngin tarixi keçmişə malik olan şifahi xalq ədəbiyyatının nağıl, əfsanə, rəvayət kimi janrları da yer almalıdır. Bunlar isə öz növbəsində şagirdlərin dünyagörüşlərinin inkişaf edərək genişlənməsində müstəsna xidmət göstərir. Seçim zamanı xüsusi diqqət göstərilən amillərdən biri də məzmunun anlaşılabilirliyi, tematik müxtəliflik və müxtəlif ədəbi janrların təmsil olunmasıdır.

Təlim prosesinin düzgün və effektiv şəkildə təşkil olunmasında bədii nümunələrin düzgün şəkildə seçilməsi ilə yanaşı, onların dərslə prosesində işlənməsinin də mühüm rolu var. Dərsləkdə yer alan bədii nümunələrin təlim-tərbiyə prosesində düzgün şəkildə işlənməsi şagirdlərdə bir sıra bacarıqları formalaşdırır. Bu bacarıqlara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

- Ədəbi təhlil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi
- Şagirdlərin təxəyyül və yaradıcı düşünmə bacarıqlarının formalaşdırılması
- Analiz etmə qabiliyyətlərinin artırılması

Bədii nümunələr üzərində işin təşkili təhsilalanlarda təhlil aparmaq və müstəqil fikir bildirmək bacarıqlarını formalaşdırır. Təhlil prosesinin düzgün qurulmasında isə əsas rolu məhz müəllim oynayır. Belə ki, tədris edilən şagirdlər tərəfində təhlilin düzgün şəkildə həyata keçirilməsi üçün müəllim bir qrup istiqamətləndirici suallardan da istifadə edə bilər. Bu suallara nümunə olaraq aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Bu əsərin əsas ideyası nədir?
- Hansı obrazlar əsas rol oynayır və onların xarakteristikaları necədir?
- Müəllifin istifadə etdiyi ədəbi vasitələr (simvolizm, metafora, epitet və s.) necə təhlil edilə bilər?

Bu cür suallar, şagirdlərin dərslə fəal iştirakını təmin edir və onların ədəbi mətnləri daha dərinlən anlamaqlarına kömək edir. Bu yanaşma həmçinin şagirdlərin məntiqi düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir və onları öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyə təşviq edir.

Dərsləkdə yer alan ayrı-ayrı bədii nümunələr üzərində işin təşkili zamanı diqqət edilməsi vacib olan məqamlardan biri də fəal öyrənmə metodlarından istifadə edilməsidir. Bu metodların tətbiqi şagirdlərin müxtəlif bədii nümunələrin tədrisi zamanı yeni məlumatları əldə etmələri ilə

yanaşı, öz fikirlərini də sərbəst şəkildə ifadə etmə imkanı yaradır. Bunun üçün müxtəlif bədii materialların tədrisi zamanı qrup müzakirələrindən istifadə etmək məqsədə uyğun hesab olunur.

Bundan əlavə orta məktəblərdə istifadə olunan ədəbiyyat dərsliklərinin tərkibində yer alan bədii materiallar üzərində işin düzgün şəkildə təşkil olunması üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra metodik yanaşmalarda mövcuddur. Həmin metodik yanaşmaları və onların qısa tərifini aşağıdakı şəkildə verə bilərik:

1) Kommunikativ və şagiryönümlü yanaşma- Bu metodun əsas məqsədi təlim prosesində şagir aktivliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bu yanaşmanın tələbləri uyğun olaraq müəllim yalnız məlumat ötürən tərəf kimi çıxış etmir. Təlim-tərbiyə prosesində o həmçinin fasilitator rolunu da icra edir. Belə ki, bədii parçanın tədrisi zamanı müəllim daha çox açıq uclu və müzakirə əsaslı suallardan istifadə edir. Burada əsas məqsəd şagirdin diqqətini dərslə mərkəzinə cəkməkdir. Nurəddin hekayəsinin tədrisi zamanı istifadə edilə biləcək bu tip suallara aiddir: “ Sən Nurəddinin yerində olsa idin nə edərdin?, Əsərdə müəllif pislilik gördüyün insana qarşı belə yaxşılıq etməyin vacin olduğunu hansı bədii vasitə ilə çatdırmağa çalışmışdır?”

2) Analitik-təhlil xarakterli yanaşma- Bu metod tədris edilən bədii nümunənin strukturuna və məzmununa sistemli şəkildə yanaşmağı tələb edir. Bu yanaşmanın tələbinə uyğun olaraq təlim prosesində tədrisə cəlb olunan bədii nümunənin ideyası, konflikti, süjet xətti, obrazların xarakteri sistemli şəkildə təhlil olunmalıdır. Bu yanaşmanın IX sinif ədəbiyyat dərslində yer alan S.Vurğun yaradıcılığına daxil olan “Ananın öyüdü” şeiri üzərində tətbiqinə qısa şəkildə nəzər salaıq:

- Müəllimin yönləndirici sualları vasitəsilə təhsilənlər şeirin mövzu və ideyasını müəyyən edir.
- Müəllif tərəfindən poetik şəkildə təqdim edilmiş “Ana” obrazının xarakterik xüsusiyyətləri şeirdən istifadə etməklə şərh edilir
- Müəllimin nəzarəti altında Ana obrazı- hissləri- bədii vasitələr- müəllifin mesajı adlı qrafik cədvəl hazırlanır

3) İnteqrativ yanaşma- Bu yanaşmanın tələblərinə uyğun olaraq təlim prosesində müxtəlif fənlərin oxşar məzmunları arasında əlaqə yaradılır və bu yolla tədris edilən materialın məzmunu daha da zənginləşdirilir. Bədii nümunələrin tədrisi zamanı inteqrativ yanaşmaya aşağıdakı nümunələri misal göstərmək mümkündür:

- VIII sinif ədəbiyyat dərslində yer alan Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına daxil olan “Qurbanəli bəy” hekayəsinin tədrisi zamanı bəhs olunan dövrün social-ictimai vəziyyətini tarix fənni ilə əlaqələndirə bilərik
- VII sinifdə tədrisə cəlb olunmuş Səməd Vurğun yaradıcılığından götürülmüş “Azərbaycan” adlı şeirin tədrisi zamanı coğrafiya və tarix fənləri ilə inteqrasiya yaradıla bilər.

4) Problemyönümlü yanaşma- Bu metodun əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, dərslərdə yer alan bədii materialın tədrisi zamanı müəllim mövzu ilə bağlı problemli vəziyyət yaradır və şagirdlər isə apardıqları müzakirələr sayəsində həmin problemli vəziyyətin həlli yollarını birlikdə müəyyən etməyə çalışırlar. Bu metod isə öz növbəsində şagirdlərdə tənqidi düşünmə və arqumentasiya bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşmanın XI sinif ədəbiyyat dərslərinə daxilində şagirdlərə təqdim olunmuş M.Ə.Sabir yaradıcılığına daxil olan “Neylərdin,ilahi” adlı şeir nümunəsi üzərində tətbiqi ilə qısa şəkildə tanış olaıq:

- Sabirin dövründə tənqid etdiyi, həmin problemlər bu gün də aktivdir?

Bədii nümunələr üzərində aparılan işlər bədii materiallara qarşı analitik şəkildə yanaşmaq imkanı yaradır. Təhsilənlər bu yolla ədəbi nümunələri yalnız passiv şəkildə oxumaqla məhdudlaşmır, eləcə də onları aktiv şəkildə təhlil edir, müxtəlif hadisə və obrazlara rəngiddi

münasibət bəsləyir, öz fikirlərini əsaslandırılmış şəkildə şərh edə bilirlər. Bu isə öz növbəsində şagirdlərin ədəbiyyatın daha dərin qatlarına enərək onun dərinliyini dərk etməyə, şəxsi fikirlərini ayrı-ayrı əsərlərdəki hadisələrlə qarşılaşdıraraq daha da inkişaf etdirməyə fürsəti yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev, A. (2014). *Ədəbiyyatın tədrisində metodik yeniliklər*. Bakı: Maarif.
2. Hüseynova, T. (2021). *Orta məktəbdə ədəbiyyat dərsləri üçün praktik metodlar*. Təhsil Nəşriyyatı.
3. Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsil üzrə Dövlət Standartı, 2020.
4. Quliyeva, G. (2018). “Bədii əsərin təhlili və yaradıcı oxu”. *Pedaqoji düşüncə jurnalı*, №3, s. 45–50.
5. Məktəb ədəbiyyat dərsləkləri (V–IX siniflər), Təhsil Nazirliyi, 2023 nəşrləri.

Kadr Hazırlığı, Texnologiyaların Tətbiqi

axış Ələsgərov İslam oğlu

ADPU-nun Ağcabədi filialı

elesgerov.adpu @ mail.ru

055 704 35 27

Xülasə: Məqalədə kadr hazırlığında yeni metod və anlayışların formalaşmasına yanaşmanın üsul və vasitələri əsasən qeyd olunmuşdur. Müasir cəmiyyətin inkişafı təhsilin qarşısında yeni lakin anlaşıqlı məsələlər qoyur. Təhsilimizin inkişafında kadr hazırlığı ilə yanaşı müasir texnologiyaların tətbiqi məsələsinə də diqqət artırılmışdır. Dövrün tələbləri baxımından yazılmış məqalədə ali məktəbdə təhsin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təlim prosesində tələbələrə idrak qabiliyyətlərinin xüsusən də yaradıcı təfəkkür müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsinin imkan və yolları araşdırılır.

Təhsilimizin elmi əsaslar üzərində qurulması təlimin optimallaşdırılması, eləcə də ali məktəblərdə kadr hazırlığının yüksək səviyyəyə qaldırılması istiqamətində fikir və mülahizələr irəli sürülür. Xüsusən də sosial sifarişin tələblərinə yüksək həssaslıq göstərilməsi istiqamətində nəzəriyyə və praktikanın qarşılıqlı əlaqələndirilməsinin müxtəlif aspektləri təhlil edilir.

Fikiimizcə kadr hazırlığında həm yeni texnologiyalar, yanaşma metodlarının öyrənilməsi və tətbiqi müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Kadr hazırlığı, texnologiyalar, şəxsiyyət, tədris, yeni innovasiyalar, təhsil

XXI əsr özünəqədərki bütün əsrlərin inkişaf zirvəsini təşkil edərək insanın şəxsiyyət olaraq intellektuallıq səviyyəsinin yüksək olması məsələsini daha da aktuallaşdırdı. Müasir cəmiyyətin inkişafı təhsilin qarşısında yeni tələblər qoyur. Bunu nəzərə alaraq yetişməkdə olan nəslin təbii imkanlarını inkişaf etdirmək, ona elmin əsaslarını öyrətmək, fiziki, əqli, intellektual imkanlarını, meyl, maraq və idrak qabiliyyətlərini nəzərə alaraq onun şəxsiyyətini formalaşdırmaq, həyatda və cəmiyyətdə səmərəli fəaliyyətə hazırlanmasına, müstəqil, yaradıcı

düşünən, ümumi mədəniyyətə malik milli mədəniyyətli şəxsiyyətin yetişdirilməsinə xidmət etmək, şüurlu olaraq peşə seçməyə hazır olmaq. Azərbaycanın inkişafı naminə fədakarcasına çalışan vətəndaş tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Məlumdur ki, bu gün özümüzün milli varlığımızı saxlamaqla yanaşı, həm də ümumi düşüncə tərzinə, integrativ tərakkürə sahib olmalı, inkişafı daha geniş miqyasda, ən azı Avropa kontekstində görməyi bacarmalıyıq [Əlizadə, 2008].

Biz sürətlə dəyişən dünyada elm, texnika və texnologiyanın, xüsusilə də kompüter texnologiyasının sıçrayışlı inkişafının şahidiyik. Daima dəyişən həyatın şəraitinə uyğunlaşmaq üçün çevik olmaq, öz qabiliyyətlərini gerçəkləşdirməyi bacarmaq, özünüinkişafa və özünütəkmilləşməyə hazır olmaq zəruridir.

Əgər əvvəllər müəllim əsas informasiya mənbəyi idisə, indi vəziyyət dəyişib. İndi müəllim informasiya mənbələri ilə tələbə arasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir. O, tələbəyə müxtəlif təyinatlı informasiya mənbələri ilə səmərəli iş metodlarını, informasiya proseslərini öyrətməlidir. Bütün bu xüsusiyyətlər ali təhsilin, o cümlədən pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyasını təkmilləşdirməyi tələb edir. Müasir pedaqoji təhsilin məqsədi informasiya, innovasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun yeni formatlı müəllim kadrları hazırlamaqdır.

Bu gün ali təhsil müəssisələrində Avropa və dünya təhsil sisteminə integrasiya istiqamətində “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”, təhsilin informatlaşması istiqamətində “Azərbaycan Respublikası Təhsil Sisteminin İnformasiyalaşdırılması (2008-2012-ci illər)” Dövlət Proqramları icra edilir. Digər universitetlər kimi, ali pedaqoji təhsil müəssisələri də Avropa təhsil məkanına integrasiyaya cəhd edir, tədris prosesi informatlaşır. “Azərbaycan Respublikasında Fasiləsiz Pedaqoji Təhsil, müəllim hazırlığının konsepsiya və strategiyası” 2008-2015-ci illər üçün bu strategiyanın icrası ilə əlaqədar müvafiq tədbirlər planı hazırlanmış. 2007-ci ildə Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Strategiya və tədbirlər planına uyğun olaraq pedaqoji təhsilin informatlaşması istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

1. Müəllim hazırlığında İKT-nin, yeni təlim üsulları və texnologiyaların tətbiqi;
2. Pedaqoji ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrin biliyinin cari və yekun qiymətləndirilməsi üzrə yeni üsulların, texnologiyaların. İKT vasitələrinin tətbiqi;
3. Pedaqoji təhsil müəssisələrində distant təhsil formasının tətbiqi;
4. Pedaqoji təhsil müəssisələrinin kompüterləşdirilməsi, elektron təhsilin həyata keçirilməsi.

Müasir informasiya cəmiyyətində tələbə lazımını məlumatı axtarmaq, seçmək, təhlil etmək, yeni informasiya yaratmaq, bu əsasda mövqe formalaşdırmaq, qərar qəbul etmək və qərarı həyata keçirmək kimi səriştələrə yiyələnəlməlidir.

Təhsilin informatlaşması kimi qlobal əhəmiyyətli, mürəkkəb texnoloji problemin həlli bir sıra məsələlərin təşkilati, texniki, elmi-metodik, layihələndirmə, kadr, maliyyə və s. kimi məsələlərin kompleks həllini tələb edir.

Təhsilin informatlaşması məqsədyönlü, xüsusi təşkil edilmiş, mükəmməl layihələndirilmiş prosesdir. Təhsilin informatlaşması – təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə İKT-nin intensiv tətbiqinə yönəlmiş tədbirlər külliyyatı olub, təhsildə real vəziyyətin dəyişməsinə, təhsilin məzmun, forma və texnoloji baxımdan təkmilləşməsinə xidmət edir. Bu səbəblərdən təhsilin informatlaşmasına pedaqoji problem, pedaqoji praktika, pedaqoji elmin bir istiqaməti kimi baxa bilərik. Bu sahəyə pedaqoji informatika və ya elektron pedaqogika deyilir. Yeni sistemin köməyiylə təkcə təlim texnologiyalarında əyaniliyin təmin olunması deyil, həm də tələbələrin ictimai-siyasi hadisələrlə tanış olması, peşəyönlü istiqamətində, qabaqcıl müəllimlərin

iş təcrübəsinin yayılması, məktəb şəraitində mümkün olmayan təcrübə və praktik işlərin, eləcə də tədris ekskursiya işlərinin, ölkəmizin coğrafiyasının, tarixinin, tarixi abidələrinin, muzeylərinin və ən başlıcası hərbi vətənpərvərliyə aid və s. mövzuların videolentə çekilib nümayiş etdirilməsi mümkün olur.

Təhsil o zaman keyfiyyətli olur ki, tədris prosesinə istiqamət verən və onu inkişaf etdirən müəllimlərin bilikləri kifayət qədər təkmilləşdirilmiş və yeniləşdirilmiş olsun, müasir tələblərə cavab versin. Bu baxımdan pedaqoji texnologiyalar ölkədə təhsil islahatının ayrılmaz bir hissəsi kimi müəllim hazırlığında da mühüm rol oynayır [Əliyev, 2014].

Pedaqoji texnologiyalar yalnız təhsilin elementi kimi deyil, həmçinin onun məqsədi, məzmunu, prosesi və nəticəsi kimi xidmət göstərir. Pedaqoji texnologiyalar sistemli, elmi və ardıcıl şəkildə tətbiq edildikdə o, təhsilin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir.

Təhsilin demokratikləşdirilməsi, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya, müasir pedaqoji texnologiyaların tədris müəssisələrində pedaqoji prosesin düzgün təşkili, yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşmasına təkan verir. Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün müasir tələblərə, yeni pedaqoji təfəkkürə cavab verən tərbiyəçi kadrların hazırlanması vacibdir. Təhsil sisteminə tətbiq edilən müasir pedaqoji texnologiyaların, innovasiyaların məqsədi gələcək kadrların intellektual və ümumi inkişafına təkan verməkdir.

Təlim prosesində yeni pedaqoji təfəkkür baxımından təlimə verilən tələblər və prinsiplər mütləq nəzərə alınmalıdır. Pedaqoji texnologiyalardan istifadə zamanı aşağıdakı mühüm tələblərə əməl olunmalıdır:

- Pedaqoji texnologiya müəyyən elmi konsepsiyaya əsaslanmalıdır;
- Tətbiq olunan pedaqoji proses konkret bir məqsəd əsasında elmi-metodik səviyyədə layihələndirilməlidir;
- Müəllim və şagirdlərin konkret fəaliyyəti dəqiq proqnozlaşdırılmalıdır;
- Texnologiyanın məzmunu ilə prosessual tərəfləri bir-birinə adekvat olmalıdır (onları mühüm didaktik vasitələr və dərsliklər əlaqələndirir);
- Diagnostik prosedurlara xüsusi diqqət yetirilməlidir. Fəaliyyətin nəticəsini ölçmək üçün meyarlar, göstəricilər və üsullar dəqiq müəyyənəndirilməlidir. Bu zaman dövlət təhsil standartları əsas götürülməlidir.

Pedaqoji texnologiyaların uğurla təşkili və tətbiqi onun ümumi prinsiplərini də yaxşı bilməyi tələb edir. Yeni pedaqoji təfəkkür baxımından təlimin səmərəli təşkili üçün yuxarıda göstərdiyimiz tələblərlə yanaşı, bu kimi prinsipləri də göstərmək olar: [Əmirov, 2011].

1. Yeni pedaqoji təfəkkür fəaliyyəti tələbənin bu günün, yaşadığı yeniyetməlik, gənclik illərinin maraqlı və məzmunlu qurulmasına çalışmalıdır.

2. Yeni pedaqoji təfəkkür əsas diqqəti ilk növbədə tələbələrin intellektual və yaradıcı inkişafına, məntiqi və mücərrəd təfəkkürün formalaşmasına, təhlil etmə, əqli nəticə çıxarma, ümumiləşdirmək bacarığı və bu kimi pedaqoji- psixoloji aspektlərə yönəldilməsini tələb edir. Bir sözlə, tələbənin informasiya aləmində düzgün istiqamətlənməsi, onlardan səmərəli faydalanması və bu kimi məsələlərin həlli yolları müəyyənəndirilməlidir.

3. Yeni pedaqoji təfəkkür tələbənin təfəkkür imkanlarının maksimum dərəcədə nəzərə alınmasının, pedaqoji prosesin onun üçün tədqiqatçılıq, araşdırmalar sahəsinə, təcrübə meydançasına çevrilməsini tələb edir.

Təhsilin məzmunu yalnız təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ixtisaslı mütəxəssis hazırlığı ilə məhdudlaşmır. Tələbənin həm də həyatı bacarıqlara yiyələnmiş bir şəxsiyyət,

dövlətçilik və vətəndaşlıq mövqeyinə malik olan, öz peşəsinin mahir bilicisi və qabiliyyətli, çevik qərarlar qəbul etməyi bacaran mütəxəssis kimi yetişməsi təmin edilməlidir.

Təhsilin humanistləşdirilməsi. təlim-tərbiyənin demokratik əsaslar üzərində qurulması müəllim-tələbə münasibətlərinin də yeni zəmində subyekt-subyekt münasibətləri üzərində qurulmasını tələb edir.

Təhsilin məzmunu yalnız təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ixtisaslı mütəxəssis hazırlığı ilə məhdudlaşmır. Tələbənin həm də həyatı bacarıqlara yiyələnmiş bir şəxsiyyət, dövlətçilik və vətəndaşlıq mövqeyinə malik olan, öz peşəsinin mahir bilicisi və qabiliyyətli, çevik qərarlar qəbul etməyi bacaran mütəxəssis kimi yetişməsi təmin edilməlidir.

Təhsilin humanistləşdirilməsi, təlim-tərbiyənin demokratik əsaslar üzərində qurulması müəllim-tələbə münasibətlərinin də yeni zəmində subyekt-subyekt münasibətləri üzərində qurulmasını tələb edir.

Müasir müəllimin əsas funksiyası tələbələrə öyrənməyi öyrətməkdir. Bunun üçün müəllim özü daima inkişafda olmalıdır. Müəllim pedaqoji prosesdə həlledici qüvvə kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı vəzifəsi, ilk növbədə, müəllimin üzərinə düşür. Müəllim, təlim verən insan bu inkişaf prosesində insanın tamlığını, bütövlüyünü yüksək əqli, əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər daşıyıcısı olmasını həyata keçirir. İnsanın kamillik keyfiyyəti gözəl düşüncəyə, gözəl sözə, əmələ malik olması ilə dəyərləndirilir. Düşüncə ideyalar ifadə edir, əməl isə praktik işlər həyata keçirilir. Deməli, müasirlərimiz olan gənc nəsildə məntiqi yaradıcı təfəkkürü, ünsiyyət mədəniyyətini formalaşdırmaq, onları praktik fəaliyyətdə real olaraq hazırlamaq üçün istifadə etdiyimiz yeni metod və texnologiyaların məqsədini klassik pedaqoji irsimizə söykənərək cilalamalı, bununla kamil insan, fəal vətəndaş yetişməsinə şərait yaratmalıyıq [Əzizova, 2016].

Cəmiyyətin, millətin gələcəyi müəyyən mənada müəllimin əlindədir. Deyirlər ki, bir milləti məhv etmək üçün onun müəlliminin və həkiminin savadsız olması kifayətdir: biri milləti mənəvi cəhətdən, digəri isə fiziki cəhətdən şikəst edəcəkdir. Bu hal müəllim kadrlarının hazırlığına xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əlizadə Ə. Yeni texnologiyalar. Bakı, 2008.
2. Əliyev Ş. Yeni kadr siyasəti. Təhsil jurnalı. Bakı, 2014.
3. Əmirov M. İnkişafın yeni mərhələsi. Elmi jurnal. Bakı, 2011.
4. Əzizova R. Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində kadr hazırlığı. Elmi əsərlər jurnalı Bakı, 2016. №2

Sürətli qatarlar və onun ekalogiyaya təsiri

Mustafayeva Sənubər Süleyman qızı

Mingəçevir Turizm Kolleci

E-mail: senubermustafayeva856@gmail.com

Əlaqə: 055 826 99 67

Açar sözlər: qatarlar, dəmir yol nəqliyyatı, elektrik mühərriki, lokativlər, elektrik enerjisi, sürətli nəqliyyat vasitələri, reysli nəqliyyatların təsnifatı

Ключевые слова: поезда, железно дорожный транспорт, электродвигатель, локомотивы, электроэнергия, высокоскоростные транспортные средства, классификация железнодорожного транспорта

Keywords: trains, railway transport, electric engine, locomotives, electric power, high-speed vehicles, classification of rail transport

Xülasə

Sürətli qatarlar ekologiyayı çirkəndirməyən nəqliyyat növlərindən biridir. İqlim dəyişikliyi böhranı və karbon izi şüurunun yaradılması insanları həyatı vərdişlərini dəyişməyə sövq edir. İndi getdikcə daha çox insan davamlı və bərpa olunan enerjiyə üstünlük verir. Müasir dövrdə sürət qatarlarının inkişafı öz əksini tapır. Avropa 2030-cu ilə qədər bütün qitəni yüksək sürətli qatar xətləri ilə təchiz etməyi hədəfləyir. Nəqliyyatın başqa bir dəyişiklik nöqtəsində isə yüksək sürətli qatarlar hava nəqliyyatını əvəz etməyə başlayır. Həm qənaətcil, həm də daha az karbon izi olan qatarların ən böyük dezavantajı onların sürətli olmaması idi. Lakin texnologiya bunun da çarəsini tapıb və qatarlar indi az qala “uçur”. 1000 kilometrlik xətlərdə şəhərlər arasındakı məsafələri 300 km/saata qədər sürətlə qət edən qatarlar həm də onları hava limanlarının xaoslu və narahat atmosferindən xilas edir. Sürətli qatarlar 1980-ci illərdə yaradılandan bəri uzun bir yol keçmişdir. İlk ortaya çıxan Yaponiyanın Şinkansen və Fransanın TGV nümunələri olub. Hazırda sürətli qatarların inkişafı davam edir.

Ekoloji təmiz nəqliyyat XXI əsrin ən önəmli məsələlərindən biridir. Sürətlə inkişaf edən dünyada ətraf mühitin qorunması və davamlı nəqliyyat sistemlərinin yaradılması əhəmiyyətlidir. Azərbaycan, bu sahədə mühim addımlar ataraq, ekoloji təmiz dəmir yolu nəqliyyatının inkişafını prioritet olaraq seçmişdir. "Azərbaycan Dəmir Yolları" QSC-nin fəaliyyəti, ölkənin nəqliyyat infrastrukturunun mühüm bir hissəsini təşkil edir və onun ekoloji təmiz nəqliyyata yönəlməsi gələcək nəsillər üçün sağlam bir mühit yaratmağa xidmət edir. Azərbaycanın dəmir yolu şəbəkəsinin elektrifikasiyası səviyyəsi, ölkənin enerji siyasətinin və dəmir yolu nəqliyyatının modernləşdirilməsi istiqamətində görülən işlərin mühüm göstəricilərindən biridir. Elektrifikasiya edilmiş dəmir yolları, daha ekoloji cəhətdən təmiz və effektiv nəqliyyat sistemi yaradır.

Dəmir yolu nəqliyyatı ən ekoloji təmiz nəqliyyat növlərindən biridir. Dəmir yolu ilə səyahət və yükləmələr, karbon emissiyalarının azaldılmasında mühüm rol oynayır. Elektriklə işləyən qatarlar, dizel ilə işləyənlərə nisbətən daha az karbon izi buraxır. Həmçinin, dəmir yolu nəqliyyatı enerjinin daha səmərəli istifadəsini təmin edir, çünki bir qatar bir çox insanı və yükləri bir anda daşıya bilir. Bu, nəinki ətraf mühitə, həm də iqtisadiyyata fayda gətirir. (Ş.Ə. Heydərov “Turizm və nəqliyyat xidmətlərinin təşkili” “Mingəçevir 2011”)

Dəmiryol xətti dünya ölkələrində müxtəlif ölçülü enə malik olur. Rusiyada, Azərbaycan, Finlandiyada və MDB-də dəmir yol xəttinin eni 1520 mm-dir. Avropa ölkələrində (İspaniya və Portuqaliya istisna olmaqla), habelə Kanada və ABŞ-da dəmiryol xəttinin eni 1435 mm-dir. Cənubi Amerikanın əksər dövlətlərində, Hindistanda, İspaniyada və Portuqaliyada dəmiryol xəttinin eni 1600, 1667 və 1676 mm və ya onlara yaxın qəbul edilir. Digər ölkələrdə Avropa standartına uyğun ölçülərlə yanaşı, daha ensiz xətdən (750 mm qədər) istifadə edirlər. Afrika, Asiya və Avstraliyada müxtəlif enli dəmiryol xəttindən istifadə edirlər. Yaponiyada istismar edilən dəmiryol xəttinin eni 1067 mm, sürətli magistrallarda isə 1435 mm qəbul edilir.

Dəmiryol xəttinin süni qurğularına körpülər, tunellər, yük və sərnişin platformaları, dayaq divarlar, su ötürücü boruları və s. aiddir. Bütün bu qurğular yol qabariti deyilən anlayışa uyğun olaraq ciddi sürətdə inşa edilir. Bu yol qabariti elə buraxıla bilən həddir ki, bunun daxilində heç bir daimi qurğu inşa edilə bilməz. Dəmiryol xəttinin əsas şəbəkəsində bu qabaritin hündürlüyü 6400 mm, eni isə 4900 mm –dir. Yol qabariti dəmiryol xəttində hərəkət tərkiblərinin təhlükəsiz hərəkətini təmin edir. Bütün növ hərəkət tərkiblərinin öz maksimal həndəsi ölçüləri uyğun olaraq hündürlüyü 5300 mm, eni isə 3600 mm-dir. (Ə.H. Ahəngəri “Vahid nəqliyyat sistemi” Mingəçevir - 2006)

Dəmiryol stansiyaları və digər ayrıcı məntəqələr dəmiryol xətlərini müəyyən keçidlərə bölürlər. Bununla yanaşı dəmiryol stansiyaları dəmiryol nəqliyyatının əsas istehsalat vahidi hesab edilir və əsaslı dərəcədə işin həcmi və keyfiyyətini müəyyən edir. Dəmiryol stansiyasının 5 əsas növü vardır: aralıq, sahə, çeşidləmə, sərnişin və yük.

Azərbaycanda Bakı- Gəncə- Bakı istiqamətində sürətli sərnişin qatarı 364 km-lik məsafəni 4 saat 28 dəqiqəyə qət edir. Bundan başqa Bakı-Balakən-Bakı, Bakı-Sumqayıt-Bakı, Bakı-Aqstafa-Bakı, Bakı-Qəbələ-Bakı istiqamətlərində sürətli qatarlar daşınma pressesi həyata keçirir. Bakı- Tbilisi-Ankara marşrutu üzrə sürətli qatar fəaliyyətinin reallaşdırılmasına çalışırlar. (Ə.Ə. Cavadov “Vahid nəqliyyat sistemi” Bakı 2010.)

Nəqliyyatın başqa bir dəyişiklik nöqtəsində isə yüksək sürətli qatarlar hava nəqliyyatını əvəz etməyə başlayır. Həm qənaətcil, həm də daha az karbon izi olan qatarların ən böyük dezavantajı onların sürətli olmaması idi. Lakin texnologiya bunun da çarəsini tapıb və qatarlar indi az qala “uçur”. 1000 kilometrlik xətlərdə şəhərlər arasındakı məsafələri 300 km/saata qədər sürətlə qət edən qatarlar həm də onları hava limanlarının xaoslu və narahat atmosferindən xilas edir.

Sürətli qatarlar 1980-ci illərdə yaradıldıqdan bəri uzun bir yol keçmişdir. İlk ortaya çıxan Yaponiyanın Şinkansen və Fransanın TGV nümunələri olub. Hazırda sürətli qatarların inkişafı davam edir. Çinin hər guşəsinə çatmaq üçün yeni dəmir yolu sistemləri çəkilir və Avropa 2030-cu ilə qədər bütün qitəni yüksək sürətli qatar xətləri ilə təchiz etməyi hədəfləyir. (<https://baku.ws>> Sosial 2024)

Dünyanın ən sürətli qatarları :

1) Dünyanın ən böyük şəhərlərindən birində ictimai nəqliyyatda istifadə olunan bu qatar, sözün əsl mənasında uçur. Ən sürətli qatarlardan biri olan Maglevin təkərləri yoxdur. Maqnit levitasiya texnologiyası sayəsində onun öz relslərində uçduğunu söyləmək mümkündür. Almaniyada inkişaf etdirilən və adını qatara verən Maglev texnologiyası 30 kilometrlik Pudong hava limanı ilə şəhər mərkəzindəki “Longyang Road Station” arasındakı məsafəni 460 km/saat sürətlə və cəmi 7,5 dəqiqəyə qət edir. Super güclü maqnitlər üzərində işlədiyi üçün yerlə sürtünmə qüvvəsinin olmaması qatarı həm sürətli edir.

Çinli mühəndislər 600 km/saat sürətə çata bilən Maglev qatarları hazırlayırlar və ölkə ərazisindən keçəcək xətlər quraraq yüksəksürətli qatarlarla dünyanın ən böyük ölkələrindən birinə keçməyə hazırlşırlar.

2) İctimai nəqliyyat xətlərinin ən sürətli qatarına sahib olan Çin, eyni zamanda ən sürətli şəhərlərarası səyahətləri də inkişaf etdirmişdir. Test sürüşlərində 420 km/saat sürətə çatan CR400 qatarları sənişinlərini daşıyarkən maksimum 350 km/saat sürətə çatır.

Pekin – Şanxay - Honq Konq və Pekin-Harbin xətlərində 2 CR400 işləyir. Sürətindən başqa, CR400-ün digər mühüm xüsusiyyəti onun avtonom olmasıdır. Bu xüsusiyyət sayəsində CR400 dünyada yeganə avtomatik yüksək sürətli qatardır.

16 vaqonlu CR400 1200 nəfəri daşıyır və ağıllı şüşə ekranlardan tutmuş əyləncə paketlərinə qədər saysız-hesabsız texnologiyalar sənişinlərə xoş səyahət təklif edir.

3) Avropanın ən sürətli qatarı, "Ağ qurd" kimi də tanınan ICE3, Almaniyanın dünyaca məşhur qatar istehsalçısı "InterCity Express" tərəfindən hazırlanmışdır. Şirkətin Almaniyanın bir çox yerində fəaliyyət göstərən xətləri var və istehsal olunan qatarlar İspaniyadan Rusiyaya, xüsusilə Türkiyəyə müxtəlif şirkətlərə satılır. Onların ən xüsusi qatarı olan ICE3, Köln-Frankfurt xətti üçün xüsusi olaraq istehsal edilmişdir. İki saat yarımliq məsafəni 62 dəqiqəyə endirən ICE3 normalda 300 km/saat sürətlə gedir, lakin gecikmə ehtimalı olan hallarda onun sürücülərinə 330 km/saat sürətlənməyə icazə verilir. ICE3-ün sirri 8 vaqona paylanmış cəmi 16 elektrik mühərriki tərəfindən təmin edilən 11.000 at gücündən qaynaqlanır.

4) Dünyada sürətli qatarların qabaqcıllarından sayılan TGV (Böyük Vitesse Qatarı) İkinci Dünya Mühəribəsindən sonra başlayan Fransa dəmir yolu sənayesinin ən mühümlərindən biri oldu. Fransızlar təkcə qatarlar tikmirdilər, onlar daim öz rekordlarını qırır, özlərindən başqa rəqibləri olmayan bir dünya yaradırdılar.

1955-ci ildə ilk dəfə 331 km/saata çatan TGV 1981-ci ildə 380 km/saat, 1990-cı ildə isə 515,3 km/saat sürətlə yeni rekordlar qırdı.

Bu günün rekordu TGV-yə məxsusdur. 3 aprel 2007-ci ildə saniyədə 150 metr və saatda 574,8 kilometr sürətə çataraq onu məğlubedilməz etdi.

Bununla belə, TGV kommersiya səfərləri üçün tutumunun yalnız yarısını istifadə edir və 320 km/saat sürətlə gedir. Fransanı həm bir-birinə, həm də qonşu ölkələrin əsas paytaxtlarına bağlayan TGV, İspaniya, Cənubi Koreya, Mərakeş və ABŞ kimi bir çox ölkəyə də ixrac edilir.

5) Fransızlarla birlikdə yüksək sürətli qatar texnologiyasını inkişaf etdirən başqa bir ölkə Yaponiya, sürət olmasa da güc baxımından dünyanın ən əhəmiyyətli qatar modellərindən birinə sahibdir.

E5 qatarları 320 km/saata çata bilən 12900 at gücünə malik 32 asinxron elektrik mühərriki ilə ən müasir texnologiyadır. Həmçinin, dizayn mühəndislik baxımından heyvətəmizdir.

E5 qatarlarının uzun burunları yüksək sürətlə konusvari partlayışları azaltmaq üçün xüsusi olaraq hazırlanmışdır. O, yüngül alüminiumdan hazırlanmış kuzovları və yüksək sürətlə sürərkən döngələri qəbul etməyə imkan verən aktiv asqılarla möhkəm brendə çevrilib. 2016-cı ildə Yaponiyada 59 E5 qatarı fəaliyyətə başlayıb və bu sürətli qatarlarla demək olar ki, bütün ölkəni gəzmək mümkündür.

6) 2018-ci ilin noyabr ayında Mərakeşin ən əhəmiyyətli liman şəhərlərindən biri olan Tangier ilə Kasablanka arasında xidmətə verilən Əl Boraq, Afrikanın ilk və hazırda yeganə yüksək sürətli qatar xətti olma xüsusiyyətinə malikdir.

Fransız TGV şirkəti tərəfindən istehsal edilən Euroduplex model ikimərtəbəli elektrik qatarı 186 km məsafədə yerləşən Tangier və Kenitra arasındakı xəttə 320 km/saata çatır. O, həmçinin

Mərakeş hökumətinin 2 milyard dollar xərcləməsi ilə Rabat və Kasablanka arasındakı xətti əhatə edir. Lakin 4 saat 45 dəqiqədən 2 saat 10 dəqiqəyə endirilən bu səyahət qatar relslərinin təkmilləşdirilməsi sayəsində tezliklə 90 dəqiqə olacaq

7) 1992-ci ildə ilk dəfə Fransadan gətirilən TGV qatarları ilə yüksək sürətli qatarlar dünyasına addım atan İspaniya tezliklə öz modellərini istehsal etməyə başladı. AVE hərfi mənada ispan dilində quş deməkdir və eyni zamanda İspan Yüksək Sürətli Qatarların abreviaturasıdır.

AVE-də sürət rekordları saxlayan iki qatar var. S-102 Talgo və S-103 Velaro qatarları AVE-nin fəxridir. S-103 Almaniyadakı ICE3-ə yaxındır və 350 km/saat sürətə çata bilir. 2006-cı ilin iyul ayında 404 km/saata çataaraq yüksəksürətli qatar kommersiya rekordunu qırıb. AVE qatarları İspaniyanın bütün böyük şəhərləri arasında fəal işləyir.

8) Cənubi Koreyanın sürətli qatar macərası Fransadan gətirilən TGV modelləri ilə başlayıb. Koreyalılar tezliklə öz qatarlarını inkişaf etdirməyə başlayıblar və birinci nəsil KTX-1 qatarları 305 km/saat sürətlə hərəkət edə bilsələr də, 330 km/saat sürətə çata bilirlər. Yeni hazırlanmış HEMU-430X 2013-cü ildə 421,4 km/saat sürətə çataaraq, onu Fransa, Yaponiya və Çindən sonra 400 km-i keçən dördüncü ölkə edib.

Həddindən artıq dağlıq və problemləli coğrafiyaya malik Cənubi Koreya üçün qatarların inkişafı və dağlardan keçən yolların tikintisi son dərəcə çətin olsa da, onlar yüksək sürətli qatar texnologiyasını inkişaf etdirməkdə davam edirlər.

KTX qatarlarında tunellərdən keçərkən yaranan səs-küyü azaldan xüsusi təzyiqlə örtülmüş kabinlər hazırlanmışdır. Əsas marşrutlarda istifadə olunan bu qatarlar hər il yüz milyonlarla insanı ölkənin bir başından digər ucuna daşıyır.

9) İtaliyanın ən məşhur qatarı “Frecciarossa Red Arrow”-un adından da göründüyü kimi ox kimi dizaynı ilə ən xüsusi sürətli qatarlardan biridir. 2017-ci ildə təqdim edilən bu qatar 400 km/saat sürətləndirmək üçün nəzərdə tutulub. Oxa bənzər aerodinamik dizaynı və 10.000 at gücünə çata bilən yüksək texnologiyalı mühərrikli qatar, 200 metr uzunluğunda Turin, Milan, Boloniya və Florensiya kimi böyük şəhərlərdən keçir.

Frecciarossa kommersiya səfərlərində maksimum 300 km/saat sürətlə getsə də, sınaqlarda 394 km/saat sürətə çata bilir.

İtaliyanın yüksək sürətli qatarlar dünyasında böyüməsi və hətta İspaniyaya qatarların ixracı ilə hava yollarını çökmə nöqtəsinə gətirən nəhəng bir sənaye yarandı.

10) İspaniyadan gətirilən Talgo qatarları və çətin səhra yollarında çəkilən dəmir yolu xətləri, Səudiyyə Ərəbistanını dünyanın ən çətin coğrafiyalarından birində ən çox turistin ziyarət etdiyi Məkkə-Mədinə xəttini 300 km sürətlə birləşdirdi.

Hər il milyonlarla ziyarətin edildiyi Səudiyyə Ərəbistanı iki müqəddəs şəhər arasında 10 saata qət edilən 450 km məsafəni cəmi 2 saata endirib.

Temperaturun 50 dərəcəyə qalxdığı, qum fırtınalarının və səhra şəraitinin hökm sürdüyü bu qeyri-mümkün coğrafiya sürətli qatar texnologiyasından ən səmərəli istifadə edən ölkələrdən biri oldu. Hər il 60 milyon insana Həməyn qatarları ilə səyahət edir. (Bizim yol. info Leyla “Dünyanın ən sürətli 10 qatarı”2021.)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ş.Ə.Heydərov “Turizmdə nəqliyyat xidmətlərinin təşkili “Mingəçevir 2011
2. Ə.Ə.Cavadov “Vahid nəqliyyat sistemi”Bakı 2010..
3. Ə.Ahəngəri “Vahid nəqliyyat sistemi” Mingəçevir - 2006.
4. Bizim yol.info Leyla “Dünyanın ən sürətli 10 qatarı”2021.
5. <https://baku.ws>>Sosial 2024.

Regionlarda inklüziv təhsil imkanları

b.m Əliyeva Rəna Qafar qızı

Unec Zaqatala fialı

E-mail: aliyeva.rena83@gmail.com

Əlaqə-051-962-99-63

ORCID-0009 0007 7594 9455

Xülasə:

Regionlarda inklüziv təhsil, hər bir uşağın bərabər təhsil hüququnu təmin etmək üçün mühüm bir yanaşmadır. Bu, xüsusi ehtiyacları olan uşaqların ümumi təhsil mühitində təhsil almasını və cəmiyyətə inteqrasiyasını dəstəkləyir. Bunun üçün təhsil müəssisələrinin fiziki və tədris mühitinin uyğunlaşdırılması, müəllimlərin xüsusi hazırlığı, əlavə dəstək xidmətlərinin yaradılması və valideynlərin maarifləndirilməsi vacibdir.

Dövlət siyasəti və qanunvericilik inklüziv təhsilin tətbiqini dəstəkləməli, məktəblərə lazımı resurslar təmin edilməlidir. Cəmiyyətin inklüziv təhsil barədə məlumatlandırılması və texnologiyadan istifadə bu yanaşmanın daha səmərəli olmasına kömək edir. Nəticədə, inklüziv təhsil uşaqların potensialını inkişaf etdirməyə və sosial bərabərliyi təşviq etməyə imkan yaradır.

Резюме:

Возможности инклюзивного образования в регионах

Инклюзивное образование в регионах является важным подходом для обеспечения равного права на образование для каждого ребенка. Оно поддерживает обучение детей с особыми потребностями в общей образовательной среде и способствует их интеграции в общество. Для этого необходимо адаптировать физическую и учебную среду образовательных учреждений, подготовить учителей, создать дополнительные службы поддержки и информировать родителей.

Государственная политика и законодательство должны поддерживать внедрение инклюзивного образования, а школы должны быть обеспечены необходимыми ресурсами. Информирование общества об инклюзивном образовании и использование технологий помогают сделать этот подход более эффективным. В результате инклюзивное образование позволяет детям раскрыть свой потенциал и способствует продвижению социальной справедливости.

Summer:

Inclusive education opportunities in the regions

Inclusive education in regions is an important approach to ensuring equal educational rights for every child. It supports the education of children with special needs in a general educational

environment and promotes their integration into society. To achieve this, it is necessary to adapt the physical and educational environment of schools, train teachers, establish additional support services, and inform parents.

State policies and legislation should support the implementation of inclusive education, and schools must be provided with the necessary resources. Raising public awareness about inclusive education and utilizing technology help make this approach more effective. As a result, inclusive education allows children to realize their potential and promotes social equity.

AÇAR SÖZLƏR: *təhsil, təlim, inklüziv, şagird şəxsiyyəti*

KEY WORDS: *education, training, inclusion, student identity*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *образование, обучение, инклюзия, студенческая идентичность*

Regionlarda inklüziv təhsil imkanlarının artırılması, hər bir uşağın təhsil hüququnun təmin edilməsi və sosial bərabərliyin möhkəmləndirilməsi baxımından çox önəmlidir. Inklüziv təhsil, xüsusi ehtiyacları olan uşaqların digər uşaqlarla bərabər şəkildə təhsil almalarını təmin etmək məqsədini güdür. Bu yanaşma, uşaqların fərqli bacarıq və ehtiyaclarına uyğun tədris metodlarının tətbiqini, həmçinin təhsil mühitinin uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Regionlarda inklüziv təhsil imkanlarının inkişafı, bir çox faktordan asılıdır və bu proses müxtəlif mərhələlərdən ibarət ola bilər.

(1)

1. Təhsil Müəssisələrinin Adaptasiyası və Fiziki Şəraitin Yaradılması:

Regionlarda inklüziv təhsil imkanlarının təmin edilməsi üçün məktəblər və digər təhsil müəssisələrinin fiziki şəraitinin uyğunlaşdırılması çox vacibdir. Bu, xüsusi ehtiyacları olan uşaqların təhsil alması üçün lazımi infrastrukturun yaradılmasını əhatə edir. Məsələn, əlilliyi olan uşaqlar üçün məktəblərdə rampa, liftlər, xüsusi avadanlıqlar və daha geniş sinif otaqları təmin edilə bilər. Bununla yanaşı, məktəblərdə xüsusi tədris materialları, yazılı və vizual materiallar, dinləmə cihazları və digər resurslar hazırlanmalıdır. Fiziki mühitin uyğunlaşdırılması, uşaqların dərslərdə aktiv iştirak etməsini və öz potensiallarını inkişaf etdirməsini təmin edir.

2. Müəllimlərin Təhsili və Peşəkar İnkişafı:

Inklüziv təhsil imkanlarının artırılması üçün müəllimlərin hazırlığı və peşəkar inkişafı mühüm rol oynayır. Müəllimlərə xüsusi ehtiyacları olan uşaqlarla necə işləyəcəkləri, müxtəlif öyrənmə tərzlərinə uyğun tədris metodlarının tətbiqi və fərdi yanaşmaların istifadəsi barədə təlimlər verilməlidir. Müəllimlərə uşaqların emosional və sosial ehtiyaclarını anlamaq və onlara dəstək olmaq üçün psixoloji təlimlər də verilməlidir. Bu, müəllimlərin daha çevik və inklüziv yanaşmalar tətbiq etmələrini təmin edir. Müəllimlərin peşəkar inkişafı, həmçinin onların tədris metodlarını və yanaşmalarını yeniləmələrini və müxtəlif ehtiyacları olan uşaqlara uyğun dərslər planları hazırlamalarını təmin edir.

3. Resursların Bölüşdürülməsi və Dəstək Xidmətləri:

Inklüziv təhsilin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün regionlarda əlavə resursların və dəstək xidmətlərinin təmin edilməsi vacibdir. Bu resurslar arasında xüsusi təlimatçılar, psixoloqlar, sosial işçilər, reabilitasiya mütəxəssisləri və digər mütəxəssislər yer alır. Onlar uşaqların inkişafını dəstəkləmək, onların xüsusi ehtiyaclarını qarşılayacaq dəstək xidmətləri təqdim etmək üçün məktəblərdə çalışırlar. Eyni zamanda, xüsusi təhsil proqramları, dərslər materialları və avadanlıqlar da xüsusi ehtiyacları olan uşaqlar üçün uyğunlaşdırılır. Bu resurslar, uşaqların təhsilindəki çətinlikləri aşmalarına və inkişaflarını davam etdirmələrinə kömək edir.

4. Valideynlərin və Cəmiyyətin Dəstəyi:

İnklüziv təhsil proqramlarının uğurlu olması üçün valideynlərin və yerli cəmiyyətin dəstəyi çox önəmlidir. Valideynlər, uşaqlarının təhsil prosesinə aktiv şəkildə cəlb olunmalı, onlara dəstək olmalı və təhsil müəssisələrində baş verən proseslərə qatılmalıdırlar. Valideynlərə, uşaqlarının xüsusi ehtiyaclarını necə anlamaq və onlara necə dəstək olmaq barədə məlumatlar verilməlidir. Həmçinin, valideynlərə təhsil müəssisələrində baş verən yeniliklər və proqramlar haqqında məlumat verilməli, onların təhsil prosesindəki rolu gücləndirilməlidir.

Cəmiyyətin inklüziv təhsilə dair məlumatlandırılması və təhsilin hər kəs üçün bərabər imkanlar təmin etməsi barədə maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. İnklüziv təhsil, yalnız məktəblərdə deyil, cəmiyyətdə də geniş şəkildə dəstəklənməlidir. Cəmiyyətin təhsil məsələlərinə daha çox həssas yanaşması, sosial inteqrasiya və bərabər imkanların təmin edilməsi üçün vacibdir.

5. Təhsil Siyasətləri və Qanunvericilik:

İnklüziv təhsilin inkişafı üçün dövlət səviyyəsində güclü təhsil siyasətləri və qanunvericilik mövcud olmalıdır. Bu siyasətlər uşaqların hüquqlarını qorumağa, məktəbləri inklüziv yanaşmalar tətbiq etməyə təşviq etməyə və təhsil sistemində bərabərlik təmin etməyə yönəlməlidir. Dövlət və yerli hakimiyyət orqanları, inklüziv təhsil sahəsində qanunvericilik təşəbbüsləri irəli sürməli və bu sahədəki təhsil siyasətlərini inkişaf etdirməlidir. Həmçinin, təhsil müəssisələrinin inklüziv təhsil proqramlarını həyata keçirmək üçün maddi və texniki dəstəyi təmin etməsi vacibdir.

6. İnklüziv Təhsil və Sosial İnteqrasiya:

İnklüziv təhsil, yalnız təhsil mühitində deyil, həm də sosial həyatın digər sahələrində uşaqların bərabər imkanlarla iştirak etməsini təmin edir. İnklüziv təhsil proqramları, uşaqların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onları cəmiyyətə inteqrasiya etmək üçün mühüm bir vasitədir. Bu, uşaqların müxtəlifliyə qarşı müsbət münasibət formalaşdırmasına, əməkdaşlıq etməsinə və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə kömək edir. İnklüziv təhsil, uşaqların təhsilini yalnız akademik baxımdan deyil, həm də sosial və emosional baxımdan inkişaf etdirmək məqsədini güdür.

(2)

Sonda belə nəticəyə gəlirik ki, regionlarda inklüziv təhsil imkanlarının artırılması, uşaqların bərabər təhsil hüquqlarının təmin edilməsi və cəmiyyətin müxtəlifliyə qarşı müsbət münasibətinin inkişaf etdirilməsi üçün çox önəmlidir. Bu yanaşma, həmçinin uşaqların potensiallarını ən yaxşı şəkildə inkişaf etdirmələrini və cəmiyyətə inteqrasiyalarını təmin edir. İnklüziv təhsil, yalnız təhsil müəssisələrinin deyil, həm də cəmiyyətin və dövlətin birgə səyi ilə inkişaf etdirilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ailə tərbiyəsinin bəzi məsələləri / «Pedaqogika elminin inkişafında yeni mərhələ» Beynəlxalq elmi- praktik konfransın materialları, Bakı, 2011, s.535-540
2. Azərbaycan ədəbiyyatında gözəllik tərbiyəsi məsələlərindən / BDU-nun 90 illik yuğileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2009, s. 421
3. Tələbələrin məktəbdə yeniyetmələrlə aparacağı işin sistemi / Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji-psixoloji problemləri» mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları, s.146-148

UNEC 95: “Zaqatala filialının inkişaf perspektivləri”

Müəllif: İbrahim Şamil oğlu Şahmərdaov

İş yeri UNEC Zaqatala filialı

E-mail poçt: ibrahimsahmerdanov@gmail.com

Əlaqə nömrəsi-055-418-39-45

Xülasə

Bu məqalə UNEC Zaqatala filialının inkişaf perspektivlərini araşdıraraq, onun regional iqtisadiyyata və ali təhsil sektoruna təsirini qiymətləndirir. Son zamanlarda ali təhsil müəssisələrinin təkcə bilik istiqamətində qurumlar deyil, həm də innovasiya və iqtisadi inkişafın əsas alətlərindən biri olduğu vurğulanır. Məqalədə UNEC Zaqatala filialının əsas inkişaf istiqamətləri geniş şəkildə təhlil olunur. Buraya təhsilin artırılması, əmək bazarına uyğun təhsil proqramlarının tərtib edilməsi, universitet-sənaye əməkdaşlığının daha da gücləndirilməsi, rəqəmsallaşma, elmi-tədqiqat potensialının artırılması və beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi kimi aspektlər aiddir. Xüsusilə, region üçün prioritet olan sahələr üzrə elmi araşdırmaların aparılması və məzunların məşğulluq imkanlarının artırılması məsələləri ətraflı müzakirə edilir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, UNEC Zaqatala filialının daha səmərəli inkişafı üçün innovativ tədris metodlarının tətbiqi, sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması və müasir texnologiyalardan istifadə vacibdir. Bununla yanaşı, filialın beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində xarici universitetlərlə əlaqələrinin genişləndirilməsi tələbələrin qlobal bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə imkan yarada bilər. Universitet-sənaye əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi isə məzunların əmək bazarına daha uğurlu inteqrasiyasına kömək edəcəkdir.

Açar sözlər: UNEC Zaqatala filialı, regional inkişaf, ali təhsil, universitet-sənaye əməkdaşlığı, rəqəmsallaşma, insan kapitalı, əmək bazarı, innovasiya, startap ekosistemi, beynəlxalq əməkdaşlıq.

Giriş

Son dövrlərdə ali təhsil müəssisələr ancaq bilik və yaradıcılıq, elmi istiqamətdə inkişaf deyil, həm də regionlarda inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alaraq böyük bir qüvvə kimi görülür. Azərbaycan İqtisad Universitetin Zaqatala filialında regionda təhsilin, elmin, insan kapitalın, yerli iqtisadi və ali təhsil alan tələbələrin iqtisadçı kimi formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Ancaq tez-tez dəyişən əmək bazarının göstəricilərini nəzərə alsaq, rəqəmsal transformasiya və ali məktəblərdə sənayə sahələri ilə sıx əməkdaşlığı kimi meyarlar filialımızın inkişafında önəmli yer tutulmalıdır. Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan İqtisad Universitetin Zaqatala Filialının regional iqtisadiyyatda yeri və rolu, universitet-sənaye əməkdaşlığının yeri və rəqəmsallaşması mərhələlərinin filialın inkişafına necə töhvə verə biləcəyini göstərəcəyik. Nəticə olaraq, UNEC Zaqatala filialının modernləşmə strategiyaları və inkişaf planları uğurla həyata keçirildiyi təqdirdə, bu filial regionun sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfə verən mühüm bir akademik və innovasiya mərkəzinə çevrilə bilər. Bu inkişaf, həm tələbələrin gələcək karyera perspektivlərini yaxşılaşdıracaq, həm də regionun iqtisadiyyatını daha dinamik və rəqabətqabiliyyətli hala gətirəcəkdir.

Azərbaycan İqtisad Universitetin Zaqatala Filialının regional inkişafda rolu

Azərbaycan İqtisad Universitetin Zaqatala Filialının Regionda (Zaqatala, Qax, Şəki, Balakən) yüksək ixtisaslı kadrların yüksək səviyyədə təhsil alaraq onları əmək bazarına ixtisaslı kadr kimi təqdim etmək, yerli biznes şəraitinə mühüm öz töhvələrini vermək əsas missiyasıdır. Regional iqtisadi system çərçivəsində ali təhsil müəssisələrin oynadığı funksiya əsasən aşağıda öz

əksini göstərir(Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2023). Ali təhsilin inkişaf strategiyası: 2023–2030. Bakı: Təhsil Nazirliyi Nəşriyyatı).

1. İnsan kapitalın inkişaf mexanizmi – Azərbaycan İqtisad Universitetin Zaqatala filially vasitəsilə regionda yüksək ali təhsilli, ixtisaslı kadrların sənaye-müəssisələrinə yerləşdirilməsi və onların Azərbaycan iqtisadiyyatına öz bilik bacarıqlarını tətbiq etməsi əsas amil kimi götürülür.
2. EIM və innovasiya üzrə mövcud potensialdan istifadə - Ali təhsil müəssisələrin elmi yaradıcılıq və tədqiqatlardan geniş istifadə edilməsi, yeni ELMİ TEXNOLOJİ Tədqiqatlardan geniş istifadə edilməsi innovativ imkanlar yararlanması əsas aspektlərdir
3. Əmək bazarın tələblərinə uyğun ali təhsilli kadr yetişdirilməsi- Dövrümüzün iqtisadi aspektlərinə uyğun olaraq bu göstəricilərə cavab verən yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması universitetin əsas qarşıya qoyulmuş amildir. Bunun üçün yeni dərslər proqramların işləyib hazırlamaq, onları indiki əmək bazarına uyğunlaşmasını təmin etmək üçün innovativ imkanlardan geniş istifadə etmək, sənaye-universitet, müəssisə-universitet modelindən geniş istifadə etmək lazımdır.

Son dövrlərimizdə Unecin Zaqatala filialında müasir tədris metodlarından geniş istifadə edilməsi, onların tətbiq edilməsi və tətbiqinin dahada artırılması istiqamətində çox böyük işlər görülmüş və addımlar atılmışdır(UNEC. (2024). UNEC Zaqatala filialının inkişaf konsepsiyası. Bakı: UNEC Nəşriyyatı). Ancaq müasir tədris prosesində əmək bazarına uyğunluğu təmin etmək üçün daha geniş islahatlara ehtiyac duyulur. Ali təhsil müəssisələri və sənaye sahəsi arasında əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, regionda iqtisadi inkişafı həm zərurət yaranır, həm də ixtisaslı kadrların əmək bazarın auyğunluğunu, onların ixtisaslı kadr kimi formalaşmasında mühüm rol oynaya bilər(Ahmadov, A. (2021). Ali təhsilin əmək bazarına uyğunluğunun qiymətləndirilməsi: UNEC modeli. *Təhsil və İqtisadiyyat*, 3(1), 58–65)UNEC-in Zaqatala filialında universitet-sənaye əməkdaşlığı üçüdə regionun iqtisadi potensialının fərqiəndir və bu əməkdaşlığın dahada artırılması üçün əss aşağıdakı aspektləri qiymətləndirir(OECD. (2022). *University-Industry Collaboration: Driving Regional Innovation*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264293469-en>):

- Məzun olan tələbələrə işlə təmin edilməsi – UNEC-in məzunlarının regionlardakı müəssisələrdə işlə təmin olunması faiz-göstəricisini artırmalıdır.
- Birgə tədqiqat və innovasiya layihələri: Universitet-Sənaye əlaqələri arasında geniş innovative layihələr işləyib hazırlanıb icraya sövq edilməlidir.
- Təcrübə layihələri: Şirkətlərlə geniş əlaqələr yaradılaraq tələbələrə şirkətlərdə müxtəlif pozisiyalarda təcrübə keçilməsi üçün zəmin yaratmaq.
- Universitetin qonşu region universitetlərlə sıx qarşılıqlı əlaqə formalaşdırmaq və İKİLİ diplom lahiyələsini universitetlər arası tətbiqini geniş şəkildə həyata keçirmək

Müasir dövrümüzə rəqəmsal texnologiyaların tədris hissəsində, daha təsirli və əlçatan etməyə şərait yaradılmışdır. UNEC-in Zaqatala filialında rəqəmsallaşmanın əsas iqtisadi aspektləri kimi aşağıdakıları nəzərdən keçirmək olar(Dünya Bankı. (2023). *Higher Education for the Digital Economy in Emerging Markets*. Washington, DC: World Bank Publications):

1. Online təhsil sahəsinə və hibrid tədris modellərindən geniş istifadə - Rəqəmsal tədris platformasından geniş istifadə edərək tələbələrə və professor-müəllim heyətinə bu sahəyə cəlb etmək
2. Tədqiqat resurslarına rəqəmsal platformaya keçid: Regionlarda elmi texniki tərəqqi imkanlarından geniş istifadəni artırmaq üçün daxili və beynəlxalq elmi bazarlara çıxışını təmin etmək(.

3. Avtomatlaşdırılmış tədris modellərindən istifadə: Yeni ETT-ni tədris prosesinə cəlb etməklə filialımıza digər universitetlər arasındakı rəqabəti daha da artırmaq.

İnkişaf perspektivləri və təkliflər

UNEC-in Zaqatala filialının gələcək inkişafa baxış bucağını təmin etmək üçün aşağıdakı strategiyalar işlənib hazırlana bilər (UNESCO. (2021). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO Publishing.).

1. Təhsilin proqramların müasirləşdirilməsi və modernləşdirilməsi - Əmək bazarında baş verən dəyişikliklərə nəzərən alaraq universitetin tədris proqramlarının yenidən işlənib hazırlanması və gənclərin ali təhsil almaq istəyən tələbələrin maraqlarını cəlb edəcək yeni ixtisasların universitetə gətirilməsi açılması (Əliyeva, S. & Hüseynov, T. (2022). Universitet-sənaye əməkdaşlığı və innovasiya mühiti. Ali Təhsil və Tədqiqatlar Jurnalı, 6(1), 45–52.)
2. Universitet-sənaye əməkdaşlığının genişləndirilməsi – Yerli və beynəlxalq şirkətlərlə əməkdaşlıq səviyyəsinin artırılması üçün müqavilələrin bağlanması və bir çox yeni startap layihələrin işlənib hazırlanması
3. Beynəlxalq Universitetlərlə əlaqəni gücləndirmək – Xarici və daxili universitetlərlə əlaqəni gücləndirmək və əsasən ikili diploma üstünlük verilməsini təmin etmək. Xarici Universitetlərin bilik və elmi yaradıcılıq sahəsindəki təcrübələrinə yiyələnərək filialımıza tətbiq etmək.
4. Rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi – Onlayn ödənişsiz kursların tətbiq edilməsi və əsasən son dövrlərimizdə data analitika sahəsində olan marağı nəzərə alaraq bu sahədə həm təlimlərin keçirilməsi, həm də ixtisasın açılmasını təmin edilməsi.
5. İnnovasiya və sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması – Universitet daxilində biznes inkubatorların yaradılması və startap ekosistem tətbiq etmək

Nəticə

UNEC-in Zaqatala filialında regionun sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Bununla belə, filialın daha da böyük tövhiyə verilməsi üçün ali təhsil proqramlarının yenilənməsi, modernləşdirilməsi, universitet-sənaye əməkdaşlığının artırılması və rəqəmsal transformasiya prosesinin sürətləndirilməsi məcburidir. Məqalədə qeyd olunan istiqamətlər üzrə islahatlar həyata keçirildiyi vaxtda, filial ancaq Zaqatala-Şəki regionunda deyil, ümumilikdə Azərbaycanın ali təhsil məkanında mühüm bir universitet mərkəzə çevrilə bilər. Bu inkişaf həm tələbələrin keyfiyyətli təhsil almasına, həm də regionun iqtisadi-sosial inkişafına mühüm istiqamətlər verəcəkdir. UNEC Zaqatala filialı regionun təhsil, elmi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynayaq qədər güclü bir potensiala sahibdir. Filialın fəaliyyətinin yalnız tədris, elmlə məhdudlaşmaması, elmi təcrübələrin aparılması, innovasiya və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə inteqrasiyası onun daha çox təsir gücünü çoxaldacaqdır. Bu yöndən, filialın qarşısında duran əsas prioritetlərdən ən vacibi gənclərin ideyalarını reallaşdırma biləcəkləri şəraitin yaradılmasıdır. Eyni anda, regionun coğrafi və iqtisadi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatı, turizm, logistika və xidmət sahələri üzrə tətbiqi elmi tədqiqatların həyata keçirilməsi, həmçinin bu sahələr üzrə ixtisaslaşmış təhsil proqramlarının hazırlanması, Bu sahələr önəmin daha da artırılması UNEC Zaqatala filialını fərqləndirən əsas strateji addımlardan biri ola bilər. Bu inkişaf perspektivləri həm də regionda intellektual sahədə daha da qabaqcıl ön sırada savadlı və təşəbbüskar gənclərin yerli iqtisadiyyatla

mütəmadi əlaqədə formalaşmasına şərait yaradacaqdır. Bu isə regiondan beyin axınının, insan kapitalının qarşısını almaq və əksinə, savadlı kadrların bölgəyə cəlbi üçün əsas təsir edici amildir. Nəticə olaraq, UNEC Zaqatala filialı müasir dövrün çağırışlarına uyğun olaraq öz fəaliyyətini yenidən təşkil etdiyi və strateji inkişaf istiqamətlərini düzgün müəyyənləşdirdiyi təqdirdə, təkcə Zaqatala üçün deyil, bütün Şimal-Qərb bölgəsi üçün nüfuzlu və innovativ bir ali təhsil mərkəzinə çevrilə bilər.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2023). Ali təhsilin inkişaf strategiyası: 2023–2030. Bakı: Təhsil Nazirliyi Nəşriyyatı.
2. UNEC. (2024). UNEC Zaqatala filialının inkişaf konsepsiyası. Bakı: UNEC Nəşriyyatı.
3. OECD. (2022). University-Industry Collaboration: Driving Regional Innovation. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264293469-en>
4. Dünya Bankı. (2023). Higher Education for the Digital Economy in Emerging Markets. Washington, DC: World Bank Publications.
5. UNESCO. (2021). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO Publishing.
6. European Commission. (2022). Digital Education Action Plan 2021–2027. Brussels: European Union. <https://education.ec.europa.eu>
7. Əliyev, R. (2021). Rəqəmsal transformasiya və ali təhsil: çağırışlar və imkanlar. Azərbaycan Təhsil Jurnalı, 4(58), 22–28.
8. Mehdiyev, E. (2020). Regionlarda insan kapitalının inkişafı və təhsilin rolu. İqtisadi Forum, 2(23), 33–39.
9. Əliyeva, S. & Hüseynov, T. (2022). Universitet-sənaye əməkdaşlığı və innovasiya mühiti. Ali Təhsil və Tədqiqatlar Jurnalı, 6(1), 45–52.
10. Karlsen, J. & Larrea, M. (2019). Regional Development and Innovation: Collaboration Between Universities and Industry. Routledge.
11. Altbach, P. G., & Salmi, J. (2016). *The road to academic excellence: The making of world-class research universities*. Washington, DC: World Bank Publications.
12. Cornell University, INSEAD, & WIPO. (2023). *Global Innovation Index 2023: Innovation in uncertain times*. Retrieved from <https://www.globalinnovationindex.org>

Müasir kontekstdə sosiallaşma və tələbələrin özünügerçəkləşdirməsinin xüsusiyyətləri

p.f.d., dos. Babayeva Xəzangül Süleyman qızı

f.f.d dos Qədimova Həqiqət Kərim qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

E-mail: xzngl.babayeva68@mail.ru

Əlaqə: 051 362 82 26

<https://orcid.org/0009-0007-8288-0900>

Açar sözlər: sosiallaşma, müasir təhsil sistemi, özünügerçəkləşdirmə, kompleks yanaşma, dinamik inkişaf, psixoloji vəziyyət

Ключевые слова: социализация, современная система образования, самореализация, комплексный подход, динамичное развитие, психологическое состояние

Keywords: socialization, modern education system, self-realization, complex approach, dynamic development, psychological state

Xülasə

İnsanın özünügerçəkləşdirməsi psixikanın ayrı-ayrı sahələri, idrak prosesləri, yaxud digər psixi faktorların imkanları ilə ölçülmür. Burada söhbət yaradıcı şəxsiyyətin əsas xassələrindən: iradi-emosional, koqnitiv imkanlardan, düşüncə tərzindən və əlbəttə, mənsub olduğu mədəniyyətin adət-ənənələrindən, sosial qiymətləndirmə və yönümlərdən gedir. Bu baxımdan insanın dərk etmə prosesindəki meyllərini, motivlərini ümumiləşdirmək cəhdini “*proprium*” adlandıran Q.Ollport bu anlayışa şəxsiyyətin bütün aspektlərini, daxili hislərin formalaşmasında rolu, imkanı olan cəhətlərini, özünü təsdiq etməyə can atan insanın təbiətinə xas olan bütün hallar və xassələri aid edir.

Özünügerçəkləşdirmə sosiallaşma prosesində baş verir. Sosiallaşma insan fərdinin təbii-genetik imkanları ilə bağlı olub, onun yaşadığı ictimai mühitin mədəni normaları ilə tənzimlənir. Təlim-tərbiyə işlərindəki çatışmazlıqlar və müşahidələr ona əsas verir ki, mexaniki biliklərə əsaslanan təlimdən, hərtərəfli dünyagörüşə, çevik təfəkkürə əsaslanan şəxsiyyətyönümlü təhsilə keçid bu günün tələbidir.

Müasir cəmiyyətdə gedən sürətli inkişaf prosesi təhsilin şəxsiyyətin inkişafına təsirini yeni kontekstdə araşdırılmasını zərurətə çevirmişdir. Çünki təhsil cəmiyyətin və dövlətin sosial sifarişlərini yerinə yetirir və təhsilin məzmunu müasir dünya standartlarına uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Bu zərurət həm də ənənəvi təhsildən uzaqlaşma fonunda və humanistləşdirmənin həyata keçirilməsi şəraitində şəxsiyyətyönümlü təhsilin prioriter məsələ olmasından qaynaqlanır. Digər vacib cəhət isə müasir dünyanın dinamik inkişafı prosesində təhsil sahəsində yeni standartların transformasiya edilməsi və bunun üçün yeni konseptual və metodoloji əsasların hazırlanmasıdır. (Ə.Əlizadə, 1998)

Ənənəvi təhsil paradigması şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Əslində isə, təhsildə şagird və tələbə şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı məsələsi ideoloji pragmatizmdən uzağa getməmişdir. Çünki şəxsiyyətin inkişafının ayrı-ayrı aspektlərini, pedaqoji fəaliyyətin təşkilinin psixoloji əsaslarını nəzərə almadan istənilən nəticəni əldə etmək

olmaz. Ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan islahatlar, respublikamızın bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Boloniya sazişinə qoşulması problemin həllinə müəyyən köməklik göstərsə də, məsələnin tam həllinə nail olmaq hələ də mümkün olmamışdır. Təlim-tərbiyə işlərindəki çatışmazlıqlar və müşahidələr ona əsas verir ki, mexaniki biliklərə əsaslanan təlimdən, hərtərəfli dünyagörüşə, çevik təfəkkürə əsaslanan şəxsiyyətyönümlü təhsilə keçid bu günün tələbidir. Təhsilin təşkilində şəxsiyyətyönümlü konsepsiyanın əldə rəhbər tutulması şagird, tələbə şəxsiyyətinin inkişafının mərkəzi elementlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Şəxsiyyətyönümlü təhsilin məqsədi fərdi və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin aşkar olunması və onların məqsədyönlü inkişafı, sosial-mədəni normaları özündə ehtiva edən sosial əhəmiyyətli davranış formasına çevrilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasıdır. (Əliyev B.H. Cabbarov R.V., 2008)

Mövcud təhsil nəzəriyyələrinin hər birində belə bir ideya vurğulanır ki, təhsil şəxsiyyəti formalaşdırır. Təhsilin və cəmiyyətin dinamikliyi, həmçinin şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən amillərin xarakterinin dəyişməsi fonunda bu təsirin istiqamətləri müəyyənləşdirilməmiş, bir sıra məsələlərin həlli cavabsız qalmışdır. Bunun başlıca səbəbləri kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

a)Təhsil və şəxsiyyətə vahid sistem kimi baxılması üçün vacib olan ümumtəhsil konsepsiyasının işlənib hazırlanmaması, təlimin təşkilində bu cəhətə fikir verilməməsi;

b)Təhsilin təşkilində şəxsiyyətin inkişafı və intellektual inkişaf məsələlərini fərqləndirən psixoloji konsepsiyanın metodoloji əsaslarının vahid sistemə inteqrasiya olunmaması;

c)Təlim prosesində şagird və tələbənin şəxsiyyət kimi formalaşması üçün zəruri olan özünügerçəkləşdirməyə təlim prosesində şərait yaradılmaması və s. (Əliyev B.H. 1999)

Şəxsiyyətyönümlü təhsilin təşkilində aşağıdakı məsələlərin nəzərə alınması məqsəduyğundur:

1)Təhsildə tələbələrə şəxsiyyət kimi yanaşılması. Təhsilin bir növ şəxsiyyətyönümlüyünün həqiqiliyinin təmin edilməsi.

2)Tələbələrin müstəqil axtarış fəaliyyətinin təmin edilməsi, oyun və treninqlər vasitəsilə psixoloji pozuntuların üzə çıxarılması və onların reabilitasiyası üçün psixoloji xidmətin praktik əsaslar üzərində qurulması;

3)Təhsilin təşkilində qiymətləndirmə meyarlarının daha effektiv, təkmil üsullarından istifadə edilsə, bu tələbələrin psixoloji vəziyyətinə müsbət təsir göstərə və onların fəaliyyətinin yaradıcı olmasına zəmin yarada bilər.

4)Şagird və tələbələrin imtahanqabağı və imtahandan sonrakı sağlamlığının göstəriciləri qiymətləndirilməli və buna uyğun olaraq psixoproflatik işlərin təşkili həyata keçirilməlidir.

Müasir təhsil sistemində həyata keçirilən dəyişikliklərin mərkəzində təhsil subyektlərinin hərtərəfli inkişafı, onların özünügerçəkləşdirmə və özünüaktuallaşdırma imkanlarının artırılması durur. Bu məsələlərin həyata keçirilməsi üçün problemlərə, bir tərəfdən kompleks, digər tərəfdən diferensial yanaşma tələb olunur.

Kompleks yanaşma, ənənəvi təhsil sistemində pedaqogikanın bir çox sahələrinə daxil olan məsələləri (valideynlərlə iş, asudə vaxtın təşkili, imkansız tələbələrlə iş və s.), diferensial yanaşma isə, təhsil alanların mühitdə sosial, psixoloji və fiziki imkanları baxımından özünümüəyyənləşdirmə, özünüizamlama, özünüfəallaşdırma, nəhayət özünügerçəkləşdirmə imkanlarının öyrənilməsi üçün onların şəxsi keyfiyyətlərinə fərdi qaydada yanaşmanı özündə ehtiva edir.

“Təhsil subyektləri” anlayışı nəyi ifadə edir və onun pedaqogika ilə əlaqəsi nədir? Subyekt insanın bioloji və sosial xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən tələbatların ödənilməsi üçün fəallıq

göstərməyə yönəlmiş insan fərdidir. Yəni, subyekt hər hansı insan deyil, məhz özünü fəallaşdıran, özünü gerçəkləşdirən, sosial mühitdə öz fərdiliyini, “Mən”ini qəbul etdirmək üçün fəal şəkildə sosial əlaqələr quran, əməkdaşlıq edən insandır. O halda “təhsil subyektləri” (burada tələbələr) bu xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən fərdlərdir. (Əliyev R.2007)

İnsanın özünügerçəkləşdirməsi psixikanın ayrı-ayrı sahələri, idrak prosesləri, yaxud digər psixi faktorların imkanları ilə ölçülmür. Burada söhbət yaradıcı şəxsiyyətin əsas xassələrindən: iradi-emosional, koqnitiv imkanlardan, düşüncə tərzindən və əlbəttə, mənsub olduğu mədəniyyətin adət-ənənələrindən, sosial qiymətləndirmə və yönümlərdən gedir. Bu baxımdan insanın dərk etmə prosesindəki meyllərini, motivlərini ümumiləşdirmək cəhdini “*proprium*” adlandıran Q.Ollport bu anlayışa şəxsiyyətin bütün aspektərini, daxili hisslərin formalaşmasında rolu, imkanı olan cəhətlərini, özünü təsdiq etməyə can atan insanın təbiətinə xas olan bütün hallar və xassələri aid edir.

Tələbələrin özünügerçəkləşdirməsi onların həm sosial, həm fiziki, həm də psixi fəallığının tərkib hissəsidir. Sosial fəallığın predmetində onların ən vacib xassələri iştirak edir: ətraf aləm reallıqlarına yalnız bioloji və sosial istiqamətlənməklə deyil, həm də özünün dünyaya münasibətinin mahiyyətini dərk etmək durur. Sosial fəallıq özündə, eyni zamanda tələbələrdə hər hansı sahə ilə bağlı həvəskarlığın, meyl və marağın, arzusun elementlərini də birləşdirir.

Özünügerçəkləşdirmə sosiallaşma prosesində baş verir. Sosiallaşma insan fərdinin təbii-genetik imkanları ilə bağlı olub, onun yaşadığı ictimai mühitin mədəni normaları ilə tənzimlənir. Bu baxımdan tələbələrin sosiallaşması onların sosial inkişafının gedişində, ünsiyyət və fəaliyyət prosesində fəal şəkildə mənimsədiyi ictimai dəyərlər, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər, davranış və nitq mədəniyyəti, adət və vərdişlərin kompleksi kimi başa düşülür.

Sosiallaşma özünün nəticələrinə görə birmənalı olmayan prosesdir. O, bir tərəfdən insana sosioma daxil olmağa, cəmiyyətdə qəbul edilmiş norma və dəyərləri, davranış formalarını, mənimsəməyə kömək edir, eləcə də ona sosial təsirlərin köməyi ilə özünüreallaşdırmaq imkanı verir, digər tərəfdən sosial dəyərlərin mədəniyyət nümunələrinin mənimsənilməsi prosesində insan bəzən mühitin təsirlərinə uyğunlaşmalı olur ki, bu da fərdiliyinin zəifləməsinə aparıb çıxara bilər. Ona görə də O.A.Zarjiskaya sosiallaşmaya fərd tərəfindən yalnız sosial normaların mənimsənilməsi prosesi kimi deyil, dərin psixoloji proseslərlə əlaqəli şəkildə cərəyan edən, şüur və şüuraltı sahələr səviyyəsində dərk olunan və mənimsənilən mürəkkəb hadisə kimi yanaşır. Onun qənaətinə görə, sosiallaşan insanın yalnız davranışı, düşüncələri, münasibətləri deyil, bütövlükdə “bədəni sosiallaşır”. (Əlizadə Ə., Əlizadə H.Ə.2008)

Tarix boyu təhsil, tərbiyə və özünütərbiyə insan şəxsiyyətinin sosiallaşmasının optimal yolu olmuşdur. Hazırda gənc nəslin sosiallaşmasında təhsilin rolu daha da artmaqdadır. Çünki informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə insanı təhsilsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir.

İnsanın sosiallaşması onun bütün həyatı boyu davam edən uzunmüddətli prosesdir. Hər bir yaş mərhələsində sosiallaşmanın məzmunu, intensivliyi, mənimsənilən sosial normaların kəmiyyət və keyfiyyəti, istiqaməti dəyişir. Bu prosesin əsasında meyllər, tələbatlar, motivlər, maraqlar və digər psixoloji faktorlar durur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ə.Əlizadə. Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı. Ozan. 1998
2. Əliyev B.H. Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı, 2008.
3. Əliyev B.H. Şəxsiyyətə yeni baxış nəzəriyyəsi. Bakı, 1999.
4. Əliyev R. Etnopsixologiya, qloballaşma və millilik. Bakı, Nurlan, 2007.
5. Əlizadə Ə., Əlizadə H.Ə., Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı. ADPU-nun mətbəəsi, 2008

Critical thinking.How to Develop Critical Thinking in Students What is Critical Thinking?

UNEC Zagatala Branch
Department of Economics and Management
Senior Lecturer Raisa Lachinova
E-mail: i.raya.i@mail.ru
ORCID :0009000415422019
Tel.(+994)50 7310381

Summary

This article provides information about critical thinking and its fundamentals. Critical thinking is the ability to analyze information objectively and deeply, evaluate it, and draw correct conclusions. This type of thinking skills and a creative approach to problem-solving. The foundations of critical thinking include logical reasoning, the ability to ask questions, reliance on evidence, and consideration of different perspectives.

This article also discusses the formation and development of critical thinking in first grade students and first-year university students. The purpose of the article is to assist student in developing critical and creative thinking skills, helping them achieve success throughout their lives.

Key words: metacognition, reflective thinking, formulating, contracting, interpret, prejudice, encourage, outcome, self-monitored.

Critical thinking is the ability to analyze, evaluate and interpret information logically and objectively to make reasoned decisions or judgements. It involves questioning assumptions, identifying biases, assessing evidence, and considering different perspectives before forming conclusions. The goal of critical thinking is to form a judgement through the application of rational, skeptical and unbiased analyses and evaluation. So critical thinking is a rich concept that has been developing throughout the past 2,500 years. The term “critical thinking” has its roots in the mid-late 20th century. In modern times, the use of the phrase critical thinking can be traced to John Dewey, who used the phrase reflective thinking, which depends on the knowledge base of an individual. The application of critical thinking includes self-directed, self-disciplined, self-monitored and self-corrective habits of the mind, as critical thinking is not a natural process, it must be induced.

Why Critical Thinking?

Everyone thinks, it's our nature to do so. But much of our thinking, left to itself, is distorted, partial, uninformed. Yet the quality of our life and that of what we produce, make, or build depends precisely on the quality of our thought. Excellent in thought, however, must be systematically cultivated.

A Definition

Critical thinking is that mode of thinking about any subject, content, or problem in which the thinker improves the quality of his or her thinking by skillfully taking charge of the structures inherent in thinking and imposing intellectual standards upon them.

The Result

A well cultivated critical thinker:

- raises vital questions and problems, formulating them clearly and precisely;
- gather and assesses relevant information, using abstract ideas to interpret it effectively comes to well-reasoned conclusions and solutions, testing them against relevant criteria and standards.

Being able to think well and solve problems systematically is an asset for any career.

The importance of critical thinking.

The ability to think clearly and rationally is important whatever we choose to do. If we work in education, research, finance, management or the legal profession, then critical thinking is obviously important. Critical thinking promotes creativity. Critical thinking plays a crucial role in evaluating new ideas, selecting the best ones and modifying them if necessary.

Critical thinking enhances languages and presentation skills. In learning how to analyse the logical structure of the text, critical thinking also improves comprehension abilities. Good critical thinking is the foundation of science and democracy, and it is very important in the new knowledge.

Critical thinking is essential for success in everyday life, higher education and professional settings. Here are eight key critical thinking abilities that can help you excel in any situations:

1. Analytical thinking

Analytical thinking involves evaluating data from multiple sources in order to come to the best conclusions. It allows people to reject cognitive biases and strive to gather and analyze intricate subject matter.

2. Open-mindedness

Open-mindedness is the willingness to consider new ideas, arguments, and information without prejudice. This critical thinking skill helps us analyze and process information to come to an unbiased conclusion.

Open-minded critical thinkers demonstrate:

- Ability to suspend judgement until sufficient evidence is gathered.
- Receptiveness to constructive criticism and feedback.
- Flexibility in updating beliefs based on new information.

3. Problem-solving

Problem-solving requires the ability to identify issues, generate possible solutions, evaluate alternatives and implement the best course of action. This critical thinking is particularly valuable in fields like project management and entrepreneurship.

Key aspects of problem-solving include:

- Clearly defining the problem
- Gathering relevant information
- Brainstorming potential solutions

Implementing and monitoring the chosen solution

4. Reasoned judgement

Reasoned judgement is a key component of higher order thinking that involves making thoughtful decision based on logical analysis of evidence. This critical thinking is important in both academic and professional settings.

5. Reflective thinking

This is the process of analyzing one's own thought processes, actions, and outcomes and improve future performance. It is an essential critical thinking skill for continuous learning and improvement.

6. Communication

Strong communication skills help critical thinkers articulate ideas clearly and persuasively. Key aspects are the following:

Clearly expressing complex ideas

Active listening and comprehension

Constructing and delivering persuasive arguments.

7. Research

This is particularly important in academic settings and in professional fields that require continuous learning. Effective research involves:

Identifying reliable and relevant source of information

Evaluating the credibility and bias of sources

Synthesizing information from multiple sources.

8. Decision –making

It involves weighing options and choosing the best course of action.

How to develop critical thinking skills

I can develop students' critical thinking every day if I approach problems in a logical manner. Explore a few ways I can start path to improvement:

1. Ask questions.

Try to be inquisitive about everything. Maintain a neutral perspective and develop a natural curiosity, so I can ask questions that develop students understanding of the situation or task at hand. The more details, facts, and information I have, the better informed they are to make decisions.

2. Practice active listening.

Utilize active listening techniques, which are founded in empathy to really listen to what the other person is saying. Critical thinking, in part, is the cognitive process of reading the situation: the words coming out of their body language, their reactions to my words. Then I paraphrase to clarify what they are saying, so both of us agree that we are on the same page.

4. Develop students' logic skill in critical thinking.

This is perhaps a more abstract task that requires practice and long-term development. However, a school teacher assessing the classroom to determine how to energize the class. I have options such as playing a game, watching a video or challenging the students with a reward system. Another option is a simple word association game which help students to find or to think brainstorming idea. Over time, developing their logic and reasoning will strengthen critical thinking skills.

Here are some effective strategies to enhance their critical thinking skills:

Encourage questioning

Teach students to ask **why, how, and what if** questions.

Use Socratic questioning to challenge assumption and deepen understanding. Encourage reflection on their thought processes.

Promote Active Learning

Engage students in problem solving activities and case studies. Use debates, discussions, and role-playing to encourage different perspectives.

For instance, give students real-world problems to solve, encourage brainstorming multiple solution to a problem.

Teach Logical Reasoning

Encourage the use of evidence-based reasoning. Introduce them logical fallacies and cognitive activities.

Use Games and Puzzles

Engage students in escape rooms or problem-solving challenges.

Developing Metacognition (Thinking About Thinking)

Teach students to assess their own reasoning and biases. Use activities that require planning, monitoring and evaluation of their thinking process.

Encourage students to justify their choices and conclusions.

Developing critical thinking skills in students can be tailored to different educational levels. Below are two example activities designed for first-year university students and first-grade students.-Class English.

For First-Year University Students

Activity: Analyzing Multiple Perspectives on a Controversial Topic.

Objective: Enhance students' ability to critically evaluate diverse viewpoints and construct well-reasoned arguments.

Procedure:

1. Topic Selection: Choose topic relevant to the course material.

2. Group Division: Divide students into small groups, assigning each group a different perspective on the topic.

3. Research: Each group research their assigned perspective, gathering supporting evidence.

4. Presentation: Group present their finding to the class, articulating their assigned viewpoint.

5. Discussion: Facilitate a class discussion where students critically analyze the presented perspectives, questioning assumptions and evaluating the strength of arguments.

6. Reflection: Students write a brief reflection on how their understanding of the topic evolved through the activity.

Outcome: Students practice critical analysis, recognize bias, and appreciate the complexity of issues.

For First-Grade Students

Activity: Critical Thinking Comparison Game.

Objective: Develop young students' critical thinking by encouraging them to compare and contrast objects or concepts.

1. Preparation: Prepare a set of simple questions that prompt comparison, such as "How is a cat like a dog?" or "How is a spoon different from fork?"

2. Visual Aids: Use images or physical objects to represent the items being compared.

3. Class Discussion: Pose a questions to the class and encourage students to think about the similarities and differences.

4. Individual Response: Allow each student to share their thoughts, fostering a safe environment for expression.

5. Coloring activities: Provide a related coloring activity to keep students engaged while waiting for their turn to speak.

Outcome: Students enhance their ability to observe, compare, and articulate their thoughts, laying the foundation for critical thinking. This activity is simple to implement and encourages young learners to think critically in a fun and engaging way.

By tailoring critical thinking activities to the appropriate educational level, educators can effectively foster these essential skills in their students.

References:

1. Brookfield, Stephen D. (1987) Developing Critical Thinkers.
2. Edward M. Glaser. "Defining Critical Thinking" Thinking Community.
3. Critical thinking. Dictionary.com Unabridged (online).
4. "Cambridge International AS and A level subject "
5. Thinking skills and Creativity. Hunt, T.E (2017)
6. Critical Dialogues: Thinking together. Policy Press p.6.
7. Open University, Succeeding in postgraduate study. 26 January 2023.
8. www.criticalthinking.org. Retrieved 14 March 2018.
9. Critical thinking. Definition, History, Criticism and Skills. 18 August 2024.
10. Walters, Kerry (1994), Re- Thinking Reason. Pp. 181-198.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN (UNEC) ZAQATALA FİLİALININ SOSİAL-İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ

Camalova Anaxanın Şəhriyar

UNEC Zaqatala filialı, müəllim

Xülasə

UNEC-in Zaqatala filialının yaranmasının siyasi, iqtisadi və mədəni əhəmiyyəti çox böyükdür. UNEC-in Zaqatala filialı regionda çox yüksək səviyyəli bir universitetdir. UNEC-də bərqərar olunan akademik pedaqoji və etik normalar Zaqatala filialında da qüvvədədir. İmtahanların obyektivliyi və şəffaflığı filialda da diqqət mərkəzindədir. Bölgədə yaşayan elmi dərəcəli insanlar filialda işləyir və onların intellektual potensialından istifadə olunur. Region etnik baxımdan rəngarəng olduğundan universitet həm də mədəni mərkəz rolunu oynayır. Bir çox millətlərin nümayəndələri ali məktəbdə gənclərə təhsil verirlər. Filial UNEC-in regional ali iqtisadi təhsil missiyasının icrasını təmin edir, bundan irəli gələn müsbət nəticələrdən region və dünya ali təhsil məkanında dayanıqlı rəqabət üstünlüklərinin formalaşması üçün şərait yaradır. Tələbələrin Universitetdə ali iqtisadi təhsil, sistemli bilik, bacarıq və işgüzar idarəetmə vərdişlərinin aşılmasına və müasir biznes informasiyalarının araşdırılması qabiliyyətinin formalaşmasına, analitik düşünmə və qərarvermə qabiliyyətinin qazanılmasına, onların müəssisə və təşkilatlarda müxtəlif məsul vəzifələr tutmasına peşəkarlıq nöqtəyi nəzərdən hazır olmalarına imkan yaradır.

Açar sözlər, UNEC, Zaqatala filialı, sosial-iqtisadi, təhsil

GİRİŞ

UNEC Zaqatala filialı şimal-qərb regionunun, ölkəmizin inkişafı və yüksək ixtisaslı kadrlara tələbatı təmin etmək, bölgələrdə yaşayan gənclərin seçdikləri ixtisaslar üzrə keyfiyyətli ali təhsilə çıxış imkanlarını genişləndirmək, eləcə də ali təhsildə milli və beynəlxalq dəyərlərə əsaslanaraq ali iqtisadiyyat təhsilli kadr yetişdirməyi təmin edir. Filial UNEC-in regional ali iqtisadi təhsil missiyasının icrasını təmin edir, bundan irəli gələn müsbət nəticələrdən region və dünya ali təhsil məkanında dayanıqlı rəqabət üstünlüklərinin formalaşması üçün şərait yaradır. Qloballaşma cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə, eləcə də ali təhsil sahəsinə və bu sahədə fəaliyyət göstərən insanların və fikirlərinin mübadiləsinə öz güclü təsirini göstərmişdir, iqtisadi, siyasi və sosial dinamikada qlobal qarşılıqlı asılılığın rolu artıq qəbul edildiyindən universitetlərin beynəlmilləşmə funksiyası qarşılıqlı asılılığın vacibliyini daha da önə çıxarır. Qlobal trendlərdən bəhrələnmək üçün ali təhsil müəssisələri regional, beynəlxalq, hətta qitələrarası əlaqələrin qurulması, ikitərəfli və çoxtərəfli elmi və akademik əməkdaşlıqların təşkili və müqavilələrin imzalanmasına xüsusi diqqət ayırır. Bu baxımdan prioritet istiqamət qlobal təsirin gücləndirilməsi ilə yanaşı, universitetlərin güclü lokal şəbəkə və birliklər ətrafında birləşməsi, eləcə də birliklərin, qabaqcıl təcrübələrin və strategiyaların mübadiləsinin təmin edilməsidir.

UNEC-in Zaqatala filialının yaradılması

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün yüksək ixtisaslı kadrlara tələbatı təmin etmək, bölgələrdə yaşayan gənclərin seçdikləri ixtisaslar üzrə keyfiyyətli ali təhsilə çıxış imkanlarını genişləndirmək, eləcə də ali təhsil müəssisələrinin mövcud maddi-texniki və kadr potensialından istifadənin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 aprel 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Zaqatala filialı əsasında Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialı yaradılmışdır.

2016-cı il sentyabrın 15-də UNEC-in Zaqatala filialının açılışı olmuşdur. Filialda 2016/2019-cu illərdə 1 fakültə, 1 kafedra və 2020/2023-cü illərdə Zaqatala İqtisadiyyat Məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. 2019/2023-ci illərdə ZİM tərkibində Zaqatala İqtisadiyyat Məktəbinin Katibi, İqtisadiyyat və İdarəetmə kafedrası olmuşdur. 1 mart 2024-cü il tarixində 03/16 əmrə əsasən Zaqatala İqtisad Məktəbi ləğv edildi, UNEC Zaqatala filialının idarə edilməsində səmərəliliyin artırılması məqsədilə yeni ştat cədvəlinə uyğun olaraq struktur dəyişikliyi olmuşdur. Struktur uyğun olaraq “İqtisadiyyat və menecment” departamenti, Katiblik, Maliyyə və təminat şöbəsi, Təsərrüfat şöbəsi yaradılmışdır. Filialda “İqtisadiyyat və idarəetmə”, “Texniki və texnoloji” bölmələrdən ibarət “İqtisadiyyat və menecment” departamenti fəaliyyət göstərir.

Tələbələrin Universitetdə ali iqtisadi təhsil, sistemli bilik, bacarıq və işgüzar idarəetmə vərdislərinin aşılmasına və müasir biznes informasiyalarının araşdırılması qabiliyyətinin formalaşmasına, analitik düşünmə və qərarvermə qabiliyyətinin qazanılmasına, onların müəssisə və təşkilatlarda müxtəlif məsul vəzifələr tutmasına peşəkarlıq nöqtəyi nəzərdən hazır olmalarına imkan yaradır. UNEC-in Zaqatala filialında 9 ixtisas üzrə tədris prosesinin təşkili Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi “Bakalavriat Səviyyəsinin İxtisas üzrə Təhsil Proqramı”na uyğun hazırlanmış və UNEC Elmi Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş Tədris Planları əsasında həyata keçirilir.

İnfrastruktur

UNEC Zaqatala filialının strukturu, maddi-texniki bazası və kadr potensialı UNEC Elmi Şurası tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və UNEC rektoru tərəfindən təsdiq edilmişdir. Filialın 39 struktur bölmələri tədris prosesinin təşkilində, onun həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edir, UNEC Elmi Şurasının qərarlarını, UNEC rektorunun əmr və sərəncamlarını, eləcə də filial direktorunun əmr və sərəncamlarını yerinə yetirir (UNEC Zaqatala filialının 20 oktyabr 2016-cı il tarixli Əsasnaməsi, maddə 1.11).

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Zaqatala filialının əsaslı təmir olunmuş yataqxana və idman zalı fəaliyyət göstərir. Yataqxananın tutumu 73 nəfərdən 155 nəfərə qədər genişləndirilərək müasir tələblərə uyğunlaşdırılıb. 2 və 3 nəfərlik otaqlar beynəlxalq standartlara uyğun yüksək keyfiyyətli mebel, zəruri məişət avadanlıqları və texnikası, eləcə də istilik və

soyutma sistemi ilə təchiz olunub. Bütün otaqlarda yüksək gigiyenik standartlara uyğun sanitariya qovşaqlar və duş kabinləri qurulub.

Sağlamlıq imkanları məhdud tələbələr üçün 2 ədəd müasir otaq ayrılıb və həmin otaqlarda inklüzivlik baxımından xüsusi imkanlar yaradılıb. Bütün otaqlar smart texnologiyalarla təchiz olunub. Birinci mərtəbədə tələbələrin rahat istirahəti və əyləncəsi üçün xüsusi olaraq dizayn edilmiş istirahət otağı və oxu zalı mövcuddur. Yataqxanada, həmçinin, müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş camaşırxana quraşdırılıb. Eyni zamanda zəruri avadanlıq və dərman preparatları ilə təchiz olunmuş ilkin tibbi yardım məntəqəsi də yaradılıb.

Yataqxanada böyük və müasir yeməxana, eləcə də bütün mərtəbələrdə zəruri avadanlıqlarla təchiz olunmuş geniş mətbəxlər mövcuddur.

Yeni istifadəyə verilən idman zalı tələbələrin sağlam həyat tərzini sürməsi və idmanla məşğul olması üçün tam şəraitlə təmin edilib. 6 funksional otaqdan ibarət idman zalında basketbol, voleybol və fitnes üzrə ixtisaslaşdırılmış sahələr yaradılıb.

Yataqxananın həyətini və ətraf sahəsində genişmiqyaslı abadlaşdırma işləri aparılıb, ərazidə yaşıllıq zolaqları salınıb və təbiətə uyğun müxtəlif ağaclar əkilib. Eyni zamanda, tələbələrin istirahəti və sosial fəaliyyətləri üçün oturmaq yerləri quraşdırılıb.

Tələbələrin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə yataqxana 24/7 fəaliyyət göstərən nəzarət sistemi və müşahidə kameraları ilə təchiz olunub.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün yüksək ixtisaslı kadrlara tələbatı təmin edilməsi

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün yüksək ixtisaslı kadrlara tələbatı təmin etmək, bölgələrdə yaşayan gənclərin seçdikləri ixtisaslar üzrə keyfiyyətli ali təhsilə çıxış imkanlarını genişləndirmək, eləcə də ali təhsil müəssisələrinin mövcud maddi-texniki və kadr potensialından istifadənin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə Prezidentin 29 aprel 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Zaqatala filialı əsasında Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialı yaradılıb. O ilin sentyabrında da filialın açılışı olub. Filialda 2016-2019-cu illərdə 1 fakültə, 1 kafedra və 2020-2023-cü illərdə Zaqatala İqtisadiyyat Məktəbi fəaliyyət göstərib.

Ölkə iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq ən mühüm ixtisaslar üzrə iqtisadçı kadrların hazırlanması məqsədilə 2024-cü ildə Zaqatala İqtisad Məktəbi ləğv edilib.

UNEC Zaqatala filialının idarə edilməsində səmərəliliyin artırılması məqsədilə yeni ştat cədvəlinə uyğun olaraq struktur dəyişikliyi olub. Struktur uyğun olaraq "İqtisadiyyat və menecment" departamenti, Katiblik, Maliyyə və təminat şöbəsi, Təsərrüfat şöbəsi yaradılıb. Filialda "İqtisadiyyat və idarəetmə", "Texniki və texnoloji" bölmələrdən ibarət "İqtisadiyyat və menecment" departamenti fəaliyyət göstərir.

ATM-də kadr hazırlığı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 18 iyul tarixli 311 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi"nin 6-cı səviyyəsinə (bakalavr) uyğun olaraq bakalavriat 11 səviyyəsi üzrə "Mühasibat", "Maliyyə", "İqtisadiyyat", "Menecment", "Marketinq", "Biznesin idarə edilməsi", "Informasiya texnologiyaları" və "Turizm işinin təşkili" ixtisasları üzrə əyani və qiyabi formada kadr hazırlığı aparılır. Filialda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 6 sentyabr tarixli 163 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmiş "Əlavə təhsilin məzmunu, təşkili və əlavə təhsilin hər hansı istiqaməti üzrə təhsil almış şəxslərə müvafiq sənədin verilməsi Qaydası"na uyğun olaraq təkrar ali təhsil proqramı üzrə kadr hazırlığı həyata keçirilir (<https://tkta.edu.az/files/Akkreditasiya%20hesabatlar%C4%B1/UNEC%20Zaqatala%20YH.pdf>)

Universitetimizin bakalavr səviyyəsinə qəbul Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən aparılır. UNEC-də olduğu kimi, filialda da yeni təhsil proqramları üzrə təhsil alan tələbələrə 4 günlük iş rejimi nəzərdə tutulub ki, bu da təhsilənlərin əlavə olaraq dərsləndikən məşğələlərə vaxt ayırmasına imkan yaradır. İqtisadiyyat və menecment departamentinin "İqtisadiyyat və idarəetmə" bölməsində olan Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, Fəlsəfə, Azərbaycan tarixi fənlərinin tədrisi onlayn aparılır.

Onlayn dərslərdə isə EDUMAN sisteminin tərkibində elektron jurnal bölməsi Zoom platforması ilə integrasiya edilmiş və tələbələrin dərse qoşulma davamiyyəti avtomatik sistem tərəfindən qeydə alınır, qiymətləndirməni isə müəllim kabinetində mövcud olan distant jurnal vasitəsi ilə həyata keçirir.

UNEC Elektron Universitet Modeli (EDUMAN) kredit sisteminin effektiv şəkildə tətbiq edilməsi üçün qurulmuş elektron platformadır. Bu platforma vasitəsi ilə UNEC-in və UNEC Zaqatala filialının tələbələri www.kabinet.unec.edu.az keçidinə daxil olmaqla lazımı məlumatları əldə edə bilirlər.

Tələbə EDUMAN sistemində daxil olmaq üçün istifadəçi adı və şifrəsini fakültə tyutorlarından əldə edə bilər. Layihənin məqsədi tələbələrin vahid mərkəzə müraciət edərək, tələb olunan təhsil sənədlərini ən qısa müddətdə əldə edə bilməsidir. "Bir Pəncərə" sistemi vasitəsilə tələbə, ona lazım olan təhsil arayışının hazırlanması üçün şəxsi kabinetindən günün 24 saati, həftənin 7 günü xidmətə müraciət edə bilər. Bir pəncərə xidməti tələbələrə akademik transkript, təhsil almaq, təhsil haqqı, hərbi xidmətlə bağlı arayış, məzun arayışı, eləcə də qiyabi təhsil alanlar üçün arayış və təhsil sənədlərinin (attestat, diplom) təsdiqlənmiş surəti verilir.

Sənədlər tələbənin istəyindən asılı olaraq, Azərbaycan və ingilis dillərində verilir. İngilis dilində arayışlar 2022-2023-cü tədris ilindən verilməyə başlanılıb. Bu yenilik tələbələri sənədlərin ingilis dilinə tərcümə və təsdiqi üçün notarius xərclərindən azad edir.

Elektron Müraciət Sisteminin köməkliyi ilə tələbələr operativ şəkildə apellyasiya müraciətlərini edə və nəticələrini öyrənə bilirlər. Bunun üçün "erize.asue.edu.az" saytına daxil olmaq kifayətdir. Sistem imtahan sessiyasının obyektiv və şəffaf təşkilinə, həmçinin tələbənin vaxtına qənaəti təmin edir.

Filialda tədrisin təşkili UNEC tərəfindən ixtisaslar üzrə hazırlanmış tədris planlarına və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 24 dekabr tarixli 348 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyələrində, əsas (baza ali) tibb təhsilində və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının magistratura səviyyəsində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili Qaydaları"na uyğun həyata keçirilir. Tədris planları ixtisasların təhsil proqramlarının tələbləri nəzərə alınmaqla kredit sisteminin tələblərinə uyğun hazırlanmışdır. İxtisasların tədris planlarında göstərilmiş fənlərin tədris illəri və semestrləri üzrə bölgüsünü əks etdirən tədris qrafikləri mövcuddur. Tədris planlarında semestrlər üzrə nəzərdə tutulmuş fənlərin sayının və həftəlik dərslərin yükünün tələbəyə dərsləndikən məşğələlərə vaxt ayırmasına imkan verməsi əsasən təmin edilmişdir ([https://tkta.edu.az/files/Akkreditasiya%20hesabatlar %C4%B1/UNEC%20Zaqatala%20YH.pdf](https://tkta.edu.az/files/Akkreditasiya%20hesabatlar%C4%B1/UNEC%20Zaqatala%20YH.pdf))

Beynəlxalq əməkdaşlıq

UNEC Zaqatala filialının Beynəlmilləşmə siyasətini, habelə istiqamətlərini, məqsəd və əsas aparıcı meyarlarını özündə cəmləyən bu sənəd Azərbaycanın Ali təhsilinin inkişaf və islahatlarına aid olunan dövlət səviyyəli qəbul olunmuş strateji sənədlərə, qanunlara, sərəncamlara və proqramlara uyğun məzmununda hazırlanmış, UNEC Zaqatala filialının 2030- cü il üzrə "UNEC100" əsasında yaradılan Strateji Fəaliyyət Planını əsas almışdır.

1 may 2025-ci il tarixində Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Zaqatala filialı ilə "Esder" MMC arasında qarşılıqlı əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu imzalanıb. Sənəd UNEC Zaqatala filialının direktoru, i.f.d., dosent Rəqif Qasımov və "Esder" MMC-nin icraçı direktoru Təriel Məhərrəmov tərəfindən imzalanıb. Memorandumda təhsil sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi məsələləri öz əksini tapıb. Sənədə əsasən, şirkət tərəfindən tələbələr üçün istehsalat və könüllü təcrübə proqramlarının təşkili, ixtisas təcrübəsinə dəstək, eləcə də həyata keçiriləcək layihələrə birgə dəstək göstərilməsi nəzərdə tutulur (<https://unec.edu.az/application/uploads/2024/09/UNEC-Zaqatala-filialinin-Beyn%C9%99lmil%C9%99l%C9%99sm%C9%99-Siyas%C9%99ti.pdf>)

Beynəlmilləşmə hər bir ali təhsil müəssisəsində tədrisin keyfiyyətini və rəqabət qabiliyyətli kadr hazırlığını yüksək səviyyəyə qaldıracaq, ona əhəmiyyətli dərəcədə töhvə verəcək strateji konsepsiya kimi global təhsil mühitinin əsas tələblərindən biridir. Beynəlmilləşmə tədqiqat, tədris, müxtəlif təhsil pillələri üzrə proqramlar və inzibati heyət də daxil olmaqla bütün

sahələri əhatə edən inkişaf strategiyası kimi nəzərdən keçirilir. Yeni dövrdə beynəlmilləşmə siyasətinə birgə elmi əməkdaşlıqlar və elmi proqramların dizaynı, innovasiya və sahibkarlıq, dövlət və özəl qurumlarla daha sıx əlaqələrin qurulması elementləri də əlavə olunub.

2023-cü ildən başlayaraq fasiləsiz olaraq Strateji İnkişaf Planında nəzərdə tutulan hədəflərə nə qədər nail olunduğunun monitoring və qiymətləndirilməsi aparılacaq, yetərsiz məqamların ortadan qaldırılması istiqamətində müvafiq tədbirlər görülməkdir. Uyğun olaraq UNEC Zaqatala filialının Beynəlmilləşmə siyasətinin icrası və təkmilləşdirilməsi Strateji İnkişaf Planına uyğun olaraq Beynəlmilləşmə sənədində nəzərdə tutulan hədəflərə nə qədər nail olunduğunun monitoring və qiymətləndirilməsi aparılaraq, yetərsiz məqamların ortadan qaldırılması istiqamətində müvafiq tədbirlər görülməkdir. UNEC Zaqatala filialının davamlı uğurlu inkişafı və dinamikasını təmin etmək üçün beynəlmilləşmə yanaşmasını tez-tez nəzərdən keçirir və təkmilləşdirir.

Strateji inkişaf

“UNEC-100” İnkişaf Strategiyasının mövcudluğuna baxmayaraq, akkreditasiyanın əhatə etdiyi dövrdə filialın ayrıca strateji inkişaf proqramı mövcud olmamışdır. Digər tərəfdən, “UNEC100” İnkişaf Strategiyasında filial barədə hər-hansı ayrıca müddəə qeyd olunmamış, filial tərəfindən isə “UNEC-100” İnkişaf Strategiyası əsasında tədbirlər planı hazırlanmamışdır. Bununla yanaşı, filial direktorunun 2023-cü il 27 fevral tarixli 02t/113 nömrəli qərarı ilə UNEC Zaqatala filialının fəaliyyətinin planlaşdırılması, müvafiq məqsəd, hədəf və fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Strateji Fəaliyyət Planının (SFP) hazırlanması üçün aidiyyəti komissiya yaradılmışdır. Komissiyanın yaradılmasının Özünütəhlil Hesabatının hazırlanması dövrünə təsadüf etməsi də filialın müvafiq indikatorun tələbinə uyğun olmadığını göstərir (<https://unec.edu.az/application/uploads/2024/08/Strateji-f%C9%99aliyy%C9%99t-plani.pdf>).

Cədvəl 1: Strateji inkişaf analizi

1. Strateji inkişaf	
Güclü tərəflər	1. Lazımi infrastrukturun (yeni bina, təchiz olunmuş tədris auditoriyaları) mövcudluğu; 2. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yerləşən ən böyük ali təhsil müəssisəsi olması.
Zəif tərəflər	1. Filialın strateji inkişaf proqramının və gələcək strateji baxışının olmaması; 2. Strateji qərarların qəbulunda və maliyyə məsələlərində məhdud muxtariyyət.
İmkanlar	1. Azərbaycanda region ATM-lərinin rolunun artması və ali təhsil sahəsində dövlət proqramları çərçivəsində dövlət səviyyəsində onlara dəstək imkanları; 2. Regionlarda universitet-sənaye əməkdaşlığının genişlənməsi imkanları.
Təhdidlər	1. Xaricdə təhsil imkanlarının genişlənməsi; 2. Qərb və şimal-qərb bölgələrində yerləşən Mingəçevir Dövlət Universiteti, Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı kim region ATM-lərinin mövcudluğu ilə ali təhsildə ölkədaxili rəqabət mühitinin kəskinləşməsi.
Komissiyanın tövsiyəsi	1. Filialın ölkədaxili və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə yönəlmiş strateji fəaliyyət planının (SFP) hazırlanması, qəbulu və icrasının təmin olunması; 2. SFP-də ölçülə bilən hədəflərin müəyyən olunması; 3. SFP-nin dövrü olaraq monitoringi və qiymətləndirilməsinin aparılması.

Mənbə:

<https://tkta.edu.az/files/Akkreditasiya%20hesabatlar%C4%B1/UNEC%20Zaqatala%20YH.pdf>

Nəticə

UNEC-in Zaqatala filialının yaranmasının siyasi, iqtisadi və mədəni əhəmiyyəti çox böyükdür. Sevindiricidir ki, bu regionda çox yüksək səviyyəli bir ali təhsil müəssisəsi qurulub. Yaraşıqlı binası, işıqlı və isti auditoriyaları, yeməxana və yataqxana şəraiti arzuolunan səviyyədədir. UNEC-də bərqərar olunan akademik pedaqoji və etik normalar Zaqatala filialında da qüvvədədir. İmtahanların obyektivliyi və şəffaflığı filialda da diqqət mərkəzindədir: Bu yanaşma qonşu dövlətlərdə fəaliyyət göstərən və keyfiyyətsiz təhsil verən universitetlərə tələbə

axınının qarşısını alır. Bölgədə yaşayan elmi dərəcəli insanlar filiala cəlb olunmuşdur və onların intellektual potensialından istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Zaqatala filialının institusional akkreditasiya qiymətləndirilməsi üzrə Akkreditasiya Komissiyasının Yekun Hesabatı <https://tkta.edu.az/files/Akkreditasiya%20hesabatlar%C4%B1/UNEC%20Zaqatala%20YH.pdf>
2. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Zaqatala filialının Strateji inkişaf planı: <https://unec.edu.az/application/uploads/2024/08/Strateji-f%C9%99aliyy%C9%99t-plani.pdf>
3. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Zaqatala filialının Beynəlmilləşmə Siyasəti <https://unec.edu.az/application/uploads/2024/09/UNEC-Zaqatala-filialinin-Beyn%C9%99lmil%C9%99ll%C9%99sm%C9%99-Siyas%C9%99ti.pdf>
4. UNEC-in Zaqatala filialının Keyfiyyət təminatı siyasəti <https://unec.edu.az/application/uploads/2024/07/KTS-s%C9%99n%C9%99di.pdf>

Təhsilə fəlsəfi və müxtəlif yanaşma yolları

Tahir Məhərrəm oğlu Məhərrəmov
ADPU-nun Şəki filialının baş müəllimi
E-mail: nayka_84@mail.ru
Telefon: (+994)503912114

Açar sözlər: təhsil fəlsəfəsi, essensializm, progressivizm, ekzistensializm, perenializm

XÜLASƏ:

Müasir təhsilin hədəfləri, fərdə təsiri, məqsədləri, ərdə uyğunluğu prioritet baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin elmdə və gündəlik həyatdə dəyişikliklərə daim hazır olması tələb edilir. Təhsil alan bilikləri təcrübə yolu ilə qazanmalıdır. Təhsilverən təşkiləddir, əlaqələndirici, istiqamətverici, məsləhətvericidir. Təhsil fərdin xüsusiyyətlərinin inkişafına yönəlməli, onun şəxsiyyət kimi yetişməsinə yönəlməlidir. Fərdlər cəmiyyətdə yetişir və bunu nəzərə alaraq onu cəmiyyətə inteqrasiya olunması vacibdir. Sağlam ünsiyyət, bacarıq, vərdişlər, nizam-intizam isə müstəsna təşkil edir. Müəllimin təhsil alanlara düzgün yol göstərməsi, onlara kömək göstərmək funksiyasını yerinə yetirmək bacarığı da əsasdır.

Fəlsəfi baxımdan müəllim izah edir, bilikləri şərh edir, öyrənən onu qəbul edir, mənimsəyir, biliklərini möhkəmləndirmək üçün təkrar edir. Məqalədə məhz yuxarıdakı məsələləri araşdırmaq qarşıya qoyulmuşdur.

Ölkəmiz dünyaya inteqrasiya yolu ilə hər bir sahədə sürətlə inkişafdadır. Müasir global dəyişikliklər problemlərsiz ötüşmür. Ona görə də zaman hərtərəfli inkişaf üçün təhsilin və elmin yüksək səviyyədə yüksəldilməsini tələb edir. Bu baxımdan Ulu Öndərimiz H.Əliyevin təbircə desək: “Zaman gələcək tərəqqi üçün müasir gəncliyin yüksək nəticəli təhsil olmasını tələb edir” [Əsgərov, 2001]. Təhsil həmişə gəncdir, o, insanların əsas hüquqlarından və dəyərdim ki, əsas hüquqlarındandır.

Təhsil elmin gənc nəsə ötürülməsidir və milli, bəşəri hadisədir. Təhsil qocalmaq bilməyən sahədir. Təhsil almaq insanların əsas hüquqlarından biri olmaqla bərabər, onların potensial imkanlarının hərtərəfli açılmasına kömək edən əsas və başlıca vasitədir. Hər bir insan dünyaya

gəldiyi andan etibarən özünü və ətrafında var olanları anlamağa çalışır, qarşılıqlı təsir və ünsiyyət nəticəsində məlumat əldə edir, özünəxas dəyərləri inkişaf etdirir. Əldə etdiyi inam və dəyərlər insanın dünyagörüşünü, həyata baxışını, həyat tərzini, qısacası həyat fəlsəfəsini müəyyənləşdirir.

Fərdlər birlikdə cəmiyyətləri təşkil edir. Dünyagörüşü, həyat təzi, həyata baxışı üst-üstə düşən fərdlərin fikirləri cəmiyyətdə müxtəlif fəlsəfi cərəyanların yaranmasına şərait yaradır. Cəmiyyət daim inkişaf edir. Cəmiyyətin inkişafı burada baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, qloballaşma, elm və texnologiyanın inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyətin inkişafı ilə ayaqlaşmaq üçün təhsil sisteminin inkişafı da zəruridir.

Təhsil dəyişən, inkişaf edən insana nə verməlidir? Bu suala cavab müxtəlif olub, təhsilə müxtəlif yanaşmalar baxımından müəyyənləşdirilir. Təhsil sisteminin fəlsəfəsi müəyyənləşdir mədən aparılan təhsil siyasəti, xəritə olmadan bilinməyən bir yola çıxmağa bənzəyir.

Hər bir ölkənin insanların həyata baxışı, inancları və dəyərləri o ölkənin təhsilinin məqsədlərində də əks olunur. İstər fəlsəfənin, istərsə də təhsilin əsasında insan və onun problemləri, bunların həllinə dair məsələlər yer alır. Müxtəlif fəlsəfi axınların varlıq, bilik, əxlaqi dəyərlər, insan və insanın təhsilinə dair fikirləri dəyişməkdədir.

Təhsil fəlsəfəsi təhsilin hədəflərinin seçimini, hədəflərin cəmiyyətə, fərdə uyğunluq dərəcəsinin təyin edilməsini təmin edir. Eyni zamanda təhsil fəlsəfəsi təhsilin məqsədlərinin müəyyən olunmasında cəmiyyətin xüsusiyyətlərinin, fərdin ehtiyaclarının və bu sahədə maraqlarının hansı istiqamətlərinə ağırlıq veriləcəyinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Təhsil fəlsəfəsi təhsil elmləri və təhsillə əlaqədar digər elmi araşdırmaların təhsilə tətbiqini təmin edir. Müəllimin təhsilin bütün cəhətlərini görməsinə kömək edir.

Ölkələrin fərqli təhsil sistemləri olduğu kimi bu sistemlərin söykəndiyi fəqli fəlsəfələr də vardır. Bunlara idealizm, pragmatizm, pozitivizm, neopozitivizm, neo- tomizm(dini məktəbləris əsas təhsil fəlsəfəsi), müasir rəsonalizm, əssensializm, progressivizm, perenializm ekzistensializm cərəyanları daxildir. Bu təhsil fəlsəfələrinin hamısı müəyyən əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, onlardan hər hansı birinə üstünlük vermək çox çətindir. Müasir dövrdə müxtəlif fəlsəfi ideaların ən yaxşı cəhətlərini nəzərə alınmaqla mahiyyətə yeni yanaşma formalaşmışdır.

Burada müxtəlif baxışlarla yanaşı, bir dominant nəzəriyyədə seçilə bilər. Hazırkı dövrdə ölkəmizdə ekzistensializm, progressivizm, perenializm, əssensializm fəlsəfi cərəyanların nailiyyətlərinə daha çox üstünlük verilir. Buna səbəb isə həmin cərəyanların müəyyən mənada iqtisadiyyat və demokratiyanın təhsilimizin tələblərinə uyğun gəlməsidir [Məsimov, 2011].

Progressivizm cərəyanı. Bu cərəyan 20-ci əsrdə Amerikada yaradılmışdır. Bu fəlsəfi cərəyanın əsas tərəfdarlarından biri də Con Dyu olmuşdur.

Progressivizmə görə insan hər şeyə, eləcə də əldə etdiyi biliklərə öz mənafeyinə uyğun şəkildə yanaşır. İnsan dünyanı öz mənfəətləri baxımından qiymətləndirir. Bu, təhsil sahəsində də belədir. Veriləcək bilik, bacarıq və vərdişlər insanın və cəmiyyətin xeyrinə yararlı olan məlumat və bacarıqları əhatə etməlidir, insanın işinə yaramayacaq biliklər öyrədilməməlidir. Yəni təhsil insanı həyata hazırlamalıdır.

Təhsil elmdə və həyatdakı dəyişikliklərə daim hazır olmalıdır. Cəmiyyətə işgüzar, müxtəlif vəziyyətlərdə müstəqil və düzgün qərar qəbul etməyi bacaran, onun mümkün nəticələrini proqnozlaşdırma bilən, inkişafa yönəlmiş gənclər lazımdır. Progressivizmə görə dünya daim dəyişir. Bu cür dəyişən dünyada təhsilin əsas məqsədi yeni təcrübəyə əsaslanaraq daim inkişaf etmək və dövrün tələblərinə cavab vermək olmalıdır.

İnsan bilikləri qarşılıqlı təsir və əlaqə nəticəsində təcrübə yolu ilə əldə edir. Təhsil həyat üçün. Təhsilin mövzuları həyatdan seçilməlidir. Kurikulumun məzmunu şagirdlərin maraq və sualları əsasında tərtib edilməlidir.

Şagirdlər bilikləri müstəqil şəkildə təcrübə yolu ilə qazanmalı, tədqiqatçı, təcrübəçi, yaradıcı subyekti kimi fəaliyyət göstərməlidirlər. Onlar əldə etdikləri informasiyanı düzgün istifadə etməyi və tətbiq etməyi bacarmalıdırlar [Ağayev və b. 2007].

Müəllim təşkiləddici, əlaqələndirici, istiqamətvərici və məsləhətçi olmalıdır. Müəllim öyrənmə prosesini düzgün planlaşdırmalı, şagirdlərə hazır biliklər, hazır faktlar verən kimi deyil,

onlarda bilik əldə etməyə həvəs oyadan, öyrənənlərin fəal düşünmələrini təmin edən kimi tanınmalıdır. O, şagirdlərlə xeyirxah münasibət qurmalı qarşılıqlı hörmət və anlaşmaya üstünlük verməli, onları olduğu kimi qəbul etməli, daim dəstəkləməlidir.

Təhsil şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinin inkişafına istiqamətlənməli, onun şəxsiyyət kimi yetişməsinə şərait yaratmalıdır.

Şagirdlər qruplarda işləməlidirlər. Onlar qarşıya qoyulmuş hansısa problemin həllinə çalışaraq bilikləri tədqiqat aparmaq yolu ilə, digər şagirdlərlə əməkdaşlıq şəraitində, müstəqil şəkildə əldə etməlidirlər. Şagirdlər layihələrə cəlb edilməklə praktik məsələlərdən nəzəri prinsiplərə doğru isti qamətlənməlidir (konkretdən mücərrədə). Bu da hər bir şagirdin təlim prosesində öz bacarığını nümayiş etdirməsi, özünə inam hissənin yaranmasına, öz fikrini düzgün, dəqiq və lakonik formada ifadə etmək bacarığının formalaşmasına şərait yaradır.

Hələ eramızdan əvvəl təqribən 551-479-cu illərdə yaşamış Çin mütəfəkkiri, Çində ilk xüsusi məktəb açmış Kuntzi Konfusi bütün bu fikirləri irəli sürərək demişdir: "Dinləyirəm - unuduram görürəm xatırlayıram, yadda saxlayıram; özüm eliyirəm öyrənirəm." Bu da onu göstərir ki, bəşər tarixində hər şey təkrarlanır [Veysova, 2007].

Perenializm cərəyanı. Perenializm cərəyanı daimilik mənasını verir. Bu fəlsəfi cərəyan XIX ortalarına qədər gedən nisbətən yeni bir fəlsəfədir. Fəlsəfi cərəyan Robert Meynard Huçin və kurikulumu hazırlayan Mortimer Adler tərəfindən dəstəklənmişdir.

Perenializm fəlsəfəsinə görə müxtəlif mədəniyyətlərə sahib və fərqli bölgələrdə yaşayan insanların varlığı, dünya, mənlik və mövcudiyyət haqqında oxşar baxışlara və təcrübələrə sahib-Jilər. Baxışlar arasındakı fərqlər isə hər bir bölgənin özünəməxsus mədəniyyətə sahib olmasından ali gəlir.

Perenializmə görə təhsil dəyişəni deyil, dəyişmədən qalanı, əbədi olaraq əhəmiyyətli olanı Syrətməlidir. İnsanın ən yüksək xüsusiyyəti ağıldır. Mədəni, fiziki, ruhi fərqliliklər əhəmiyyətli deyil. Təhsilin vəzifəsi təbiət qanunları, əxlaq və məntiqə bağlı dəyişməyən məlumatları caldırmaqdır. Perenializm dini təhsilə üstünlük verən axındır.

Pernializmə görə mövzular insanın şüurunun inkisafını təmin etməlidir. Bu cərəyanın nümayəndələri öyrənənə mühakimə etməyi öyrətməyin əhəmiyyəti üzərində dururlar. Onlara görə düzgün, tərəfsiz mühakimə şüurun inkişafını təmin edir. Bu səbəblə təhsilin əsas amalı mühakiməni inkişaf etdirmək olmalıdır.

Pernializm fəlsəfi baxışların ən mühafizəkarı, ənənəvi və ya sabit dəyişməz fəlsəfi cərəyandır. Bu fəlsəfi cərəyanın nümayəndələri düşünürlər ki, insan təbiəti dəyişməzdir. Təhsildə insan təbiəti kimi dəyişməzdir. Şagirdlər "kitablar dünyası" ilə əhatə olunmalı, oxu zamanı dünya ilə tanış olmalıdırlar. Kurikulum ana dili, xarici dillər, tarix, riyaziyyat, təbiət elmləri eləcədə fəlsəfə kimi akademik fənləri əhatə etməlidir.

Bu fəlsəfi cərəyana görə müəllim deyir, izah edir, şagirdlər isə qəbul edən (resipient), sakit dinləyicidir. Müəllim çalışır ki, bilikləri şərh etsin, müxtəlif misallar gətirərək şagirdlərə (tələbələrə) çatdırsın. Şagirdlər isə məlumatları passiv şəkildə qavrayır, anlayır, mənimsəyir sonra bilikləri möhkəmləndirmək üçün bunları təkrarlayır. Bununla da şagirdlər (tələbələr) məlumatları yadda saxlamağa çalışırlar, müəllim isə bilikləri hazır şəkildə onlara çatdırır. Bu prosesdə daha çox fəallığı müəllim göstərir. Şagirdlər biliklərə müəhazirələr, oxu və müzakirələr yolu ilə yiyələnirlər. Müəllim şagirdlərlə düşünölmüş şəkildə davranmalı, nəticələri özü çıxararaq bilikləri şagirdlərə hazır şəkildə çatdırmalı və aydın və ətraflı izah etməyə çalışmalıdır.

Essensializm cərəyanı. Essensializm cərəyanı perenializm cərəyanına bənzəyən, ancaq dini istiqaməti olmayan cərəyandır. Pernializm cərəyanının tərəfdarlarından fərqli olaraq esensialistlər kurikulumun dəyişə bilməsi ideyası ilə razılaşırlar.

Essensializm fəlsəfi cərəyanı XX əsrin sonlarına təsadüf edir. Bu fəlsəfi cərəyanın nümayəndələri Raul Kaperman (1978) və Teodor Sizerin (1985) olmuşdur.

Fəlsəfi cərəyana görə müəllim şagirdlərə onların maraq dairələrini, arzu və istəklərini əhatə edən müvəqqəti məlumatlar verməməli, onlarda mühüm bilik və bacarıqların formalaşmasını təmin etməlidir.

Tarix boyu yaranmış və günümüzdə qədər gəlib çatan məlumat və təcrübələr insanın dərəcəsi həyatı boyu əldə edəcəyi məlumatlardan daha əhəmiyyətlidir. Təhsildə oyunla vaxt keçirmək deyil, uşaqları gələcək həyata hazırlamaq prinsipi təqib edilməlidir. Təhsil əsas diqqəti faktlara yönəltməli, şagirdlərə dolğun, əhatəli və onların inkişafı üçün vacib olan biliklər verməli, düzgün, sürətli, ifadəli, intonasiya ilə oxu; kolleqrafik normaları gözləməklə gözəl, rəhbərli, sürətli, səliqəli yazı, səliqəli, bələğətli danışmaq və hesab kimi vacib bacarıqlar formalaşdırılmalıdır. Şagirdlər bilik və bacarıqların daşıyıcısına çevrilməli, yeri gələndə onlardan istifadə etməli və genişləndirməyə çalışmalıdırlar. Məktəb şagirdin bilik, bacarıq, vərdislərə yiyələnməsi, nizam-intizam qaydalarına riayət etməsinə şərait yaratmalı, onları cəmiyyətin dəyərli üzvü olmağa hazırlamalıdır. Müəllim şagirdlərlə sağlam ünsiyyət qurmalı, məsuliyyətli rəhbər olmalıdır. O, şagirdlərin yaxın dostu olmalı, böyüklər dünyası ilə uşaqlar aləmi arasında əlaqələndirici rolunu oynamalıdır.

Müəllim təlim zamanı şagirdlər arasında faydalı ünsiyyəti gücləndirməyə çalışmalı, onlarda dostluq və yoldaşlıq, mehribanlıq, qarşılıqlı yardım, bir-birlərinə qarşı səbirli olmaq, əməkdaşlıq kimi keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdırlar.

Kurikulumlar ədəbiyyat, tarix, riyaziyyat və təbiət fənlərinin əsas ideyalarını əhatə etməlidir.

Eksistensializm cərəyanı. (Mövcudluq) Eksistensializm fəlsəfəsinə görə insan öz doğruları, subyektiv xarakter və fikirləri olan, öz-özünə cavabdeh, azad bir varlıqdır. Bu səbəblə insanın təhsilində mütləq azadlıq prinsipi əsas olmalıdır. Heç bir şəkildə insanın azadlığı məhdudlaşdırılmamalıdır. Çünki xeyirxahlıq azadlıqdan irəli gəlir.

Məktəb şagirdləri gələcəyə hazırlamalı, onlara özlərini tanıتماğa, cəmiyyətdə layiqli yer tutmalarına şərait yaratmalıdır. Təhsil şagirdləri azad inkişaf etməyə, düzgün qərar qəbul etməyə, yaradıcı fərd olmağa, həyatın problemləri ilə üz-üzə qaldıqda düzgün çıxış yolu taparaq vəziyyətdən çıxmağa qadir şəxsiyyətlər kimi formalaşdırılmalıdır. Məktəb şagirdlərə elə bir şərait yaratmalıdır ki, onlar öz həyat həqiqətlərini tapa bilsinlər.

Müəllim şagirdlərin düzgün yol göstərəni, köməkçisidir. O, məqsədyönlü və bacarıqla qoyulan sualların köməyi ilə şagirdlərə müstəqil düşünmək, nəticələr çıxarmaq və ümumiləşdirmələr aparmamaq yolu ilə nail olur. Bu üsul müsahibə üsulu adlanır və ən qədim didaktik üsuldur. Bu üsuldən vaxtı ilə Sokrat çox ustalıqla istifadə etmiş və ona görə də Sokrat dialoqu adlandırılmışdır.

Müsahibə üsulu vasitəsi ilə müəllim şagird təfəkkürünü maksimum fəallaşdırır, onların idrakı qüvvələrinin inkişafına kömək edir.

Müəllim şagirdlərin nailiyyətlərini araşdırarkən və qiymətləndirərkən obyektiv olmalı, qiymətləndirmə zamanı əhəmiyyət verdiyi dəyərləri elan etməli və meydana çıxan anlaşılmazlıq və suallara açıqlama gətirməlidir.

Təhsilin əsas məqsədi hər bir uşağın azad, müstəqil bir fərd kimi inkişafını təmin etmək olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əsgərov, Ş. (2001). Təhsil fəlsəfəsi problemləri. Bakı: Kainat jurnalı, №1
2. Mənsimov, S. (2011). Təhsil fəlsəfələri və kurikulumlar. Bakı: Kurikulum, №2
3. Ağayev, Ş., Sadıqov M., Muxtarova Z., İsmayılova A. (2007). İbtidai siniflərdə fəal təlimin nəzəri və praktik məsələləri. (Metodik vəsait).
4. Veysova, Z. (2007). Fəal/İnteraktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait.